

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نشریہ علمی

آموزہ ماہ حقوق کسب

دورہ ۲۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴، شماره ۳۰

فهرست

مقالات پژوهشی

جرایم وضعیتی کودکان و نوجوانان؛ سودمند یا زیان بار؟ (با نگاهی به نظام عدالت آمریکا و انگلستان) ۷

✍ محبوبه امینی

مبانی و حدود مشروعیت اضطراری تعذیب در اخذ اعتراف از متهم از منظر فقه و حقوق ایران ۶۳

✍ سید جعفر علوی گنابادی، حسنی ایزدپناه کاظمی و زهرا زورمند بافنده

ناکارآمدی نظریه های جرم شناسی جریان اصلی در تحلیل بزهکاری روستایی ایران ۱۰۱

✍ زهرا راستایی، امیر پاک نهاد و مهرداد رایجیان اصلی

وضعیت جرم انگاری جعل و سوء استفاده از سفید اثر انگشت در حقوق ایران ۱۳۹

✍ حسن حاجی تبار فیروزجانی

رویکرد قرآن و روایات در تشریع احکام قصد مجرمانه ۱۶۷

✍ جواد حبیبی تبار و اسدالله روحانی

۲۱۳ بررسی صلاحیت کیفری دادگاه صلح و چالش های آن

✍ یاسین حسنی معظم و سجاد عباسی

۲۵۷ کاربست رویه های عدالت ترمیمی در قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان؛ چالش ها و راهبردها

✍ رومینادرانی پور و محمد فرجیها

آینده نهادینه سازی فرایندهای ترمیمی ناظر بر بزهکاری اطفال و نوجوانان در ایران؛ مطالعه موردی لایحه

۲۹۷ پلیس ویژه اطفال و نوجوانان

✍ فاطمه طلوعی و آزاده صادقی

۳۳۷ امکان سنجی تحقق سرقت سگ های زینتی در فقه امامیه و حقوق کیفری ایران

✍ حسین عندلیب و سید امیر سخاوتیان

۳۶۹ تحلیل چند سطحی عوامل بزه دیدگی جنسی کودکان و نوجوانان در فضای سایبر

✍ محمود مهدوی و علیرضا قادری

بررسی «سایر اعمال غیر انسانی» به عنوان یکی از مصادیق جنایت علیه بشریت با تأکید بر رویه

۴۰۷ دادگاه کیفری بین المللی

✍ منصوره محمدی و حسین میرمحمد صادقی

📌 مقاله ترویجی

تأملی بر عروض جنون پس از ارتكاب جرم و قبل از صدور حکم؛ (نقدی بر تبصره یک ماده ۱۵۰ ق.م.ا و

تبصره دو ماده ۱۳ ق.آ.د.ک) ۴۳۷

✍ میثم کهن ترابی و مرضیه سبزیان

Juvenile status offenses; effective or harmful? (Considering The US and English Juvenile Justice Systems)

Mahbube Amini ¹

1. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Law, Faculty of law, political science and history, yazd university, yazd. iran. Email: mamini@yazd.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Received: 16 December 2025
Revised: 30 March 2026
Accepted: 4 April 2026
Available Online: 26 April 2026

Keywords

Juvenile Status Offenses,
Welfare-based approach,
Justice Intervention

Abstract

Status offenses are considered legal for adults based on a global criterion. Although the most important examples of status are truancy, running away from home, breaking curfew, incorrigibility and the consumption of alcoholic beverages and drugs, the scope of criminalization might be tied with the cultural and societal spheres of societies. Applying comparative research method, this research describes advanced juvenile justice models of the US and England based on famous approaches of welfare and justice to find the consequences of de/criminalization and analyses the Islamic Penal Code of 1392, Juvenile Protection Act of 1399 and disperse welfare regulations and judicial practices in Iran to identify the nature of these deviances and patterns to respond them. Based on the research results, welfare-based approach with its capacity to suit with various circumstances may be effective in decriminalization, prevention of recidivism and future delinquencies, decrease in the dispenses and sustain of solidarity of the family. In the Iranian law some of these situations have been included in treatment approach and some have criminal description according to disperse provisions and the Juvenile Protection Act. The legislative requirement of articles 3 and 5 of the later Act on treatment approach, alongside with capacities of the Islamic Penal Code can be effective in formation and development of treatment approach. Accordingly, the legislative body should adduce to practice maker bylaws, alongside training judges to provide the context of executing article 6 of the Act and its executive Bylaw. Such act would not negate the duty of the legislature to amend Article 91 with consideration of Islamic jurisprudence and legal aspects.

Cite this article: Amini, M. (2025). Juvenile status offenses; effective or harmful? (Considering The US and English Juvenile Justice Systems). *Criminal Law Doctrines*, 22(30). 7-62.

<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7846.2223>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

The main question in this research is whether the criminalization of juvenile misbehaviors/status offenses is effective or not. By raising this matter, our aim is to find the consequences of legal approaches, treatments and punishments based on the two basic and famous models of welfare and justice. What is important in this way is the study of nature and mechanisms of the application of treatments/punishments during short, middle and long terms. Although there has been done studies prior to this research that addressed some aspects and types of juvenile crimes/ misbehaviors, the present study focuses on deviances subject to law and disperse welfare-based provisions in both Hadd and Ta'zir offenses. It also reviews judicial practice and comparative studies to depict the pros and cons of our legal system in this area.

The method

The method of this research is descriptive - analytic and with focus on data including 7 judicial decisions of criminal and family courts, laws and regulations addressing juvenile crimes or welfare-based matters in Iran, the UK and the US, we study some laws, policies and practices in all three countries. In this way, by analyzing and studying laws along with general policies and practices in compliance with these rules, the results are presented analytically.

The findings

Based on the research results, status offenses/ juvenile misbehaviors are diffused in the form of legal or criminal protection and there is no coordinated approach in this regard in our legal system. This challenge may trace back to periodical policies prior to the Islamic Republic up until 2000 (the time span of reformation). The main cause is the supremacy of traditional Islamic jurisprudential approaches and failing to address the juvenile legal needs by the parliament and the judiciary system. This matter may well be found in variety and ambiguity of judicial decisions, except some decisions that address the treatment-based approaches of international documents and seek to satisfy the necessities of juvenile welfare-based needs based on current rules and laws.

Conclusion

Status offenses/ juvenile misbehaviors are considered to be a complicated matter in almost all juvenile justice systems worldwide. This is because youth misbehaviors mismanagement may not only be relevant in their future delinquency or victimization, but also social and political approaches require limited or zero tolerance to their disorders

and misbehaviors. Thus, addressing this problem requires some sort of consideration on various approaches, including welfare and justice, especially in the US and the UK to find the pros and cons of applying any of these models in the juvenile justice of these huge legal systems. Then, we study various regulations and laws addressing juvenile delinquencies and misbehaviors in Iran with special focus on judicial decisions, policies and practices to find challenges and indicate pros and cons according to the results specially found from comparative study.

Although in our legal system some sorts of welfare-based treatments towards some types of misbehaviors like truancy, running away from home and addiction have been recognized since 1940s, yet most of juvenile misbehaviors are deemed crime by the legislation. What is important is enacting the protection of adolescents and juveniles 2020 with significant emphasis on almost all misbehaviors, but the punitive sanctions toward some of these misbehaviors in Islamic Criminal code is considered to be a huge obstacle to treatment and rehabilitation. According to these accounts some suggestions are raised as follows:

The judicial procedure should be amended to apply the therapeutic approach referred to in Articles 3 and 5 of the Protection of Juveniles Act of 2020 as the main approach. In addition, taking into account the mitigating/therapeutic approaches of the Criminal Procedure Code of 2013 regarding status offenders referred to in Articles 88 to 91 of the Islamic criminal code of 2013 is a must. Furthermore, the inter-institutional and organizational coordination mechanisms, which have been largely provided by Article 6 of the Protection of Juveniles Act of 2020 and its executive regulations, should be provided by the judicial system in accordance with guidelines and bylaws.

Considering the prevailing jurisprudential-legal approach regarding the accountability and maturity of individuals under 18 years old and also, the criticisms made against the vague approach of the legislator regarding criminal maturity, which has resulted in the dispersion of legal-judicial interpretations and makes it difficult, it is necessary for the legislator to explicitly assume the age of maturity as 18 years through legal amendments, especially in line with full coordination with international documents. In this case, juvenile status offences must also be subject to a uniform treatment approach in the form of Articles 3 and 5 of the Protection of Juveniles Act of 2020. To ensure effective intervention, it is possible to consider, as in foreign examples, a guarantee for violating the court or competent authority order, if necessary; in this way, parents may be subject to a stepped enforcement guarantee; as is the case in the Compulsory Education code of 1973 and Article 5 of the Protection of Juveniles Act of 2020- although it is subject to criticism, but it is precedent.

Finally, for those types of misbehavior that are considered risky situations, according to the Protection of Juvenile Act of 2020 and the Welfare Organization regulations, it is better to evaluate the performance of welfare-based interventions in order to eliminate deficiencies. At the same time, by examining the causes of success of the aforementioned measures, it is possible to generalize them (for now) through the development of treatment-oriented procedures to cases that are now crimes, which requires national research projects with the support of legal and judicial authorities.

Author Contributions

This research was conducted individually.

Data Access Statement

All data, such as judicial decisions and statistics, are available through the links introduced and cited in the research.

Acknowledgements

The author is grateful to all those who have played a role in the formation and publication of this article.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the writing process

No artificial intelligence was used in the writing of this article.

Ethical Considerations

This research has avoided doing forgery, distortion, plagiarism, and any research misbehavior.

Funding

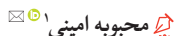
No financial support was received for this research from funding institutions in the public, private, or non-profit sectors.

Conflict of Interest

There are no conflicts of interest.

جرائم وضعیتی کودکان و نوجوانان؛ سودمند یا زیان بار؟ (با نگاهی به نظام عدالت آمریکا و انگلستان)

محبوبه امینی

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه حقوق، دانشکده حقوق، علوم سیاسی و تاریخ، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: mamini@yazd.ac.ir

چکیده

جرم وضعیتی یا جرم خاص کودک و نوجوان رفتاری است که مطابق معیار متوسط جهانی انجام آن توسط بزرگسال قانونی است و مهم‌ترین مصادیق آن شامل مدرسه و منزل‌گریزی، نقض مقررات منع آمدورفت، اصلاح‌ناپذیری و استعمال مشروب و دخانیات است، لکن گستره آن با شرایط سیاسی و اجتماعی جوامع تنیده است. این پژوهش به روش تطبیقی با بررسی نمونه‌هایی از دو رویکرد قدیمی رفاه و مداخله عدالت کیفری یعنی نظام‌های عدالت نوجوانان آمریکا و انگلستان و همچنین تحلیل ق. ۹۲۱۰، قانون حمایت از اطفال و نوجوانان ۹۹ و مقررات پراکنده رفاهی و رویه قضایی در ایران به ماهیت این کرفتاری‌ها والگوهای پاسخ‌دهی به آن‌ها پرداخته است. مطابق یافته‌های پژوهش، رویکرد رفاه‌محور با بهره‌مندی از دانش بین‌رشته‌ای، مشارکت اجتماعی و قابلیت تطبیق با وضعیت‌های متنوع درج‌زدایی، پیشگیری از تکرار این کرفتاری‌ها، بزهکاری آتی، کاهش هزینه‌ها و حفظ انسجام خانواده مؤثر است. در حقوق ایران برخی از این وضعیت‌ها به موجب مقررات پراکنده و قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مشمول رویکرد درمانی هستند و برخی نیز واجد وصف مجرمانه‌اند که الزام قانونی مواد ۳ و ۵ این قانون ناظر به اعمال رویکرد درمانی در کنار ظرفیت‌های ق. ۱۰۰ می‌تواند در شکل‌گیری و توسعه رویکرد درمانی مؤثر واقع شود. در این راستا بایسته است نهاد قضایی با تمسک به بخشنامه‌های رویه‌ساز در کنار آموزش دادرسان، زمینه اجرای ماده ۶ قانون فوق و آیین‌نامه اجرایی آن را فراهم آورد. این امر نافی تکلیف اصلاح ماده ۹۱ با لحاظ رویکردهای فقهی و حقوقی توسط قانون‌گذار نیست.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ ارسال: ۱۴۰۴/۰۹/۲۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۱۵
تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۲/۰۶

کلیدواژه‌ها

جرم وضعیتی، کودکان و نوجوانان، رویکرد رفاه‌محور، مداخله عدالت کیفری.

استناد: امینی، محبوبه. (۱۴۰۴). جرائم وضعیتی کودکان و نوجوانان؛ سودمند یا زیان بار؟ (با نگاهی به نظام عدالت آمریکا و انگلستان). *آموزه‌های حقوق کیفری*، ۲۲(۳)، ۶۲-۷۰.

<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7846.2223>

مقدمه

پاسخ به کژرفتاری کودک و نوجوان به قدمت تاریخ زندگی بشر است، چنان‌که برخی متون کهن مذهبی به عنوان منبع قاعده‌گذار، حاوی ضمانت اجراهای شدید نسبت به آن‌ها هستند.^۱ در دوران کنونی نیز نظم اجتماعی زندگی صنعتی، بی‌نیاز از پاسخ حمایت یا سزاجوهر به این کژرفتاری‌ها نیست، که در ادبیات حقوقی و جرم‌شناختی غالباً به عنوان «جرم وضعیتی» شناخته می‌شوند، یعنی رفتار ذاتاً غیرمجرمانه‌ای که انجام آن توسط کودک یا نوجوان غیرقانونی محسوب می‌گردد (Development services group, 2015, p. 3). مضر بودن چنین رفتاری صرفاً بر اساس «وضعیت» سنی فرد است (Hazel, 2008, p. 43) و مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

اول. فرار از مدرسه: این رفتار به معنای غیبت غیرمجاز از مدرسه بدون اطلاع والدین است و با «فویبای مدرسه» (امتناع از حضور در مدرسه به دلیل اضطراب) تفاوت دارد.

دوم. فرار از خانه:^۲ بنابر تعریف اداره فدرال پیشگیری از بزهکاری نوجوانان در آمریکا، فرار از خانه عبارت است از «ترک منزل بدون اجازه والدین یا سرپرست و حداقل یک شب را دور از آن گذراندن» (Snyder & Sickmund, 1995, p. 42). این پدیده به سه دسته تقسیم می‌شود:

الف. فرار موقعیتی که رایج‌ترین نوع است و طی آن، نوجوان پس از چند شب به خانه بازمی‌گردد؛

ب. فرار طولانی مدت که به معنای ترک طولانی مدت منزل برای فرار از مشکلات جدی خانوادگی (مانند بدرفتاری یا بی‌توجهی) است؛

ج. رانده شدگان؛ نوجوانان اخراج شده از منزل (Beharry, 2012, p. 155).

سوم. سرکشی:^۳ سرکشی یا «اصلاح‌ناپذیری» و «غیرقابل کنترل بودن»، به طور سنتی عبارت است از رفتارهای «بی‌ضابطه». چنانچه نافرمانی به اندازه‌ای شدید یا مکرر باشد که منجر به استمداد حقوقی شود، «اصلاح‌ناپذیری» تلقی می‌گردد (DSG, 2015, p. 5).

۱. در باب «صد در بُندهش» از کتاب صد در نثر و صد در بندهش از متون دینی ایران باستان، چنین آمده است: «(۷) و چون پسر سه بار جواب پدر باز دهد و فرمان پدر نبرد مرگزار بُود و کشتن واجب بود بدین» (ص. ۱۰۲). در کتاب تثنیه از تورات، کیفر فرزند سرکش سگتنسار در بار سوم توسط مشایخ شهر دانسته شده است (اصحاح ۲۱، بند ۱۸-۲۱). از لحاظ فقهی نیز تنبیه طفل خاطی مجاز است، چنان‌که صاحب جواهر به اجماع فقیهان شیعه بر جواز مجازات (زدن) فرزند توسط پدر و جد پدری در مواردی که تربیت فرزند مقتضی آن باشد، اشاره می‌کند (نجفی، ۱۳۶۳، ج. ۴، ص. ۶۶۹) و حتی برخی، مجازات شلاق تا ده ضربه را تجویز نموده‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۸، ج. ۱۳، ص. ۵۴۰؛ نجفی، ۱۳۶۳، ج. ۴، ص. ۴۴۴).

2. Truancy/ skipping school

3. Running away from home

4. Incurability

چهارم. نقض مقررات منع رفت و آمد:^۵ این مقررات نوجوانان (عموماً زیر ۱۷ یا ۱۸ سال) را از حضور در مکان‌های عمومی در ساعات مشخصی از شب منع می‌کند. هدف اصلی نیز کنترل اجتماعی و کاهش فرصت‌های بزهکاری یا بزه‌دیدگی نوجوانان در ساعاتی است که نظارت بزرگسالان بر آن‌ها کمتر است (Rynolds et al., 2001, p. 88).

پنجم. نگهداری یا مصرف الکل و دخانیات زیر سن قانونی:^۶ این رفتار در میان نوجوانان پدیده‌ای رایج است و در برخی کشورها مانند ایران به‌طور کلی، جرم‌انگاری شده است، درحالی‌که به‌صورت جهانی، معمولاً برای افراد زیر سن قانونی، یک جرم وضعیتی تلقی می‌شود. «جرائم وضعیتی» کودکان و نوجوانان نقطه تلاقی دو رویکرد در عدالت نوجوانان است: مداخله عدالت کیفری^۷ و حمایت رفاه‌محور^۸ که مبنای دسته‌بندی‌های متنوعی^۹ از الگوهای پاسخ به بزهکاری و جرائم وضعیتی نابالغان شده‌اند. به عقیده برخی، تقابل اصلی میان دو نظام رفاه و مداخله عدالت کیفری است و هر رویکرد دیگری را می‌توان به دگرگونی‌های درونی این دو نوع نسبت داد (Hazel, 2008, p. 6). رویکرد رفاهی بر پدرسالاری، حمایت و درمان، و رویکرد مداخله عدالت کیفری بر رسیدگی قضایی و پاسخ کیفری تأکید می‌کند که به نوعی به تقابل تاریخی بین دو مکتب کلاسیک و تحقیقی بازگشت دارد؛ در حالی که مکتب کلاسیک بر تقصیر مرتکب و تناسب مجازات متمرکز است، اثبات‌گرایی با تمرکز بر عوامل دخیل در ارتکاب جرم، حامی رویکرد درمان‌محور است (Hazel, 2008, p. 7). البته این‌گونه نیست که حقوق یک کشور دقیقاً با یکی از این دو مدل آرمانی مطابقت داشته و دارای تمام ویژگی‌های آن باشد. چنان‌که بررسی نظام‌های عدالت کودکان و نوجوانان انگلستان و آمریکا بیانگر غلبه یکی متأثر از دگرگونی‌های اجتماعی و سیاست‌های جهانی یا محلی در برهه‌ای خاص است. این دو نظام قدیمی به دلیل همین انعطاف و تحولات گسترده‌شان، به عنوان الگوی بسیاری از کشورها شایسته بررسی بوده‌اند. در ایران نیز به نوعی حاکمیت دو رویکرد قابل تشخیص است،

5. Curfew Violation

6. Underage Drinking

7. Justice-based intervention (criminal intervention)

8. Welfare-based intervention

۹. برخی از تفکیک‌ها: مداخله عدالت کیفری و رفاه (Duenkel, 2008; Forde, 2021)؛ رفاه، مداخله عدالت کیفری، حقوق کودک و حمایت از کودک (Muncie, 2001; Muncie, 2005)؛ کنترل و رفاه (Green, 2008).

به گونه ای که این پژوهش درصدد کاوش چگونگی برخورد حقوق ایران با این کزرفتاری ها و توجه قانون گذار و دستگاه قضایی به رویکردهای درمان محور است که در نظام های مورد مطالعه نیز با وجود برخی تقابلهای اجتماعی و سیاسی با کزرفتاری^{۱۰} (جرم وضعیتی) نوجوانان اتخاذ گردیده است. در این خصوص، ۸ مورد از آرای قضایی از طریق سامانه آرای قضایی مشاهده شدند و در کنار قوانین و مقررات مختلف، به روش توصیفی و تحلیلی بررسی گردیدند، که وجه تمایز این پژوهش با مطالعات پیشین است.^{۱۱} بنابراین، طی دو بحث کلی رویکرد رفاه محور و رویکرد مداخله کیفری، به پاسخ های نظام های عدالت نوجوانان به کزرفتاری این قشر و سودمند یا زیان بار بودن جرم انگاری آن (جرم وضعیتی) پرداخته می شود.

۱. رویکرد رفاه محور

اگرچه باور بر این است که با تأسیس دادگاه های اطفال در پایان سده نوزدهم، رویکرد رفاهی مبتنی بر دکترین پدروطن یا کشور (دولت به عنوان قیم)^{۱۲} مبنای فلسفی نظام عدالتی بود که منافع کودک را بر مجازات اولویت می داد (Scott; Grisso, 1997, p. 799)، تاریخ نگاری حقوقی بارقه های آن را در اندیشه های مصلحان اجتماعی ناجی کودکان مخصوصاً در آمریکا و انگلستان می داند که نقش انکارناشدنی در ایجاد نظام عدالت خاص آنان داشت. در بریتانیا، نجات کودک از تأثیرات منفی باعث ایجاد مؤسسه های اصلاحی توسط نیکوکاران (انجمن سلطنتی بشردوستانه راینر و مصلحانی مانند مری کارپنتر) شد (Hazel, 2008, p. 23). در آمریکا نیز مصلحان اجتماعی مسیحی مانند «انجمن دوستان»، اولین پناهگاه ها و مدارس اصلاحی را تأسیس نمودند که به سرعت در سراسر کشور گسترش یافت و منجر به تأسیس دادگاه کودکان و نوجوانان گردید که

۱۰. مناسب ترین برابرهاد، از فرهنگ های فارسی مانند دهخدا و معین برای واژه misbehavior که بدون بار معنایی جرم، در انگلستان و آمریکا معادل دیگر جرم وضعیتی است.

۱۱. پژوهش های پیش یا صرفاً جرائم حدی یا تعزیری را مطالعه نموده و تمرکز جامع بر تمام وضعیت های کودک و نوجوان اعم از حد و تعزیر و توجه به قانون مجازات اسلامی و قانون حمایت از اطفال و نوجوانان و سایر مقررات و رویه قضایی نداشته اند که برخی از آن ها در قسمت منابع قابل مشاهده اند.

۱۲. دکترین پدروطن یا میهن/ کشور (fatherland/ parens patria) با منشأ روم باستان، ریشه در کامن لای قرون وسطی در انگلستان دارد که به موجب آن دادگاه های انصاف به دنبال حفظ ساختار فئودالیزم در حوزه مالکیت و خانواده (قیمومت) بودند. در قرن ۱۵، پادشاه به عنوان رئیس این دادگاه ها برای رسیدگی به دادخواست های زنان و کودکان بی سرپرست و نیازمند، دارای امتیاز «پدر میهن» بود و دادگاه ها به عنوان «قائم مقام والد/ سرپرست» (Loco parens) جهت ارائه خدمات به این افراد اقدام می کردند. اگرچه در آمریکا مبنای ضمنی تأسیس نخستین دادگاه کودک و نوجوان در شیکاگو این اصل دانسته شده است، لکن از پرونده مشهور کروز به بعد، آشکارا دادگاه بر مبنای آن (به نمایندگی دولت) امتیاز اقدام در راستای بهترین منافع (مصلح عالی) کودک و نوجوان را داشت (Fox, 1970, pp. 1192-1194).

با نگهداری و به نوعی محبوس نمودن مجرم وضعیتی (مصطلح در حقوق آمریکا) تضمین پرورش وی و نیز حمایت از جامعه را دنبال می‌کردند (Garlock, 1979, p. 350).

قانون فدرال بزهکاری کودکان ۱۹۱۲ آمریکا با اشاره به هدف رفاهی وضع قانون، بر نگهداری این مرتکبان تمرکز نمود و دفتر امور کودکان را مأمور نمود که «در مورد همه مسائل مربوط به رفاه و زندگی کودکان...» تحقیق نماید. همچنین، به موجب قانون کودکان ۱۹۰۸ انگلستان، نخستین دادگاه نوجوانان بر رفاه آنان تمرکز نمود. قانون مذکور، حبس کودکان زیر ۱۴ سال را لغو و پلیس را ملزم به تأسیس مراکز نگهداری کرد (Ellis & Kyo, 2018, p. 65). در حقوق ایران، اگرچه اصطلاح جرم وضعیتی هیچگاه مورد شناسایی واقع نشد، لکن ریشه‌های رویکرد رفاه‌محور به وضعیت کودک و نوجوان به اواخر دوران ناصری که پیوند ترقی مملکت با تربیت اطفال از طریق گفتمان «کودکی نامطلوب» شکل گرفت قابل استناد است (خورسندنژاد و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۷). پس از آن، مختارالسلطنه، یکی از رؤسای نظمیۀ زمان مظفرالدین شاه، با نگارش کتابچۀ حفظ الصحه به لزوم وضع تدابیری ناظر به تربیت اطفال پرداخت (آل داوود، ۱۴۰۰، ص. ۲۶۰) که نقل شمه‌ای از آن بی‌مناسبت نیست:

»... اطفالی که از بدو طفولیت به بدگویی و فحاشی عادی در کوچه و بازار نسبت به یکدیگر و بزرگتر خود برخلاف ادب رفتار می‌کنند و بعضی کلمات شنیعه بر زبان می‌آورند... باید به توسط بیان‌نامه‌های ناصحانه مشفقانه ممنوع شوند... و اولیای آن‌ها مسئول گردند... (آل داوود، ۱۴۰۰، ص. ۲۷۱)

از دوران پهلوی، با تمرکز بر تربیت نهادمند کودک، به‌ویژه از دهه ۲۰، نهادهای گوناگونی توسط دولت و به‌منظور حمایت و رفاه وی به شکل دارالایتام، ندامتگاه یا محبس شکل گرفت. (خورسندنژاد و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۱) که متأثر از مطالعۀ نهادهای دارالتأدیب بورستال^{۱۳} در کشورهایی مانند انگلستان بود (خورسندنژاد و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۲۱۲) و از دهه ۳۰ به موجب مادۀ ۵۵ قانون شهرداری‌ها، نوانخانه‌ها، پرورشگاه‌ها، بنگاه حمایت مادران (بند ۶) و سازمان‌های اردوی کار (بند ۵) درصدد حمایت و نگهداری از کودکان و نوجوانان متکدی، ولگرد، معتاد و بی و بدسرپرست شدند که این رویکرد با توقفی در دهه‌های نخست پس از انقلاب، از اواخر

13. Borstal Institution

دهه ۷۰ با تصویب آیین نامه و دستورالعمل مراکز کودکان خیابانی (در راستای حمایت از کودکان کار، متکدی و معتادان به مواد مخدر) به ترتیب در سال های ۷۸ و ۸۴، دستورالعمل های سازمان بهزیستی ناظر به مداخله در بحران، خانه سلامت (حمایت از زنان و دختران آسیب دیده از جمله متواری از منزل) و مراکز بازپروری زنان و دختران (آسیب دیده دارای سوابق روابط جنسی نامشروع) مجدداً مبنای حمایت رفاه محور از کودک و نوجوان شد که در سال ۱۳۹۹ به موجب قانون حمایت از کودکان و نوجوانان (از این پس قانون حمایت) توأم با فرار مکرر از مدرسه و مواردی که موضوع بحث حاضر نیست، طی ماده ۳ به عنوان وضعیت مخاطره آمیز مشمول مداخله و حمایت قانونی قرار گرفتند. امروزه، مطابق این رویکرد، کودک و نوجوان به دلیل ناپختگی، عامل منطقی یا خودمختار تلقی نمی شود (Alder; Wundersitz, 1995, p. 3) و رفتار وی به عنوان «پیش درآمد بزهکاری»^{۱۴} نشانه ای از مشکلات عمیق تر فردی، خانوادگی و اجتماعی است که نیازمند مداخلات حمایتی است (Kelley et al., 1997, p. 6-7)، به ویژه که با داشتن خانواده های گسسته، در دوران کودکی آسیب هایی متحمل شده اند و نیازهای بهداشت روانی یا تحصیلی آنان برآورده نشده است (DSG, 2015, p. 2). به همین سبب، تدابیر رفاه محور جایگزین جرم انگاری و مجازات کزرفتهای آن ها شده است که به شرح زیر به آن ها پرداخته می شود.

۱-۱. جرم زدایی

جرم زدایی از جرم وضعیتی به دلیل انگاره قدیمی بی گناهی نابالغ که درک افعال ناشایست وی را مشکل می نماید و تاریخ طولانی تنبیه کودک خاطی مشکل است. به همین دلیل، کنگره دوم پیشگیری از جرم سازمان ملل مقرر نمود حتی بنابه دلایل حمایتی، جرم انگاری بی نظمی های خفیف و رفتار ناسازگار کودکان که در صورت ارتکاب از سوی بزرگسالان جرم تلقی نمی شود، باید ممنوع باشد و کنگره هشتم نیز طی دستورالعمل ریاض، در شق الف بند ۵ ماده ۱ با تمرکز بر اهمیت و ضرورت تدابیر و سیاست های پیشگیری از جرم، بر لزوم ممنوعیت جرم انگاری و مجازات این نوع رفتارها تأکید نمود (طه، ۱۳۹۰، ص. ۱۷۹ و ۱۸۰). اما وجه تسمیه جرم وضعیتی به قانون فدرال عدالت و پیشگیری از بزهکاری نابالغان آمریکا مصوب ۱۹۷۴ بازگشت دارد که کزرفتاری کودک و نوجوان را به عنوان جرم وضعیتی و به منظور تفکیک از بزهکاری و در نتیجه، متمایز نمودن واکنش ها تلقی و فرستادن آنان را به زندان و مراکز اصلاحی ممنوع و ایالت ها را

به جرم‌زدایی و تعیین پاسخ‌های اجتماعی و درمانی تشویق نمود (Magee, 2024, p. 368) اگرچه این قانون به دلایلی از قبیل استعمال رایج و حفظ این اصطلاح در قوانین و رویه قضایی برخی ایالت‌ها، آن را محفوظ نگه داشته است. امروزه جرم‌زدایی از آن چند گونه است. نخست، عنوان مذکور حذف و دسته‌بندی‌های جدیدی جایگزین شده است. برای مثال، به منظور حذف انگ بزهکاری، برخی از قانون‌گذاران ایالتی، مجرمان وضعیتی را به عنوان گروه «نیازمند حمایت» تلقی نموده که شامل مصادیقی مانند اشخاص نیازمند حمایت،^{۱۵} نابالغان نیازمند حمایت^{۱۶} و کودکان نیازمند حمایت^{۱۷} می‌شوند. (Kendall, 2007(a), p. 2; Bearows, 1987, p. 184).

برخی از ایالت‌ها صرفاً عنوان «کودک یا خانواده نیازمند حمایت» را در قانون گنجانده‌اند، زیرا رفتار نوجوان با محیط و وضعیت خانوادگی او کاملاً مرتبط است. فلوریدا عنوان «کودک نیازمند خدمات» و آرکانزاس «خانواده نیازمند خدمات» را پیش‌بینی نموده است (Kendall, 2007, p. 5). برخی ایالت‌ها صرفاً از برخی مصادیق جرم وضعیتی جرم‌زدایی نموده و مرتکب ممکن است به عنوان کودک مشمول حمایت تلقی شده و مسئولیت اصلی پاسخ‌گویی به نهادهای حمایت از کودکان واگذار شده است (Schneider & Warner, 1989, p. 168). به عنوان نمونه، طبق قانون مینه‌سوتا، «مجرم خرد نوجوان»^{۱۸} نوجوانی است که «مرتکب رفتاری شده که بر اساس قانون محلی برای فرد زیر ۱۸ سال ممنوع است»^{۱۹} و «کودک نیازمند حمایت یا خدمات»^{۲۰} کودکی است که رها شده، مورد بی‌توجهی قرار گرفته یا از منزل یا مدرسه گریخته است (Kendall, 2007(a), p. 7).

در بریتانیا، اصطلاح جرم وضعیتی هیچ‌گاه در ادبیات حقوقی وجود نداشته است، اما تقریباً تمامی مصادیق آن جرم بوده، تا این‌که در سال ۱۹۹۸ قانون جرم و بی‌نظمی به عنوان سنگ بنای اصلاحات گسترده در نظام قضایی نوجوانان، جز در موارد اعمال ضمانت اجرای مدنی یا کیفری نسبت به والدین، با جرم‌زدایی، آن‌ها را مشمول مداخلات فردی و اجتماعی نمود، لکن

15. Persons in need of support

16. Children in need of support

17. Minors in need of support

18. Juvenile petty offender

19. Minn. Stat. Ann. § 260B.007

20. § 260C.007

به واسطه انتقادات مکرر ناشی از عدم برآورده نمودن استانداردهای کنوانسیون‌های بین‌المللی، پس از سال ۲۰۰۰ به تدریج سیاست‌های متعددی به منظور مداخله رفاهی مقرر گردید (Muncie 2005, p. 38) که در جایگاه خود بررسی خواهد شد.

در ایران اگرچه به موجب قانون شهرداری‌ها و قانون بهداری و بهزیستی، به تأسی از سایر کشورها نگهداری در مؤسسات به عنوان اقدام حمایتی در خصوص کودک و نوجوان متکدی، خیابانی، روسپی و امثال آن مقرر شد، اواخر دهه هفتاد خورشیدی که تغییرات بنیادین در خصوص جرم‌زدایی از این وضعیت‌ها در بسیاری از کشورها شیوع پیدا نمود، همین رویکرد در کنار مداخله فوری ادامه پیدا کرد که به دلایلی از جمله واجد عنوان حد بودن برخی از این موارد و به طور کلی، ناشناخته بودن جرم وضعیتی، هیچ‌گونه جرم‌زدایی از سایر عناوین یا ارائه حمایت در خصوص وضعیت‌هایی مانند فرار از منزل و مدرسه تا سال ۹۹ مقرر نشد. آنچه طی ق.م.ا ۱۳۹۲ به عنوان اصلاح پاسخ‌ها و توسعه رویکرد ارفاقی و درمانی مورد توجه قرار گرفت نوعی کیفرزدایی یا حبس‌زدایی است که برخی از آن‌ها به نوعی بازگشت به رویکرد قانون ۱۳۰۴ و اصلاحی ۱۳۵۲ است، درحالی‌که اصل نخستین، حذف انگ جرم از وضعیت‌های مربوط به کودک و نوجوان است که وی را از مواجهه با جلوه‌های سرکوب مانند نهادهای پلیس و دادگاه کیفری مصون نماید که حسب مورد در چارچوب مداخلات رفاهی یا سزاگرایانه مورد بحث قرار خواهند گرفت.

۲-۱. مداخلات فرد و اجتماع محور

مداخله رفاه محور عبارت است از خارج نمودن نابالغان از نظام قضایی (Bynum & Thompson, 1996, p. 430) با این توجیه که مداخله نظام قضایی بیشتر از سودمند بودن زیان بار است، زیرا ناخواسته منجر به انگ‌زنی نسبت به رفتار نسبتاً جزئی قابل حل و فصل خارج از نظام قضایی می‌شود و تمرکز آن را از رسیدگی به اعمال جدی‌تر منحرف می‌نماید (Shelton, 2007, p. 7). مبنای این رویکرد در نظریه «دراماتیزه شدن شر» تانن باوم (۱۹۳۸) برچسب‌زنی منجر به «انحراف ثانویه» در اندیشه‌های لمرت (۱۹۵۱) و «نقش گروه‌های اجتماعی در ایجاد انحراف از طریق برچسب‌زنی» در نظریه بکر (۱۹۶۳) است (Shelton, 2007, p. 8). بنابراین، چنین مداخلاتی نسبت به کز رفتاری کودک و نوجوان، افزون بر قطع چرخه آن، مانع بزهکاری آتی می‌شود که به شرح زیر به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱-۲-۱. مداخله زودرس فردمحور

مداخله زودرس با ماهیت روان شناختی- اجتماعی مبتنی بر وجود عوامل خطر است که عبارت اند از مجموعه شرایط فردی و اجتماعی که بروز و استمرار رفتارهای مجرمانه آینده را در کودکان و نوجوانان مساعد می کنند (کاریو؛ نجفی ابرندآبادی، ۱۳۸۱، ص. ۲۷۰). محور این مداخله، توان بخشی است که مبتنی بر تفاوت رشدی نوجوانان از بزرگسالان و بیانگر عدم توسعه کامل توانایی شناختی و عاطفی، کنترل تکانه و قضاوت اخلاقی آنان است (Steinberg, 2009, p. 461). این رویکرد با ماهیت پیشگیری محوری شامل ابزارهایی مانند مهارت حل تعارض، کنترل هیجان و بهبود پویایی خانواده است و به همین دلیل، بیشتر نظام های کنونی عدالت نوجوانان به علل ساختاری بزهکاری نوجوانان مانند فقدان آموزش، سوء مصرف مواد و اختلالات سلامت روان توجه نموده اند (Greenwood, 2008, p. 187-190) و از این طریق بر ظرفیت تغییر و بهبود رفتار به واسطه انعطاف پذیری عصبی و روانی آنان تمرکز می کنند (Shelton, 2007, p. 8).

افزون بر آن، توان بخشی کاملاً فردمحور است و مداخلات متناسبی را در اولویت قرار می دهد که نیازهای روان شناختی، اجتماعی و آموزشی منحصربه فرد هر کودک را برطرف می کند (Scott & Grisso, 1997, pp. 819-820). مطالعه برخی از نمونه ها در نظام های عدالت رفاه محور و حقوق ایران، نقش این مداخله ها را بر کنترل یا کاهش این کژرفتاری ها مشخص خواهد نمود؛ تدابیر ذیل بخش ۱۴ قانون جرم و بی نظمی ۱۹۹۸ بریتانیا برای مدیریت کژرفتاری کودکان بیش از ۱۰ سال با عنوان قرار ایمنی^{۲۱} ناظر به ارجاع کودک یا نوجوان پرخاشگر یا نافرمان، حسب مورد به خدمات سلامت جسم یا روان و رفتار آموزش و پرورش یا مداخله دفتر خدمات مراقبت اجتماعی کودکان از طریق ارائه خدمات مدیریت کژرفتاری به والدین است. همچنین در کنار مدرسه گریزی و ترک تحصیل، کژرفتاری هایی مانند زورگویی و آسیب به اموال مدرسه نیز از طریق رویه های انضباطی مدارس و مداخلات آموزش و پرورش مدیریت می شود (Ellis & Kyo, 2018, pp. 67-68). به موجب بخش ۸ قانون، در صورت عدم تأثیر، والدین به موجب قرار فرزندپروری که طی بازه زمانی ۱۲ ماهه صادر می شود، ملزم به نظارت بر رفتارهای فرزند مانند حضور در منزل در زمان های مشخص، خودداری از معاشرت با افراد خاص و حضور در مدرسه بوده و خود نیز ملزم به شرکت در یک برنامه مشاوره یا راهنمایی به صورت هفتگی و به مدت

21. Safety order

سه ماه هستند (Herlitz & Hough, 2016, p.17). با وجود انتقادات، قانون رفتار ضد اجتماعی ۲۰۰۳ نیز سیاست تنبیه والدین را نسبت به کژرفتاری فرزند ادامه داد و آنان نه تنها نسبت به غیبت مکرر فرزند از مدرسه، ملزم به شرکت در یک دوره آموزشی شبانه روزی (Hollingsworth, 2007, p. 5) و پرداخت جریمه هستند، بلکه نسبت به غالب کژرفتاری های آموزشی دانش آموز، می بایست به موجب «تفاهم نامه های فرزند پروری» با نهاد آموزشی مذکور با الزامات ناظر به اطمینان از حضور فرزند در مدرسه یا بهبود رفتار او موافقت نمایند. در غیر این صورت، نهادهای مذکور یا تیم های (پیگیری) تخلف نوجوانان، دادخواست صدور حکم سرپرستی را نزد دادگاه طرح می نمایند (Herlitz & Hough, 2016, p. 14).

بند (ز) ماده ۳ قانون حمایت نیز فرار از مدرسه و ترک تحصیل را مستوجب مداخله و حمایت قانونی دانسته و مداخله در خصوص فرار از مدرسه را مشروط به دو شرط مکرر بودن فرار و قرار دادن کودک یا نوجوان در وضعیت بزه دیدگی یا آسیب قلمداد نموده است که به نظر می رسد با توجه به ماهیت خاص آموزشی و عدم قطع ارتباط دانش آموز و مدرسه، طبیعتاً در وهله نخست، طی مقررات انضباطی مدرسه قابل بررسی است. هرچند در خصوص ترک تحصیل نیز مناسب بود ابتدائاً مداخله مدرسه و آموزش و پرورش پیش بینی می شد. در چنین مواردی که مداخله کامل از صلاحیت مدرسه خارج است، به موجب جزء ۴ ماده ۴۲ و مواد ۴۳ و ۴۴ آیین نامه اجرایی قانون، مدیر مدرسه ضمن مداخله مختصر برای کنترل یا رفع، از نهادهای مربوط موضوع سامانه (طرح) نماد استمداد می نماید که به موجب مصوبه شورای عالی رفاه و تأمین اجتماعی با عنوان سند ائتلاف ملی نظام مراقبت اجتماعی^{۲۲} در سال ۹۴ تصویب شد که افزون بر پیشگیری همگانی و رشد مدار، مداخله در وضعیت های دانش آموزان را در نظر داشت و به تدریج در غالب مدارس کشور عملیاتی شد که نتایج عملکرد مؤثر آن بدین قرار است: ۱. تدارک سازوکار واکنش سریع و مداخله فوری و مؤثر در آسیب های اجتماعی دانش آموزان؛ ۲. ائتلافی بودن و تنوع مداخله با لحاظ تخصص نهادهای مرجع، به عنوان نمونه با مداخله در اموری مانند فرار از مدرسه یا ترک تحصیل با لحاظ علل ریشه ای مانند فقر اقتصادی، فرهنگی یا مشکلات جسمی و رفتاری، مداخلات مؤثری توسط بهزیستی، آموزش و پرورش یا سایر نهادها ارائه می گردد. البته برخی از نواقص آن نیز عبارت اند از: عدم پوشش تمام آسیب های اجتماعی

۲۲. مجموعه نظام یافته از خدمات و برنامه ها، شامل غربالگری، آموزش، توانمندسازی و حمایت های روانی - اجتماعی، به منظور مراقبت دانش آموزان در برابر رفتارهای پرخطر، آسیب های اجتماعی و جرائم از طریق مداخله به موقع و مؤثر.

شناسایی شده که در چرخه‌ای دیگر منجر به سایر آسیب‌های اجتماعی می‌شود. برای نمونه، عدم توجه به کاهش خشونت و قلدری در سطح مدرسه می‌تواند منجر به اختلال در عملکرد تحصیلی، ترک تحصیل و مدرسه‌گریزی گردد (خضری، ۱۴۰۲، ص. ۴-۶). بنابراین، بهتر بود مواردی مانند تخریب اموال مدرسه، زورگویی، ناسزاگویی و اهانت در مدرسه، به‌طور خاص در این قانون تصریح می‌شد تا کودک و نوجوان را ابتدائاً و بدون هیچ تفسیری مشمول مداخلات مراقبتی قرار دهد.

قانون حمایت همین رویکرد را در قبال سایر کزرفتاری‌های کودک و نوجوان در پیش گرفته است. نمونه مهم فرار از خانه است که بیانگر احساس عدم امنیت فرد در کانون خانواده است و مشروط به دو شرط فرار مکرر و در معرض بزه‌دیدگی و آسیب قرار گرفتن مشمول مداخله قرار گرفته است. این امر از لحاظ عدم توجه به شرایط پیرامون نخستین تجربه فرار که بسیار آسیب‌زاست قابل نقد است، زیرا گاهی اختلافات جدی والدین موجب ترس و نگرانی کودک یا نوجوان شده و منجر به آشوب روانی، سلب احساس امنیت و گریز از منزل می‌شود (سیفی، ۱۴۰۰، ص. ۱۵۸). این مسئله در خصوص دختران که از لحاظ جنسی و قضاوت‌های اجتماعی آسیب‌پذیرترند آشکار است، به‌ویژه که قابلیت جنسی آنان را در معرض آسیب‌هایی از جمله روسپی‌گری قرار می‌دهد (نجفی‌توانا، ۱۳۹۸، ص. ۵۳). از سوی دیگر، گاهی شرایط منجر به فرار مانند آزار جنسی یا روانی به‌واسطه عرف‌ها، موقعیت خانوادگی و فردی به‌آسانی قابل کشف نیست و نیازمند مصاحبه تخصصی در محیط امن است که این امر حمایت از نوجوان را لازم می‌نماید. در این راستا، اصل ۶ اعلامیه حقوق بشر و بند ۲ ماده ۳ کنوانسیون حقوق کودک حمایت کامل خانواده از فرزند را مورد تأکید قرار داده است و نقش نظارتی دولت‌ها را لازم می‌داند.

در حالی که در نظام عدالت نوجوانان انگلستان، ابتکارات و برنامه‌هایی از سال ۲۰۰۰ تاکنون با هدف شناسایی عوامل خطر و مداخله به‌منظور کاهش و رفع پیش‌بینی شده است که به شکل پلکانی از تدابیر حمایتی تا مقابله‌ای است. یکی از این ابتکار عمل‌ها که ناظر به پیشگیری و مدیریت کزرفتاری‌هایی مانند فرار از منزل، نقض مقررات آمدوشد، استعمال مواد مخدر و غیره است، برنامه‌های مشارکت نوجوانان^{۲۳} است (Herlitz & Hough, 2016, p. 19) که

23. Youth interference panels

از سال ۲۰۰۳ به موجب قانون رفتار ضد اجتماعی تشکیل شد و به منظور دسترسی نوجوانان و خانواده‌های آنان به خدمات عمومی و مشارکت داوطلبانه آنان، بر دو گروه سنی ۸ تا ۱۳ و ۱۳ تا ۱۷ سال تمرکز نموده است (Home office, 2004, p. 14). همانند مداخلات مربوط به کژرفتاری‌های مربوط به آموزش،^{۲۴} در مرحله بعد مداخلات اجباری قضایی از طریق صدور قرار فرزندپروری ناظر به والدین و در صورت لزوم جریمه آن‌ها و قرار مقابله با رفتار ضد اجتماعی^{۲۵} ناظر به بازداشت کودک و نوجوان صادر می‌شود که از این حیث، برخی این رویکرد را ترکیبی از رفاه و پاسخ‌گویی دانسته‌اند (Hollingsworth, 2007, p. 24). از نظر منتقدان، رویکرد ریسک‌مدارانه و مداخله زودهنگام، فرایند منصفانه و عملکرد مبتنی بر شواهد را مختل می‌نماید و باعث عدم تناسب در ارائه خدمات و میزان مداخله به افراد مختلف می‌گردد (Ellis & Kyo, 2018, p. 68). برخی نیز با انتقاد از چنین تدابیری، رفاه‌گرایی را نوعی آسیب به افراد و گره زدن زندگی آنان به فرایند قضایی از سنین پایین می‌دانند (Cavadino & Dignan, 2012, p. 52). اما به باور برخی، این برنامه‌ها تأکید کمتری بر انگ‌زنی دارند و درصدد پیشگیری از پیامدهای منفی تماس کودک و نوجوان با نظام عدالت کیفری است (Ellis & Kyo, 2018, p. 67).

کارنامه سیاست‌های رفاهی فوق نشان می‌دهد که بین سال‌های ۲۰۰۴-۲۰۰۵ تا ۲۰۱۱-۲۰۱۲ بزهکاری نوجوانان از حدود ۱۹ هزار به حدود ۱۰ هزار فقره، احکام اخراج موقت از مدارس متوسطه از حدود ۳۵ هزار به تقریباً ۲۰ هزار مورد و اخراج دائم از ۸۵۰۰ به ۴۰۰۰ مورد^{۲۶} و کژرفتاری از ۱۶۰۰ به حدود ۲۰۰ مورد رسید^{۲۷} که به عقیده برخی، اگرچه تصویب قانون راجع به رفتار ضد اجتماعی، جرم و سیاست‌گذاری^{۲۸} ۲۰۱۴ همراه با کاهش ۶۰ میلیون یورویی هزینه این تدابیر و کاهش نیروی کار مربوط، به سمت سیاست‌های تنبیهی حرکت نمود، دستاورد فوق که حاصل توان بخشی و رویکرد ترمیمی مبتنی بر سیاست‌های رفاهی است، ممکن است مستندی برای تثبیت بیشتر تدابیر رفاهی شود^{۲۹} (Herlitz & Hough, 2016, p. 22). اگرچه برخی کاهش بیش از دو

24. Educational misbehaviours

25. Anti social behavior order

26. <https://www.gov.uk/government/statistics/youth-justice-annual-statistics-2013-to-2014>

27. <https://www.gov.uk/government/statistics/youth-justice-annual-statistics-2013-to-2014>

<http://www.ons.gov.uk/ons/rel/crime-stats/crime-statistics/year-ending-september-2014/sty-stock-take-of-crime-statistics.html>.

28. Anti-social Behaviour, Crime and Policing Act 2014

۲۹. به بخش اندکی از این آمار اشاره شده است. برای مشاهده آمار کامل می‌توان به منابع فوق مراجعه نمود.

سوم بازداشت‌های نوجوانان را از ۲۰۰۸ تا ۲۰۱۵ و قضازدایی قابل توجه را یک چرخش آشکار در سیاست‌های رفاهی دانسته‌اند، لکن دعوت به پذیرش رویکردی احتیاط‌آمیز با لحاظ ورود بیش از حد جوانان اقلیت قومی و سیاه‌پوست به نظام عدالت کیفری نموده‌اند (pitts, 2015, p. 5)، زیرا این آمارها سوای اقلیت قومی و سیاه‌پوست است که نرخ بازداشت آنان بین سال‌های ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۵ بین ۳ تا ۲۲ درصد رشد در نوسان بوده است (Herlitz & Hough, 2016, pp. 23-24) این مسئله توسط مانسی به عنوان آشکار شدن تناقضات اساسی عدالت جوانان نامیده شد (Muncie, 2002, p. 157).

در مقابل، رویکرد رفاهی برخی ایالت‌های آمریکا متضمن لزوم مداخله ابتدایی نهادهای اجتماعی در کنار مشارکت داوطلبانه کودک و نوجوان است. برای نمونه، به دلیل نگرانی از شمار مجرمان وضعیتی که در نهایت به دلیل بزهکاری وارد نظام کیفری می‌شوند، قانون‌گذار کالیفرنیا دو قانون جوانان گریزان از منزل^{۳۰} و خانواده‌های در بحران^{۳۱} را تصویب نمود^{۳۲} و ارائه خدمات اضطراری مانند غذا، سرپناه، مراقبت‌های بهداشتی یا حمایت مالی کافی به نوجوانان بی‌خانمان و گریزان از منزل را الزامی نمود. در کنار آن، سازوکارهای توان بخشی کوتاه مدت و بلندمدت را به‌ویژه با تمرکز بر ارائه «خدمات تخصصی» در زمینه سوءاستفاده جسمی و جنسی پیش‌بینی نمود. قانون خدمات نوجوانان بی‌خانمان کلرادو^{۳۳} به منظور پیشگیری از تشتت رویه در ارائه خدمات، بر مشارکت و هماهنگی بین نهادهای دولتی و خصوصی خدمات رسان تمرکز نمود و دفتر خدمات نوجوانان بی‌خانمان را به این منظور ایجاد نمود (Kendall, 2007(b), pp. 31-32; Dennis, 2017, pp. 52-53).

یافته‌های مبتنی بر شواهد در عین این‌که بیانگر موفقیت چنین برنامه‌هایی است، نشان می‌دهد مجرم وضعیتی تلقی نمودن این نوجوانان توسط برخی ایالت‌ها مانع ارائه خدمات داوطلبانه شده و بزه‌دیدگی را تشدید نموده است، زیرا آنان آسیب‌های متحمل شده در خانواده را با خود به خیابان‌ها منتقل می‌کنند، به این معنا که در برابر استثمار جنسی، خشونت و مواد مخدر آسیب‌پذیرند و به شدت مستعد ابتلا به اختلالات سلامت روان و جسم هستند (Den-

30. Runaway Youth

31. Families in Crisis

32. California Code, Welfare and Institutions Code – WIC § 1788

33. Clrado's Act of Homeless yoth services

nis, 2017, p. 33). بنابراین، ایالتی مانند ایندیانا در صورت عدم تأثیر مداخلات داوطلبانه، علیه والدین اقامه دعوی می نماید: به موجب ماده ۱۷ قانون نوجوانان، دادستان، مددکار اجتماعی یا مأموران پرویشن،^{۳۴} دادخواستی علیه والدین یا سرپرست نوجوان به منظور شرکت آنان در برنامه مراقبت، درمان یا بازپروری وی طرح می نمایند و دادگاه در صورت احراز لزوم مشارکت آنان، دستور کسب همیاری از مددکاران را در اجرای وظایف پدر و مادری در راستای فراهم نمودن مراقبت یا درمان معین برای نوجوان صادر می کند.^{۳۵}

در حقوق ایران، به موجب بند الف ماده ۶ و ماده ۲۹ قانون حمایت مداخله ابتدائاً یا به موجب حکم قضایی بر عهده سازمان بهزیستی است که پیش از تصویب قانون، بنابر مقررات پیش گفته، متکفل مداخله حمایتی فوری و طولانی مدت (نگهداری) بوده است، لکن چند نکته در این خصوص قابل طرح است:

نخست، قانونگذار طبق ماده ۴۳، شرکت در دوره حقوق کودک و نوجوان و اخذ گواهی را برای والدین، اولیا، سرپرست قانونی و هر فرد مرتبط، به تشخیص دادرس واگذار نموده است، درحالی که هیچ وضعیت خطرسازی بی ارتباط با شرایط زمینه ای خانواده نیست و ولی و سرپرست فراتر از حقوق کودک و نوجوان لازم است با حقوق خانواده و روابط والد و فرزند آشنا باشد که مستلزم الزام به مشارکت در دوره های فرزندپروری و حقوق خانواده است. هرچند روابط خانوادگی باید تحت کنترل های غیررسمی باشد، در چنین شرایط منجر به آسیب فردی، خانوادگی و اجتماعی، کنترل قانونی گریزناپذیر است.

دوم، ضمانت اجرای تخطی والدین از دستور قضایی یا کودک و نوجوان از شروط مقرر پیش بینی نشده است، هرچند طی ماده ۴۴ مددکار اجتماعی موظف به نظارت و پیگیری دستورات قضایی است. در این خصوص، اشاره به دادنامه صادر شده از شعبه ۳ دادگاه کودکان و نوجوان مجتمع شهید فهمیده^{۳۶} دال بر محکومیت جوان ۲۰ ساله به ترغیب دختر نوجوان به فرار از منزل در معیت وی به مدت چند روز مفید است، اگرچه اتهام ترغیب به فرار در بحث

۳۴. بهتر است دست کم در نظام عدالت نوجوانان، این نهاد بدون گذاشتن معادل استفاده شود، زیرا ناظر به نظارت بر کودک و نوجوان طی یک مداخله حمایتی غیررسمی یا پیرو حکم دادگاه است.

35. Sec 31-6-4-17

۳۶. قابل دسترسی در:

<https://dadresi.net/%D8%B1%D8%A7%DB%8C-%D8%AA%D8%B4%D9%88%DB%8C%D9%82-%D9%88-%D8%AA%D8%B1%D8%BA%D8%8C%D8%A8-%D9%86%D9%88%D8%AC%D9%88%D8%A7%D9%86-%D8%A8%D9%87-%D9%81%D8%B1%D8%A7%D8%B1-%D8%A7%D8%B2-%D9%85%D9%86%D8%B2%D9%84/>

کنونی موضوعیت ندارد، اما تصمیم دادرس به شرح زیر دارای اهمیت است: «مستفاد از مادهٔ ۸ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان.. و اخطار قانونی ذیل این ماده به مشارالیه و خانوادهٔ ایشان... وی را به پرداخت ۳ میلیون ریال جزای نقدی محکوم... مآلاً با هدف حفظ هویت ... و سلامت پرورش... به استناد مواد... و ۹۴ ق.م.ا اجرای مجازات به مدت ۳ سال آینده به طور مراقبتی تعلیق... و وی مکلف به انجام اقدامات ترمیمی شامل ۱. مراجعه و اخذ نظریهٔ مشاور روان شناس؛ ۲. توجه به ساعات ورود و خروج...؛ ۶. ارائهٔ گزارش عملکرد ماهیانه... و در خصوص والدین نوجوان... و طفل... بنابه عدم رعایت مصالح ایشان از جمله بی‌توجهی و سهل‌انگاری موضوع مواد ۱ و ۳ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان از طریق مراجع قضایی صالح اعلام جرم نموده...». البته رأی دادگاه در خصوص طفلِ فرارکرده از منزل متضمن هیچ‌گونه مداخلهٔ تخصصی نیست، زیرا قانون حمایت فرار بار نخست را مشمول مداخلهٔ قانونی تلقی نکرده است که با توجه به ماهیت و ابعاد و نتایج فرار قابل توجه نیست. همچنین، اگرچه ذیل عنوان «بی‌توجهی منجر به وضعیت مخاطره‌آمیز» علیه والدین اعلام جرم شد، این امر نیز طی رسیدگی به جرم ترغیب به فرار، توسط دادرس تشخیص داده شد که در صورت عدم طرح شکوائیهٔ ترغیب به فرار، امکان طرح آن نیز نبود.

۱-۲-۲. خدمات خانواده و اجتماع محور

مداخلات زمانی بیشتر اثربخش است که خانواده و جامعه نیز در بررسی مشکل و یافتن راه حل‌ها مداخله نمایند. مداخلات خانواده‌محور مانند مشاوره یا برنامه‌های فرزندپروری در رفع مسائلی مانند غفلت از کودک، سوءاستفاده از او یا سوء مصرف مواد مؤثر است (Muncie, 2005, p. 38-39). برنامه‌های اجتماع‌محور نیز باعث تقویت انسجام اجتماعی و تدارک الگوهای مثبت و نظام‌های حمایتی در محیط پیرامون نوجوانان شده که باعث عدم وقوع یا کاهش رفتارهای ضد اجتماعی و جرم می‌شود (Muncie, 2005, p. 39). مدل میزری^{۳۷} در ایالات متحده معیاری بین‌المللی برای عدالت نوجوانان است که مراکز اجتماع‌محور به عنوان جایگزین مراکز سنتی بر گروه‌درمانی در کنار درمان و آموزش فردی تمرکز دارد (Kendall, 2007(b), p 184; Mendel, 2011, p 12)، هدف آن نیز کمک به پذیرش شکاف‌های نسلی، شناسایی نقش خانواده در رفتارهای ضد اجتماعی و جرم و سهیم نمودن آن در مدیریت رفتار آسیب‌زای کودک و نوجوان است که با ارائه مداخلات

37. Missouri Model

خانوادگی، خدمات فشرده اتحاد مجدد خانواده را انجام می دهد و از طریق مشارکت در توان بخشی کودک، به شکستن چرخه نسلی کژ رفتاری و جرم کمک می کند (Kuborn, et al., 2020, p. 10-11). بنابر یافته های پژوهشی، بازگشت کودک و نوجوان مشمول این مدل، به نظام کیفری در مقایسه با هم تایان خود بسیار کمتر (۳۰ درصد در برابر ۷۰ درصد) بوده است (Mendel, 2011, p. 15). یک نمونه از نظام های چند سطحی مدیریت رفتارهای ضد اجتماعی، مربوط به انگلستان است که شاید بتوان به دلیل مختصات خاص آن سیستم انگلیسی نامید که قدیمی ترین برنامه آن به نام «طرح های مداخله در خانواده»^{۳۸} در سال ۲۰۰۶ به منظور کاهش رفتارهای ضد اجتماعی ناشی از خانواده های مشکل دار تأسیس شد (Home Office, Respect Task Force, 2006). تمرکز این طرح بر نقش مددکاران جهت هماهنگی خدمات برای خانواده و ارائه پشتیبانی در زمینه مدیریت خشم و فرزند پروری با نظارت مقامات محلی بوده است که دارای نقاط قوتی از جمله استفاده از متخصصان، خدمات یکپارچه و توجه به ریشه های خانوادگی مشکلات اجتماعی است (Hazel, 2008, p. 6).

از سال ۲۰۱۴ نیز طرح جامع «خانواده های مسئله دار»^{۳۹} عملیاتی شد. تخصیص کمک های مالی به خانواده های مشمول، مبتنی بر عملکرد و ایجاد نتایج مشخصی است که توسط مددکاران و تحت نظارت مقامات محلی ارائه می شود. شمول این طرح نه تنها جرم و رفتارهای ضد اجتماعی کودکان و نوجوانان مانند فرار و غیبت از مدرسه است، بلکه شامل بیکاری یا مشکلات سلامت روان اعضای خانواده است. نتیجه محوری این طرح به این صورت است که در صورت بازگشت کودکان به مدرسه، کاهش جرائم نوجوانان یا کاربایی یا حرفه آموزی بزرگسالان، مقامات محلی تا سقف ۴۰۰۰ پوند به ازای هر خانواده کمک دولتی دریافت می کنند (Department for Communities and Local Government, 2014).

یک نمونه محلی، «ابتکار عمل سیاستی بیرمینگام با عنوان به خانواده فکر کنید»^{۴۰}، ضمن توجه به کودک و نوجوان پرخطر، با لحاظ خانواده به عنوان یک کل منسجم، متمرکز بر حفظ آموزش کودکان، کمک به آموزش یا اشتغال والدین، کاهش رفتارهای ضد اجتماعی و جرم و بهبود مهارت های فرزند پروری است. این ابتکار عمل با ارائه خدمات و درمان چندسیستمی (سلامت

38. Families Interference Projects

39. Families in problem

40. Birmingham's Think Family policy initiative

روان و جسم، آموزش...) به خانواده‌های دارای جوان ۱۱ تا ۲۵ ساله در معرض خطر بازداشت یا مراقبت کمک می‌کند (Hazel, 2008, p. 8) که شامل گفت‌وگوی باز، کنفرانس خانوادگی و رویکرد ترمیمی برای پیشبرد رویکرد حمایت از کل خانواده به عنوان یک واحد است که در نظام مند نمودن رویکردهای ترمیمی و خانواده محور و افزایش اعتماد به نفس خانواده‌ها و مددکاران اجتماعی در حل و فصل مسائل موفق بوده است (Tew et al., 2015, p. 59). چنین رویکردهایی براین کار بست موفقیت آمیز برنامه‌های گفت‌وگو محور در برخی از ایالت‌های آمریکاست. یک نمونه پیشرو برنامه میانجی‌گری مجرمان وضعیتی در شهرستان توئین فالز، ایالت آیداهو از اواخر دهه ۱۹۹۰ است که هدفش تشویق تفکر خلاق پیرامون حل مسائل است که طی آن دادگاه به برگزاری جلسات میانجی‌گری در پرونده‌های نوجوانان نافرمان، گریزان از منزل و مدرسه یا ناقض مقررات منع رفت‌وآمد و به منظور کاهش ورود آنان به چرخه بزهکاری اقدام می‌نماید. در این راستا، کارمند آموزش دیده پس از ارزیابی مناسب برنامه برای خانواده مورد نظر، جلسه را برگزار می‌نماید که اجزای آن عبارت‌اند از: بیانیه آغازین: تشویق والدین و نوجوانان بر تمرکز بر چگونگی بهبود روابط آتی خود؛ بررسی مسئله: شناسایی اختلافات و مسائل؛ علایق مشترک: شناسایی علایق و نیازهای مشترک؛ گزینه‌ها: شناسایی گزینه‌های حل اختلافات؛ و توافق نامه‌ها: شناسایی توافقات و ثبت آن به عنوان بخشی از یک تفاهم نامه (Kendall, 2007, p. 92).

در مقابل، قانون ایالت‌هایی مانند ایلینوی و نیویورک، خدمات میانجی‌گری را برای مجرمان وضعیتی و خانواده‌های آنان الزامی نموده‌اند. این الزامات قانونی از این لحاظ منحصر به فرد هستند که بر محوریت خانواده و حفظ اقتدار آن تمرکز نموده و آنان را قادر می‌سازد تا بدون مداخله عمومی، اختلافات را مدیریت کنند. به منظور اطمینان از کسب نتایج مثبت و مقرون به صرفه، قوانین و دستورالعمل‌ها مواردی مانند نهادهای دخیل، چگونگی مداخله و مسئول پرداخت هزینه فرایندها و ارزیابی آن‌ها را مشخص نموده‌اند که دارای یک مضمون مشترک است: در مقایسه با رویکرد قضایی و امنیت محور، کمک به خانواده‌ها برای حل مشکلات درونی نتایج بهتری را برای نوجوانان و والدین فراهم می‌کند (Benton, 2010, p. 123-125).

مطابق قانون فلوریدا، علی‌رغم عدم الزام میانجی‌گری، هم‌زمان با ترغیب خانواده‌ها به مشارکت، بر شدت مداخله افزوده می‌شود، به این شرح که نخست، اداره دادگستری نوجوانان،

مناسب بودن مشارکت داوطلبانه را احراز نموده و در صورت امتناع یا مخالفت خانواده، به درخواست اداره مذکور، نماینده مدرسه منطقه، عدالت کیفری، سلامت روان یا سایر سازمان‌ها برای برگزاری جلسات مرکب از متخصصان چندرشته با خانواده معین می‌گردد و با پذیرش طرح توسط خانواده، مدیر پیشبرد برنامه تعیین می‌شود. نهایتاً با عدم پیروی خانواده از الزامات مطرح یا عدم دریافت خدمات (درمانی، آموزش...) که حاصل فرایند میانجی‌گری بوده است، ثبت دادخواست «کودک نیازمند خدمات» امکان پذیراست (Kendal, 2007 (a), p. 15-16).

به استناد یافته‌های پژوهشی، چنین برنامه‌های میانجی‌گری با موفقیت از ورود مجرمان وضعیتی به فرایند رسمی پیشگیری نموده و سوای کاهش اطاله دادرسی و تمرکز دادگاه نوجوانان یا خانواده بر موارد جدی، منجر به کاهش شمار نوجوانان محروم‌شده از مراقبت خانواده می‌شود. مهم‌ترین‌ها، به جای کیفردهی کثرت‌های ناشی از اختلال در عملکرد خانواده، با تشویق همکاری و هماهنگی منجر به کاهش تعارض می‌شوند (Kendall, 2007 (b), p. 93). برای نمونه، نتایج یک تحقیق در ایالت میشیگان در خصوص فرار از مدرسه نشان می‌دهد که چنین برنامه‌ای در بهبود رفتار دانش‌آموز و پیشگیری از تکرار آن ۷۴ درصد موفق بوده است، گرچه کارکنان، مقامات مدرسه و تسهیل‌گران نیازمند آموزش بیشتر بوده‌اند (Shelton, 2007, p. 27-28). در مقام مقایسه، برخی پژوهش‌های تجربی با بررسی راهبرد خانواده‌های ایرانی در قبال کثرت‌های کودک و نوجوان، سه راهبرد را شناسایی نموده‌اند: راهبرد مراقبتی ناکارآمد (نداشتن راهبرد)، دفعتی (واکنش‌های ناگهانی مانند خشم و تنبیه) و فرایندی (پیش‌بینی و آمادگی کافی برای پاسخ) (عاطفی فروهمکاران، ۱۴۰۱، ص. ۲۱۰). دو مورد نخست نشان‌دهنده درماندگی و ناتوانی خانواده در مدیریت پاسخ به کثرت‌های نوجوان است (عاطفی فروهمکاران، ۱۴۰۱، ص. ۲۱۱) که قطعاً در وقوع یا تکرار رفتار پرخطر و بزهکاری بی‌تأثیر نیست. یکی از مشخصه‌های رویکرد رفاه‌محور، تقویت راهبردهای خانواده در برابر کثرت‌های کودک و نوجوان، از طریق مشاوره، آموزش و مشارکت گفت‌وگو محور در حل مسئله است که در قوانین و مقررات ناظر به حمایت از کودک و نوجوان تا دهه ۸۰ مسکوت و در عوض، اصل بر نگهداری و اقامت بود. لکن به موجب دستورالعمل‌های سازمان بهزیستی از جمله مرکز مداخله در بحران (اورژانس اجتماعی)، اولویت مداخله و حمایت در قالب ارائه مشاوره خانوادگی و تسهیل حضور کودک در خانواده است که این امر متأثر از پیوستن ایران به اسناد جهانی مانند کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹

است. سوای آن، قانون حمایت در قالب طرح نمداد (ماده ۶ قانون و ۲۲ تا ۴۴ آیین نامه) ارائه خدمات مددکاری مانند مشاوره های خانوادگی و خدمات اورژانس اجتماعی به دانش آموزان و خانواده ها، برگزاری جلسات و دوره های آموزشی برای خانواده ها را الزامی نموده است.

همچنین، به منظور اخذ بهترین تصمیم حمایتی، به موجب ماده ۲۸ حق حضور والدین، اولیا، سرپرست قانونی و مددکار اجتماعی را در جلسه رسیدگی به سایر وضعیت ها و ارائه نظر مشورتی و پیشنهاد حمایتی پیش‌بینی کرده است. اگرچه قانون صریحاً قاضی را ملزم به لحاظ این امر در اخذ تصمیم ننموده، لکن شناسایی حق برای این افراد که بیشترین شناخت و درک را نسبت به وضعیت کودک و نوجوان حسب همزیستی یا تخصص دارند، ملازم با تکلیف دادرس به بررسی و حتی تبعیت از مشاوره و نظر صائب است که منجر به اخذ تصمیم حمایتی متناسب با شرایط فرد می‌شود. طی بند «الف» ماده ۴۲ نیز ارجاع فرزند و (یا) خانواده به مراکز تخصصی پیش‌بینی شده است که حسب مورد و تشخیص مرجع، مداخله مشارکتی و گفت‌وگومحور را نیز شامل می‌شود. مهم‌تر این‌که، به موجب ماده ۴۴، مددکار اجتماعی به دستور و تحت نظارت دادرس، شخصاً یا با کمک سایر اشخاص و نهادها بر اجرای مناسب این دستورات و احکام نظارت می‌نماید. باید توجه نمود که چنین اقدامات مؤثری جایگزین رویکرد میانجی‌گری که چندوجهی و مشتمل بر حضور متخصصان چند رشته است نمی‌گردد، که لازم بود این امر پیش‌بینی گردد. به‌ویژه که بند ۷ سیاست‌های کلی خانواده، ابلاغی مقام رهبری در سال ۱۳۹۵ بر بازنگری و اصلاح رویه‌های قضایی متناسب با مقتضیات جدید و استفاده از شیوه‌های حکمت در دعاوی مربوط به خانواده (از مراجع انتظامی تا اجرای حکم) تأکید کرده است. لزوم این امر آن‌گاه مشخص می‌شود که دادرس به موجب بند «ب» ماده ۴۲ با تشخیص عدم تأثیر کافی اقدام حمایتی، ضرورت و مصلحت را مقتضی محدود نمودن حقوق ملاقات، حضانت، ولایت یا سرپرستی نماید. اگرچه قانون‌گذار به درستی از واژه «محدودیت» و نه «محرومیت» استفاده نموده است که امر موقتی است، لکن با توجه به حق ارتباط کودک با خانواده به موجب بند ۱ ماده ۹ کنوانسیون حقوق کودک، این محدودیت باید آخرین راه حل باشد و بدین منظور، سازوکار میانجی‌گری که تقریباً امروزه در نظام‌های رفاه محور پیش‌بینی شده است، به‌طور تخصصی اعمال گردد.

[illegible]

مازندران قابل توجه است.^{۴۱} اگرچه موضوع دعوی الزام به سرپرستی و حضانت فرزند توسط مادر به طرفیت پدر است که مستقیماً موضوع بحث پژوهش نیست، از آنجاکه کودک، دختر ۱۵ ساله‌ای است که پیرو جدایی والدین دچار نوعی سرگردانی عاطفی و اجتماعی بوده که رفتارهای وی از جمله ترک تحصیل، نافرمانی و ناسازگاری و غیبت مکرر از منزل که مبنای ادعای هر کدام از والدین برای عدم تقبل حضانت است، مصداق عنوان جرم وضعیتی (یا وضعیت مخاطره‌آمیز) و قابل بررسی است. نکات قابل توجه در این دادنامه عبارت‌اند از: نخست، مطابق اظهارات نوجوان، مددکار اجتماعی بهزیستی و دادرس دادگاه، وضعیت‌های مذکور معلول عدم توجه والدین بوده که مشمول بند الف ماده ۳ یعنی سوءرفتار متضمن بی‌توجهی به مصلحت طفل است و در این راستا مطابق بند ۷ سیاست‌های ابلاغی و مواد پیش‌گفته قانون حمایت، رفاه و مصلحت کودک مقتضی مداخله خانواده‌محور و میانجی‌گری بوده است که والدین با درک کامل سهم خود در وضعیت مذکور در حضانت و سرپرستی طفل تشریک مساعی نمایند. در حالی که رأی دادگاه بدوی بدون توجه به این امر صرفاً حاوی نظر تحمیلی و بدون تمسک به سازوکار فوق است، به این شرح که «به دلیل رابطه عاطفی و درک و توجه بیشتر به او از سوی مادر، مصلحت دختر در این است که با مادر باشد».

دوم، با توجه به مواد ۳۶ قانون حمایت و ۸ کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹ جدایی کودک از خانواده (یا والدین) تا حد امکان به صورت موقت و آخرین مصلحت طفل است، در حالی که نهایتاً دادگاه تجدیدنظر به شرح زیر: «با توجه به محتویات پرونده و نظر کارشناس روان‌شناسی بهزیستی مبنی بر تحویل طفل به بهزیستی به دلیل عدم پذیرش خانواده و در جهت جلوگیری از آسیب اجتماعی...»، سرپرستی او را به اداره بهزیستی واگذار نمود. نکته مهم این‌که، مطابق تمام اسناد و مقررات پیش‌گفته ناظر به صلاحیت سازمان بهزیستی مانند دستورالعمل مداخله در بحران و آیین‌نامه ساماندهی کودکان خیابانی، نگهداری طولانی مدت باید آخرین راه حل باشد. سوم، هیچ اقدام قانونی نسبت به والدین در خصوص بی‌توجهی نسبت به کودک انجام نشده است، در حالی که چنین وضعیت‌هایی ذیل عنوان بی‌توجهی یا سوءرفتار توسط والدین

۴۱. برای مطالعه کامل دادنامه، نک:

<https://vokalapress.ir/%D9%85%D8%B1%D8%B2-%D9%BE%D8%AF%D8%B1%D8%B3%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%DB%8C%D8%A7-%D9%82%DB%8C%D9%85-%D9%85%D8%A2%D8%A8%D8%AD%D9%82%D9%88%D9%82%DB%8C-%D9%88-%D8%A2%D8%B2%D8%A7%D8%AF%DB%8C/>

به موجب قانون حمایت جرم‌انگاری شده است. برای نمونه، امتناع یا جلوگیری از آموزش کودک و نوجوان به موجب ماده ۷ قانون حمایت و با ارجاع به قانون تأمین وسایل و امکانات تحصیل کودکان و جوانان ایرانی مصوب ۱۳۵۳ که نسخه اصلاحی قانون آموزش اجباری ۱۳۲۲ است، مستوجب مجازات درجه ۷ است که این قانون نیز در فرایند ترجمه قوانین خارجی تصویب شد، زیرا از اواخر قرن ۱۹ مجازات والدین برای جلوگیری از آموزش فرزندان در دستور کار مجالس قانون‌گذار قرار گرفته بود (Hollingsworth, 2007, p. 6) و امروزه ابتدا مشمول مداخلات رفاه‌محور است. حتی وضعیت‌های منتسب به کودک و نوجوان (جرائم وضعیتی) مانند فرار مکرر از مدرسه و خانه، با اثبات بی‌توجهی موضوع بند ۲ ماده ۳ مستوجب مداخله و حمایت قانونی از وی است. البته قانون‌گذار می‌توانست در همه موارد، ابتدا مداخله پلکانی در قالب ارائه فرصت داوطلبانه و سپس تحمیل تعهدات بر والدین و کودک را به مؤسساتی مانند بهزیستی و نهادهای موضوع طرح نماد واگذار نماید و با عدم موفقیت، موضوع در صلاحیت مقام قضایی قرار می‌گرفت که علاوه بر مصون ماندن روابط خانوادگی از مداخله قضایی، زمان و هزینه کمتری صرف رسیدگی به چنین موضوعاتی می‌شد.

البته پاسخ‌های رفاه‌محور با همه نتایج مثبت، مواجه با نقدهایی است که بیشتر ناشی از ساختارهای اجتماعی و فرهنگی و سیاست‌های اقتصادی به‌عنوان شاکله هر رویکرد ناظر به عدالت است، به‌گونه‌ای که به زعم برخی، تنیدگی چنین ساختارهای توأم با تبعیض و سوگیری (به‌ویژه در جوامع متکثر)، باعث نظارت و کنترل بیشتر بر گروه‌های خاص است و به همین سبب، آنان را به سمت رویکردی الغاگرایانه رهنمون کرده است (Washington et al., 2025, pp. 558-559). یکی از مهم‌ترین چالش‌ها سوگیری جنسیتی است. به حکایت پژوهش‌های طولی جرم‌شناسانی مانند مدا چسنی لیند، تا اواخر دهه ۸۰ و پیش از جرم‌زدایی توسط غالب ایالت‌ها تعقیب و بازداشت و مجازات دختران بیشتر از پسران بود (Chesney-lind, 1988, p. 262; 1973, p. 121; 1963, p. 144). اگرچه مطابق یافته‌های پژوهشی کمیت‌محور پیرو جرم‌زدایی و متأثر از رویکردهای فمینیستی، این نوع تبعیض ناچیز و نامحسوس بود، به حکایت یافته‌های پژوهشی مبتنی بر مشاهده جلسات دادگاه، دادرسان رفتارهای وضعیتی دختران را در قالب عناوین مجرمانه مورد رسیدگی و مجازات قرار می‌داد (Curran, 1984, p. 386; Bishop & Frazier, 1992, p. 1166). به عقیده برخی، نه پژوهش‌های حوزه فمینیسم و نه الزامات تقنینی فدرال بر

حذف کامل سوگیری جنسیتی مؤثر نبوده است (Bishop & Frazier, 1992, p. 1186; Humphery, 2004, p. 168; Hollowey et al., 2024, p. 10).

همچنین، برخی با بررسی اسناد مربوط به سیاست‌ها و رویه‌های مذکور مدعی‌اند که مفهوم‌سازی رفاه، کلی‌گویی است که غالباً با احساسات کودک‌دوستی و کودک‌محوری پیوند یافته است تا تمرکز صرف بر نیازها و مخاطرات مربوط محرومیت اجتماعی، به‌ویژه این‌که برخلاف توافق عمومی ناظر به کاهش قابل ملاحظه میزان ورود نوجوانان به نظام عدالت، نیازهای افراد افزایش یافته و پیچیده‌تر شده است (Smith & Gray, 2019, p. 559). افزون بر این، به نظر می‌رسد با تأکید جدی بر مسئولیت و جبران، به‌طور قابل توجهی باز اجتماعی شدن (ادغام مجدد) کنار گذاشته شده است (pitts, 2015, p. 8). این امر سوای نابرابری ساختاری در شمول و امکان دسترسی به خدمات رفاه‌محور است که در آمریکا نسبت به نوجوانان بومی و سیاه‌پوست مشهود است (Hollowey et al., 2024, p. 7). از این‌رو، در سال ۲۰۱۸، بنیاد آنی ای کیسی^{۴۲} به‌منظور پیشگیری از تحمیل ضمانت‌اجرای نقض دستورات مراقبتی بر نوجوانان رنگین‌پوست پیشنهاد اقدام به انجام نقشه‌برداری جغرافیایی توسط نهادهای خدمت‌رسان را به‌منظور شناسایی نابرابری‌های مکانی بین نوجوانان و مکان‌های ارائه خدمات مطرح نمود (The Annie E. Casey Foundation, 2018).

مطابق تازه‌ترین یافته‌های پژوهشی در بالتیمور آمریکا، موانع مکانی و ساختاری تأثیر قابل توجهی بر پیگیری دستورات درمانی و مشارکت توسط نوجوانان (بزهکار یا مجرم وضعیتی) دارد، زیرا بیشتر نوجوانان (بیش از یک‌سوم) در مناطقی پایین‌تر از متوسط سطح فقر و نبود امکان دسترسی به خودرو برای بیشتر سکنه، زندگی می‌کنند (Fountain & Mahmudi, 2020, p. 16). اما با لحاظ انعطاف‌پذیری این رویکرد و پذیرش یافته‌های بین‌رشته‌ای، امکان ارتقا و بهبود آن از طریق آزمون روش‌های بین‌رشته‌ای وجود دارد. یکی از این روش‌ها ارزیابی خطر مبتنی بر نیازهای رشدی نوجوانان است که دارای سه مؤلفه خطر، نیاز و پاسخ‌گویی است که به‌عنوان شیوه‌ای مبتنی بر شواهد، بر بهبود تصمیم‌گیری در پرونده، ارزیابی پیامدها و نرخ تکرار جرم مورد توجه قرار گرفته است (Nelson & Vincent, 2018, p. 1137). برخی اندیشمندان جرم‌شناسی و رشد حتی آن را سنگ بنای درمان می‌دانند که با تأثیر بر مدیریت پرونده (از پذیرش تا صدور

۴۲. بنیاد غیرانتفاعی پژوهشی و کنشگر در حوزه کودکان و نوجوانان

حکم و نظارت و درمان) امکان تأثیرگذاری قابل توجهی بر مسیر نوجوان در نظام عدالت دارد. تازه‌ترین پژوهش سولیوان و همکاران وی در خصوص جمعیت نوجوان بزهکار و مجرم وضعیتی حاکی از این است که ماهیت تصمیمات و احکام (قضایی و غیرقضایی) با ابتدا بر ارزیابی سطح خطر، بر تکرار (جرم/ مخاطره) تأثیرگذار است، بدین گونه که نگهداری نوجوانان پرخطر و دارای خطر متوسط (به ترتیب جرم جنایی و جنحه) در مرکز اقامتی و با ارائه خدمات متناسب و کنترل کوتاه مدت در کاهش تکرار جرم ممکن است مؤثر باشد، درحالی که احتمال تکرار تخلف/ جرم را برای نوجوانان کم خطر (مجرمان وضعیتی) افزایش می دهد (Petkus et al., 2022, p. 155).

۲. رویکرد مبتنی بر مداخله عدالت کیفری

رویکرد تنبیهی با تمرکز بر «اعمال» کودک و نوجوان نه «نیازهای» آن‌ها، دارای مشخصه‌های تنبیهی مانند رسیدگی کیفری و مجازات است (Cavadino & Dignan, 2012, p. 6-7). همچنین، پیش‌بینی برخی سازوکارهای غیررسمی به منزله زائل شدن وصف تنبیهی نیست، زیرا هیچ رویکرد تنبیهی خالص وجود ندارد. ذیل بحث‌های پیش‌رو، مهم‌ترین شاخص آن یعنی جرم‌انگاری و حفظ پاسخ سزاگرایانه بررسی می‌شود. پیش از هر چیز، لازم است به زمینه‌های حفظ یا پیش‌بینی رویکرد تنبیهی نسبت به کژرفتاری کودک و نوجوان به عنوان در دسترس‌ترین آماج پرداخت.

۲-۱. زمینه‌های فرگشت کیفری

از دیدگاه نظری، پیرو انتقادات فزاینده برخی از حقوق دانان و مددکاران اجتماعی در اواخر دهه ۷۰ م. نسبت به تحدید آزادی فردی با توجیه رفاهی که نه تناسبی با جدیت جرم و نه حمایت از مرتکب داشت، نسخه جدید سزادهی مبتنی بر لزوم تناسب مجازات، دادرسی عادلانه و حذف بیشتر اختیارات قضایی، حرفه‌ای و اداری در فرایندهای عدالت کیفری و نوجوانان ارائه شد (Bishop, 2006, p. 5). از سوی دیگر، رخداد‌های جنایی جدی توسط نوجوانان در دهه‌های ۸۰ و ۹۰ م. و پوشش گسترده رسانه‌ای در پیشبرد سیاست‌های تنبیهی و حذف رویکردهای پیشگیرانه و قضازدایانه مؤثر بود. به تعبیر برخی، جایگزینی تصاویر رایج

از کودک بزهکار نسل پیش به عنوان مصرف کننده ماری جوانا و دله دزد با تصویر تهدید آمیزی از وی به عنوان فروشنده مواد مخدر و مرتکب رفتارهای مرگبار از طریق اسلحه، جریانی از قوانین تنبیهی ایالتی و فدرال را به دنبال داشت که نه تنها مجازات حبس را گسترش داد، بلکه حتی موجب لغو محاکمه آنان توسط دادگاه های نوجوانان شد (Mears et al., 2014, pp. 9-11). این موضوع بی تأثیر از گفتمان سیاسی حزب محافظه کار نبود که حتی چپ ها را نیز به دنبال منافع سیاسی به آن متمایل کرد (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۸۹-۹۰، ص. ۲۹۷۳ و ۲۹۷۴)، خصوصاً با افزایش نرخ جرم و نگرانی عمومی، وضع اصطلاح «ابرشکارچی»^{۴۳} توسط دانشمندان علوم سیاسی، جان دی یولیو،^{۴۴} این ایده را تقویت کرد که برخی از جوانان اصلاح ناپذیر و مستوجب مجازات های مشابه بزرگسالان هستند (Muncie, 2005, p. 37). چنین رویکردی توسط مقامات سیاسی و قضایی در سال ۲۰۲۵ و پیرو حمله گروهی از نوجوانان به نوجوان ۱۹ ساله ای در واشنگتن، با قاطعیت دنبال شد، به گونه ای که میزان دستگیری نوجوانان از زمان شیوع کرونا تاکنون در دوره زمانی ژانویه تا ژوئن ۲۰۲۵ به بالاترین میزان خود رسید. رئیس جمهور ایالات متحده در تأیید آن اظهار نمود: «قانون در واشنگتن دی سی باید تغییر یابد تا «افراد زیر سن قانونی» را به عنوان بزرگسال تحت پیگرد قانونی قرار داده و از ۱۴ سالگی به مدت طولانی زندانی کند». در این راستا، دادستان های نواحی مختلف از جمله واشنگتن دی سی با انتقاد از قوانین موجود در حال تلاش برای تغییر آن ها از جمله قانون کاهش حبس ۲۰۲۱^{۴۵} و قانون اصلاحی فرصت دوباره ۲۰۲۲^{۴۶} هستند.^{۴۷}

تأثیر چنین حوادثی بر مقررات ناظر به جرائم وضعیتی آموزشی، انکارناشدنی است، به این شرح که پس از تیراندازی های مرگبار در مدارس آمریکا در دهه ۹۰، سیاست های تعلیق، اخراج و حتی دستگیری و اعمال ضمانت اجرای شدید به گونه ای گسترش یافت که حتی شامل موارد جزئی مانند دادن اسپرین به همکلاسی، حمل چاقوی کره در ظرف ناهار یا ناسزاگویی به یک مقام مدرسه نیز می شد که در افزایش میزان ترک تحصیل و بزهکاری بی تأثیر نبود (Bishop & Decker, 2006, p. 26). این «راه حل های سریع» که با نادیده گرفتن ریشه ها، منجر به صرف

43. Super predator

44. John J. DiIulio Jr.

45. The 2021 Incarceration Reduction Amendment Act

46. 2022 Second Chance Amendment Act

47. <https://edition.cnn.com/2025/08/19/politics/dc-youth-crime-laws>

مبالغ هنگفتی برای برنامه‌های تساهل صفر، اردوگاه‌های آموزشی، برنامه‌های فراگیر بازداشت نوجوانان و منع رفت‌وآمد شد، صرفاً راه «میان‌بر» بودند (Lundman, 2001, p. 11)، حتی به استناد گزارش‌ها و یافته‌های پژوهشی کنونی، استقرار گسترده نیروهای پلیس در مدارس آمریکا پس از تیراندازی‌های مرگبار دهه‌های اخیر تا سال ۲۰۲۲ نه تنها فاقد کارکرد پیشگیرانه بوده، بلکه در دستگیری و متهم نمودن گسترده نوجوانان غالباً رنگین‌پوست مؤثر بوده است.^{۴۸}

چنین فرگشت تنبیهی در سایر نقاط جهان نیز قابل مشاهده است. پوشش رسانه‌ای بی‌وقفه و واکنش عموم در پی قتل یک پسر دوساله به نام جیمز بولگر^{۴۹} توسط دو پسر ۱۰ساله در انگلستان در سال ۱۹۹۲، نگرش‌های سیاسی نسبت به بزهکاری و کژرفتاری نوجوانان را تشدید نمود و منجر به لغو قانون رفاه‌محور ۱۹۹۱ و تصویب سریع قانون عدالت کیفری ۱۹۹۳ و سپس قانون عدالت کیفری و نظم عمومی ۱۹۹۴ با تمرکز بیشتر بر تنبیه و محدودیت شد (Mun- cie, 2002, p. 33). به باور برخی، رفتارهای ضد اجتماعی نوجوانان مانند ولگردی، خرابکاری و غیره به عنوان مسائل مهم صدر اخبار، بزرگ‌ترین نگرانی کسانی بود که در دوران دولت تونی بلر (۱۹۹۷-۲۰۰۷) و گوردون براون (۲۰۰۷-۲۰۱۰) بزرگ شده بودند.^{۵۰} در این میان، نقش انتقال سیاست‌ها نیز انکارناشدنی است. برای مثال، به‌رغم مخالفت حزب کارگر با انتقال سیاست‌های فراطالانتیکی توسط حزب محافظه‌کار، پس از سفر بلر به آمریکا در سال ۱۹۹۳، که پیش‌درآمد دکترین جدید «سخت‌گیری در برابر جرم و علل آن»^{۵۱} بود، تمرکز خود را از اروپا به سیاست‌های دموکراتیک جدید ایالات متحده تغییر داد و از اواسط دهه ۹۰، سیاست‌های عدم تساهل، منع رفت‌وآمد شبانه، سیاست‌گذاری به سبک شیکاگو مبتنی بر گروه‌های کانونی محله و کنترل شدید والدین، به نوعی به انگلستان منتقل شدند (Muncie, 2002, pp. 28-29).

در نهایت، می‌توان به سیاست‌های نئولیبرالیستی نظم و امنیت‌محور اشاره کرد که در آمریکا دولت ریگان و در انگلستان حزب حاکم تاجر بر آن تمرکز داشت که آن را بازتاب شکست دولت‌های رفاهی می‌دانند (طاهری، ۱۳۹۲، ص. ۲۷). به باور برخی، فراتر از تأثیر اقتصاد، ماهیت نئولیبرالیسم مقتضی کاهش تحمل سیاسی نسبت به جرم و کژرفتاری نوجوانان به‌طور خاص بوده

48. <https://everytownresearch.org/report/how-to-stop-shootings-and-gun-violence-in-schools/>

49. James Bolger

50. <https://news.sky.com/story/how-the-politicians-of-your-youth-affect-your-fears-about-crime-11465475>

51. Tough on crime and it's causes

است (Muncie, 2005, p. 63). مهم‌تر این‌که، در دهه اخیر نیز رویکرد سیاست‌مداران محافظه‌کار، محدود نمودن تدابیر رفاه‌محور بوده است، کمااین‌که در سال ۲۰۱۰ ترزا می، وزیر کشور بریتانیا، با تأکید بر لزوم حذف برخی از این تدابیر یا محدود نمودن صلاحیت برخی نهادهای مربوط، آن‌ها را مشتی الفبای هزینه‌بر توسط حزب کارگر توصیف کرد (Herlitz & Hough, 2016, p. 10). به باور برخی، این رویکردهای سنتی، که هنوز در بسیاری از گفتمان‌های سیاسی بریتانیا رایج‌اند، در درجه اول، مجازات را واکنش لازم در برابر نوجوانان تلقی نموده‌اند و توان بخشی را در درجه دوم قرار می‌دهند.^{۵۲}

۲-۲. جرم‌انگاری و سزادهی

از حیث نظری، جرم‌انگاری کژرفتاری‌های کودکان و نوجوانان دارای توجیه سیاسی و اجتماعی است. چنان‌که از یک منظر، مهم‌ترین نقش دولت شکل‌دهی شخصیت شهروندان است (Bearows, 1987, p. 191). افزون بر این، رفتار متضمن جرم وضعیتی ضمن این‌که غالباً بیانگر گذشته نامطلوب و بزهکاری آتی است، ذاتاً برای کودکان نامطلوب است و بنابر خرد عرفی، فرار از مدرسه یا نافرمانی مزمن نامطلوب بوده است که قانون‌گذاران با اجماع بر لزوم حضور کودکان در مدرسه، قوانین حضور و غیاب اجباری را تصویب کرده‌اند (Bearows, 1987, p. 188). بررسی رویکرد قانون‌گذاران نشان می‌دهد که گاهی جرائم وضعیتی را بزهکاری و مستوجب مجازات تلقی نموده و گاهی نیز مجرم وضعیتی در نتیجه عدم اطاعت از دستور دادگاه یا مرجع صالح عملاً به عنوان بزهکار^{۵۳} محکوم و مستوجب مجازات می‌شود (Szymanski, 2006, p. 2).

در ایالات متحده، اگرچه از سال ۱۹۷۴ با تصویب قانون فدرال پیشگیری از بزهکاری و عدالت نوجوانان، بسیاری از ایالت‌ها با حذف عنوان جرم وضعیتی تدابیر رفاهی را جایگزین نمودند، تا اواخر سال ۲۰۰۸ نرخ بازداشت و نگهداری کودک و نوجوان به اندازه‌ای بود که بنابه آمارها هر شب دست‌کم ۴۰۰ هزار نفر در بازداشت‌های نوجوانان و حدود ۱۰۰ هزار نفر در سایر مراکز اقامتی نوجوان نگهداری می‌شدند که ۴۰ درصد آن مربوط به رفتارهای غیرخشونت‌بار از جمله جرائم وضعیتی بود (Annie E. Casey Foundation, 2013)، به‌گونه‌ای که تا حوالی سال ۲۰۱۰ این رویه آمریکا را به سرکوبگرترین کشور صنعتی نسبت به نوجوانان تبدیل کرد (Stein-

52. <https://www.fightingknifeandcrime.london/news-posts/when-fear-meets-facts-the-politics-of-crime-prevention>

53. De facto

berg, 2009, p. 475; Hobbs et al., 2013, p. 80-81). به تدریج، پیرو یافته‌های پژوهشی و الزامات قوانین فدرال ایالت‌های بیشتری^{۵۴} اقدام به جرم‌زدایی نمودند، جز موارد نادری مانند قوانین ایالت تگزاس که به عنوان نمونه سیاست‌های تنبیهی قابل اشاره است. مطابق این قوانین، مدرسه‌گریزی (غیبت ناموجه) و در اختیار داشتن مشروبات الکلی صریحاً جرم جنبه‌ای تلقی شده و مستوجب جریمه نقدی است. به موجب ماده ۱۰۶/۰۵ قانون مشروبات الکلی تگزاس، در اختیار داشتن مشروبات الکلی توسط فرد زیر سن قانونی، جرم محسوب می‌شود، مگر در موارد مصرحه در قسمت «ب» شامل داشتن، به موجب شغل مجاز، همراهی با والدین یا قیم یا سرپرست یا حضور و نظارت مأمور صلح. همچنین، به موجب بند «الف» ماده ۲۵/۰۹۵۱ قانون آموزش تگزاس، غیبت غیرموجه بیش از ۱۰ روز طی یک دوره شش ماهه مستوجب ارجاع طفل به دادگاه، توسط مدرسه است. همچنین مدرسه می‌تواند مشروط به ارائه شواهد مربوط به قصور جزایی، علیه والدین شکوائیه طرح نماید. دو جرم مذکور از جرائم جنبه‌ای درجه (C) محسوب می‌شوند که برخلاف سایر جرائم وضعیتی در دادگاه‌های کیفری رسیدگی می‌شوند. جرم فرار از مدرسه در شعبات تخصصی فرار از مدرسه این دادگاه‌ها رسیدگی می‌شود.

سایر مصادیق جرائم وضعیتی (منزل‌گریزی، نقض مقررات رفت‌وآمد، استنشاق عمدی دخیانیات، مواد مخدر و غیره، اخراج از مدرسه پیرو نقض مقررات آن، نافرمانی و اطاعت‌ناپذیری از والدین یا سرپرست) به موجب ماده ۵۱/۰۳ بخش سوم قانون خانواده، «رفتار نیازمند نظارت» نامیده شده و در صلاحیت دادگستری نوجوانان است که حسب مورد در دادگاه مدنی یا کیفری رسیدگی می‌شوند. برخلاف رسیدگی کیفری که مستوجب تحمیل مجازات یا در صورت صلاحدید، استفاده از نهاد پروبیشن است، رسیدگی در دادگاه مدنی به شرح زیر است: بند (د) ماده ۵۲/۰۴ قانون خانواده، دادرس را ملزم به اثبات یکی از دو مبنای حفظ امنیت جامعه یا نیاز کودک و نوجوان به بازپروری نموده که بر آن اساس، وی مخیر به انتخاب یکی از موارد زیر است: پروبیشن، برنامه‌های اصلاحی و تربیتی، اقامت در مراکز بازمانند مراکز بازپروری یا حبس در مراکز اصلاح و تربیت نوجوانان. اگرچه در کنار پاسخ‌های تنبیهی، پاسخ‌هایی اصلاحی و تربیتی نیز قید شده، مطالعات و گزارش‌های اداره دادگستری کیفری تگزاس و فدرال

۵۴. کنتیکت و نیویورک در سال ۲۰۰۵ (<http://www.ojjdp.gov/about/legislation.html>) و بیرمینگام حوالی ۲۰۰۶ تا ۲۰۰۸ (Devel- opment Services Group, Inc, 2015. p. 5) و به همین ترتیب، ایالت‌های بیشتری درصدد حذف عنوان جرم وضعیتی و وضع تدابیر رفاه‌محور برآمدند.

نشان می‌دهد تا سال‌های ۲۰۲۴ و ۲۰۲۵ همچنان تمرکز بر بازداشت و نگهداری غالب مجرمان وضعیتی بوده است که نه تنها بازدارنده نبوده، بلکه مشتمل بر آسیب‌های جدی به سلامت جسمی و روانی کودک و نوجوان است.^{۵۵}

همان‌طور که اشاره شد، سوای جرم‌انگاری ابتدایی کز رفتاری، نقض حکم دادگاه (مبنی بر حضور در مدرسه یا ترک رفتار مربوط به عدم تردد در ساعات ممنوع یا نافرمانی) نیز مستوجب مجازات است. به موجب بند ۲ (الف) ماده ۵۱،۰۳ قانون خانواده، سرپیچی از حکم قانونی دادگاه مستوجب ۷ روز بازداشت است. همچنین عدم رعایت دستورات مأموران پروبیشن به موجب بند ۱ (د) ماده ۵۴،۰۲ منجر به صدور حکم جایگزین حبس در مراکز اصلاحی می‌گردد. این فرایند «نقض حکم یا دستور معتبر دادگاه»^{۵۶} است که در اصلاحات سال ۱۹۸۰ قانون عدالت کیفری و پیشگیری از بزهکاری نوجوانان فدرال پیش‌بینی شد. همچنین در این جرائم بازداشت منعی نداشته است، لکن به موجب اصلاحات قانون فوق در سال ۲۰۱۸ محدود به ۷ روز و در سال ۲۰۲۴ حذف شد و ایالت‌ها به تبعیت از آن تشویق شدند، اما قوانین ایالتی مانند تگزاس هنوز این استثنا را حفظ نموده‌اند. سوای گزارش نهادهای پژوهشی و تقنینی فدرال و ایالتی،^{۵۷} یافته‌های پژوهشی رویکردهای سزاگرایانه را مورد توجه قرار داده است. برای نمونه، مطابق داده‌های اداره دادگستری نوجوانان تگزاس^{۵۸} از سال ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۵، نرخ دستگیری مجدد در طی سه سال برای گروه مشمول قضازدایی ۴۱ درصد، گروه مشمول دریافت خدمات مراقبتی ۶۲ درصد و مشمولان نگهداری در مراکز اقامتی ۷۴ تا ۷۵ درصد بود (با کنترل متغیرهای زمینه‌ای قومی و نژادی).^{۵۹} نتایج پژوهش مشترک مرکز عدالت شورای دولت ایالتی تگزاس و

55. <https://www.texastribune.org/2024/08/01/texas-juvenile-justice-facilities-doj/> Also: <https://www.justice.gov/d9/2024-07/2024-tjjd-findings-report.pdf>

56. Valid court order

۵۷. تحقیقات وزارت دادگستری آمریکا در سال ۲۰۲۴ پیرامون وضعیت کودکان در پنج مرکز امن اداره دادگستری نوجوانان تگزاس، حاکی از نقض متمم ۸ و ۱۴ قانون اساسی و سایر قوانین ناظر به مسائل سلامت، آزار و اذیت، شرایط نامناسب فیزیکی و استفاده از ابزارهای غیرقانونی جهت کنترل نظم است که مهم‌ترین دلیل آن، تراکم جمعیت و کمبود امکانات و نیروهاست (Federal Juvenile Justice Department, 2024).

مطابق یافته‌های جامع پژوهشی همین سال، حبس مجرمان وضعیت، هزینه‌برتر و کم‌فایده‌تر از پاسخ‌های غیررسمی، مخل آموزش نوجوانان و منجر به امتناع از بازگشت به مدرسه، اختلال در درمان پزشکی و فعالیت‌های اجتماعی نظیر ورزش و دوست‌یابی شده است (National Center for Juvenile Justice, 2024, p. 1).

58. Texas Juvenile Justice Department

59. https://www.lbb.texas.gov/Documents/Publications/Policy_Report/4914_Recivism_Revocation_Rates_Jan2019.pdf.

مؤسسه پیو^{۶۰} در خصوص ۳۲۴۰۴ نوجوان تگزاسی در سال ۲۰۱۳ که به واسطه نخستین تجربه ارتکاب جرم تحت مراقبت‌های پرویشن یا مشمول قضازدایی بودند، نشان داد که هدایت نوجوانان به برنامه‌های قضازدایانه در کاهش یا ثبات نرخ تکرار جرم یا عدم افزایش دستگیری بعدی مؤثر بود.^{۶۱}

شاید بتوان از منظر جرم‌شناسی تعامل‌گرا و با استناد به برخی یافته‌های پژوهشی، تأثیر مداخله رسمی را بر بزهکاری مجدد بزهکاران کم‌خطر از جمله مجرمان وضعیتی به‌طور ملموس‌تر شناسایی کرد. مطابق یافته‌های پژوهش روان‌شناسان رشد، کافمن و اشتاین‌برگ در خصوص نوجوانانی (۱۳ تا ۱۷ ساله) که از زمان دستگیری به مدت ۵ سال و به‌منظور بررسی نتایج کوتاه‌مدت (یک ساله) و بلندمدت (۳ ساله) مربوط به مداخله رسمی، نمونه‌گیری شدند (Caufrman et al., 2021, pp. 702, 705) ارتکاب خشونت مجدد، دستگیری، بازداشت و حبس آشکارا در مورد نوجوانان مشمول مداخله کیفری بیشتر بود. همچنین، در مقایسه با نوجوانان تحت رسیدگی غیررسمی، احتمال ارتباط بیشتر با همسالان بزهکار، ثبت‌نام کمتر در مدرسه، توانایی کمتر در مهار پرخاشگری برای آنان بیشتر بود، اگرچه نوجوانان دارای سنین کمتر و رنگین‌پوست عموماً پیامدهای شدیدتری را متحمل شدند (Caufrman et al., 2021, pp. 709-710). بنابراین، قضازدایی نه تنها امنیت عمومی را ارتقا می‌بخشد، بلکه با ترویج سبک زندگی سالم برای نوجوانان، فرصت ترک بزهکاری را فراهم می‌نماید و باعث مشارکت‌های مثبت اجتماعی توسط آنان می‌شود (Caufrman et al., 2021, p. 711).

فراتر از این، برخی پژوهش‌ها تأثیر مواجهه با مقامات رسمی را بر تکرار جرم مهم ارزیابی کرده‌اند. یافته‌های پژوهش هُبس و همکاران در خصوص نوجوانان کم‌خطر (غالباً مجرم وضعیتی) حکایت از نرخ تکرار جرم بیشتر توسط نوجوانان مشمول مداخله نهادهای رسمی (حتی در چارچوب قضازدایی) نسبت به نوجوانانی دارد که با تماسی تلفنی غربالگری شدند یا در فرایندی غیررسمی قرار گرفتند. مطابق این یافته‌ها، حتی گفت‌وگوی کوتاه صمیمانه و همدلانه به جای دریافت نامه‌ای پستی از دادستان شهرستان بر نرخ پایین‌تر تکرار جرم مؤثر است، به این معنا که تعامل انسانی در افزایش ادراکات مثبت نوجوانان از متخصصان قضایی و نرخ‌های پایین‌تری از نقض مجدد قانون مؤثر است (Hobbs et al., 2013, pp. 90-91).

60. Pew (مؤسسه غیرانتفاعی کنشگر در حوزه عدالت نوجوانان)

61. <https://csgjusticecenter.org/publications/closer-to-home/>

با لحاظ این یافته‌ها، رویکرد تقنینی و قضایی در ایران نیز نیازمند بررسی است، لکن از آنجا که برخی مصادیق جرائم وضعیتی ذیل عنوان جرائم حدی قرار می‌گیرد که از لحاظ مبنای جرم‌انگاری و قواعد حاکم بر رسیدگی و پاسخ، ظاهراً قابل تطبیق دقیق با معیار استاندارد جرم وضعیتی نیست، دلایلی پرداختن به این جرائم را نیز توجیه می‌کند. نخست، هدف و فلسفه ابتدایی جرم وضعیتی کمک به رشد اخلاقی کودک و نوجوان و حمایت از آنان در برابر رفتارهای آسیب‌زا بود که مطابق آموزه‌های مسیحی و قوانین برخی ایالت‌ها از جمله ماساچوست و مین برای بزرگسالان نیز جرم بود؛ رفتارهایی مانند خرید و فروش و مصرف مشروبات و روابط جنسی خارج از ازدواج و امثال آن (Dubler, 2006, pp. 568-573).^{۶۲} در واقع، تصویب قانون فدرال ۱۹۱۲ گامی در جهت رسیدگی مجزا از بزرگسالان و پاسخ اصلاحی به تمام این آسیب‌ها بود. همچنان‌که دانش‌های بالینی از جمله روان‌شناسی نشانگر عدم تکامل استقلال فکری، لذت‌طلبی و توجه به اهداف کوتاه‌مدت در نوجوانان است که قضاوت اخلاقی و اختیار آنان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به همین دلیل، رفتارهای مستوجب حد با دارا بودن ماهیت لذت‌طلبانه و مقهور نمودن طبع غالباً لذت‌طلب نابالغ از یک سو، و ماهیت خودآسیبی آن‌ها نیازمند بررسی است که به دلیل ماهیت متفاوت پاسخ‌های تقنینی و لزوم توجه به قانون حمایت ۹۹، رویکرد دو قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ و حمایت از کودکان و نوجوانان ۱۳۹۹ نسبت به دو نوع تعزیری و حدی به صورت مجزا قابل بررسی است.

مطابق ق.م. ۱۳۹۲۱، مصادیقی از کژرفتاری مطلقاً و صرف نظر از سن، جرم است که عبارت‌اند از: شرب مشروبات الکلی، داشتن و نگهداری (ولو به میزان مصرف) مواد مخدر و روابط جنسی خارج از چارچوب ازدواج، که جز جرائم مواد مخدر، پس از انقلاب و مبتنی بر احکام فقهی جرم‌انگاری شده‌اند. متأثر از کنوانسیون حقوق کودک، غالباً عناوین تعزیری، با لحاظ سن مرتکب در ق.م. ۱۳۹۲۱ مشمول واکنش‌های حمایتی و تأمینی هستند، به این صورت که سوای جرائم درجه ۱ تا ۵ (در این مورد مانند داشتن و نگهداری میزان مشخصی از مواد مخدر مصرفی

۶۲. برای نمونه، قانون ملی ممنوعیت خرید، فروش و مصرف مشروبات الکلی مشهور به قانون ولستید (Volstead) به موجب اصلاحیه ۱۸ قانون اساسی در سال ۱۹۲۰ تصویب شد و بنابر ماده ۳ آن، هر قانون فدرال یا ایالتی که پیش از آن مصرف مشروبات الکلی را مجاز اعلام کرده نسخ می‌گردد، با قانون مهاجرت ۱۹۰۷ که رابطه جنسی پیش از ازدواج را تحت عنوان fornication جرم‌انگاری نمود، که این ممنوعیت‌ها غالباً متأثر از جنبش مذهبی (Temperance movement) ضد رفتارهای غیراخلاقی بود. چنین قوانین اخلاق‌محور در ایالت‌های این کشور تا دهه‌های پیش پر شمار بوده‌اند (posso, 2013, pp. 566-570).

نوجوان)، سایر موارد با ارتکاب توسط افراد ۹ تا ۱۵ سال به موجب ماده ۸۸ و تبصره‌های آن، جز در موارد خاصی، مستوجب پاسخ‌های تربیتی و حمایتی است. در خصوص دو عنوان رابطه جنسی و شرب مسکر که ماهیت حدی دارند، اگرچه قانون‌گذار به موجب تبصره ۲ ماده ۸۸ صرفاً نسبت به افراد زیر ۱۲ سال واکنش حمایتی صرف مقرر کرده است، در خصوص افراد ۱۲ تا ۱۵ سال به موجب همان تبصره ترکیبی از رویکرد تنبیهی و تربیتی در نظر گرفته است. اگرچه قانون‌گذار با لحاظ ماهیت این جرائم و محدودیت اختیار خود، نهایت تدبیر را در تعیین واکنش تأمینی به کار برده و تعیین نوع آن را به قاضی سپرده است، ممکن است به تشخیص قاضی ضمانت اجرای توییح کتبی بسیار خفیف بوده یا در مورد تکرار رفتار، واکنشی شدیدتر از توییح کتبی لازم باشد که به موجب بند «ث» این واکنش نگهداری در کانون اصلاح و تربیت است.

مسئله چالش برانگیز این‌که به عقیده برخی، با توجه به مواد ۱۴۰، ۱۴۶ و ۱۴۷، تبصره مذکور اطلاق نداشته و منصرف از دختران است، به ویژه که نظریه ۷/۹۳/۱۱ مورخ ۹۳/۱/۱۶ اداره حقوقی دادگستری مؤید آن است. (صبوری پور؛ موسوی، ۱۴۰۲، ص. ۹۳؛ الهام؛ برهانی، ۱۴۰۲، ص. ۲۸۹). از سوی دیگر، ارتکاب رفتارهای فوق که توسط نوجوان ۱۵ تا ۱۸ سال در وهله نخست خودآسیبی است، مستوجب واکنش ذیل ماده ۸۹ است که قانون‌گذار به درستی ماهیت آن‌ها را مجازات تلقی نموده است. ممکن است ماهیت تنبیهی پاسخی مانند «خدمات عمومی تردیدآمیز باشد، درحالی‌که خدمت قابل تقویم به پول و مشتمل بر تحمل مسئولیت، پاسخ‌گویی و صرف هزینه روانی است که خود نشان‌دهنده وجه تنبیهی یا دست‌کم ترکیبی از تأدیب و تنبیه است. پرسش اینجاست که نگهداری توأم با مراقبت و ارائه خدمت وجه مشترک کانون اصلاح و تربیت و مؤسسات نگهداری است. بنابراین چه تفاوتی میان این دو گروه وجود دارد؟ نخست، در خصوص استفاده از نگهداری به عنوان سازوکار حمایتی، معمولاً به عنوان آخرین راه حل مدنظر است، چنان‌که مقررات پیش‌گفته نیز ناظر به این امر است. همچنین، هم مسئولان و کارکنان این نهادها و هم فرد و جامعه با لحاظ وصف حمایتی این مؤسسات و وصف رفتار فرد، دارای قضاوت متفاوت از کانون اصلاح و تربیت نسبت به این مراکزند. نگهداری در کانون یا هر واکنش دیگر که به ضرورت در راستای پیشگیری از بزهکاری آتی باشد (صبوری پور؛ علوی، ۱۳۹۴، ص. ۱۸۴) در مورد همه اقسام رفتارها نیز نباید قابل اعمال باشد. چنان‌که پیش‌تر بیان شد،

مطابق اسناد بین‌المللی والگوهای تقنینی، سیاستی و رویه‌ای تطبیقی که متأثر از مطالعات مبتنی بر شواهدند، رویکرد مؤسسه‌محور محدود به موارد خاص و ضروری تلقی شده‌اند. در نهایت، وصف مجرمانه رفتار، خود قضاوت افراد دخیل و ناظران بیرونی را شکل می‌دهد. اصل وصف‌گذاری منصفانه به عنوان یکی از مبانی جرم‌انگاری، مقتضی تناسب میان قبح و سرزنش‌پذیری رفتار و عنوان و تعریف قانونی آن است (میرمحمدصادقی؛ لکی، ۱۳۹۸، ص. ۲۵۷) که در مورد رفتارهای فوق‌مورد تردید است و در خصوص رویکرد تنبیهی‌تر (سوی استثنای عدم اثبات) موضوع ماده ۹۱ این امر واضح‌تر است.

نکته مهم این‌که قانون حمایت به موجب مواد ۳ و ۵ تدابیر حمایتی از جمله مداخلات روان‌شناختی-اجتماعی را برای کودک و نوجوان بزه‌کار (از جمله افراد موضوع بحث)، با رعایت شرایط ماده ۳ یعنی در معرض بزه‌دیدگی یا آسیب (هر نوع) الزامی نموده است، زیرا مداخله‌کنندگان قبلی مانند خانواده، مدرسه و سایر نهادهای مدنی ذی‌سهم در جامعه‌پذیر کردن اطفال، در اقدام خود نسبت به آن‌ها شکست خورده‌اند و آشکارا مداخله کیفری نوعی استیصال است (کاریو؛ نجفی ابرندآبادی، ۱۳۸۱، ص. ۲۷۲ و ۲۷۳)، اما رابطه ماده ۳ با فصل ۱۰ قانون ۹۲ چیست؟ در وهله اول می‌توان گفت که قانون ۹۹ خاص و قانون ۹۲ عام است، بنابراین قانون حمایت در موارد قابل اعمال (جرائم تعزیری) مخصص قانون ۹۲ است. اما باید توجه کرد که تا زمانی که اراده قانون‌گذار به نسخ نرسیده است باید بین قوانین جمع کرد (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص. ۳۴۳)، به‌ویژه که موضوع دو قانون متفاوت است؛ در حالی که موضوع ق.م. ۹۲ جرم‌انگاری و پاسخ‌گذاری است، موضوع قانون حمایت ۹۹ حمایت از بزه‌دیدگی کودک و نوجوان است. بنابراین، احکام راجع به موضوعات متفاوت حاکم است که مقتضی جمع است (میرزایی، ۱۳۹۸، ص. ۸۲). اما آیا جمع این پاسخ‌ها هدف اصلاح و درمان را تأمین می‌نماید؟ صرف نظر از این‌که جمع دو راهبرد متفاوت نسبت به نقض قانون توسط کودک و نوجوان چه میزان از نظر اخلاقی قابل توجیه است. به نظر می‌رسد اشاره به برخی تجربیات عملی نبراسکا و فلوریدای آمریکا برای بهبود تأمین هدف اصلاح و درمان در این خصوص راهگشا است. این تجربیات ابتدائاً حاصل پژوهش‌های مرکز تحقیقات عدالت نبراسکا، دانشگاه نبراسکا اوماها ناظر به نوجوانان مذکور است که به عنوان «نوجوانان دارای مسائل درهم‌تنیده»^{۶۳} یا «مشمول دو نوع مداخله یا

رسیدگی^{۶۴} تلقی می‌شوند؛ این نوجوانان هم در معرض خطر بوده و مشمول رسیدگی رفاه‌محور هستند و هم به دلیل بزهکاری مشمول رسیدگی کیفری‌اند، زیرا هر یک از این دو وضعیت ممکن است سبب ایجاد دیگری بوده یا بر یکدیگر مؤثر باشند (Lacombe, 2020, P, 16).

بسیاری از چالش‌های کمک به این جمعیت ناشی از اهداف و فلسفه متفاوت و غالباً متضاد دو نظام (رسیدگی کیفری و مداخله رفاه‌محور) است؛ در حالی که نظام رفاه بر بهبود رفاه و ایمنی کودک و از منظر گسترده‌تر، کل خانواده متمرکز است، نظام دادرسی نوجوانان، اگرچه بیشتر با اولویت بازپروری، به عنوان شاخه‌ای از عدالت کیفری، بر حفاظت از جامعه، پاسخ‌گویی مرتکبان و حمایت از قربانیان تمرکز دارد (Vidal, 2019, pp. 18-21). برای حل این مسائل، سه مدل مختلف ارائه شده است که عبارت‌اند از: دادگاه اختصاصی^{۶۵} متشکل از کنشگران حقوقی از جمله دادرس، دادستان، وکیل مدافع و غیره به منظور مدیریت تمام پرونده‌های درهم‌تنیده؛ رویکرد دیگر «یک خانواده/یک قاضی»^{۶۶} است که بر رسیدگی به بزهکاری و مسائل رفاهی مرتبط با خانواده توسط یک دادرس تمرکز می‌کند. سومین مدل، هماهنگی پیش از دادگاه است^{۶۷} که شامل یک گروه متعهد است که حتی قبل از ارجاع پرونده به دادگاه به نوجوان خدمت ارائه می‌کند (Lacombe, 2020, pp. 151-152). مؤثرترین مورد، سیستم یک قاضی-یک خانواده است که همکاری در تمام سطوح را فراهم می‌کند^{۶۸} و به نوجوانان اجازه می‌دهد تا با کل وضعیت خود به طور یکجا مواجه شوند، به طوری که تمام مسائل زمینه‌ای قابل رسیدگی باشد و نوجوان بتواند احساس شنیده شدن و درک شدن کند (Lacombe, 2020, P. 155).

با الهام از این تجربه‌ها می‌توان با ظرفیت‌های موجود در جرائم تعزیری، صرفاً رویکرد درمانی را فراهم آورد، بدین شرح که در خصوص ضمانت اجرای بندهای الف تا ت ماده ۸۸ عملاً ظرفیت اعمال ماده ۳ قانون حمایت فراهم است. در خصوص سایر موارد، قانون‌گذار این ظرفیت را طی ماده ۹۴ ناظر به دو نهاد تعویق صدور حکم و تعلیق اجرای مجازات فراهم

64. Dual involvement/adjudicated youth

65. An Specialised court

66. One family-one court

67. Pre court consolidated team

68. https://cjjr.georgetown.edu/wp-content/uploads/2015/03/MultiSystemYouth_March2012.pdf

کرده است که دادگاه با اعمال ماده ۳ بهره‌مندی فرد را در مدت تعویق یا تعلیق از خدمات و مراقبت درمان محور فراهم نماید. البته وجود ماده ۱۱۵ ناظر به توبه در جرائم تعزیری درجه ۶ تا ۸ که زائل‌کننده مجازات است، در تأمین هدف درمانی مفید است، به‌ویژه که دادرس با توجه به تصریح ماده ۳ و ظرفیت انعطاف‌پذیر نوجوان می‌تواند از این رهگذر کمک به اصلاح وی نماید، کما این‌که طی دادنامه شماره ۹۲۰۰۰۱۰۱۰۵۲/۱۴۰۳۵۰۹۲ در خصوص جرم رانندگی بدون داشتن گواهینامه، دادرس ضمن توجه به شرایط نوجوان ۱۷ ساله و ظرفیت اصلاحی وی، پرهیز از سزاگرایی و توجه به پاسخ‌غیرکیفری را مبنای تصمیم خود دانسته است، لکن با وجود تصریح به این الزام که «اگر بتوان به جای فرایند کیفری که خود درجاتی از قدرت سزادهی، ارباب و تحقیرکننده و سرزنش‌آمیزی را به همراه دارد، از اقدام غیرکیفری برای پاسخ به رفتار غیرقانونی مرتکب استفاده نمود... تدابیر کیفری به تأخیر بیفتند» به هیچ‌کدام از تدابیر موضوع ماده ۳ استناد ننموده یا اقدامی در این راستا انجام نشده است که به نظر می‌رسد این امر ناشی از عدم وجود سازوکاری برای هماهنگی بین نهادی، عدم وجود دستورالعمل‌ها و بخشنامه‌های قضایی و عدم شکل‌گیری رویه باشد.

در خصوص قابلیت اعمال این مواد نسبت به جرائم موضوع ماده ۹۱، صرف‌نظر از مباحث مربوط به استقلال رشد از عقل (رهامی، ۱۳۸۱، ص. ۱۹۴) یا جزئی از شرط عقل بودن آن (هادی‌تبار و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۲۶۹) و نوع نگارش پراکنده ماده که ثمره تکاپوی قانون‌گذار در پابندی به مقررات بین‌المللی در کنار رعایت ملاحظات فقهی مختلف از جمله دیدگاه شورای نگهبان است (قورچی‌بیگی؛ صادق‌پور، ۱۳۹۹، ص. ۶۳-۶۴؛ هادی‌تبار و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۲۵۵) مسئله مهم حاکمیت اماره رشد یا عدم رشد است، زیرا قابلیت اعمال رویکرد درمانی موضوع قانون حمایت به عنوان رویکرد اصلی به نوع تفسیر حقوقی و قضایی این ماده وابسته است. اگرچه برخی بر این باورند که مقنن در ماده ۹۱ اماره عدم رشد را نسبت به افراد زیر ۱۸ سال حاکم دانسته و دادگاه موظف به تشخیص آن و در صورت شبهه، صدور حکم به غیررشد یا دست‌کم در حکم آن بودن است (قورچی‌بیگی؛ صادق‌پور، ۱۳۹۹، ص. ۵۴ و ۵۵)، به نظر می‌رسد دیدگاهی که قائل به پذیرش تلویحی اماره عدم رشد توسط قانون‌گذار از طریق وضع ماده ۹۱ و فراهم نمودن زمینه پذیرش (توسط رویه قضایی) است نزدیک‌تر به واقع باشد (مؤذن‌زادگان، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۶-۱۴۷)،

به‌ویژه که مقنن با تمسک به شبهه در صدر ماده و تبصره آن، قضات را به توجه به شبهه رشد و عدم احراز آن رهنمون کرده است که مجزا از شبهه موضوع ماده ۱۲۰ است که هیچ لزومی به تکرار آن در این ماده نبوده است (منصورآبادی، ۱۴۰۳، ص. ۲۱۳؛ احسانی و دیگران، ۱۳۹۹، ص. ۱۹)، مگر رهنمون نمودن دادرسان به اهمیت مسئله مردد بودن مفهوم رشد که در این صورت، اگرچه ماده ۸۹ قابل اعمال است، ارفاق موضوع ماده ۹۴ به علت منحصر بودن به جرائم تعزیری موضوعیت ندارد. اما لزوم اعمال رویکرد درمانی موضوع مواد ۳ و ۵ قانون حمایت به جهت فرض در معرض آسیب یا بزه‌دیدگی واقع شدن نوجوان مقتضی این است که دادرس به یکی از دو راهکار ذیل متوسل شود:

نخست، از ظرفیت ماده ۹۳ ق.م.ا ناظر به تبدیل پاسخ‌های سرکوب‌گرانه استفاده نماید، زیرا وضعیت افراد مذکور مقتضی ارفاق است و جهات تخفیف احراز شده فرض می‌شود. اما صرف نظر از این که شکل‌گیری رویه در تمام جرائم حدی ممکن است زمان‌بر باشد، در عمل نیز قضات کاملاً با پیروی از نظر کارشناسی پزشکی قانونی، شبهه را رفع شده تلقی می‌نمایند که به عقیده برخی، در این صورت، تبصره ماده ناظر به شبهه در رشد و کمال عقل، یک فرض صرفاً نظری است که در عمل تحقق نمی‌یابد (فورچی‌بیگی؛ صادق‌پور، ۱۳۹۹، ص. ۷۲)، در حالی که همواره نظر کارشناسی در قالب جملات کلی مانند «...معاینه دلالت بر رشد عقلانی و داشتن قوه تمیز و تشخیص در زمان وقوع جرم دارد...»^{۷۰} و بدون ارائه جزئیات ابراز می‌شود که خود ابهام‌زاست و همان‌طور که برخی نیز با تدقیق در نظرات مربوط بیان کرده‌اند، چنین مفاهیم کیفی به سختی قابل آزمون و درک و دریافت دقیق هستند و فرض شمردن رشد در قوانین عرفی به دلیل همین عویصه است (فورچی‌بیگی؛ صادق‌پور، ۱۳۹۹، ص. ۷۳).

راهکار دوم این که حتی با وجود خلأهای فوق، وجود ظرفیت‌های ارفاقی دیگر از قبیل شبهه موضوع ماده ۱۲۰ و توبه موضوع ماده ۱۱۴ در راستای احتراز از سزاگرایی و توجه به اصلاح در ایجاد رویه درمان‌مدار می‌تواند مؤثر باشد، چنان‌که به ترتیب محتویات دادنامه‌های شماره^{۷۱} ۱۴۰۴۶۸۳۹۰۰۱۰۶۵۳۸۲۰ ناظر به توبه موضوع ماده ۱۱۴ و ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۲۳۰۰۸۱۳ و^{۷۲}

۷۰. پرونده کلاسه ۹۵۴۰۵ دادگاه‌های کیفری استان فارس

71. <https://ara.jri.ac.ir/Judge/Text/43404>

72. <https://ara.jri.ac.ir/Judge/Text/8254>

۹۴۰۹۹۸۲۶۸۶۲۰۰۳۴۶^{۷۳} ناظر به اعمال شبهه و درء الحد موضوع مواد ۱۲۰ و ۲۱۸ همگی در خصوص حد شرب خمر می‌تواند مؤثر باشد. بررسی رویه قضایی نیز نشانگر احتراز از انگ زنی و تمرکز بر مداخله روان‌شناختی اجتماعی است. در این راستا، اشاره به دادنامه‌ای با موضوع «فراهم آوردن موجبات فساد و فحشا»^{۷۴} توسط دختر ۱۶ ساله‌ای که پس از تحقیق، نگهداری در کانون اصلاح و تربیت به لحاظ عجز از معرفی کفیل و چندین جلسه محاکمه و در نهایت تبرئه شدن از اتهام مذکور و رابطه نامشروع، بی‌مناسبت نیست. نظر کارشناسان حاکی است که با نبود والدین، آشنایی و همزیستی با بالغان کزرو و عدم بهره‌مندی از امکانات آموزشی و پرورشی، امکان تصمیم‌گیری مناسب برای این فرد به لحاظ عدم خودمختاری عاطفی و ذهنی نبوده است. اگرچه حکم برائت متکی بر درایت، تجربه و دانش دادرس و مداخلات روان‌شناختی متنوع صادر و فرد مذکور به نهادهای حمایتی (بهزیستی) ارجاع شد، سوای هزینه‌های دستگاه عدالت، تحمل فضای تنبیهی مراجع مختلف عدالت کیفری و خودانگاره مجرم بودن چه میزان بر کیفیت بازپروری اثرگذار است؟ مطابق دیدگاه انحراف ثانویه، نوجوانان «برچسب خورده» تحت نخستین دستگیری و رسیدگی کیفری در جست‌وجوی «افراد همدل» تمایل به گزینش همسالان منحرف به عنوان دوست دارند که بر بزهکاری آتی و برچسب ثانوی بی‌تاثیر نیست. بر اساس یافته‌های پژوهش کافمن (جرم‌شناس و روان‌شناس رشد) و همکاران، رسیدگی رسمی به نخستین تجربه ارتکاب جرائم خرد توسط نوجوان ممکن است آسیب‌زا و باعث کاهش احتمال یافتن دوستان همسال غیرمنحرف و افزایش گزینش همسالان منحرف شود (Rowan et al., 2023, p. 26). بنابراین، نظام عدالت باید دسترسی نوجوان به مداخلات و برنامه‌های جامعه‌محور را که ارتباط وی با همسالان اجتماعی شده را طی فعالیت‌های اجتماعی مانند آموزش، ورزش و غیره تسهیل می‌کند، تأمین نماید (Rowan et al., 2023, p. 28).

همچنین، در چنین مواردی پیش از اسکان نوجوان در نهاد پُر ازدحام بهزیستی، شایسته است مطابق ماده ۳ قانون حمایت، ابتدا مداخلات تشخیصی و مراقبتی جامع و تحت نظر دادگاه انجام شود. افزون بر آن، در ایران مراکز بازپروری زنان آسیب‌دیده جنسی موضوع دستورالعمل مربوط، به دلیل وصف مجرمانه این روابط و لزوم مداخله قضایی پیش از اقامت، در عمل امکان پذیرش داوطلبانه همه موارد را ندارند. چه بسا دخترانی شبیه مورد پیش‌گفته به

73. <https://ara.jri.ac.ir/Judge/Text/29012>

۷۴. دادنامه شماره ۹۹۰۹۹۷۲۱۷۲۶۰۰۱۵۴ صادر از شعبه سوم دادگاه کودکان و نوجوان مجتمع شهید فهمیده تهران

دلیل ترس از برجسب‌های کیفری مراجعه نمی‌نمایند. بنابراین، وضعیت نوجوانان موضوع مواد مربوط ق.م.ا مقتضای اعمال مواد ۳ و ۵ قانون حمایت به عنوان یک الزام قانونی است. شاید آخرین اقدام قانون‌گذار تگزاس نیز در این راستا الهام‌بخش باشد: تا پیش از سال‌های ۲۰۲۴-۲۰۲۵ به موجب بند الف ماده ۵۲,۰۳۱ قانون خانواده، ذیل برنامه نخستین تجربه ارتکاب جرم،^{۷۵} مأمور اجرای قانون که کودکی را بازداشت یا او را به جرائمی از جمله جرائم وضعیتی متهم می‌کند، می‌تواند مشروط به نداشتن سابقه بزهکاری، او را تحت برنامه نخستین تجربه ارتکاب جرم به نهاد متولی مداخله در خصوص آموزش، مشاوره و درمان ارجاع نماید که در صورت عدم موفقیت مداخله، دادگاه اقدام به رسیدگی کیفری می‌کند. اکنون بر اساس ماده ۳۱۸۶ اصلاحی ۲۰۲۴-۲۰۲۵ که به عنوان «قانون مداخله زودرس و قضازدایی ناظر به نوجوانان تگزاس»^{۷۶} شناخته می‌شود، این مداخله الزامی، ناظر به تمام جرائم وضعیتی و پیش از طرح پرونده در مرجع قضایی است.

همچنین، تا پیش از اصلاحات مذکور، صرفاً جرائم وضعیتی موضوع صلاحیت دادگاه مدنی نظام دادگستری نوجوانان، قبل از شروع رسیدگی قضایی مشمول میانجی‌گری و رسیدگی بود و دادگاه کیفری عمومی یا نوجوانان صرفاً پس از صدور حکم محکومیت یا در اثنای رسیدگی مجاز به اتخاذ تدابیر میانجی‌گری بودند. لکن مطابق ماده اصلاحی ۳۱۸۶، دادگاه کیفری و نوجوانان نیز در صورت تشخیص مؤثر بودن این تدابیر، مجاز به اتخاذ آن‌ها در آغاز رسیدگی دادگاه است. با توجه به مدت کوتاه اجرای این قانون، تاکنون پژوهشی در خصوص اثربخشی این رویکرد منتشر نشده است، هرچند مطابق یافته‌های پژوهشی، ایالت‌هایی که رسیدگی غیررسمی اعم از میانجی‌گری و سایر مداخلات را پیش از رسیدگی قضایی تجویز نموده‌اند در پیشگیری از تکرار جرم وضعیتی، انسجام خانواده و کاهش هزینه‌ها موفق‌تر بوده‌اند (Den-2017, p. 36; Griffin, 2005, p. 2-5).

البته قانون‌گذار ایرانی در لایحه «رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان» امکان ارجاع تمام جرائم ارتكابی (دارای شاکی خصوصی) افراد زیر ۱۸ سال میانجی‌گری را پیش‌بینی نموده

75. first offender program

76. Texas Youth Diversion and Early Intervention Act

ظاهراً حوادث خشونت‌باری مانند کشتارده‌ها نفر با اسلحه در مدرسه ابتدایی راب در شهر آنویل تگزاس که منجر به تمرکز عملی مقامات بر سلامت روان و چرخه رشد نوجوانان شد، در کنار هزینه‌های ورود سالانه ۳۰ تا ۵۰ هزار پرونده وضعیتی به نظام کیفری باعث تسریع توجه قانون‌گذار به مداخله زودرس و غیررسمی شد.

بود^{۷۷} که با واقعیت رفتارهای این گروه سازگار بود (نیازپور، ۱۴۰۳، ص. ۱۲۴)، لکن ق.آ.د.ک ۱۳۹۲ میانجی‌گری را به موجب ماده ۸۲ و آیین‌نامه مربوط سال ۹۵ محدود به جرائم درجه ۶، ۷ و ۸ نموده و قانون شوراها حل اختلاف ۱۴۰۱ نیز راهکار جدیدی پیش‌بینی نکرده است. همچنین، گستره جرم‌انگاری وضعیت‌های نوجوانان در نظام‌های عدالتی مانند نمونه تگزاس به معنای انگاره مناسب بودن وضعیت نظام عدالت نوجوانان ایران در مقایسه با آن نیست، زیرا عواملی از جمله شهرنشینی گسترده، اقتصاد صنعتی و سیل گسترده مهاجران به کشورهای غربی از جمله ایالات متحده از اوایل سده ۱۹، مصلحان، سیاستمداران و قانون‌گذاران را به سمت پاسخ به وضعیت نوجوانان هدایت کرد که جرم‌انگاری و مجازات به نوعی با سنت اجتماعی و قضایی تنیده شده است^{۷۸} و جرم‌زدایی به راحتی امکان‌پذیر نیست، درحالی‌که در جامعه سنتی ایران تا دوران پهلوی دوم مسائل نوجوانان غالباً تحت مدیریت کنترل‌های غیررسمی بود و از زمان توجه به این وضعیت‌ها، شیوع رویکرد رفاهی در بیشتر نقاط دنیا قانون‌گذار را به این سمت متمایل نمود. از سوی دیگر، به دلیل تأثیر نظام عدالت کنونی از احکام فقهی و همچنین عدم اولویت کودکان و نوجوانان (عزیزی، ۱۴۰۰، ص. ۳۷۸) مانع جرم‌زدایی و تمرکز بر رویکرد مداخله حمایتی از برخی خودآسیبی‌های کودکان و نوجوانان است. بنابراین بایسته است ضمن توجه رویه قضایی به ظرفیت‌های قانون حمایت در خصوص مواد ۸۸ تا ۹۱، قانون‌گذار نیز به پیروی از نظرات فقهی و حقوقی که اماره عدم رشد را نسبت به تمام نوجوانان حاکم می‌دانند، آن را به عنوان یک فرض قانونی غیرقابل رد مورد تصریح قرار دهد.

نتیجه‌گیری

جرم‌زدایی از کژرفتاری (وضعیتی) کودک و نوجوان امروزه غالباً مبتنی بر رویکرد رفاه‌محور است که متضمن مداخلات فرد و اجتماع محور درمان‌مدار است. هرچند نظام‌های عدالت رفاه‌محور، در مواردی با فرض مسئولیت والدین نسبت به کنترل و پرورش کودک و نوجوان، آنان را به کیفرهایی مانند جریمه نقدی محکوم می‌کنند، این امر فصل مشترک آن‌ها با نظام‌های مبتنی بر کیفر است. از سوی دیگر، امروزه حتی نظام‌های مبتنی بر مداخله عدالت کیفری نیز به دلایلی

۷۷. «داسرا یا دادگاه حسب مورد برای حل و فصل شکایت یا جبران خسارت ناشی از جرم یا سازش طرفین... موضوع را به شورای حل اختلاف محل، مددکاران اجتماعی و هر شخص صالح دیگر به عنوان میانجی ارجاع می‌نماید.»

۷۸. برای ملاحظه کامل این زمینه‌ها به آثار تاریخ‌دان حقوق، پروفیسور گرلوک، از جمله منبع مورد استناد در این پژوهش، می‌توان مراجعه نمود.

مانند امنیت کودک و خانواده، کاهش هزینه‌های رسیدگی قضایی و مهم‌تر از همه، پیشگیری از تکرار جرم (وضعیتی) تمایل بیشتری به اعمال تدابیر رفاه‌محور دارند.

در حقوق ایران، اگرچه از دهه ۳۰ تاکنون مداخله حمایتی نسبت به مصادیقی از جرائم وضعیتی از قبیل مدرسه و منزل‌گریزی، مصرف مخدر و مشروبات و تکدی و ولگردی گسترش یافته است، هنوز برخی از مصادیق به عنوان جرم تلقی می‌گردد. اگرچه قانون حمایت ذیل عنوان «وضعیت مخاطره‌آمیز» انواع مداخلات را شامل نوجوانان بزهکار نیز نموده است، سوای رویکرد تنبیهی غالب، انگ بزهکاری اثر مداخله را نیز خنثی می‌کند، درحالی‌که چنین رفتارهای خودآسیب‌زننده، در وهله نخست نیازمند مداخله حمایتی موضوع ماده ۳ قانون حمایت است. در نتیجه موارد زیر پیشنهاد می‌گردد:

بایسته است رویه قضایی نسبت به اعمال رویکرد درمانی موضوع ماده ۳ و ۵ قانون حمایت به عنوان رویکرد اصلی و با لحاظ ظرفیت‌های ارفاقی ق.م.ا. ۹۲ در خصوص مرتکبان وضعیتی موضوع مواد ۸۸ تا ۹۱ اصلاح شود و سازوکارهای هماهنگی بین نهادی و سازمانی که تا حد زیادی به موجب ماده ۶ این قانون و آیین‌نامه اجرایی آن فراهم شده است، توسط دستگاه قضایی طبق دستورالعمل‌ها و بخشنامه‌ها فراهم گردد.

با توجه به رویکرد غالب فقهی- حقوقی ناظر به حاکمیت اماره عدم رشد کیفری افراد زیر ۱۸ سال و انتقادات وارد به رویکرد مبهم قانون‌گذار در خصوص رشد کیفری که منتج به پراکندگی تفاسیر حقوقی- قضایی شده و زمینه اعمال یکسان عدالت را نسبت به تمام نوجوانان دشوار می‌نماید، بر قانون‌گذار لازم است که با اصلاحات قانونی به ویژه در راستای هماهنگی کامل با اسناد بین‌المللی، قدر متیقن سن رشد را صریحاً ۱۸ سال مفروض نماید. در این صورت، جرائم وضعیتی نوجوانان نیز در قالب ماده ۳ و ۵ قانون حمایت مشمول رویکرد درمانی یکنواخت قرار می‌گیرند. برای تضمین مداخله مؤثر می‌توان همانند آنچه در نمونه‌های خارجی بررسی شد، ضمانت اجرای نقض دستور یا حکم دادگاه یا مرجع صالح را نیز در نظر گرفت و در موارد لزوم، والدین را مشمول ضمانت اجرای پلکانی دانست، چنان‌که در قانون آموزش اجباری و ماده ۵ قانون حمایت، هرچند قابل انتقاد، مسبوق به سابقه است.

در نهایت، در خصوص آن دسته از کژرفتاری‌هایی که به موجب قانون حمایت و مقررات سازمان بهزیستی وضعیت مخاطره‌آمیز تلقی شده‌اند، بهتر است کارنامه مداخلات حمایتی

به منظور رفع نقایص ارزیابی شود. در عین حال، با بررسی علل موفقیت تدابیر مذکور، امکان تعمیم آن را، فعلاً، طی توسعه رویه‌های درمان‌مدار به مواردی که اکنون جرم هستند فراهم نمود که این امر نیازمند انجام طرح‌های پژوهشی ملی با حمایت مراجع قانونی و قضایی است.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

برای انجام پژوهش هیچ کمک مالی از نهادهای تأمین مالی در بخش دولتی، خصوصی یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در نگارش این مقاله از هیچ هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

در این مقاله هیچ گونه تعارض منافع وجود ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی و هر گونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده است.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

تمامی داده‌ها از قبیل آرای دادگاه‌ها و آمارهای ارائه شده از طریق لینک‌های معرفی شده و مورد استناد در پژوهش، قابل دسترسی‌اند.

سپاسگزاری

نویسنده از همه افرادی که در شکل‌گیری تا انتشار این مقاله نقشی داشته‌اند سپاسگزاری می‌نماید.

فهرست منابع

۱. الهام، غلام حسین؛ برهانی، محسن. (۱۴۰۲ش). درآمدی بر حقوق جزای عمومی «جرم و مجرم»، (چ. ۸). تهران: بنیاد حقوقی میزان.
۲. آل داوود، سید علی. (۱۴۰۰ش). نخستین کوشش‌های قانون‌گذاری، (چ. ۱). تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
۳. خضری، فرشید. (۱۴۰۲ش). ارزیابی عملکرد نظام مراقبت اجتماعی از دانش‌آموزان (نماد). ماهنامه گزارش‌های کارشناسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۳۱ (۱۱)، شماره مسلسل: ۱۹۶۳۱.
<https://doi.org/10.22034/report.2024.16628.1636>
۴. خورسند نژاد، علی؛ چاوشیان، حسن؛ حیدری، آرش؛ عباداللهی چندانق، حمید. (۱۳۹۹ش). کودکی، بزهکاری، حبس: روایتی از برآمدن دارالتأدیب در عصر پهلوی. علوم اجتماعی، ۲۷ (۹۰)، ۱۹۵-۲۳۰. [doi:10.22054/qjss.2021.60356.2382](https://doi.org/10.22054/qjss.2021.60356.2382)
۵. سیفی، آناهیتا. (۱۴۰۰ش). کودکان و خشونت خانگی با تأکید بر قانون حمایت از کودکان و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹ و اسناد بین‌المللی. مطالعات جنسیت و خانواده، ۸ (۲)، ۱۴۹-۱۸۴. <https://dor.isc.ac/dor/20.1.184-149>
001.1.25381938.1399.8.2.6.3
۶. صبور پور، مهدی؛ علوی صدر، فاطمه. (۱۳۹۴ش). سن مسئولیت کیفری کودکان و نوجوانان در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲. پژوهشنامه حقوق کیفری، ۱۷۱، ۱ (۶)، ۱۹۴-۱۷۱. https://joi.gui-lan.ac.ir/article_1198.html
۷. صبور پور، مهدی؛ موسوی، سید پوریا. (۱۴۰۲ش). حقوق کیفری اطفال و نوجوانان، (چاپ نخست). تهران: بنیاد حقوقی میزان.
۸. صد در نثر و صد در بندش. (۱۹۰۹م). ارواد بمانجی نسا روانجی دهابهار (گردآورنده). دسترس پذیر در: www.tarikhbook.ir
۹. طاهری، سمانه. (۱۳۹۲ش). سیاست کیفری سخت‌گیرانه، (چاپ نخست). تهران: بنیاد حقوقی میزان.
۱۰. طباطبایی، سید علی. (۱۴۱۸ق). ریاض المسائل. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث.
۱۱. طه، فریده. (۱۳۹۰ش). بررسی کنگره‌های پیشگیری از جرم و عدالت کیفری سازمان ملل متحد (۱)؛ «کودکان و نوجوانان در معرض خطر بزهکاری»، (چاپ نخست). تهران: بنیاد حقوقی میزان.
۱۲. عاطفی‌فر، حمیدرضا؛ آقاجانی مرسا، حسین؛ محسنی تبریز، علیرضا. (۱۴۰۱ش). الگوهای مداخلات پیشگیری از رفتارهای پرخطر در خانواده‌ها. رفاه اجتماعی، ۲۲ (۸۵)، ۱۸۱-۲۲۰. <https://doi.org/10.4135/9781446280430.n12>
۱۳. عزیزی، علی. (۱۴۰۰ش). دادگاه‌های حل مسئله در حقوق کیفری ایران، (چاپ نخست). تهران: بنیاد حقوقی میزان.
۱۴. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۰ش). فلسفه حقوق، (ج. دوم، چاپ چهارم). تهران: شرکت سهامی انتشار.

۱۵. کاریو، روبر؛ نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۳۸۱ش). مداخله روان شناختی - اجتماعی زودرس در پیشگیری از رفتارهای مجرمانه. **فصلنامه تحقیقات حقوقی**، ۵(۳۵-۳۶)، ۲۶۷-۳۰۴. دسترس پذیر در: https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/article_56558.html
۱۶. **کتاب مقدس (تورات)**. اندیشکده اریحا. دسترس پذیر در: www.bjes.ir
۱۷. منصورآبادی، عباس. (۱۴۰۳ش). **حقوق جزای عمومی ۲**. (چاپ چهارم). تهران: بنیاد حقوقی میزان.
۱۸. میرزایی، اقبال علی. (۱۳۹۸ش). اصول و فنون جمع و دفع تعارض قوانین. **دوفصلنامه تخصصی مطالعات فقه و اصول**، ۲(۲)، ۷۰-۹۳.
۱۹. احسانی، امیرحسین؛ صالحی، محمدخلیل؛ قادی پاشا، مسعود. (۱۳۹۹ش). تفاسیر دوگانه در شرط رشد و کمال عقل در حقوق کیفری. **حقوق اسلامی**، ۱۷(۶۷)، ۷-۳۰. دسترس پذیر در: https://hoquq.iict.ac.ir/article_242817.html
۲۰. رهامی، محسن. (۱۳۸۱ش). رشد جزایی. **مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی**، ۵۸، ص. ۱۶۷-۱۹۸. دسترس پذیر در: https://jflps.ut.ac.ir/article_11112.html
۲۱. قورچی بیگی، مجید؛ صادق پور، محمدجعفر. (۱۳۹۹ش). رشد کیفری به مثابه شرط مقتبس: در ضرورت گذار از رشد کیفری به مثابه شرط مستقل. **فصلنامه علمی ترویجی دین و قانون**، ۲۲، ص. ۴۳-۷۸. دسترس پذیر در: <https://civilica.com/doc/1838401/>
۲۲. مؤذن زادگان، حسنعلی. (۱۳۹۵ش). مطالعه تطبیقی برابری بلوغ کیفری دختران و پسران. **علوم جنایی تطبیقی در پرتو همکاری های بین المللی** (مجموعه مقالات). تهران: بنیاد حقوقی میزان.
۲۳. میرمحمدصادقی، حسین؛ لکی، زینب. (۱۳۹۸ش). رویکردی نوین بر ارجاع کیفری در پرتو اصل وصف گذاری منصفانه. **فصلنامه پژوهش حقوق کیفری**، ۷(۲۷)، ۲۵۵-۲۸۵. <https://doi.org/10.22054/jclr.2018.28685.1585>
۲۴. نجفی، محمدحسن. (۱۳۶۳ش). **جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام**. (ج. ۴، چاپ چهارم). تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۲۵. نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۳۸۹-۹۰ش). تقریرات درس سیاست جنایی «سیاست کیفری عوام گرا»؛ در: **تقریرات علوم جنایی**. (آخرین دسترسی، آذر ۱۴۰۴): www.Lawtest.ir
۲۶. نجفی توانا، علی. (۱۳۹۸ش). **نابهنجاری و بزهکاری اطفال و نوجوانان**. (چاپ نخست). تهران: بنیاد حقوقی میزان.
۲۷. نیازپور، امیرحسن. (۱۴۰۳ش). **حقوق کیفری کودکان و نوجوانان «فرایند پاسخ دهی به بزهکاری کودکان و نوجوانان»**. (چاپ چهارم). تهران: بنیاد حقوقی میزان.
۲۸. هادی تبار، اسماعیل؛ حیدری، سید مسعود؛ پارسا، پژمان. (۱۴۰۱ش). تئوری مسئولیت نقصان یافته در پرتو مفهوم رشد جزائی مقرر در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲. **فصلنامه پژوهش های فقه و حقوق اسلامی**، ۱۸(۶۹)، ۲۴۸-۲۷۶. <https://doi.org/10.22034/ijrj.2022.697885>

29. Alder, C. & Wundersitz, J. (1994). New Directions in Juvenile Justice Reform in Australia, In: Alder, C. and Wundersitz, J. **Family Conferencing and Juvenile Justice: The Way Forward or Misplaced Optimism?** Canberra: Australian Institute of Criminology. <https://www.aic.gov.au/publications/lcj/lcj-3>
30. Annie E. Casey Foundation. (2018). <https://www.aecf.org/resources/fostering-youth-transitions>
31. Annie A. Casey Foundation. (2013). <https://www.aecf.org/resources/juvenile-detention-alternatives-initiative-2013-annual-results-report>
32. Bearrows, T. (1987). An application: status offenders and the juvenile court. In: Hartman. F. **From children to citizens**, (V. 2). New York: Springer.
33. Beharry, Meera S. (2012). Health Issues in the Homeless Youth Population. **Pediatric Annals**, 41(4):154–6. DOI: [10.3928/00904481-20120307-12](https://doi.org/10.3928/00904481-20120307-12)
34. Benton, H., Bilchik, Sh., Heyd, J., Pinheiro, E., Shublik, T., Smith, M., Stone, M. & Trupin, C. (2010). **Representing juvenile status offenders**; (edited by Sally S. Inada and Claire S. Chiamulera). American Bar Association
35. Bishop, Donna M., Frazier, Charles E. (1992). Gender Bias in Juvenile Justice Processing: Implications of the JDP Act. **Journal of Criminal Law & Criminology**, 82(4), 1162-1186. <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/jclc>
36. Bishop, D.M., Decker, S.H. (2006). Punishment and Control: Juvenile Justice Reform in the USA. In: Junger-Tas, J., Decker, and S.H. (Eds). **International Handbook of Juvenile Justice**. Springer. New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-0-387-09478-6_1
37. Bynum, J., E. & Thompson, W., E. (1996). **Juvenile Delinquency: A sociological Approach**. 3th Ed. Allyn & Bacon. https://books.google.com/books/about/Juvenile_Delinquency.html?id=fVw_fnLC4-EC
38. Cauffman, E., & Steinberg, L. (2000). (Im) maturity of judgment in adolescence: Why adolescents may be less culpable than adults. **Behavioral Sciences & the Law**, 18(6), 741–760. <https://doi.org/10.1002/bsl.416>
39. Cauffman, E., Beardslee, J., Fine, A., Frick, Paul J., Steinberg, L. (2021). Crossroads in juvenile justice: The impact of initial processing decision on youth 5 years after first arrest. **Development and Psychopathology**, 33, 700–713. <https://doi.org/10.1017/S095457942000200X>

40. Cavadino, M., & Dignan, J. (2012). Comparative youth justice. In: *Comparative youth justice*, pp. 199-214. <https://doi.org/10.4135/9781446280430.n12>
41. Chesney-lind, Meda. (1963). Judicial paternalism and the female status offender: training women to know their place. *crime & Delinquency*, 8, pp. 260-286
42. Curran, D. J. (1984). The Myth of the "New" Female Delinquent. *Crime & Delinquency*, 30(3), 386-399. <https://doi.org/10.1177/00111287840300030>
43. Dennis, A. (2017). Decriminalizing Childhood. *Fordham Urb. L.J.*, 45(1). https://digitalcommons.law.uga.edu/fac_artchop/1184
44. Department for Communities and Local Government. (2014). <https://www.gov.uk/government/publications/departments-for-communities-and-local-government-improvement-plan-2014>
45. Development Services Group, Inc. (2015). *Status Offenders; Literature review*. Washington, D.C.: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. https://www.ojjdp.gov/mpg/litreviews/Status_Offenders.pdf
46. Dubler AR. (2006). Immoral Purposes: Marriage and the Genus of Illicit Sex. *The Yale law journal*, 115. pp. 756-812.
47. Dünkel, F. (2006). Juvenile Justice in Germany: Between Welfare and Justice. In: Junger-Tas, J., Decker, S.H. (eds). *International Handbook of Juvenile Justice*. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-0-387-09478-6_9
48. Ellis, T. & Kyo, A. (2018). Youth Justice in England & Wales: Past, Present & Future. *Ryukoku Corrections and Rehabilitation Center Journal*, 8. pp. 64-92. https://pure.port.ac.uk/ws/portalfiles/portal/13541340/Ryukoku_64_92.pdf
49. Federal Juvenile Justice Department. (2024). *Investigation of the Texas Juvenile Justice Department*. https://www.justice.gov/d9/2024-07/2024_tjjd_findings_report.pdf
50. Forde L. (2021). Welfare, justice, and diverse models of youth justice: A children's rights analysis. *The International Journal of Children's Rights*, 29(4), 920-945. <https://bura.brunel.ac.uk/bitstream/2438/22827/4/FullText.pdf>
51. Fountain, Erika N., Mahmoudi, D. (2021). Mapping Juvenile Justice: Identifying Existing Structural Barriers to Accessing Probation Services. *APA journal*, 1-24. <https://dx.doi.org/10.1002/ajcp.12474>

52. Garlock, P D. (1979). Wayward Children and the Law, 1820-1900: The Genesis of the Status Offense Jurisdiction of the Juvenile Court. *Georgia Law Review*, 13(2), 341-447. https://engagedscholarship.csuohio.edu/fac_articles/291/
53. Green, David A. (2008). 'When Children Kill Children', When Children Kill Children: Penal Populism and Political Culture, Clarendon Studies in Criminology (Oxford, 2008; online edn, Oxford Academic, 22 Mar. 2012), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199230969.003.0001>
54. Greenwood, P. W. (2008). Prevention and intervention programs for juvenile offenders. *The Future of Children*, 18(2), 185–210. DOI: [10.1353/foc.0.0018](https://doi.org/10.1353/foc.0.0018)
55. Griffin, P. (2005). "Juvenile Court-Controlled Reentry: Three Practice Models". *Technical Assistance to the Juvenile Court: Special Project Bulletin. Pittsburgh, PA: National Center for Juvenile Justice*. [Ncjj.org](https://www.ncjj.org)
56. Hazel, Neal. (2008). Cross-national comparison of youth justice. *Youth justice Board*, pp. 1-77. <https://salford-repository.worktribe.com/output/1372343/cross-national-comparison-of-youth-justice>, U.S. Department of Justice Civil Rights Division U.S. (2024).
57. Herlitz, L, & Hough, M. (2016). Youth anti-social behaviour and crime in England: an overview. *ICPR*. 1-37. https://www.researchgate.net/publication/304908238_Youth_anti-social_behaviour_and_crime_in_England_an_overview
58. Hobbs, A M.; Wulf-Ludden T, Strawhun J. (2013). Assessing Youth Early in the Juvenile Justice System. *Academic Publications*, 1. pp. 80-96. <https://digitalcommons.unomaha.edu/jjiacademicpubs/1>
59. Hollingsworth. K. (2007). Responsibility and Rights: Children and Their Parents in the Youth Justice System. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 21(2), 190–219. <https://doi.org/10.1093/lawfam/ebm004>
60. Holloway, ED, Irgens M Mcphee J, Tolou-Shams M. (2024). Youth Recidivism: Youth self-Report matters. *Front. Psychol*, 14:1208317. 1-13. doi: [10.3389/fpsyg.2023.1208317](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1208317)
61. Home office. (2005). *The youth Justice annual report and accounts 2004-2005*. 1-66. <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a7b80fc40f0b645ba3c4c26/0184.pdf>
62. Humphrey, Alecia. (2004). The Criminalization of Survival Attempts: Locking up Female Runaways and Other Status Offenders. *UC Law SF Journal on Gender and Justice*, 15(2), 165-184. <https://repository.uclawsf.edu/hwlj>

63. *Investigation of the Texas Juvenile Justice Department Attorney's Offices for the Districts of Texas.* <https://www.justice.gov/crt/media/1362531/dl?inline> DOI: 10.1177/15412040211061270
64. Kelley, Barbara T., Rolf Lober, Kate Keenan, and Mary DeLaMarte. (1997). Developmental Pathways in Boys' Disruptive and Delinquent Behavior. *Bulletin*. Washington, D.C. U.S. https://ojjdp.ojp.gov/model-programs-guide/literature-reviews/status_offenders.pdf
65. Kendall, J. (2007) (a). *Juvenile Status Offenses: Treatment and Early Intervention*; (Edited by Catherine Hawke). American Bar Association.
66. Kendall, Jessica R. (2007) (b). *Families in Need of Critical Assistance: Legislation and Policy Aiding Youth Who Engage in Noncriminal Misbehavior*. Chicago, Ill.: American Bar Association. Center on Children and the Law.
67. Kuborn, S.; Kellison, C.; Sobba, K., N; & Robins, D. (2020). Strengthening the Missouri Model of Juvenile Justice: Missouri Division of Youth Services Staff Perspectives. *Missouri Policy Journal*, 1(10) 3. <https://doi.org/10.62608/2330-930X.1002>
68. Lacombe, Brittany D. (2020). Louisiana's Next Step in Juvenile Justice Reform: *Implementing the Crossover Youth Practice Model*, 1-27. <https://ssrn.com/abstract=3821258>
69. Lundman, R.J. (2001). *Prevention and Control of Juvenile Delinquency*. New York: Oxford.
70. Magee, G. (2024). Addressing the Loophole for Juvenile Status Offenses. *Eximia*, 13(1), 367–370. <https://doi.org/10.47577/eximia.v13i1.463>
71. Mears, D.P., Pickett, J.T. & Mancini, C. (2015). Support for Balanced Juvenile Justice: Assessing Views about Youth, Rehabilitation, and Punishment. *J Quant Criminol*, 31, pp. 459–479. <https://doi.org/10.1007/s10940-014-9234-5>
72. Mendel, R. A. (2011). *No Place for Kids: The Case for Reducing Juvenile Incarceration*; the Missouri Model. Annie E. Casey Foundation. <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/no-place-kids-case-reducing-juvenile-incarceration>
73. Muncie, J. (2002). Policy Transfers and 'What Works': Some Reflections on Comparative Youth Justice. *Youth Justice*, 1(3), 27-35. <https://doi.org/10.1177/147322540100100304>
74. Muncie, J. (2005). The globalization of crime control – the case of youth and juvenile justice: Neoliberalism, policy convergence and international conventions. *Theoretical Criminology*, 9(1), 35–64. <https://doi.org/10.1177/1362480605048942>

75. National Center for Juvenile Justice. (2024). *From First Offense to Future Arrests: The Impact of Probation on Youth*. 1-3 <https://csgjusticecenter.org/publications/from-first-offense-to-future-arrests/>
76. Nelson, R. J., & Vincent, G. M. (2018). Matching services to criminogenic needs following comprehensive risk assessment implementation in juvenile probation. *Criminal Justice and Behavior*, 45(8), 1136–1153. <https://doi.org/10.1177/0093854818780923>
77. Petkus, Amber A., Sullivan, Christopher J., Lugo, Melissa, Newsome, Jamie. (2022). The Impact of Risk Assessment on Juvenile Justice Decision-Making and New Adjudication: An Analysis of Usage and Outcome. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 20(2), 139–163. <https://doi.org/10.1177/15412040211061>
78. Pitts, John. (2015). Changing Youth Justice. *Youth Justice*, 3(1), 5-20. bopenworld.com
79. Possolo M. (2013). Notes moral legalization after Lawrence: can states criminalize the sale of sexual devises? *Stanford Law Review*, 65, pp. 565-598.
80. Reynolds AJ, Temple JA, Robertson DL, Mann EA. (2001). Long-term Effects of an Early Childhood Intervention on Educational Achievement and Juvenile Arrest: A 15-Year Follow-up of Low-Income Children in Public Schools. *JAMA.*, 285(18), 2339–2346. <https://doi:10.1001/jama.285.18.2339>
81. Rowan, Zachary R., Fine, Adam, Steinberg, Laurence, Frick, Paul J., Cauffman, Elizabeth. (2023). Labeling effects of initial juvenile justice system processing decision on youth interpersonal ties. *Criminology*, 61(4). 731-757. <https://doi.org/10.1111/1745-9125.12348>
82. Schneider, A., L., & Warner, J., S. (1989). *National Trends in Juvenile Restitution Programming. US Department of justice*. <https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=7RIQg9aNNHAC&oi=fnd&pg=PA1&dq=Schneider+1989++juvenile+justice&ots=SLBGLB-Hi&sig=QjULksna6289nJLEnmRSNm8jLDI#v=onepage&q=Schneider%201989%20%20juvenile%20justice&f=false>
83. Scott, E.S., & Grisso, T. (1997). Developmental Incompetence, Due Process, and Juvenile Justice Policy. *North Carolina Law Review*, 83(4). 793–948. <https://scholarship.law.unc.edu/nclr/vol83/iss4/2>
84. Shelton, Donald E. (2007). *An Evaluation of the Status Offense Diversion Program in the Juvenile Court of Washtenaw County*. SSRN. Michigan. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1163229>

85. Smith, R., & Gray, P. (2019). The changing shape of youth justice: Models of practice. *Criminology & Criminal Justice*, 19(5), 554-571. <https://doi.org/10.1177/1748895818781199>
86. Smithson, Hannah, Jones, Anna. (2021). Co-creating youth justice practice with young people: Tackling power dynamics and enabling transformative action. *Children & Society*, 35, pp. 348-362. DOI: [10.1111/chso.12441](https://doi.org/10.1111/chso.12441)
87. Snyder, H. & Sickmund, M. (1995). *Juvenile Offenders and Victims: A National Report*. <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/juvenile-offenders-and-victims-national-report>
88. Sanford J. Fox. (1970). Juvenile Justice Reform: An Historical Perspective. *Stanford Law Review*, 22(6), 1187-1239. <http://www.jstor.org/stable/1227960>
89. Steinberg, L. (2009). Adolescent Development and Juvenile Justice. *Annual Review of Clinical Psychology*, 5, pp. 459-485. doi: [10.1146/annurev.clinpsy.032408.153603](https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.032408.153603). PMID: [19327037](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/19327037/).
90. Szymanski, Linda A. (2006). Probation as a Disposition for Status Offenders. *NOJJ snapshot*, 11(1). <https://www.ncjfcj.org/publications/probation-as-a-disposition-for-status-offenders/>
91. Tew, J., Morris, K., White, S. W., Featherstone, B., & Fenton, S.-J. (2015). *what has happened to 'Think Family': challenges and achievements in implementing family inclusive practice*, 59-64. Pavilion. <http://eprints.hud.ac.uk/id/eprint/26918/>
92. Thomas, N, Henneke, E. (2024). Reimagining Reform: Findings and Recommendations to Improve the Youth Justice System in Texas. *Lone Star Justice*. www.lonestarjusticealliance.org
93. Vidal, S. (2019). Multisystem-Involved Youth: A Developmental Framework and Implications for Research, Policy, and Practice. *ADOLESCENT RES REV*, 4, pp. 15-29. <http://www.aecf.org>
94. Washington, Durrell M., Toraif, N, Guz, Samantha. (2025). Families in Society. *The Journal of Contemporary Social Services*, 106(2), 556-569. <https://doi.org/10.1177/104438942513320>
95. Wilson, M. M., Sheppard, K.G. (2025). *Understanding the Status of Juvenile Institutional Misconduct Research: A Systematic Review of Quantitative Research on Delinquency Behind Bars*. Am J Crim Just. <https://doi.org/10.1007/s12103-025-09869-w>

وبگاهها

96. <https://edition.cnn.com/2025/08/19/politics/dc-youth-crime-laws/>; (Accessed November 2025)

97. <https://everytownresearch.org/report/how-to-stop-shootings-and-gun-violence-in-schools/> (Accessed November 2025)
98. <https://news.sky.com/story/how-the-politicians-of-your-youth-affect-your-fears-about-crime-11465475> (Accessed December 2025)
99. <https://www.texastribune.org/2024/08/01/texas-juvenile-justice-facilities-doj/> (Accessed September 2025)
100. https://cjjr.georgetown.edu/wp-content/uploads/2015/03/MultiSystemYouth_March2012.pdf. (Assessed 2024)
101. <https://www.texastribune.org/2024/08/01/texas-juvenile-justice-facilities-doj/> (Accessed 2024)
102. https://www.justice.gov/d9/2024-07/2024_tjjd_findings_report.pdf (Accessed 2024)
103. <https://ara.jri.ac.ir/Judge/Text/38646> (Accessed 2024)

Resources

- 1.Elham, Gh. H., Borhani, M. (2023). *An Introduction to General Criminal Law "Crime and Criminal"*. Eighth Edition. Tehran. Mizan Legal Foundation [in Persian]
- 2.Tabatabaei. A. A. (1997). *Riyadh-ul-Masaa'il*. Riyadh-ul-Masaa'il fi Taqqiq-ul-Ahkam Bildal'a'il. Qom. First Edition. Aal-Bayt Foundation for the Revival of Heritage [in Persian]
- 3.Al-Dawoud, S. A. (2021). *The First Attempts at Legislation*. First Edition. Tehran. Mahmoud Afshar Foundation. [in Persian]
- 4.Khazri, F. (2023). Evaluating the Performance of the Social Care System for Students (Namad) (e19631). *Monthly Expert Reports of the Research Center of the Islamic Consultative Assembly*. 31(11) <https://doi.org/10.22034/report.2024.16628.1636> [in Persian]
- 5.Khorsandnejad, A., Chavoshian, H., Heydari, A., Ebadollahi Chenzanagh, H. (2010). Childhood, Delinquency, Imprisonment: A Narrative of the Rise of the Penitentiary during the Pahlavi Era. *Quarterly Journal of Social Sciences*. 27(90) 195-230. doi:10.22054/qjss.2021.60356.2382 [in Persian]
- 6.Seifi, A. (2010). Children and Domestic Violence with an Emphasis on the Law for the Protection of Children and Adolescents Approved in 2010 and International Documents. *Gender and Family Studies*. (2)8.149-189. 20.1001.1.25381938.2010.8.2.6.3[in Persian]
- 7.Sabouripour, M., Alavi Sadr, F. (2015). The Age of Criminal Responsibility of Children and Adolescents in the Islamic Penal Code 2013. *Criminal Law Research Journal*. 6 (1) .171-194. https://jol.guilan.ac.ir/article_1198.html [in Persian]
- 8.Sabouripour, Mehdi; Mousavi, Seyedpouria. (2014). *Criminal Law of Children and Adolescents*. First Edition. Tehran. Mizan Legal Foundation[in Persian]
- 9.Taheri. S. (2013). *Strict Penal Policy*. First Edition. Tehran. Mizan Legal Foundation [in Persian]
- 10.Taha, F. (2011). Review of the United Nations Congresses on Crime Prevention and Criminal Justice (1); "Children and Adolescents at Risk of Delinquency". First Edition. Tehran. Mizan Legal Foundation [in Persian]
- 11.Atefi Far H. R., Aghajani Marsa. H, Mohseni Tabrizi, A. (2001). Intervention patterns for preventing high-risk behaviors in families. *Social Welfare*. 22 (85):220-181. <https://doi.org/10.4135/9781446280430.n12> [in Persian]

12. Azizi, A. (2000). *Problem-solving courts in Iranian criminal law*. First edition. Tehran. Mizan Legal Foundation [in Persian]
13. Katouzian, N. (2011). *Philosophy of law*. Volume 2. Fourth edition. Tehran. Publishing Joint Stock Company [in Persian]
14. Cariou, Robert. (2002). Early psychosocial intervention in preventing criminal behaviors. *Legal Research Quarterly*. 5 (35-36). 267-304. https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/article_56558.html [in Persian]
15. Mansourabadi, A. (2024). *General Criminal Law; part 2*. Fourth Edition. Tehran. Mizan Legal Foundation [in Persian]
16. Mirzaei, E. A. (2019). Principles and Techniques of Combining and Avoiding Conflicts of Laws, *Two Specialized Quarterly Journals of Islamic Jurisprudence and Principles Studies*, 2 (2). 70-93. <https://search.isc.ac/dl/search/defaultta.aspx?DTC=8&DC=1280268> [in Persian]
17. Ehsani, A. H., Salehi, M. Kh. Qadi Pasha, M. (2010). Dual interpretations of the condition of growth and perfection of reason in criminal law. *Islamic Law*. 17(67). 7-30. https://hoquq.iict.ac.ir/article_242817.html [in Persian]
18. Rahami, M. (2002). Criminal Maturity. *Journal of the Faculty of Law and Political Sciences*, 58. 167-198 [in Persian]
19. Ghorchi-Beigi, M., Sadegh-Pour, M. J. (2010). Criminal Maturity as a dependent condition: In the necessity of transition from criminal maturity as an independent condition. *Religious and Law Promotional Quarterly*. 22. 43-78. <https://www.magiran.com/p2479698> [in Persian]
20. Moezin-Zadegan, H. A. (2016). Comparative study of the equality of criminal maturity of girls and boys. *Comparative Criminology in the light of international cooperation* (collection of articles), first edition. Tehran. Mizan Legal Foundation. [in Persian]
21. Mirmohammad Sadeghi, H., Laki, Z. (2019). A new approach to criminal referral in light of the principle of fair description. *Quarterly Journal of Criminal Law Research*. 7(27), 255-285. doi: 10.22054/jclr.2018.28685.1585 [in Persian]
22. Najafi, M. H. (1984). *Jawahir al-Kalam fi Sharhe Sharay' al-Islam, Vol. 4*. Fourth edition. Tehran. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in Persian]
23. Najafi Abrandabadi, A. H. (2009-2010). Lectures on Criminal Policy "Popular Criminal

- Policy; in: **"Criminal Science Lectures"**. (The latest accessed, December 1404): www.Lawtest.ir [in Persian]
24. Najafi Tavanah. A. (2019). ***Abnormality and Delinquency of Children and Adolescents***. First edition. Tehran. Mizan Legal Foundation [in Persian]
25. Niazpour, A. H. (1984). ***Criminal Law of Children and Adolescents "The Process of Responding to Delinquency of Children and Adolescents"***. Fourth edition. Tehran. Mizan Legal Foundation [in Persian]
26. Hadi-Tabar, I., Heydari, S. M., Parsa, P. (1981). The theory of diminished responsibility in light of the concept of penal maturity stipulated in Article 91 of the Islamic Penal Code 2013. ***Quarterly Journal of Islamic Jurisprudence and Law Research***. 18(69). 248-276 <https://civilica.com/doc/1575923/> [in Persian]

The Foundations and Limits of the Emergency Legitimacy of Torture for Obtaining Confessions from Suspects from the Perspective of Islamic Jurisprudence and Iranian Law

Seyed Jafar Alavi Gonabadi¹ | Hosna Izadpanah Kazemi² | Zahra Zormand Bafandeh³

1. Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Foundations of Law, Razavi Islamic Sciences University, Mashhad, Iran. Email: alavi.s.j@gmail.com
2. Corresponding Author, Ph.D. Student, Department of Jurisprudence and Foundations of Law, Razavi Islamic Sciences University, Mashhad, Iran. Email: hosna.izadpanah@gmail.com
3. Ph.D. Student, Department of Jurisprudence and Foundations of Law, Razavi Islamic Sciences University, Mashhad, Iran. Email: z.zormand66@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Received: 7 November 2024
Revised: 12 April 2026
Accepted: 12 April 2026
Available Online: 8 July 2026

Keywords

Confession; Obtaining
Confession; Suspect;
Torture; Emergency;
Necessity

Abstract

This research examines the legitimacy of applying physical and psychological torture methods to obtain confessions from defendants in emergency situations with a jurisprudential and legal approach. Using a descriptive-analytical method and studying jurisprudential and legal sources, the author, while explaining the perspectives of prohibition and permissibility, considers the primary ruling on torture to be based on sanctity. Subsequently, citing jurisprudential rules such as maintaining order, protecting the rights of society, the Ahmeh rule, and the interpretative opinion of the Guardian Council, he proves the permissibility of torture within the framework of the secondary ruling and only in emergency situations. Based on the rule of "necessities are limited to their limits," the permissible scope and intensity of torture is limited to the extent of necessity. By avoiding the duality of prohibition or absolute permissibility, this research presents a middle and restrictive solution that can provide a suitable theoretical basis for amending interrogation regulations and formulating jurisprudential criteria for emergency in Islamic criminal policy.

Cite this article: Alavi Gonabadi, S.J.; Ezadpanah Kazemi, H.; Zormand Bafandeh, Z. (2025). The foundations and Limits of the Emergency Legitimacy of Torture in Obtaining Confessions from the Accused from the Perspective of the Islamic jurisprudence and the Iranian law. *Criminal Law Doctrines*, 22(30). 63-100.
<https://doi.org/10.30513/cld.2026.5764.1949>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

The main subject of this study is to examine the extent to which the use of physical and psychological torture to obtain confessions from suspects is legitimate under emergency conditions. In Islamic jurisprudence and law, confession is regarded as one of the most important means of proving a crime; however, its validity depends on its being voluntary and on the fulfillment of conditions that guarantee the individual's free and informed will. Accordingly, obtaining a confession through coercion or duress has no legal or jurisprudential validity.

One of the fundamental issues related to this discussion is the conflict between two important values: first, the preservation of human dignity, which entails the absolute prohibition of any physical or psychological abuse of a suspect; and second, the protection of the rights of society and the provision of public security, which may, in certain circumstances, impose particular necessities on the judicial system.

The primary ruling in Imami jurisprudence concerning torture is its prohibition, and this ruling is based on principles such as the inherent dignity of human beings and the principle of dar'. However, under emergency conditions and in cases of conflict between public and individual rights, certain jurisprudential principles, such as al-darurat tubih al-mahzurat (necessities permit prohibited acts), the principle of prioritizing the more important interest, and the principle of preserving the system, have been raised as grounds for examining the possibility of secondary and exceptional legitimacy of torture. By examining these principles, the present article seeks to clarify the scope and limits of such legitimacy and to analyze the relationship between the primary ruling of prohibition and the secondary ruling of permissibility.

Method

The study employs a descriptive-analytical method. The data were mainly collected through the study of jurisprudential, legal, and statutory sources. In the jurisprudential analysis, the views of Islamic jurists concerning the prohibition of torture and the possibility of its emergency legitimacy under specific circumstances were extracted and evaluated.

The foundations of the prohibition of torture, the implications of Article 38 of the Constitution, the Law on Respecting Legitimate Freedoms and Citizenship Rights, and Article 169 of the Islamic Penal Code were then examined. The analysis focuses on the relationship between the primary ruling, namely the absolute prohibition of torture, and the secondary ruling, namely its limited permissibility under conditions of necessity.

Furthermore, jurisprudential principles relating to necessity, conflict of interests and obligations, preservation of the system, and the principle of prioritizing the more im-

portant interest were analyzed alongside the relevant Qur'anic verses and narrations concerning confession and individual responsibility. This framework made it possible to examine Islamic jurisprudence and law simultaneously and comparatively through an analytical approach.

Findings

The findings indicate that the principle of human dignity is one of the most important foundations for the prohibition of torture. According to this principle, human dignity is inherent and is not forfeited even by the commission of a crime. Therefore, any physical or psychological harm inflicted for the purpose of obtaining a confession is inconsistent with this principle.

In addition, the principle of dar' indicates that a confession obtained under torture or pressure lacks jurisprudential validity, because the existence of coercion creates doubt concerning the validity and voluntariness of the confession. From a legal perspective, Article 38 of the Constitution prohibits torture for the purpose of obtaining a confession, while the Law on Respecting Legitimate Freedoms and Citizenship Rights and Article 169 of the Islamic Penal Code likewise emphasize this prohibition.

Accordingly, under the primary ruling, torture is prohibited in all circumstances and cannot have a legal or religious basis. Certain violent practices during interrogation cannot therefore be accepted as "judicial custom." Custom is valid only when it does not conflict with Islamic law and statutory law; since torture is directly contrary to fundamental jurisprudential principles and binding legal provisions, no custom can justify it.

For this reason, referring to "interrogation practices" or "common methods" lacks jurisprudential and legal validity and cannot be used to legitimize torture.

The article's examination of certain references to Qur'anic verses and narrations indicates that these texts concern individuals whose crimes have already been established and do not relate to the investigative stage or to obtaining confessions from suspects. Therefore, extending them to justify torture in the process of crime detection lacks a valid jurisprudential basis. This finding leads to the rejection of views that seek, through an expansive interpretation of Qur'anic verses or narrations, to establish a form of permanent or broad legitimacy for torture during interrogation.

Finally, and most importantly, the findings indicate that certain jurisprudential principles raise the possibility of the secondary legitimacy of torture. This possibility arises under conditions of genuine necessity and at the level of a secondary ruling; that is, when the rights of society, public security, or the preservation of the system are confronted with a serious threat.

According to the principle of al-darurat tubih al-mahzurat, the commission of a prohibited act may become permissible in cases of necessity. However, under the principle of al-darurat tuqaddar bi-qadariha (necessities are to be limited to the extent of the necessity), its amount and intensity must be strictly limited to what the necessity requires. Furthermore, the principle of prioritizing the more important interest over the less important one indicates that if refraining from torture would result in a greater loss or danger, secondary permissibility may arise in a situation of conflict.

The article also refers to the interpretive opinion of the Guardian Council and the Law on the Intensification of Punishments to support the proposition that, under certain exceptional security conditions, this principle may be invoked to the extent of necessity. Nevertheless, it emphasizes that such permissibility can never be regarded as general and is acceptable only under genuine and controlled emergency conditions.

Conclusion

The primary ruling concerning torture is its absolute prohibition, and there is no religious or legal evidence establishing the permanent legitimacy of torture. Nevertheless, under special circumstances in which genuine necessity and a conflict between public and individual rights exist, secondary principles may exceptionally be invoked, to the extent of necessity, to justify limited torture.

This secondary permissibility is strictly conditional, precise, and incapable of generalization and cannot be applied as a general rule. The article concludes that a proper understanding of the jurisprudential and legal foundations can contribute to the reform of interrogation regulations and the formulation of more precise rules for emergency situations, while preventing the misuse of the concept of necessity.

Authors' Contributions

The first author, as the supervisor, and the second and third authors, respectively contributing 70% and 30%, participated in the design, data collection, theoretical analysis, and final drafting of the article. All authors approved the final version.

Data Availability Statement

All data and sources used in the article have been cited in the text and are available upon request.

Acknowledgments

The authors would like to express their gratitude to the esteemed professor, Dr. Alavi, and the editor of the journal, Dr. Abrandabadi, for their valuable scientific guidance.

Ethical Considerations

The principles of research ethics, academic integrity, and respect for authors' rights were observed throughout all stages of the research.

Funding

This research was conducted without receiving any financial support.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest.

Artificial Intelligence Use Statement

During the preparation and editing of the article, artificial intelligence tools were used solely for linguistic rewriting and summarization and did not replace the researchers' scientific analysis.

مبانی و حدود مشروعیت اضطرابی تعذیب در اخذ اعتراف از متهم از منظر فقه و حقوق ایران

سید جعفر علوی گنابادی^۱ | حسنی ایزدپناه کاظمی^۲ | زهرا زورمند بافنده^۳

۱. استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: alavi@razavi.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری فقه جزایی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: hosna.izadpanah@gmail.com
۳. دانشجوی دکتری فقه جزایی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: z.zormand66@yahoo.com

چکیده

این پژوهش با رویکردی فقهی و حقوقی به بررسی مشروعیت اعمال روش‌های تعذیب جسمی و روانی برای اخذ اعتراف از متهمان در شرایط اضطرابی می‌پردازد. نویسندگان با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و مطالعه منابع فقهی و قانونی، ضمن تبیین دیدگاه‌های منع و جواز، حکم اولیه تعذیب را بر حرمت استوار دانسته‌اند. در ادامه، با استناد به قواعد فقهی همچون حفظ نظام، صیانت از حقوق جامعه، قاعده اهم و نظریه تفسیری شورای نگهبان، جواز تعذیب را در چارچوب حکم ثانوی و صرفاً در شرایط اضطراب اثبات می‌کنند. بر پایه قاعده «الضرورات تنقذر بقدرها»، دامنه و شدت مجاز تعذیب محدود به میزان ضرورت دانسته شده است. این پژوهش با پرهیز از دوگانه منع یا اباحه مطلق، راه‌حلی میانه و تقییدی ارائه می‌دهد که می‌تواند مبنای نظری مناسبی برای اصلاح آیین‌نامه‌های بازجویی و تدوین ضوابط فقهی اضطراب در سیاست جنایی اسلامی فراهم آورد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ ارسال: ۱۴۰۴/۰۶/۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۲

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۹/۲۴

کلیدواژه‌ها

اعتراف؛ اخذ اعتراف؛ متهم؛

تعذیب؛ اضطراب؛ ضرورت.

استناد: علوی گنابادی، سید جعفر؛ ایزدپناه کاظمی، حسنی؛ زورمند بافنده، زهرا. (۱۴۰۴). مبانی و حدود مشروعیت اضطرابی تعذیب در اخذ اعتراف از متهم از منظر فقه و حقوق ایران. *آموزه‌های حقوق کیفری*، ۲۲(۳)، ۶۳-۱۰۰.

<https://doi.org/10.30513/cld.2026.5764.1949>

مقدمه

در فقه و حقوق اسلامی، اخذ اعتراف از متهم یکی از ادله معتبر اثبات جرم به شمار می‌آید. بر اساس مبانی فقهی، اعتراف در صورتی حجت است که از روی اراده و اختیار انجام شود و هیچ گونه اجبار یا اکراهی در تحقق آن دخالت نداشته باشد. با گسترش جرائم سازمان یافته و پیچیدگی شیوه‌های ارتکاب جرم در جوامع امروزی، ضرورت کشف حقیقت و مقابله مؤثر با جرائم، بیش از گذشته اهمیت یافته است. در این میان، پرسش از مشروعیت یا عدم مشروعیت به کارگیری روش‌های تعذیب جسمی و روانی برای اخذ اعتراف از متهمان، یکی از چالش برانگیزترین مسائل فقه جزایی و نظام حقوق کیفری اسلامی به شمار می‌رود.

این مسئله در نقطه تزاخم دو ارزش بنیادین قرار دارد: از یک سو، حفظ کرامت انسانی و رعایت حقوق متهم بر اساس قواعد فقهی، همچون قاعده «درء»، «برائت»، «لاضرر» و اصل کرامت انسانی؛ و از سوی دیگر، صیانت از حقوق جامعه، امنیت عمومی و مصالح کلان نظام اسلامی. از منظر فقهی، حکم اولیه تعذیب، حرمت مطلق است، اما در برخی منابع فقهی، دیدگاه‌هایی وجود دارد که در شرایط اضطرار و تزاخم میان حقوق فردی و مصالح عمومی، بررسی امکان مشروعیت ثانویه را ضروری می‌دانند. این دیدگاه‌ها بر پایه قواعدی مانند «الضرورات تبیح المحظورات»، «اهم و مهم» و «حفظ نظام» شکل گرفته‌اند و در پژوهش حاضر به طور تفصیلی تحلیل خواهند شد.

از منظر مفهومی، واژه‌های «اقرار»، «اعتراف»^۱ و «تعذیب» جایگاه بنیادین در بحث دارند. در فقه امامیه، اقرار به معنای اخبار شخص به حقی برای غیر بر ذمه خود است (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج. ۶، ص. ۳۷۸). در حقوق، اقرار عبارت است از اخبار شخص به ارتکاب جرم از جانب خود، ماهیت آن اخبار است و انشا نیست (آقایی‌نیا؛ رستمی، ۱۴۰۴، ص. ۲۶۳) و می‌تواند شامل دعاوی مالی، خانوادگی یا کیفری باشد، درحالی‌که اعتراف در حقوق کیفری به معنای اقرار فرد به ارتکاب جرم است و در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ (مواد ۱۶۴ تا ۱۷۴) جایگاه مستقلی دارد. از سوی دیگر، برخی صاحب نظران حقوقی مانند دکتر محمد مصدق، اعتراف را «بیان یا اعلام

۱. برای درک کامل ابعاد موضوع، ابتدا به بررسی تعاریف لغوی و ماهوی واژگان مرتبط با آن می‌پردازیم. واژه «اعتراف» در منابع مختلف به معنای شناختن، پذیرفتن و اقرار به کار رفته است (جوهری، ۱۳۷۶، ج. ۳، ص. ۱۴۰۲؛ ازهری، ۱۴۲۱، ج. ۳، ص. ۲۴۰۵) همچنین، در لغت‌نامه دهخدا، اعتراف به معنای اقرار به خطا و شناختن واقعیت تعریف شده است (دهخدا، ۱۳۸۵، ج. ۲، ص. ۲۹۱۰). از دیدگاه حقوقی، بنابر ماده ۱۶۴ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، «اقرار» به معنای اخبار شخص به ارتکاب جرم توسط خود است. این تعریف نشان می‌دهد که اقرار بیشتر یک اخبار تلقی می‌شود تا انشا (طهماسبی، ۱۴۰۲، ص. ۳۲۰).

رسمی فرد مبنی بر ارتکاب عملی مجرمانه که منطبق بر واقع یا غیرواقع باشد» تعریف کرده‌اند (مصدق، ۱۴۰۱، ص. ۴۳). بنابراین، هر اعترافی لزوماً مطابق با واقع نیست و می‌تواند کاذب باشد، درحالی‌که اقرار صرفاً فعل ارادی است و صحت آن بر عهده دادگاه است.

هرچند در عرف، این دو واژه گاه به صورت مترادف به کار می‌روند، اما تفاوت آن‌ها در حوزه دلالت حقوقی و آثار قضایی قابل توجه است. افزون بر این، تعذیب به معنای هر گونه آزار جسمی یا روانی با هدف اخذ اعتراف تعریف شده است^۲ (حر عاملی، ۱۴۱۴، ج. ۱۸، ص. ۴۷۹).

در فقه و حقوق کیفری، اعتراف از مهم‌ترین ادله اثبات جرم محسوب می‌شود. ادله اثبات جرم شامل اقرار، شهادت، بینة، قسامه، علم قاضی و سند مکتوب است که هر یک شرایط خاصی دارد. در این میان، مهم‌ترین شرط اعتبار اعتراف، صدور آن از روی قصد و اختیار است (نجفی، ۱۴۲۱، ج. ۳۵، ص. ۱۰۳-۱۰۴؛ قانون مجازات اسلامی، ۱۳۹۲، مواد ۱۶۴ تا ۱۷۴). بدیهی است که تعذیب می‌تواند اراده آزاد متهم را مخدوش سازد و اعتبار اعتراف را زیر سؤال ببرد.

در متون فقهی و حقوقی، اصل بر ممنوعیت هر نوع اجبار و شکنجه در فرایند دادرسی است. با این حال، مباحثی مطرح شده است که در موارد خاص، مانند خطر فوری علیه امنیت عمومی یا حفظ جان انسان‌ها، آیا می‌توان قاعده حرمت را موقتاً کنار گذاشت؟ چنین پرسشی، نقطه آغاز بحث از «جواز یا عدم جواز تعذیب در شرایط اضطراب» است که این مقاله به صورت مبنایی و تحلیلی بدان می‌پردازد.

پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که موضوع حاضر به صورت جامع و تطبیقی، کمتر مطالعه شده است. در آثار فقهی، مانند فقه الولاية والحکومة الإسلامية اثر مظاهری (۱۳۸۶، ج. ۳، ص. ۱۶۵)، صرفاً به طرح دو دیدگاه جواز و منع اشاره شده است. منتظری (۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۳۷۵-۳۹۰) نیز در دراسات فی ولاية الفقیه جواز تعذیب در شرایط حفظ نظام را بررسی کرده است. در مطالعات حقوقی نیز رحیمی (۱۳۹۰)، زمانی (۱۳۹۵)، طالبیان (۱۳۹۵) و انفرادی و رزمی (۱۳۹۸) پژوهش‌هایی انجام داده‌اند، اما به بررسی مبنایی جواز اضطرابی تعذیب کمتر توجه قرار شده است.

مقاله حاضر با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی و مطالعه منابع فقهی، حقوقی و آرای

۲. تعذیب در کلام عرب به معنای ضرب (زدن) است و در همه عقوبت‌های همراه با درد و رنجاندن به کار می‌رود. این واژه برای بیان امور سخت کاربرد دارد. المناوی هم این واژه را به معنای کثرت ضرب به وسیله شلاق تعریف کرده است (عبدالمعظم، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۴۷۰). تعذیب به معنای آزار و شکنجه نیز آمده است (مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی، ۱۳۸۵، ج. ۲، ص. ۵۲۸).

قضایی، در پی پاسخ به این پرسش است که آیا در شرایط خاص، اعمال تعذیب برای اخذ اعتراف مشروع است و در صورت امکان، حدود و ضوابط آن چیست. در راستای پاسخ به این پرسش، مقاله در دو بخش تنظیم شده است. در بخش نخست، مبانی فقهی و حقوقی منع تعذیب به عنوان حکم اولیه بررسی می‌شود و ادله فقهی، قواعد اصولی و مستندات قانونی مرتبط با ممنوعیت تعذیب تحلیل می‌گردد. در بخش دوم، امکان جواز تعذیب در شرایط اضطراری بررسی شده است و با استناد به مبانی فقه حکومتی، قواعد تراحم، ضرورت و سیاست کیفری افتراقی در جرائم علیه امنیت ملی، حدود و ضوابط این جواز تحلیل می‌شود. این ساختار امکان تحلیل رابطه میان حکم اولیه و حکم ثانویه را فراهم می‌کند و چارچوبی منسجم برای بررسی مشروعیت تعذیب در شرایط استثنایی ارائه می‌دهد.

۱. مبانی و مستندات تعذیب در نظام فقهی حقوقی

۱-۱. مبانی فقهی منع تعذیب

طبق این دیدگاه، اخذ اعتراف از راه تعذیب یا اکراه فرد جایز نیست و چنین اعترافی نزد محاکم قضایی اعتبار ندارد. حکم اولی حرمت و عدم جواز تعذیب (شکنجه) متهم برای اخذ اعتراف است (مظاهری، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۱۷۴). این بدین معناست که از نظر فقهی، به طور کلی و در شرایط معمول، هیچ گونه مجوز شرعی برای اعمال شکنجه، آزار جسمی یا روحی به متهم برای گرفتن اعتراف وجود ندارد.

۱-۱-۱. ادله نقلی

الف. سنت: در منابع روایی شیعه، آموزه‌های متعددی بر عدم جواز اخذ اعتراف از طریق تعذیب یا اعمال فشارهای روانی دلالت دارند. بررسی محتوایی این روایات نشان می‌دهد که هر گونه اعتراف حاصل از شرایط غیرطبیعی و همراه با اجبار، ترس یا تهدید، از منظر فقه شیعه فاقد اعتبار است. در این زمینه، دسته‌ای از روایات به طور کلی اخذ اعتراف در شرایط غیرعادی را نفی کرده و اعتراف فرد در وضعیت‌هایی مانند برهنه کردن، ترساندن، زندان یا تهدید را نپذیرفته‌اند و اجرای حد بر اساس چنین اعترافاتی را جایز نمی‌دانند (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۷، ص ۲۶۱). همچنین، دسته‌ای دیگر از روایات به طور خاص بر عدم اعتبار اعترافات اخذ شده تحت شکنجه تأکید داشته و

ارزش اثباتی چنین اعترافاتی را مشروط به وجود شواهد و قراین دیگر دانسته‌اند، به گونه‌ای که اعتراف همراه با شکنجه، بدون وجود شاهد، فاقد ارزش تلقی شده است (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۸، ص. ۳۶۱؛ کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۷، ص. ۲۲۳).

علاوه بر این، روایات دیگری بر بی اعتباری اعتراف ناشی از ترس و وحشت دلالت دارند و تصریح می‌کنند که چنین اعترافی نمی‌تواند مبنای صدور حکم قرار گیرد (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۸، ص. ۴۹۸؛ کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۷، ص. ۲۲۳). در تأیید این رویکرد، در روایتی موردی نقل شده است که فردی متهم به سرقت، از ترس اقرار به جرم نمود، اما امام علیه السلام به وی فرصت انکار داد و در صورت فقدان بینة، او را آزاد کرد (ابن حیون، ۱۳۸۳، ج. ۲، ص. ۴۶۹).

برایند تحلیل محتوایی این روایات نشان می‌دهد که در سنت اهل بیت علیهم السلام، اخذ اعتراف از طریق شکنجه، تهدید یا ایجاد شرایط نامساعد برای متهم، مورد پذیرش نیست و چنین اعترافاتی فاقد ارزش شرعی و قانونی‌اند. این روایات بر اهمیت اختیار و آزادی اراده در اقرار تأکید دارند و اخذ اعتراف در حالت اکراه و تعذیب جسمی و روحی را جایز نمی‌دانند (مدرسی، ۱۳۸۶، ص. ۵۱-۵۲). بر این اساس، سنت نبوی و سیره ائمه اطهار علیهم السلام بر حفظ کرامت انسانی و منع هر گونه اجبار برای اخذ اعتراف تأکید دارند و مبنای فقهی محکمی برای منع تعذیب متهم در فرایند دادرسی کیفری فراهم می‌کنند، مگر در شرایط استثنایی که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد.

ب. اتفاق اصحاب: اصحاب بر عدم جواز استفاده از نیرنگ و تعذیب در اخذ اعتراف اتفاق نظر دارند (سبزواری، بی تا، ج. ۲۸، ص. ۹۳). اتفاق اصحاب به ویژه از این جهت که ناظر به فهم عموم فقها از منابع دینی است، در تقویت و تثبیت این نظریه می‌تواند نقش قابل توجهی ایفا کند (نک: شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج. ۶، ص. ۳۷۸؛ نجفی، ۱۴۲۱، ج. ۴۲، ص. ۲۷۷).

۱-۲. ادله اصولی و قواعد فقهی

الف. اصل برائت: اصل برائت بیان می‌کند که هر فرد تا زمان اثبات جرم، بی‌گناه است (انعام/۱۶۴؛ حر عاملی، ۱۴۰۴، ج. ۱۶، ص. ۳۳) و در حقوق ایران نیز در ماده ۳۷ قانون اساسی پذیرفته شده است. بر اساس این اصل، تحمیل مجازات یا اقداماتی مانند شکنجه برای اخذ اقرار ممنوع است، زیرا نقض برائت و کرامت متهم محسوب می‌شود (محقق داماد، ۱۳۸۳، ص. ۲۳۲).

ب. قاعده کرامت انسانی: قاعده کرامت انسانی نیز می‌تواند به عنوان مبنایی برای حمایت از

حقوق متهم مورد استناد قرار گیرد. مستندات این قاعده در آیات قرآن (اسراء/۷۰، حجرات/۱۳)، روایات (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۸، ص. ۶۹؛ طوسی، ۱۳۷۸، ج. ۳، ص. ۱۰۶) و استدلال‌ات عقلی (حقیقت‌پور، ۱۳۹۲، ص. ۱۴۹-۱۵۲) قابل جست‌وجوست. بر اساس این قاعده، کرامت ذاتی همه انسان‌ها مورد تأکید قرار گرفته است، مگر در صورت اثبات خلاف آن (وزیری؛ عابدی، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۰).

این کرامت ذاتی قابل نفی یا اسقاط نیست و حتی در فرض ارتکاب جرم، عنوان متهم موجب زوال این حیثیت نمی‌شود. بنابراین، قاعده کرامت انسانی مستقیماً بر حرمت تعذیب برای اخذ اعتراف دلالت دارد و بر ضرورت رعایت شأن و حقوق متهم، حتی در فرایند دادرسی کیفری تأکید می‌ورزد. بدیهی است که بررسی امکان تزامم این اصل با مصالح اهم، بحثی مستقل در حوزه احکام ثانویه و فقه حکومتی است که مقاله حاضر در پی اثبات آن است. با این حال، برخی حقوق‌دانان شکنجه را به طور مطلق با اصول عدالت اسلامی در تعارض می‌دانند و هرگونه توجیه اضطرابی را منوط به این دانسته‌اند که به هتک حرمت ذاتی منجر نشود (اردبیلی، ۱۴۰۳، ص. ۲۷).

ج. قاعده درء: قاعده درء مستند به حدیث «أَذْرُءُوا الْحُدُودَ بِالشُّبُهَاتِ» (حر عاملی، ۱۱۰۴، ج. ۲۸، ص. ۱۳۰) است و بر منع مجازات در موارد شک دلالت دارد. بر اساس این قاعده، هرگاه در تحقق جرم یا شرایط آن شبهه‌ای وجود داشته باشد، باید از اجرای حد یا تعزیر خودداری کرد (بجنوردی، ۱۴۰۱، ج. ۱، ص. ۱۷۴). این قاعده با هدف حمایت از متهم در مرحله اثبات جرم و اجرای مجازات شکل گرفته است.

با تسری قاعده درء به مرحله تحقیق، اعتراف اخذشده تحت شکنجه موجب ایجاد شبهه در صحت و اراده آزادانه اقرار می‌شود و احتمال اقرار دروغ را افزایش می‌دهد. بنابراین چنین اقراری فاقد اعتبار شرعی و قانونی است. در نتیجه، قاعده درء نه به عنوان دلیل مستقل بر حرمت تعذیب، بلکه به عنوان مبنای فقهی برای بی‌اعتباری اقرار ناشی از شکنجه و عدم ترتیب اثر بر آن در فرایند دادرسی قابل استناد است. طبق ماده ۱۲۰ قانون مجازات اسلامی، قاعده درء در سه حوزه اثرگذار است: نخست در صورتی که اصل وقوع جرم مورد شبهه قرار گیرد؛ دوم، هرگاه برخی شرایط وقوع جرم مانند شرایط مکانی یا زمانی و سایر اوضاع و احوال حاکم مانند داشتن سلاح حین ارتکاب جرم مورد شبهه و تردید قرار گیرد؛ و سوم زمانی که هر

یک از شرایط مسئولیت مانند عقل، بلوغ و اختیار مورد شبهه و تردید قرار گیرد؛ و شامل هر دو مورد شبهه حکمی و موضوعیه می شود (آقای نیای رستمی، ۱۴۰۴، ص. ۱۶۹).

د. قاعده حرمت ایذاء مؤمن: قاعده حرمت ایذاء مؤمن از قواعد مسلم فقهی در نظام حقوقی اسلام است که مستند آن در آیه ۵۸ سوره احزاب، و روایات (حر عاملی، ۱۴۰۴، ج. ۸، ص. ۵۸۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۶۴، ص. ۷۱) آمده است. بر اساس این قاعده، هر گونه آزار جسمی، روانی یا معنوی نسبت به افراد، از جمله متهمان در فرایند قضایی، ممنوع است و تنها در موارد استثنایی با وجود دلیل شرعی خاص می توان از آن عدول کرد.

۱-۳. مبانی و مستندات قانونی منع تعذیب

الف) مبانی حقوقی عدم جواز تعذیب: در نظام حقوقی ایران، منع تعذیب بر مبنای اصل کرامت انسانی و لزوم دادرسی عادلانه استوار است، بدین معنا که متهم دارای حقوق بنیادین است و تحصیل دلیل باید با حفظ اراده آزاد، اختیار آگاهانه و حیثیت انسانی وی انجام شود. بنابراین، اقرار تنها در صورت صدور از اراده آزاد معتبر است و هر گونه فشار جسمی یا روانی که آزادی اراده را مخدوش کند، موجب بی اعتباری دلیل و خدشه به مشروعیت دادرسی خواهد شد. این مبنا در سیاست کیفری ایران نیز تأکید شده و اصل بر ممنوعیت شکنجه و رفتارهای بی رحمانه، غیر انسانی یا موهن است (فضائلی، ۱۳۸۹، ص. ۳۹۲). همچنین اقرار حاصل از شکنجه فاقد اعتبار است و تحصیل آن جرم تلقی می شود (طهماسبی، ۱۴۰۲، ج. ۳، ص. ۳۲۱). از این رو، منع تعذیب در نظام حقوقی ایران بر اصول بنیادین عدالت کیفری، اصالت اراده و حمایت از حقوق متهم استوار است.

ب) مستندات قانونی مؤید مبانی عدم جواز: اصل ۳۸ قانون اساسی هر گونه شکنجه برای اخذ اقرار یا کسب اطلاع و نیز اجبار به شهادت، اقرار یا سوگند را ممنوع و فاقد اعتبار اعلام کرده است، زیرا وی بنابر اصل برائت، مجبور به اعتراف به عملی که به او نسبت داده شده نیست، لذا نباید برای اعتراف به جرم تحت شکنجه قرار گیرد (خالقی، ۱۴۰۴، الف، ج. ۲، ص. ۲۰۹). ماده ۱۶۸ قانون مجازات اسلامی و قانون ۱۲۶۲ و ۱۲۶۳ قانون مدنی نیز اقرار را در صورتی نافذ می داند که اقرارکننده در حین اقرار عاقل و بالغ و قاصد و مختار باشد. همچنین ماده ۲۰ سند جامع امنیت ملی هر گونه رفتار غیر انسانی، شکنجه جسمی و روحی، اجبار به اقرار، تهدید،

تحقیر و اعمال فشار نسبت به مظنونان، متهمان و دیگر افراد را مطلقاً ممنوع و نتایج حاصل از آن را غیرقابل استناد دانسته است (شورای عالی امنیت ملی، ۱۳۹۴). بند ۶ و ۷ ماده واحده قانون حقوق شهروندی اذعان می‌دارد در جریان بازجویی و تحقیق، از ایدای افراد نظیر بستن چشم و تحقیر و استخفاف به آنان اجتناب گردد، و بازجویان و مأموران تحقیق از پوشاندن صورت و یا نشستن پشت سر متهم یا بردن آنان به اماکن نامعلوم و کلاً اقدامات خلاف قانون خودداری ورزند (خالقی، ۱۴۰۴، ب، ص. ۲۷۷). بند ۹ ماده واحده احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۱۳۸۴ نیز شکنجه برای اخذ اقرار را ممنوع و فاقد حجیت شرعی و قانونی اعلام کرده و ماده ۱۶۹ قانون مجازات اسلامی اقرار ناشی از اکراه، اجبار یا شکنجه را بی اعتبار دانسته است و دادگاه را موظف به تحقیق مجدد می‌کند (مصدق، ۱۴۰۱، ص. ۷۱). همچنین از جمله حقوق متهمان در ماده ۶۰ قانون آیین دادرسی مدنی، حق به عدم وجود فشارهای جسمانی و روانی در طول بازجویی‌های ظابطان تصریح گردیده است (یوسفی؛ یوسفی، ۱۴۰۴، ص. ۱۰۰).

با وجود این، نظریه‌ای از شورای نگهبان ذیل اصل ۳۸، در شرایط خاصی مانند آدم ربایی یا بمب‌گذاری، امکان اخذ اطلاعات برای حفظ جان جمع کثیری از مردم را مطرح کرده که با ایراداتی مانند عدم تعریف دقیق شکنجه مواجه است (موسوی، ۱۳۸۲، ص. ۳۶). با این حال، قوانین آیین دادرسی کیفری همچنان بر حمایت از متهم تأکید دارند، از جمله تبصره ماده ۴۸ که در جرائم امنیتی فقط حق وکیل را تا ۷ روز به تعویق می‌اندازد (یوسفی؛ یوسفی، ۱۴۰۴، ص. ۹۸). همچنین کنوانسیون منع شکنجه (۱۹۸۴) نیز کرامت ذاتی انسان را مبنای منع شکنجه دانسته است.

این ادله بیانگر اصل اولیه منع تعذیب در حقوق و فقه است (منتظری، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۵۰۰)، هرچند برخی فقها مانند سبحانی تبریزی در مواردی چون حفظ امنیت جامعه اسلامی، استثنائاتی مطرح کرده‌اند (سبحانی، ۱۴۱۸، ج. ۱، ص. ۵۰۷). بر این اساس، هرچند اصل بر منع تعذیب است، اما در موارد اضطراری و با نظارت قضایی، امکان طرح استثنا مطرح شده است (خالقی، ۱۴۰۴، ب، ص. ۲۵۴-۲۵۵).

ج. تحلیل آرای قضایی در بی‌اعتباری اقرار اخذ شده تحت تعذیب: رویه قضایی جمهوری اسلامی ایران همسو با فقه امامیه بر ممنوعیت مطلق شکنجه برای اخذ اقرار تأکید دارد و اصل ۳۸ قانون اساسی و مواد ۱۶۹ و ۵۷۸ قانون مجازات اسلامی (۱۳۹۲)، اقرارهای اخذ شده تحت فشار

را بی اعتبار می دانند و متخلف از این اصل طبق قانون مجازات می شود (آقای نیا؛ رستمی، ۱۴۰۴، ص. ۲۶۴). با این حال، دادگاه‌ها در تفسیر این مقررات از مبانی فقهی مانند قاعده درء، اصل برائت و کرامت انسانی بهره گرفته و در برخی موارد، در چارچوب اضطراب و مصلحت عمومی، مفهوم «فشار مشروع محدود» را مورد توجه قرار داده‌اند.

در دادنامه شماره ۹۷۰۹۹۷۸۳۱۳۰۰۰۱۱۳ مورخ ۱۳ تیر ۱۳۹۷، دادگاه تجدیدنظر استان کرمانشاه با استناد به اصول ۲۲ و ۳۸ قانون اساسی، مواد ۴، ۵۵ و ۱۶۹ قانون آیین دادرسی کیفری و قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی، دلیل تحصیل شده از ورود غیرقانونی مأموران به منزل متهم را فاقد اثر دانسته است و بر اساس اصل برائت و قاعده «ادرءوا الحدود بالشبهات» حکم برائت صادر کرد (دادگاه تجدیدنظر استان کرمانشاه، ۱۳۹۷).

در شرایط اضطرابی نیز مأموران صرفاً در حدود قوانین خاص از جمله «قانون به کارگیری سلاح توسط مأموران نیروهای مسلح در موارد ضروری مصوب ۱۳۷۳» مجاز به اقدام هستند و هیچ مقام قضایی یا اداری حق صدور دستور مغایر با اصول قانونی و کرامت انسانی را ندارد. در غیر این صورت، عمل مأموران فاقد توجیه اضطرابی است و مسئولیت کیفری مستقل ایجاد می کند (نظریه مشورتی شماره ۲۷۷۸/۹۷/۷، شماره پرونده ۵۵-۹۷، مورخ ۲۷۷۸-۵۵/۲۸، ۱۳۹۸، اداره کل حقوقی قوه قضائیه).

همچنین، نظریه تفسیری شورای نگهبان ذیل اصل ۳۸ قانون اساسی (۱۳۸۲) مقرر می دارد در موارد استثنایی تهدید جان یا امنیت عمومی، قاضی می تواند اقدامات فوری و محدود را در حد ضرورت و بدون رفتار غیرانسانی یا تحقیرآمیز تجویز کند (شورای نگهبان، نظریه تفسیری اصل ۳۸ قانون اساسی، ۱۳۸۲). این نظریه به موجب اصل ۹۸ قانون اساسی برای مراجع قضایی الزام آور تلقی می شود.

براینکه این آرا نشان می دهد که رویه قضایی ایران بر منع مطلق تعذیب تأکید دارد، اما در موارد تزام میان حقوق فردی و مصالح عمومی، «جواز اضطرابی محدود» را در چارچوب قاعده «الضرورات تبیح المحظورات» پذیرفته است. بنابراین، در فقه امامیه و حقوق کیفری ایران، اصل بر منع تعذیب مبتنی بر کرامت انسانی، منع اکراه، قاعده درء و اصول دادرسی عادلانه است، اما در شرایط استثنایی و در قالب احکام ثانویه، قواعد تزام و ضرورت، امکان بررسی جواز محدود آن مطرح می شود.

۲. مبانی، مستندات و حدود جواز تعذیب اضطراری

۱-۲. رویکردهای فقهی نسبت به جواز تعذیب

در فقه امامیه، رویکردها نسبت به جواز تعذیب را می‌توان در سه جریان کلی دسته‌بندی کرد: نخست، دیدگاه مشهور فقها که با استناد به حرمت ایذاء مؤمن، قاعده درء، اصل برائت و سیره معصومان علیهم السلام، هر گونه تعذیب برای اخذ اقرار را ممنوع دانسته است و اقرار اخذ شده تحت اکراه را فاقد اعتبار شرعی می‌داند، که به تفصیل بیان شد. دوم، دیدگاهی محدود و استثنایی که در چارچوب قواعد تراحم، به ویژه قاعده اهم و مهم، حفظ نظام و اضطرار، در شرایط تهدید جدی علیه امنیت و مصالح عالی جامعه، امکان اعمال فشار محدود و کنترل شده را با نظارت حاکم شرع قابل تصور می‌داند. سوم، دیدگاه منسوب به برخی نقل‌های تاریخی یا استناد به عرف قضایی که به جواز موسع‌تر گرایش دارد، اما در فقه استدلالی امامیه جایگاه محکمی نیافته است. در ادامه به بسط بیشتر این دو دیدگاه خواهیم پرداخت:

۱-۱-۲. نظریه جواز مطلق و مستندات آن

اهمیت اقرار به عنوان یکی از ادله اصلی اثبات دعوا در نظام‌های قضایی مبتنی بر ادله شرعی، گاه موجب تمایل برخی مأموران به استفاده از شیوه‌های سریع و ظاهراً مؤثر برای اخذ اعتراف می‌شود که تا مرز تعذیب جسمی و روانی پیش می‌روند، از جمله سرم حقیقت، گیاهان مسکر، هیپنوتیزم و ابزارهای دروغ‌سنج، که از نظر شرعی و قانونی محل اشکال است (نک: فهیمی، ۱۳۹۰، ص. ۹۸-۱۰۵). مفهوم تعذیب تنها شامل ایذاء جسمانی نیست، بلکه شکنجه روحی، فشار روانی و حتی تعذیب غیرمستقیم برای کسب اقرار یا اطلاع از شخص ثالث را نیز در بر می‌گیرد (موسوی، ۱۳۸۲، ص. ۷۰).

۲-۱-۲. «عرف قضایی» به مثابه مستند جواز

بررسی رویه‌های جاری در سیستم قضایی جمهوری اسلامی ایران، متأسفانه حکایت از آن دارد که پاره‌ای از مأموران، پس از دستگیری متهم، مبادرت به ضرب و جرح وی می‌نمایند. چنین رفتاری این گمانه را تقویت می‌کند که گویا در ذهن برخی مأموران، اعمال خشونت و تعذیب به منظور اخذ اقرار، واجد «مشروعیت» و لو به صورت ضمنی است، زیرا به عنوان یک «عرف قضایی»

رواج یافته، و «عرف» نیز به عنوان یکی از «منابع استنباط احکام» در فقه امامیه پذیرفته شده است (جناتی، ۱۳۷۰، ص. ۴۰۰). لکن باید اذعان نمود که اعتبار عرف به عنوان منبع حقوقی، منوط به عدم تعارض آن با نصوص شرعی و موازین قطعی فقهی است (نک: علی دوست، ۱۴۰۱، ص. ۱۰۱). در مانحن فیه، نظر به حرمت تعذیب در شریعت اسلام و تصریح قانون اساسی و قوانین موضوعه بر منع شکنجه (اصل ۳۸ قانون اساسی، قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی، ماده ۱۶۹ قانون مجازات اسلامی)، استناد به «عرف قضایی» برای توجیه رفتارهای غیرقانونی، فاقد وجهت شرعی و قانونی است.

۳-۱-۲. نقد نظریه جواز مطلق در فقه امامیه

در فقه امامیه، هیچ یک از فقها جواز مطلق تعذیب و شکنجه متهم را نپذیرفته‌اند و قریب به اتفاق آنان اصل اولیه را عدم جواز تعذیب می‌دانند. بنابراین، رواج برخی عرف‌های ناپسند در فرایند رسیدگی قضایی نمی‌تواند مبنای مشروعیت رفتارهای غیرقانونی قرار گیرد، زیرا بنای عقلا تنها عرف‌های مورد پذیرش عقل را شامل می‌شود و در صورت تراحم میان عرف و نص، نص مقدم است (نک: علی دوست، ۱۴۰۱، ص. ۱۲۹-۱۳۰). از این رو، رویه‌های قضایی باید منطبق با قوانین و موازین شرعی باشند.

همچنین، قاعده درء در فقه امامیه، که بر رفع مجازات در موارد شبهه تأکید دارد، اعمال مجازات بر اساس اقرار ناشی از شکنجه یا اجبار را مردود می‌داند (نک: بجنوردی، ۱۴۰۱، ج. ۱، ص. ۱۷۴). هرچند اهمیت اقرار و فشار ناشی از تراکم پرونده‌ها ممکن است برخی مأموران را به استفاده از روش‌های نامشروع سوق دهد، اما چنین تصویری با اصول فقهی، حقوقی و موازین اخلاقی در تعارض است.

۲-۲. مشروعیت جواز تعذیب اضطراری

هر نوع اقدام پیشگیرانه یا سرکوبگرانه لطمه‌ای به آزادی فردی محسوب می‌شود، ولی نظم جامعه این لطمات را که در مقررات حمایت‌کننده آزادی فردی گنجانده شده است، توجیه می‌کند (لازرز، ۱۴۰۴، ص. ۱۵۳). مقتضای اصل و قاعده اولیه عدم جواز تعذیب و شکنجه و الزام به هر نحوی است. در جرائم حق الناسی، ملاک ثبوت جرم است و این مهم باید از روش متعارف، بدون زور و تهدید تحقق یابد. اما در بعضی موارد به دلیل وجود مصلحت‌اهم و جلوگیری از مفاسد بزرگ و

هرج و مرج، حفظ کیان اسلام، نفوس و دماء محترمه، تعذیب متهم در حد ضرورت جهت گرفتن اقرار جایز است و قاعده اولیه به ثانویه تغییر پیدا می‌کند (منتظری، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۵۰۰).

۲-۱-۲. مستندات فقهی جواز تعذیب اضطراری

برخی فقها با استناد به آیات قرآن و سنت نبوی و روایات ائمه علیهم السلام به مشروعیت استفاده از تعذیب برای اخذ اعتراف از متهم حکم داده‌اند.

۲-۱-۲-۲. ادله نقلی

۱. قرآن: برخی استدلال‌های فقهی به آیاتی از قرآن کریم، از جمله آیات ۱۰ و ۱۱ سوره ملک استناد کرده‌اند که در آن مجرمان در قیامت به خطای خود اعتراف می‌کنند: «وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ (۱۰) فَأَعْتَرَفُوا بِذَنبِهِمْ فَسُحْقاً لِأَصْحَابِ السَّعِيرِ». این گروه از فقها با توجه به کاربرد «فاء» در «فَاعْتَرَفُوا»، که بر ترتب و تعاقب فوری دلالت دارد، بر این باورند که همان‌گونه که مجرمان در محکمه الهی فوراً اقرار می‌کنند، در محاکم دنیوی نیز می‌توان با فراهم کردن اسباب اقرار، متهم را به اعتراف سوق داد. آنان این امر را نوعی احترام به کرامت انسانی و ناظر به حقوق بشری متهم دانسته‌اند (سامرای، ۲۰۰۳، ص. ۲۳۳-۲۵۵). در برابر، برخی فقها با تأکید بر الگو بودن عدالت الهی، بر ضرورت رعایت عدالت در دادرسی‌های انسانی نیز تصریح کرده‌اند (عمید زنجانی، ۱۳۸۲، ص. ۳۹۸-۳۹۹).

با این حال، توضیح داده می‌شود که این آیات درباره مجرمانی است که جرم آنان قطعی شده است، نه افرادی که صرفاً در مظان اتهام‌اند. بنابراین تعمیم آن‌ها به مرحله تحقیق و اخذ اعتراف، به‌ویژه از طریق تعذیب یا شکنجه، فاقد وجهت فقهی است. در نتیجه، هرچند آیات بر اهمیت اقرار آگاهانه و داوطلبانه دلالت دارند، نمی‌توان آن‌ها را مستند جواز اعمال فشار یا شکنجه در فرایند دادرسی دانست.

۲. سنت: در مباحث فقهی مربوط به جواز تعذیب برای اخذ اعتراف، گاه به سنت معصومان علیهم السلام استناد می‌شود. بررسی سیره و روایات منقول از ائمه اطهار علیهم السلام نشان می‌دهد که در برخی موارد خاص، روش‌هایی که می‌توان آن‌ها را در زمره تعذیب قرار داد، برای اخذ اقرار به کار رفته است:

الف. حبس متهم: در منابع روایی، حبس متهم به عنوان تدبیری احتیاطی مطرح شده است و

بر اساس دیدگاه‌های فقهی، عمدتاً در مواردی مانند قتل مشروعیت دارد (ابن حیون، ۱۳۸۳، ج. ۲، ص. ۵۳۹). این اقدام برای جلوگیری از فرار یا انکار جرم به کار می‌رود و مدت و شرایط آن تابع نظر حاکم شرع است (مدنی کاشانی، ۱۴۱۳، ص. ۱۵۶). صاحب جواهر نیز با تأکید بر اصل براءت، بر لزوم دقت در موارد احتمال تعارض با این اصل اشاره می‌کند (نجفی، ۱۴۲۱، ج. ۴۲، ص. ۲۷۷). با این حال، حبس پیش از اثبات جرم در جرائم مهم و در صورت احتمال صدق اتهام، به عنوان اقدامی احتیاطی قابل توجیه دانسته شده است (خالصی، ۱۴۱۳، ص. ۹۶-۹۷). همچنین در مواردی مانند کتمان شهادت، مقاومت در برابر هشدارهای قضایی یا فرار متهم، حبس به عنوان ابزاری برای کشف حقیقت، و نه مجازات، جایز شمرده شده است و باید موقتی و در جهت تأمین منافع عمومی باشد (منتظری، ۱۳۸۵، ص. ۳۲۳).

ب. روش‌های تلقینی و تهدید: برخی روایات به کاربرد روش‌هایی مانند تهدید اشاره دارند، مانند تهدید حضرت علی علیه‌السلام^۳ به شمشیر برای اخذ اعتراف از شاهدان (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۱۴، ص. ۶۸۶؛ مؤمن قمی، ۱۳۸۹، ج. ۱، ص. ۲۹۱) و نیز در ماجرای درباره زنی که به دختری نسبت ناروا داد (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۱۴، ص. ۶۸۶؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۷، ص. ۲۷۷؛ مؤمن قمی، ۱۳۸۹، ج. ۱، ص. ۲۹۱). با این حال، تأکید شده است که آن حضرت در مقام قضاوت بر علم غیب تکیه نداشتند و بر اساس شواهد و سوگندها حکم می‌کردند (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۷، ص. ۴۱۴). همچنین در برخی نقل‌ها روش‌هایی مانند تهدید به ازدواج اجباری یا فشار بر برده‌ها دیده می‌شود (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۷، ص. ۴۲۴؛ طوسی، ۱۳۶۵، ج. ۶، ص. ۳۰۴) که با توجه به شرایط اجتماعی خاص باید تحلیل شوند و نمی‌توان آن‌ها را قاعده‌ای عمومی دانست.

ج. روایات ناظر به شکنجه جسمی: بررسی وقایع تاریخی صدر اسلام نشان می‌دهد مواردی که در آن تعذیب یا اعمال فشار رخ داده، غالباً در شرایط سیاسی، نظامی و اضطرابی مانند

۳. در مباحث مشروعیت یا عدم مشروعیت تعذیب برای اخذ اعتراف، گاه به برخی قضاوت‌ها یا عملکردهای منسوب به حضرت علی علیه‌السلام استناد می‌شود. با این حال، باید توجه داشت که بسیاری از این نقل‌ها و قضاوت‌ها، یا فاقد سند معتبر و حجیت فقهی لازم هستند یا صرفاً گزارش‌های تاریخی‌اند که از منظر علم رجال و درایه، شرایط روایت معتبر را ندارند. بر این اساس، استفاده از چنین نقل‌هایی نمی‌تواند مستند مستقل و معتبر برای استنباط حکم فقهی تلقی گردد، مگر آن‌که با روایات معتبر و سایر ادله شرعی پشتیبانی شود. از این رو، در این مقاله هر گاه به قضاوت‌های علوی یا دیگر معصومان علیهم‌السلام اشاره شده است، صرفاً جهت بیان برخی دیدگاه‌ها یا ارائه نمونه‌های تاریخی است و حکم نهایی مبتنی بر قواعد فقهی و روایات معتبر است نه صرف اتکا به این گزارش‌ها. فقهای امامیه نیز همواره تأکید داشته‌اند که استنباط احکام شرعی باید مبتنی بر قرآن، سنت معتبر، اجماع و عقل باشد و نقل‌های فاقد سند معتبر تنها در صورت تأیید یا عدم مخالفت با این منابع قابلیت استفاده دارند.

جنگ بوده است و نه در مقام دادرسی قضایی. بنابراین، تعمیم آن‌ها به فرایند دادرسی کیفری محل اشکال است. از جمله، روایت دستور پیامبر صلی الله علیه و آله به زبیر درباره کنانة بن ابی الحقیق که علاوه بر نقل در شرایط جنگی، منبع اصلی آن کتاب المغازی اثر محمد بن عمر واقدی است که اعتبار آن نزد محدثان مورد تردید است (ابن عدی، ۱۴۱۸، ج. ۷، ص. ۴۸۴). حتی در صورت پذیرش روایت، این اقدام در قالب «قضیه فی واقعة» بوده است و قابلیت تعمیم ندارد.

در نتیجه، روایات مربوط به تعذیب ناظر به شرایط خاص بوده است و نمی‌توان آن‌ها را قاعده‌ای کلی تلقی کرد. با توجه به اصولی مانند کرامت انسانی و عدالت کیفری، تعذیب نمی‌تواند روشی عمومی در دادرسی باشد. از این رو در مقاله حاضر نقل‌های منسوب به معصومان علیهم السلام صرفاً جنبه تأییدی و تفسیری دارند، و مبنای اصلی استدلال بر قواعد فقهی «درء»، «برائت» و «قاعده اهم» استوار است.

۳. قواعد فقهی: در اسلام میان حق الناس و حق الله تفاوت وجود دارد. در حق الناس هدف کشف حقیقت است و در حق الله پایان دادن به دعوی اولویت دارد (حسینی، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۹-۱۳۰). بر اساس قواعدی چون برائت، درء، کرامت و ضرورت رعایت ظواهر قضایا، اصل بر عدم جواز تعذیب متهم است، اما این اصل به ویژه در امور غیرمهم جریان دارد و در مسائل مهم‌تر، برخی فقیهان جواز تعذیب برای اخذ اعتراف را پذیرفته‌اند (مظاهری، ۱۳۸۶، ج. ۳، ص. ۱۷۴).

در این بحث دو احتمال اصلی وجود دارد: یکی ممنوعیت تعذیب به دلیل کرامت انسانی و اصل برائت که ممکن است به تضییع حقوق دیگران بینجامد؛ و دیگری جواز تعذیب بر پایه ادله عقلی و نقلی که حقوق متهم را نقض می‌کند. این دو رویکرد در حالت تزامن قرار می‌گیرند و امکان جمع میان آن‌ها وجود ندارد.

برای تعیین اولویت، ملاکات باید سنجیده شود. در حقوق ایران، ماده ۴۴ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ به ضابطان و حتی شهروندان عادی اجازه اقدام فوری در جرائم مشهود یا جرائم در حکم جرائم مشهود، برای جلوگیری از امحای دلایل بدون دستور قضایی را می‌دهد و تشخیص نوع اقداماتی که باید صورت بگیرد بر عهده مأمور است به شرط اطلاع مقام قضایی ظرف ۲۴ ساعت (خالقی، ۱۴۰۴ الف، ج. ۱، ص. ۸۰). این اختیارات محدود بیانگر پذیرش

اصل مصلحت در شرایط غیرعادی و استناد به قاعده اهم و ضرورت حفظ دلایل است، اما تعمیم‌پذیر به همه موارد نیست.

در نهایت، در شرایط تراحم، اولویت میان حق متهم و مصالح عمومی باید بر اساس ملاک‌های مورد نظر شارع و تحلیل دقیق قواعد و موازین شرعی تعیین شود تا نتیجه با اهداف شریعت هماهنگ باشد.

الف. قاعده اهمیت: قاعده «اهم و مهم» از مهم‌ترین دلایل عنوان ثانوی در فقه است که در شرایط تراحم میان دو فعل، انجام فعل اهم را تجویز می‌کند. بر این اساس، اگر تعذیب متهم موجب دفع خطر بزرگ‌تری شود و با کمترین آسیب ممکن مصلحت مهم‌تری را تأمین کند، ممکن است ترجیح داده شود. این قاعده به دلیل ماهیت عقلی خود، در موارد مختلف تراحم میان حقوق افراد، حقوق عمومی یا روابط میان مردم و حکومت کاربرد دارد (شریعتی، ۱۳۸۷، ص. ۷۶-۸۰). با این حال، تأکید شده است که هیچ مصلحتی مجوز نقض کرامت انسانی نیست، مگر در مواردی که تهدیدی قطعی و غیرقابل دفع علیه حیات جمعی یا امنیت ملی وجود داشته باشد (رستمی، ۱۴۰۱، ص. ۲۰۷).

مبانی این قاعده در آیات قرآن (بقره/۲۱۹، مائده/۱۸۰، طلاق/۶)، روایاتی مانند «إذا أضرت النوافل بالفرائض فافضوها» (نهج البلاغه، حکمت ۲۷۹) و «إذا اجتمعت الحرمتان طُرحت الصغرى للكبرى» (ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷، ج. ۱، ص. ۳۷۴) و نیز در ادله عقلی و سیره عقل‌ریشه دارد (بحرانی، بی‌تا، ص. ۱۷-۱۸؛ بهبهانی، ۱۴۲۴، ص. ۲۸۵؛ دیلمی، ۱۳۹۹، ص. ۱۶-۲۰).

از مصادیق این قاعده زمانی است که اعتراف متهم برای دفع خطر بزرگ‌تر ضرورت داشته باشد. در چنین وضعیتی، قاضی می‌تواند با حداقل آسیب از روش‌های غیرمتعارف برای اخذ اطلاعات استفاده کند، مشروط بر آن‌که به حقوق دیگران تجاوز نشود (سیفی مازندرانی، ۱۳۹۷). در تفسیر ماده ۲۳۷ قانون آیین دادرسی کیفری نیز بیان شده است که در جرائم امنیتی، سیاست جنایی ایران به سمت تشدید روند کشف جرم گرایش دارد و حفظ امنیت ملی گاه مستلزم تعدیل موقت برخی حقوق فردی در چارچوب ضوابط شرعی و قانونی است که می‌توان آن را مصداقی از قاعده اهم دانست (رستمی، ۱۴۰۱، ص. ۲۱۰).

با این حال، تشخیص مصادیق اهم باید با توجه به دیدگاه شریعت و نظر شارع انجام شود و نباید صرفاً بر استحسانات یا عقل فردی تکیه کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ص. ۵۰۱). در مواردی

مانند تهدیدات جدی امنیتی، حملات بیولوژیکی یا هسته‌ای، جاسوسی گسترده، تهدید زیرساخت‌های حیاتی، حملات سایبری گسترده یا خطر علیه شخصیت‌های راهبردی جامعه، ممکن است برای دفع خطر بزرگ‌تر، اقداماتی محدود و کنترل شده توجیه پذیر تلقی شود. در عین حال، چنین اقداماتی نیازمند دقت و بررسی کامل است، زیرا فشار و شکنجه می‌تواند آثار منفی اجتماعی و روانی به همراه داشته باشد (شفیعی‌نیا، ۱۳۸۸، ص. ۱۸۴) و باید با حفظ حیثیت اسلام و رعایت اصول اخلاقی همراه باشد (صلواتی، ۱۳۷۰، ج. ۳، ص. ۵۸۶). در مجموع، قاعده اهمیت از قواعد بنیادین فقه اسلامی است که در استنباط احکام و حل تعارض‌ها نقش اساسی دارد و بسیاری از قواعد فرعی فقهی از آن منشعب شده‌اند. این قاعده به فقیهان امکان می‌دهد در موقعیت‌های پیچیده با اولویت‌بندی مصالح، به تصمیم‌هایی متعادل و منصفانه دست یابند.

ب. استناد به قواعد دیگری ناظر به قاعده اهمیت: از قواعد فقهی مرتبط با تعذیب، قاعده «دفع افسد به فاسد» است که در شرایطی که انسان ناچار به انتخاب میان دو امر نامطلوب باشد، ارتکاب مفسده کمتر برای دفع مفسده بزرگ‌تر را تجویز می‌کند (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۶، ص. ۳۵۷). این قاعده بر آیاتی از قرآن (نساء/۱۴۸، هود/۷۸، بقره/۲۱۷، فتح/۲۵، کهف/۷۱ و ۸۲)، روایات معتبر (کلینی، ۱۴۲۹، ج. ۲، ص. ۳۴۱؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۸، ص. ۴۴۲) و دلیل عقل استوار است (سند، ۱۴۲۶، ص. ۲۸۹) و حتی در مباحث تقنینی پس از انقلاب اسلامی نیز مورد توجه قرار گرفته است (مجلس قانون اساسی، ۱۳۶۴، ج. ۱، ص. ۷۷۷).

با این حال، تشخیص مصداق در این قاعده بسیار حساس است و صرف احتمال مفسده نمی‌تواند مجوز شکنجه باشد، بلکه باید افسد بودن خطر نسبت به کیان اسلام، حکومت یا حقوق عمومی به طور روشن احراز شود. در چنین مواردی، اگر عدم اقدام موجب فساد بزرگ‌تری گردد، اقدام محدود برای جلوگیری از آن قابل تصور است، مانند مواردی از توطئه‌های گسترده خشونت‌آمیز یا فسادهای کلان که مهار آن‌ها برای جلوگیری از آسیب بیشتر ضرورت دارد.

همچنین قاعده «الضرورات تبیح المحظورات» با مستندات قرآنی (نحل/۱۱۹، انعام/۱۴۵، مائده/۳)، روایی (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۵، ص. ۳۶۹)، اجماع (مؤمن قمی، ۱۳۸۹، ج. ۲، ص. ۱۶۹) و عقل مطرح شده است (محقق داماد، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۶). با این حال، به دلیل ماهیت امتنانی، تنها در موارد

تهدید جدی جان یا سلامت قابل استناد است و نمی تواند مجوز عام برای تعذیب متهم باشد (محقق داماد، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۳؛ انصاری، ۱۴۲۰، ج. ۳، ص. ۴۳۸).

در نهایت، قواعدی مانند حفظ مصلحت نظام نیز در شرایط تزامم با حکم اولیه حرمت تعذیب مطرح می شوند، به ویژه در جرائم علیه امنیت ملی (قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲؛ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲). با این حال، تغییر حکم اولیه تنها در صورت وجود احتمال قوی خطر جدی برای نظام یا حقوق مسلمانان قابل تصور است (سند، ۱۴۲۶، ص. ۲۷۶؛ منتظری، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۳۸۷).

بر این اساس، فقه امامیه با تکیه بر قواعدی مانند تقدیم اهم بر مهم، ضرورت و حفظ مصلحت نظام، امکان ترسیم چارچوبی محدود، استثنایی و تحت نظارت برای اعمال تعذیب در شرایط فوق العاده را مطرح می کند؛ چارچوبی که هم زمان به شرعیت، کارآمدی امنیتی و حقوق شهروندی توجه دارد.

۴. مستندات قانونی مشروعیت جواز تعذیب اضطرابی

در کنار مبانی فقهی، بررسی مستندات قانونی نیز در تحلیل امکان جواز تعذیب اضطرابی اهمیت دارد. هرچند اصل بر منع مطلق تعذیب در نظام حقوقی ایران است، اما در برخی مقررات و تفاسیر حقوقی، نشانه هایی از پذیرش محدود اقدامات اضطرابی در شرایط خاص مشاهده می شود. در این راستا، مهم ترین مستندات قانونی قابل بررسی عبارت اند از:

الف. نظریه تفسیری شورای نگهبان در ذیل اصل ۳۸ قانون اساسی

نخستین و مهم ترین مستند قانونی در جمهوری اسلامی ایران درباره امکان مشروعیت مشروط تعذیب در شرایط خاص، نظریه تفسیری شورای نگهبان ذیل اصل ۳۸ قانون اساسی است. اصل ۳۸ شکنجه برای اخذ اقرار یا کسب اطلاع را مطلقاً ممنوع می داند، اما شورای نگهبان در نظریه تفسیری سال ۱۳۸۲، در پاسخ به پرسش نهادهای امنیتی درباره کشف محل بمب گذاری، اطلاق اصل را در موارد اضطرابی قابل تخصیص دانست و اعلام کرد که در صورت تهدید جان یا امنیت جمعی، قاضی می تواند اقدامات فوری و محدود را تجویز کند، مشروط بر آن که رفتار ماهیت غیرانسانی یا نامتناسب نداشته باشد و در حد ضرورت باقی بماند (شورای نگهبان، ۱۳۸۲). این تفسیر برای نخستین بار امکان عدول مشروط از منع مطلق شکنجه را مطرح کرده است و نوعی جواز اضطرابی در چارچوب فقه حکومتی را ارائه می کند.

این نظریه از جنبه حقوقی نیز اهمیت دارد، زیرا طبق اصل ۹۸ قانون اساسی، تفسیر شورای نگهبان برای تمام نهادهای تقنینی و اجرایی الزام‌آور است و می‌تواند مبنای تدوین آیین‌نامه‌ها، اصلاحات قانونی و طراحی الگوی تصمیم‌گیری قضایی در تعذیب اضطراری قرار گیرد. اگرچه رأی وحدت رویه‌ای درباره جواز تعذیب وجود ندارد، اما دادگاه‌ها همچنان بر بی‌اعتباری اقرار اخذشده تحت اجبار تأکید می‌کنند. با این حال، در جرائم امنیتی، گاه آثار اقدامات اضطراری ضابطان را از طریق سایر قرائن لحاظ کرده‌اند که نشان‌دهنده استمرار تراحم میان اطلاق اصل ۳۸ و ضرورت‌های عملی است.

در عین حال، نظریه تفسیری با انتقاداتی روبه‌روست، از جمله فقدان تعریف دقیق از حدود فشار مجاز، مصادیق رفتار قابل قبول و محدوده اضطرار که می‌تواند زمینه سوءاستفاده را فراهم کند. بنابراین اجرای آن باید با نظارت قضایی لحظه‌ای، مستندسازی کامل، تعیین سطوح مجاز فشار و شفاف‌سازی رویه‌های قضایی همراه باشد. این نظریه را می‌توان مهم‌ترین مبنای قانونی و فقهی برای مشروعیت بخشی محدود و مشروط به تعذیب اضطراری دانست که بر پایه فقه حکومتی، امنیت جمعی و قواعد اضطراری، امکان مداخله محدود قضایی را فراهم می‌کند، مشروط بر رعایت تناسب، منع ایداء غیرضروری و حفظ معیارهای انسانی (موسوی، ۱۳۸۲، ص ۹۱).

ب. سیاست کیفری افتراقی در جرائم علیه امنیت ملی و اثر آن بر اختیار مقام قضایی

در تکمیل مبانی فقهی جواز اضطراری، بررسی سیاست کیفری جمهوری اسلامی ایران در جرائم علیه امنیت ملی نشان می‌دهد که قانون‌گذار در این حوزه رویکردی افتراقی و امنیت‌محور اتخاذ کرده است. به دلیل اهمیت حفظ نظم عمومی و امنیت ملی، قانون‌گذار با اتخاذ سیاست جنایی سخت‌گیرانه، اختیارات گسترده‌تری برای مقامات قضایی و ضابطان پیش‌بینی کرده و در مقابل، برخی تضمین‌های حمایتی متهم را محدود کرده است؛ امری که نشان‌دهنده غلبه ملاحظات امنیتی بر حمایت‌های سنتی حقوق متهم در این دسته از جرائم است.

پژوهش‌ها نیز حاکی از آن است که در جرائم علیه امنیت، سیاست کیفری ایران عمدتاً امنیت‌مدار بوده است و مرتکبان این جرائم در بسیاری موارد از نهادهای ارفاقی و تضمین‌های حمایتی بهره‌مند نمی‌شوند؛ موضوعی که بیانگر اتخاذ سیاست کیفری سخت‌گیرانه در این حوزه است. اتخاذ سیاست جنایی افتراقی در جرائم خاص و حساس، ناشی از ضرورت حفظ

امنیت عمومی و مقابله با تهدیدات جدی علیه نظم اجتماعی دانسته شده است و بر افزایش اختیارات مقام قضایی تأکید دارد (شیرزاد پرگو؛ آقابابایی، ۱۴۰۳، ص. ۱۰-۱۲).

در نتیجه، محرومیت مرتکبان جرائم امنیتی از برخی تدابیر حمایتی و نهادهای تخفیفی، بیانگر تقدم ملاحظات امنیتی بر حمایت از متهم و شکل‌گیری سیاست کیفری افتراقی در این حوزه است؛ سیاستی که در آن قانون‌گذار با توجه به حساسیت جرائم امنیتی، اختیارات گسترده‌تری برای مقامات قضایی پیش‌بینی کرده است.

بر اساس «قانون تشدید مجازات‌های جاسوسی و همکاری با کشورهای متخاصم علیه امنیت و منافع ملی» مصوب ۱۴۰۴/۰۷/۰۶، هر گونه همکاری مؤثر با دولت‌های متخاصم، از جمله رژیم صهیونیستی و ایالات متحده آمریکا، چنانچه علیه امنیت و منافع ملی جمهوری اسلامی ایران باشد، جرم‌انگاری شده است. قانون‌گذار در این قانون با توجه به ماهیت خاص جرائم علیه امنیت ملی، رویکردی سخت‌گیرانه اتخاذ کرده و از حیث ضمانت‌اجرا و شیوه رسیدگی، قواعدی متفاوت از جرائم عادی پیش‌بینی نموده است. این قانون بعد از جنگ ۱۲ روزه و تجربه‌ای از حضور ریزپرنده‌های دشمن در کشور که با همکاری منافقین داخلی صورت گرفت، به تصویب رسید. در این عرصه، بارها در کشور شاهد چنین شرایطی بودیم، مثل اغتشاشات دی ۱۴۰۴ و توزیع اسلحه در بین تروریسم داخلی که در چنین شرایطی، در موارد مشکوک، ضابطان حق برخورد قاطع‌تر و حتی تفتیش ماشین یا منزل شخصی فرد را داشتند. مطابق تبصره ۳ ماده ۸ این قانون، در تمام جرائم موضوع این قانون، هر گاه به تشخیص مقام قضایی، دلایل کافی بر انتساب جرم وجود داشته باشد، امکان صدور قرار بازداشت موقت تا پایان رسیدگی فراهم شده است. این حکم نشان می‌دهد که قانون‌گذار در جرائم امنیتی، اصل را بر تقدم حفظ امنیت عمومی بر آزادی فردی متهم قرار داده است.

چنین رویکردی در برخی مقررات نیز مشاهده می‌شود، از جمله تبصره ماده ۴۸ قانون آیین دادرسی کیفری که در جرائم علیه امنیت ملی، محدودیت در انتخاب وکیل را پیش‌بینی کرده است (خالقی، ۱۴۰۴ ب، ص. ۹۷ تا ۱۰۴). همچنین، ماده ۱۸۰ قانون آیین دادرسی کیفری در مواردی که احتمال معقولی وجود دارد مبنی بر این‌که آگاهی متهم از احضاریه ممکن است موجب متواری شدن وی یا تبانی گردد، یا در صورتی که جرم از مصادیق جرائم سازمان‌یافته یا جرائم علیه امنیت داخلی یا خارجی باشد، امکان صدور دستور جلب متهم به نحو مستقیم و بدون

احضاریه را مقرر داشته است (خالقی، ۱۴۰۴ ب، ص. ۲۵۴-۲۵۵). حتی اقداماتی جهت حفظ آثار جرم از جمله تفتیش محل جایز شمرده شده است (خالقی، ۱۴۰۴ الف، ج. ۱، ص. ۸۰؛ یوسفی؛ یوسفی، ۱۴۰۴، ص. ۲۸۹). افزون بر این، محدودیت خروج از کشور در ماده ۱۸۸ قانون آیین دادرسی مدنی به صورت دستور صادر می‌شود و برای آن امکان اعتراض پیش‌بینی نشده است (خالقی، ۱۴۰۴ ب، ص. ۲۶۴-۲۶۵). همچنین، تبصره ۳ ماده ۱۹۰ در سه مورد شامل جرائم منافی عفت، جرائم علیه امنیت ملی و مواردی که ضرورت کشف جرم اقتضا کند، صدور قرار عدم دسترسی به اوراق پرونده را پیش‌بینی کرده است (خالقی، ۱۴۰۴ ب، ص. ۲۷۰-۲۷۱). همچنین کنترل هویت افراد از یک سو در چارچوب عملیات پلیس قضایی و از سوی دیگر به عنوان پیشگیری از بزهکاری در سه فرض ممکن است: نخست برای پیشگیری از جرم و اخلال به نظم عمومی به ویژه به امنیت اشخاص و اموال؛ دوم، بر اساس تقاضای مکتوب دادستان شهرستان به منظور کشف و تعقیب جرائم؛ و سوم، برای فراهم کردن امکان کنترل مدارک مربوط به جابه‌جایی (سفر) اشخاص (لازرز، ۱۴۰۴، ص. ۱۵۷). این سیاست افتراقی نشان می‌دهد که قانون‌گذار در جرائم امنیتی اختیارات گسترده‌تری برای مقامات قضایی در نظر گرفته است.

بر این اساس، سیاست کیفری افتراقی در جرائم علیه امنیت ملی می‌تواند زمینه‌ای حقوقی برای پذیرش اقدامات اضطراری در شرایط خاص فراهم آورد، هرچند این امر به معنای پذیرش مطلق تعذیب نیست، بلکه بیانگر اتخاذ رویکردی متفاوت در شرایط تهدید جدی علیه امنیت عمومی است.

مطالعه رویه عملی در برخی پرونده‌ها، به ویژه در جرائم علیه امنیت داخلی و خارجی نیز نشان می‌دهد که دادگاه‌ها گاه اطلاعات حاصل از اقدامات اضطراری ضابطان را، هرچند نه به عنوان اقرار مستقیم تحت فشار، به صورت غیرمستقیم در قالب قرائن و امارات مؤثر در شکل‌گیری علم قاضی مورد توجه قرار داده‌اند.

این وضعیت بیانگر تلاشی ضمنی برای جمع میان منع اعلامی شکنجه و ضرورت‌های عملی کشف جرم در شرایط استثنایی است. از این رو، فقدان چارچوب شفاف و ضابطه‌مند در این زمینه می‌تواند موجب تشتت رویه و اعمال سلیقه قضایی شود. بنابراین بررسی حدود و ضوابط این وضعیت ضروری است.

۲-۲-۲. حدود و ضوابط اعمال جواز اضطراری

در بررسی فقهی و حقوقی استفاده از روش‌های فشار (تعذیب) برای کشف جرم و اخذ اعتراف، اصل کلیدی «الضرورات تُقَدَّر بقدرها» به عنوان مبنای شرعی و قانونی مطرح می‌شود (مصطفوی، ۱۴۲۱، ص. ۱۵۳). بر اساس این قاعده، هر گونه اقدام اضطراری، حتی در مواردی مانند مقابله با جرائم خطر، مشروط به رعایت شروط اساسی زیر است:

الف. مشروعیت محدود در چهارچوب اضطرار واقعی: تحدید اقدام به حداقل ضرورت به گونه‌ای که تعذیب تنها زمانی مشروعیت ثانویه یابد که اضطرار، واقعی و قابل احراز باشد، به این معنا که خطر قریب الوقوع و اجتناب‌ناپذیر علیه جان یا امنیت عمومی وجود داشته باشد.

ب. نظارت قضایی هم‌زمان: هر نوع اقدام تعذیبی باید با نظارت مستقیم قاضی شرع یا نماینده قضایی همراه باشد تا از سوءاستفاده ضابطان جلوگیری شود. این نظارت می‌تواند در قالب «مجوز اضطراری قضایی» تنظیم گردد.

ج. تناسب و ضرورت: بر اساس قاعده «الضرورات تتقدر بقدرها»، میزان و نوع تعذیب باید متناسب با ضرورت باشد و به محض رفع اضطرار متوقف گردد.

د. تدوین آیین‌نامه‌های شرعی - حقوقی خاص: پیشنهاد می‌شود مقامات تقنینی و فقهی، آیین‌نامه‌ای تحت عنوان «ضوابط فقهی اقدامات اضطراری در تحقیقات کیفری» تدوین کنند تا حدود و شرایط تعذیب در حالت اضطرار به صورت شفاف و قابل استناد مشخص شود.

ه. مسئولیت کیفری مشروط ضابطان: مأمورانی که به استناد اضطرار، اقدام به اعمال فشار می‌کنند، باید پس از رفع شرایط استثنایی، در برابر هیئت نظارت قضایی پاسخگو باشند تا از تبدیل اضطرار به رویه جلوگیری شود.

و. بازنگری در قوانین موضوعه: بر اساس مبانی فقهی امامیه می‌توان در قوانین ایران با استفاده از ظرفیت اصل ۱۶۷ قانون اساسی، مقررات تفصیلی برای تعیین مرز میان حرمت مطلق تعذیب و ضرورت اضطراری پیش‌بینی نمود. در بحث فقهی و حقوقی تعذیب و استفاده از روش‌های فشار در کشف جرم و اخذ اعتراف، رعایت اصول اخلاقی و انسانی بر مبنای روایات و متون قانونی اساسی است. فقه اسلامی تأکید دارد که شدت تعذیب باید به قدر متیقن کاهش یابد و اصول تقدم و تأخر در برخوردها رعایت گردد؛ امری که به‌ویژه در مواجهه با متهمان در فرایندهای حساس قضایی اهمیت می‌یابد.

در این موارد، توجه به آثار جسمی و روانی ضروری است و اقدامات باید به گونه‌ای باشد که کمترین آسیب را داشته باشد. این رویکرد فقهی با اصول برائت و حفظ کرامت انسانی که از اصول بنیادین حقوقی است، سازگار است. از دیدگاه فقه اسلامی، برخوردها باید از روش‌های نرم‌تر و خفیف‌تر آغاز شود و تنها در صورت ناکارآمدی این روش‌ها، به مراحل شدیدتر روی آورده شود. این تدریج و سلسله‌مراتب در مواجهه، علاوه بر مبانی دینی و اخلاقی، در چارچوب‌های حقوقی نیز اهمیت دارد.

فرایند امر به معروف و نهی از منکر نیز در فقه اسلامی به عنوان سازوکاری برای حفظ اخلاق اجتماعی، بر اساس چارچوبی سه مرحله‌ای طراحی شده است که مرحله نخستش ابراز بیزارى قلبی و رفتارهای غیرمستقیم مانند روگردانیدن و ترک معاشرت است (طوسی، ۱۳۶۵، ج. ۶، ص. ۱۷۶). در مواردی که توسل به زور ضروری تشخیص داده می‌شود، با استناد به اصل تناسب جرم و مجازات در ماده ۱۹ قانون مجازات اسلامی (۱۳۹۲) که مجازات‌های تعزیری را به هشت درجه تقسیم می‌کند، اعمال زور باید با نظارت دقیق و رعایت اصول اخلاقی و انسانی، از حداقل شدت آغاز گردد و فقط در صورت لزوم تشدید شود. این رویکرد به ایجاد تعادل میان امنیت جامعه و حقوق فردی کمک می‌نماید و از سوءاستفاده از قدرت جلوگیری می‌کند.

با وجود ممنوعیت مطلق شکنجه در اصل ۳۸ قانون اساسی، ماده ۵۷۸ قانون مجازات اسلامی بیشتر ناظر به جنبه‌های جسمی است و شکنجه‌های روانی را در بر نمی‌گیرد؛ امری که موجب ابهام در تفسیر و طرح احتمال جواز برخی فشارهای روانی شده است و ضرورت مرزبندی دقیق میان درد و رنج ممنوع و سایر سوءرفتارها را برجسته می‌کند (موسوی، ۱۳۸۲، ص. ۷۱).

نتیجه‌گیری

مقاله حاضر با تمرکز بر مسئله مشروعیت یا عدم مشروعیت اعمال تعذیب برای اخذ اعتراف، به بازخوانی منظومه فقهی، حقوقی و قضایی مرتبط با این موضوع پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در فقه امامیه حکم اولیه تعذیب حرمت مطلق است و ادله‌ای چون قاعده نفی حرج، کرامت ذاتی انسان، اصل برائت، قاعده درء و اجماع فقها به روشنی بر آن دلالت دارند. در نظام حقوقی ایران نیز اصولی چون اصل ۳۸ قانون اساسی، مواد ۱۶۹ و ۵۷۸ قانون مجازات اسلامی و اسناد بین‌المللی از جمله کنوانسیون منع شکنجه (۱۹۸۴)، بر ممنوعیت مطلق شکنجه و بی‌اعتباری

اقرار ناشی از آن تصریح کرده‌اند. با این حال، بررسی قواعد ثانویه فقهی نظیر اهمّ و مهم، حفظ نظام و قاعده اضطرار نشان می‌دهد که در شرایط استثنایی می‌توان از حرمت اولیه عدول کرد و جواز اضطراری محدود را در قالب حکم ثانوی پذیرفت، به شرطی که اضطرار واقعی احراز و امکان رفع خطر از طرق دیگر منتفی باشد. در این چارچوب، نظریه تفسیری شورای نگهبان ذیل اصل ۳۸ قانون اساسی نقطه کانونی تحلیل است، زیرا برای نخستین بار، جواز مشروط اعمال فشار محدود را در شرایط تهدید جمعی یا خطر قریب الوقوع علیه امنیت ملی تجویز می‌کند. این نظریه اگرچه در مرز تعریف مصادیق «تعذیب مشروع» با ابهام روبه‌روست، می‌تواند مبنای بازتعریف مداخله قضایی اضطراری در فقه حکومتی باشد.

بنابر رویه‌های قضایی، گرچه اصل بر بی‌اعتباری مطلق اقرار تحت شکنجه است، اما در عمل خلأ آیین‌نامه‌ای باعث شکل‌گیری رویه‌هایی تحت عنوان «بازجویی اضطراری» شده است. لذا تدوین آیین‌نامه اجرایی ویژه جواز اضطراری تعذیب، ضروری است تا معیار تحقق اضطرار، مرزهای اقدام مشروع، و روش‌های مطلقاً ممنوع (مانند تعذیب روانی، تهدید حیثیتی یا تحقیر کلامی) به دقت مشخص شود. نیز پیشنهاد می‌شود ماده ۵۷۸ قانون مجازات اسلامی با افزودن مصادیق «تعذیب روانی و فشارهای روحی» اصلاح گردد.

این مقاله بنابر فقه تراحم، مدلی سه مرحله‌ای برای مشروعیت اضطراری تعذیب ارائه می‌کند:

۱. احراز اضطرار واقعی و فقدان طریق جایگزین؛

۲. صدور اذن از سوی مقام قضایی یا حاکم شرع به عنوان ناظر بر مصالح عامه؛

۳. تحدید اقدام به قدر ضرورت با نظارت قضایی لحظه‌ای.

لذا می‌توان گفت حرمت تعذیب حکم اولیه و دائمی است، اما در تراحم میان مصلحت اهمّ (حفظ جان جمعی، امنیت ملی، یا نظام اسلامی) و مصلحت مهم (صیانت از حقوق فردی متهم)، حکم ثانوی جواز اضطراری در چارچوب ضوابط فقهی و نظارتی قابل استناد است. این مدل بر پایه قواعد «الضرورات تبیح المحظورات»، «الضرورات تنقذر بقدرها» و «اهمّ و مهم» و مواد ۱۵۸ و ۱۶۹ قانون مجازات اسلامی، چارچوبی نظام‌مند و متوازن میان کرامت انسانی و اقتضائات امنیت عمومی ارائه می‌دهد. بدین ترتیب، این پژوهش با پرهیز از دوگانه «منع مطلق» و «اباحه مطلق»، راه حل سومی مبتنی بر جمع تقییدی میان حکم اولیه و ثانوی پیشنهاد

می‌کند که می‌تواند مبنایی نظری برای اصلاح آیین‌نامه‌های بازجویی، تقنین ضوابط اضطرار، و تقویت سیاست جنایی اسلام‌محور در نظام عدالت کیفری جمهوری اسلامی ایران باشد.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

این پژوهش بدون دریافت هر گونه حمایت مالی انجام شده است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده اول به عنوان راهنما و نویسنده دوم ۷۰ درصد و نویسنده سوم ۳۰ درصد در طراحی، جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل نظری و نگارش نهایی مشارکت داشته‌اند و نسخه نهایی را تأیید کرده‌اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در فرایند تنظیم و ویرایش از ابزار هوش مصنوعی، تنها برای بازنویسی زبانی و خلاصه‌سازی استفاده شده و جایگزین تحلیل علمی پژوهشگران نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منافع وجود ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

اصول اخلاق پژوهش، امانت‌داری علمی و رعایت حقوق مؤلفان در تمام مراحل نگارش مقاله رعایت شده است.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

در متن مقاله، تمام داده‌ها و منابع مورد استفاده ذکر شده و حسب درخواست، قابل ارائه‌اند.

سپاسگزاری

از استاد محترم جناب آقای دکتر علوی و سردبیر نشریه جناب آقای دکتر نجفی ابرندآبادی به دلیل رهنمودهای علمی تشکر می‌شود.

فهرست منابع

قرآن کریم. (ترجمه محمد مهدی فولادوند).

نهج البلاغه

۱. آقایانیا، حسین؛ رستمی، هادی. (۱۴۰۴ش). **قانون مجازات اسلامی در نظم حقوقی کنونی**. تهران: میزان.
۲. ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد. (۱۳۶۷ق). **النهاية**. قم: اسماعیلیان.
۳. ابن حیون، نعمان بن محمد. (۱۳۸۳ق). **دعائم الإسلام**. قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
۴. ابن عدی جرجانی، ابواحمد. (۱۴۱۸ق). **الكامل فی ضعفاء الرجال**. بیروت: الکتب العلمیة.
۵. ابن هشام، عبد الملك بن هشام. (۱۴۱۱ق). **السيرة النبوية**. بیروت: دار الجیل.
۶. اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۳ق). **مجمع الفائدة والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان**. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۷. ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱ق). **تهذیب اللغة**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۸. احسائی، ابن ابی الجمهور. (۱۴۰۳ق). **العوالی الثالی**. بی جا: بی نا.
۹. انصاری، مرتضی. (۱۴۱۹ق). **فرائد الأصول**. قم: مجمع الفكر الإسلامی.
۱۰. انصاری، محمد علی. (۱۴۲۰ق). **الموسوعة الفقهية الميسرة**. قم: مجمع الفكر الإسلامی.
۱۱. انفرادی، مرتضی؛ رزمی، محسن. (۱۳۹۸ش). **واکاوی ادله و اثبات شکنجه در اسلام**. **فقه و تاریخ تمدن**، ۳، ص. ۳۸-۴۸.
۱۲. بجرانی، سید هاشم. (بی تا). **مدینه معاجز الأئمة الإثنتی عشر و دلائل الحجج علی البشر**. بی جا: مؤسسه معارف اسلامی.
۱۳. بهبهانی، محمد باقر. (۱۴۲۴ق). **مصایح الظلام**. قم: مؤسسه وحید بهبهانی.
۱۴. بجنوردی، سید محمد حسن. (۱۴۰۱ش). **قواعد فقهیه**، (ج. ۱). تهران: مؤسسه عروج.
۱۵. جناتی، محمد ابراهیم. (۱۳۷۰ش). **منابع اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی**. تهران: کیهان.
۱۶. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶ق). **الصحاح**. بیروت: دار العلم للملایین.
۱۷. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۱۰۴ق). **وسائل الشیعة**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۱۸. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). **وسائل الشیعة**. قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
۱۹. حسینی، سید محمد. (۱۳۸۹ش). **فرهنگ لغات و اصطلاحات فقهی**. تهران: سروش.
۲۰. حقیقت پور، حسین. (۱۳۹۲ش). **کرامت انسان در فقه و حقوق اسلامی**. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۲۱. خالقی، علی. (۱۴۰۴، الف). **آیین دادرسی کیفری**. تهران: پژوهشکده حقوقی شهر دانش.
۲۲. خالقی، علی. (۱۴۰۴، ب). **نکته‌ها در آیین دادرسی کیفری**. تهران: پژوهشکده حقوقی شهر دانش.

۲۳. دادگاه تجدیدنظر استان کرمانشاه. (۱۳۹۷ش). دادنامه شماره ۹۷۰۹۹۷۸۳۱۳۰۰۰۱۱۳ مورخ ۱۳ تیر ۱۳۹۷ در خصوص بی‌اعتباری دلیل تحصیل شده از ورود غیرقانونی به منزل متهم. <http://www.ekhtebar.ir>
۲۴. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۸۵ش). لغتنامه. تهران: دانشگاه تهران.
۲۵. دیلمی، احمد؛ جلیلی، مراد. (۱۳۹۹ش). قاعده اهم و مهم و کارکردهای حقوقی آن. حقوق اسلامی، ۱۷(۶۶)، ۷-۲۶.
۲۶. رستمی، هادی. (۱۴۰۱ش). آیین دادرسی کیفری. تهران: میزان.
۲۷. رحیمی، علی. (۱۳۹۰ش). بررسی مبانی فقهی و حقوقی اخذ اقرار از طریق اجبار و اکراه. فصلنامه فقه و حقوق اسلامی، ۲، ۵۱-۷۵.
۲۸. زمانی، رسول. (۱۳۹۵ش). بررسی شیوه‌های اخذ اقرار و نقش آن در اثبات مدعی. نشریه کانون وکلای دادگستری، ۳-۴۲.
۲۹. سامانه ملی آرای قضائی: <https://ara.jri.ac>
۳۰. سامرائی، فاضل. (۲۰۰۳م). معانی النحو. بی‌جا: شرکت العاتک.
۳۱. سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۴۱۸ق). نظام القضاء و الشهادة فی الشريعة الإسلامية الغراء. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۳۲. سبزواری، سید عبدالأعلى. (بی‌تا). مذهب الأحكام فی بیان الحلال و الحرام. قم: دار التفسیر.
۳۳. سیفی مازندرانی، علی‌اکبر. (۱۳۹۷ش). درس خارج: هل يجوز التعذيب للكشف الجرم. دسترس‌پذیر در: eshia.ir
۳۴. شریعتی، روح‌الله. (۱۳۸۷ش). قواعد فقه سیاسی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۳۵. شفیعی‌نیا، محمد. (۱۳۸۸ش). مطالعه تطبیقی اصل ممنوعیت شکنجه در سه نظام حقوقی (اسلام، ایران و بین‌الملل). تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۳۶. شورای عالی امنیت ملی. (۱۳۹۴ش). سند جامع امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران (خلاصه منتشرشده در پژوهش‌های مجلس). دسترس‌پذیر در: rc.majlis.ir
۳۷. شورای نگهبان. (۱۳۸۲ش). نظریه تفسیری اصل ۳۸ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: دبیرخانه شورای نگهبان. <http://www.shora-gc.ir>
۳۸. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی. (۱۴۱۰ق). الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية. قم: دار الحديث.
۳۹. شیرزاد پرگو، ایمان؛ آقابابایی، حسین. (۱۴۰۳ش). سیاست جنایی تقنینی و قضایی ایران پیرامون نهادهای ارفاقی در جرائم غیرخشونت آمیز علیه امنیت دولت. آموزه‌های حقوق کیفری، ۲۱(۲۷)، ۳۴-۷. <https://doi.org/10.30513/cld.2024.6362.2034>
۴۰. صلواتی، محمود. (۱۳۷۰ش). مبانی فقهی حکومت اسلامی. قم: نشر فکر.
۴۱. طالبیان، حسین. (۱۳۹۵ش). نقش اقرار در کشف جرم علمی. نشریه کارآگاه، ۳۶، ص. ۴۵-۴۷.

۴۲. طهماسبی، جواد. (۱۴۰۱ش). **آیین دادرسی کیفری**، (تحقیقات مقدماتی). تهران: میزان.
۴۳. طهماسبی، جواد. (۱۴۰۲ش). **آیین دادرسی کیفری**، (صلاحیت دادگاه‌های کیفری، اعتراض به آراء، ادله اثبات در امور کیفری). تهران: میزان.
۴۴. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۵ق). **تهذیب الأحکام**. تهران: دار الکتب الإسلامية.
۴۵. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۷۸ق). **الاستبصار فیما اختلف من الأخبار**، (ج ۳). قم: دار الحديث.
۴۶. عبدالمنعم، محمود عبد الرحمن. (بی‌تا). **معجم المصطلحات والألفاظ الفقهية**. قاهره: دار الفضيلة.
۴۷. علی‌دوست، ابوالقاسم. (۱۴۰۱ش). **فقه و عرف**. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۴۸. عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۸۲ش). **آیات الأحکام**. بی‌جا: بی‌جا.
۴۹. فاضل لنکرانی، محمدجواد. (۱۳۹۶ش). **قاعده میسور**. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار.
۵۰. فضائلی، مصطفی. (۱۳۸۹ش). **دادرسی عادلانه**. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش.
۵۱. فهیمی، محمد عیسی. (۱۳۹۰ش). اخذ اعتراف از متهم با به‌کارگیری روش‌های نوین. **پژوهش‌نامه فقهی**، ۴، ص ۸۳-۱۱۲.
۵۲. **قانون آیین دادرسی کیفری**. (۱۳۹۲ش). dgl.a.ut.ac.ir
۵۳. **قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران**. (۱۴۰۴ش). تهران: دیدآور.
۵۴. **قانون مجازات اسلامی**. (۱۴۰۴ش). تهران: دیدآور.
۵۵. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). **الکافی**، (ج ۸). تهران: دار الکتب الإسلامية.
۵۶. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ق). **الکافی**. قم: دار الحديث.
۵۷. لازرژ، کریستین. (۱۴۰۴ش). **درآمدی بر سیاست جنایی**، (ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی). تهران: میزان.
۵۸. مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی. (۱۳۸۵ش). **فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (ع)**. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی.
۵۹. مجلس شورای اسلامی. (۱۳۶۴ش). **صورت مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران**. تهران: اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس.
۶۰. مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). **بحار الأنوار**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۶۱. محقق داماد، سید مصطفی. (۱۳۸۳ش). **قواعد فقهیه**، (بخش جزایی). تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
۶۲. مدرسی، محمدتقی. (۱۳۸۶ش). **فقه القضاء و أحكام الشهادات**. تهران: محبان الحسین.
۶۳. مدنی کاشانی، رضا. (۱۴۱۳ق). **القصاص للفقهاء والخواص**. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۶۴. مصدق، محمد. (۱۴۰۱ش). **آیین دادرسی کیفری**، (ادله اثبات دعوا و اجرای احکام کیفری). تهران: مجد.

۶۵. مصطفوی، سید محمدکاظم. (۱۴۲۱ق). القواعد الفقهية. قم: جامعه مدرسین.
۶۶. مظاهری، حسین. (۱۳۸۶ش). فقه الولاية و الحكومة الإسلامية. قم: مؤسسة الزهراء سلام الله عليها.
۶۷. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۷ش). أنوار الفقاهة. قم: مدرسة الإمام علی بن أبی طالب علیه السلام.
۶۸. منتظری، حسینعلی. (۱۳۸۵ش). نظام الحكم فی الإسلام. قم: سرایی.
۶۹. منتظری، حسینعلی. (۱۴۰۸ق). دراسات فی ولاية الفقيه. قم: المركز العالمی للدراسات الإسلامية.
۷۰. موسوی، سید عباس. (۱۳۸۲ش). شکنجه در سیاست جنایی ایران. تهران: صالح.
۷۱. مؤمن قمی، محمد. (۱۳۸۹ش). مبانی تحریر الوسيلة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۷۲. نجفی، محمدحسن. (۱۴۲۱ق). جواهر الکلام. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل البيت.
۷۳. وزیری، مجید؛ عابدی، محبوبه. (۱۳۹۵ش). ساخت قاعده فقهی کرامت. پژوهش های فقه و حقوق اسلامی، ۴۴، ص. ۱۶۲-۱۳۲.
۷۴. یوسفی، ایمان؛ یوسفی، سعید. (۱۴۰۴ش). آیین دادرسی کیفری ۱ و ۲. تهران: میزان.
75. Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. (1984). *UN General Assembly Resolution 39/46*, December 1984.

Resources

1. 'Abd al-Mun'im, M. A. R. (n.d.). *Mu'jam al-mustalahat wa al-alfaz al-fiqhiyyah* (Dictionary of jurisprudential terms and expressions) Dar al-Fadilah. [In Arabic]
2. Aghaei Nia, H., & Rostami, H. (2025). *Qanun-e mojazat-e Eslami dar nezm-e hoquqi-ye konuni* (The Islamic Penal Code in the current legal order) Mizan. [In Persian]
3. Al-Ansari, M. (1998). *Fara'id al-usul* (Principles of jurisprudence) *Majma' al-Fikr al-Islami*. [In Arabic]
4. Al-Ansari, M. A. (2000). *Al-Mawsu'ah al-fiqhiyyah al-muyassarah* (The concise encyclopedia of Islamic jurisprudence) *Majma' al-Fikr al-Islami*. [In Arabic]
5. Al-Ardabili, A. M. (2024). *Majma' al-fa'idah wa al-burhan fi sharh Irshad al-adhhan* (The collection of benefit and proof in the commentary on Irshad al-adhhan) Mu'assasah al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
6. Al-Azhari, M. B. A. (2001). *Tahdhib al-lughah* (Refinement of the language) Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
7. Al-Bahbahani, M. B. (2003). *Masabih al-zalam* (Lamps of darkness) Mu'assasah Wahid al-Bahbahani. [In Arabic]
8. Al-Bahrani, H. (n.d.). *Madinat ma'ajiz al-a'immah al-ithna 'ashar wa dala'il al-hujaj 'ala al-bashar* (The city of miracles of the twelve Imams and proofs of the divine authorities over humanity) Mu'assasah al-Ma'arif al-Islamiyyah. [In Arabic]
9. Al-Bojnourdi, M. H. (2022). *Qava'ed-e feqhieh* (Jurisprudential rules) (Vol. 1). Mu'assasah Orouj. [In Persian]
10. Al-Hurr al-'Amili, M. B. H. (1984). *Wasa'il al-Shi'ah* (Means of the Shi'a) Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
11. Al-Hurr al-'Amili, M. B. H. (1988). *Wasa'il al-Shi'ah* (Means of the Shi'a) Mu'assasah Al-Bayt. [In Arabic]
12. Al-Jawhari, I. B. H. (1957). *Al-Sihah* (The correct Arabic lexicon) Dar al-'Ilm lil-Malayin. [In Arabic]
13. Al-Kulayni, M. B. Y. (1987). *Al-Kafi* (Vol. 8). Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
14. Al-Kulayni, M. B. Y. (2008). *Al-Kafi Dar al-Hadith*. [In Arabic]
15. Al-Majlisi, M. B. (2024). *Bihar al-anwar* (Seas of lights) Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
16. Al-Radi, M. A. (n.d.). *Nahj al-Balaghah* (The peak of eloquence) Dar al-Kitab al-Lubnani. [In Arabic]

17. Al-Sabzevari, A. (n.d.). *Muhadhdhab al-ahkam fi bayan halal wa al-haram* (Refined rulings concerning the lawful and unlawful) Dar al-Tafsir. [In Arabic]
18. Al-Samarrai, F. (2003). *Ma'ani al-nahw* (Meanings of syntax) Sharikat al-'Atik lil-Tiba'ah wa al-Nashr wa al-Tawzi'. [In Arabic]
19. Al-Tusi, M. B. H. (1945). *Tahdhib al-ahkam* (The refinement of legal rulings) Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
20. Al-Tusi, M. B. H. (1958). *Al-Istibsar fi-ma ukhtulifa min al-akhbar* (Consideration of conflicting reports) (Vol. 3). Dar al-Hadith. [In Arabic]
21. Alidoost, A. (2022). *Feqh va orf* (Islamic jurisprudence and custom) Research Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian]
22. Amid Zanjani, A. A. (2003). Ayat al-ahkam (Qur'anic verses concerning legal rulings)
23. Anfardi, M., & Razmi, M. (2019). Vakavi-ye adelleh va esbat-e shekanjeh dar Eslam (Analysis of the evidence and proof of torture in Islam) *Feqh va Tarikh-e Tamaddon*, 3, 38–48. [In Persian]
24. *Code of Criminal Procedure of the Islamic Republic of Iran*. (2013). dgl.ut.ac.ir [In Persian]
25. *Constitution of the Islamic Republic of Iran*. (2025). Didavar. [In Persian]
26. Dehkhoda, A. A. (2006). *Loghat-nameh* (Dictionary) University of Tehran. [In Persian]
27. Deylami, A., & Jalili Morad, A. (2020). Qa'edeh-ye aham va mohem va karbordhaye hoquqi-ye an (The principle of the more important and important and its legal applications) *Hoqooq-e Eslami*, 66. [In Persian]
28. Fahimi, M. I. (2011). *Akhz-e e'teraf az moteham ba be-kar-giriye ravesh-haye novin* (Obtaining confession from suspects through the use of modern methods) Pajuheshnameh-ye Feqhi, 4, 83–112. [In Persian]
29. Fazaili, M. (2010). *Dadrasi-ye adelaneh* (Fair trial) Shahre Danesh Institute for Legal Studies and Research. [In Persian]
30. Fazel Lankarani, M. J. (2017). *Qa'edeh-ye maysur* (The jurisprudential principle of attainability) Markaz-e Feqhi-ye A'immah. [In Persian]
31. Guardian Council of the Islamic Republic of Iran. (2003). *Nazariyeh-ye tafsiri-ye asl-e 38 Qanun-e Asasi-ye Jomhuri-ye Eslami-ye Iran* (Interpretive opinion concerning Article 38 of the Constitution of the Islamic Republic of Iran) Guardian Council Secretariat. <http://www.shora-gc.ir> [In Persian]
32. Haghighatpour, H. (2013). *Karamat-e ensan dar feqh va hoquq-e Eslami* (Human dignity in Islamic jurisprudence and Islamic law) Imam Sadiq University. [In Persian]

33. Hosseini, S. M. (2010). *Farhang-e loghat va estelahat-e feqhi* (Dictionary of jurisprudential terms and expressions) Soroush. [In Persian]
34. Ibn 'Adi al-Jurjani, A. A. (1997). *Al-Kamil fi du'afa' al-rijal* (The complete work on weak narrators) Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
35. Ibn al-Athir al-Jazari, M. B. M. (1948). *Al-Nihayah fi gharib al-hadith wa al-athar* (The end concerning uncommon expressions in prophetic traditions and reports) Mu'assasah Isma'iliyan. [In Arabic]
36. Ibn Hayyun, N. B. M. (1963). *Da'a'im al-Islam* (The pillars of Islam) Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]
37. Institute of the Encyclopedia of Islamic Jurisprudence. (2006). *Farhang-e feqh motabeq-e mazhab-e Ahl al-Bayt* (Dictionary of jurisprudence according to the school of Ahl al-Bayt) Institute of the Encyclopedia of Islamic Jurisprudence. [In Persian]
38. Islamic Consultative Assembly, General Directorate of Laws. (1985). *Surat-e mashruh-e mozakerat-e Majles-e barrasi-ye naha'i-ye Qanun-e Asasi-ye Jomhuri-ye Eslami-ye Iran* (Detailed proceedings of the final review of the Constitution of the Islamic Republic of Iran) [In Persian]
39. Islamic Penal Code. (2025). Dadbazar. [In Persian]
40. Jannati, M. I. (1991). *Manabe'-e ejtehad az didgah-e mazaheb-e Eslami* (Sources of ijtehad from the perspective of Islamic schools of thought) Keyhan. [In Persian]
41. Kermanshah Province Court of Appeal. (2018). *Judgment No. 9709978313000113, dated July 4, 2018, concerning the invalidity of evidence obtained through unlawful entry into the defendant's residence*. <http://www.ekhtebar.ir>
42. Khalighi, A. (2025). *Ayin-e Dādesi-ye Keyfari* (Criminal procedure) Shahre Danesh Legal Research Institute. [In Persian]
43. Khalighi, A. (2025). *Nokteha dar Ayin-e Dādesi-ye Keyfari* (Notes on criminal procedure) Shahre Danesh Legal Research Institute. [In Persian]
44. Lazerges, C. (2025). *Daramadi bar siyasat-e jenayi* (Introduction to criminal policy) (A. H. Najafi Abrandabadi, Trans.). Mizan. [In Persian]
45. Madani Kashani, R. (1993). *Al-Qisas lil-fuqaha' wa al-khawass* (Retribution for jurists and specialists) Mu'assasah al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
46. Makarem Shirazi, N. (1998). *Anwar al-fiqahah* (Lights of jurisprudence) Madraseh-ye Imam Ali ibn Abi Talib. [In Persian]
47. Mazaheri, H. (2007). *Feqh al-wilayah wa al-hukumah al-Islamiyyah* (Jurisprudence of authority and Islamic government) Mu'assasah al-Zahra. [In Persian]

48. Mo'men Qomi, M. (2010). *Mabani-ye Tahrir al-wasilah* (Foundations of Tahrir al-wasilah) Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
49. Modarresi, M. T. (2007). *Feqh al-qada' wa ahkam al-shahadat* (Jurisprudence of adjudication and rules of testimony) Mohabban al-Hossein. [In Arabic]
50. Mohaghegh Damad, M. (2004). *Qava'ed-e feqhi: Bakhsh-e jaza'i* (Jurisprudential rules: Criminal section) Markaz-e Nashr-e 'Olum-e Eslami. [In Persian]
51. Montazeri, H. A. (1988). *Dirasat fi wilayah al-faqih* (Studies on the guardianship of the jurist) Al-Markaz al-'Alami lil-Dirasat al-Islamiyyah. [In Persian]
52. Montazeri, H. A. (2006). *Nizam al-hukm fi al-Islam* (The system of government in Islam) Sarayi. [In Persian]
53. Mosadegh, M. (2022). *Ayin-e Dādesi-ye Keyfari : Adelleh-ye esbat-e da'va va ejraye ahkam-e keyfari* (Criminal procedure: Evidence and enforcement of criminal judgments) Majd. [In Persian]
54. Mostafavi, S. M. K. (2002). *Al-Qava'id al-fiqhiyyah* (Jurisprudential rules) Jame'eh-ye Modarresin. [In Arabic]
55. Mousavi, S. A. (2003). *Shekanjeh dar siyasat-e jenayi-ye Iran* (Torture in the criminal policy of Iran) Saleh. [In Persian]
56. Najafi, M. H. (2002). *Jawahir al-kalam fi sharh shara'i' al-Islam* (The jewels of discourse in commentary on Shara'i' al-Islam) Encyclopedia of Islamic Jurisprudence According to the School of Ahl al-Bayt. [In Arabic]
57. National Database of Judicial Decisions. (n.d.). *Samaneh-ye Melli-ye Ara-ye Qaza'i* (National Judicial Decisions Database) <https://ara.jri.ac> [In Persian]
58. Rahimi, A. (2011). Barrasi-ye mabani-ye feqhi va hoquqi-ye akhz-e eqraz az tariq-e ejbar va ekrah (A study of the jurisprudential and legal foundations of obtaining confession through coercion and duress) *Feqh va Hoquq-e Eslami*, 2, 51–75. [In Persian]
59. Rostami, H. (2022). *Ayin-e Dādesi-ye Keyfari* (Criminal procedure) Mizan. [In Persian]
60. Saifi Mazandarani, A. A. (2018). *Dars-e kharej: Hal yajuz al-ta'dhib lil-kashf al-jurm?* (Advanced jurisprudential lecture: Is torture permissible for discovering a crime?) Eshia. eshia.ir [In Persian]
61. Salavati, M. (1991). *Mabani-ye feqhi-ye hokumat-e Eslami* (Jurisprudential foundations of Islamic government) Nashr-e Fekr. [In Persian]
62. Shafi'i-Nia, M. (2009). *Motale'eh-ye tatbighi-ye asl-e mamnu'iyat-e shekanjeh dar se nezam-e hoquqi: Eslam, Iran va beyn al-melal* (A comparative study of the principle of

- prohibition of torture in three legal systems: Islam, Iran, and international law) Research Institute for Strategic Studies. [In Persian]
63. Shahid Thani, Z. B. A. (1990). *Al-Rawdah al-bahiyyah fi sharh al-Lum'ah al-Dimashqiyyah* (The splendid garden: Commentary on al-Lum'ah al-Dimashqiyyah) Dar al-Hadith. [In Arabic]
64. Shariati, R. (2008). *Qava'ed-e feqh-e siyasi* (Rules of political jurisprudence) Research Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian]
65. Shirzad Pargoo, I., & Aghababaei, H. (2024). Siyasat-e jenayi-ye taqnini va qaza'i-ye Iran (Iranian legislative and judicial criminal policy concerning leniency institutions in nonviolent crimes against state security) *Amuzesh-haye Hoquq-e Keyfari*, 21, 7–34. [In Persian]
66. Subhani Tabrizi, J. (1997). *Nizam al-qada' wa al-shahadah fi al-shari'ah al-Islamiyyah al-gharra'* (The judicial system and testimony in the noble Islamic Shari'a) Mu'assasah Imam al-Sadiq. [In Arabic]
67. Supreme National Security Council. (2015). *Sanad-e jame'-e amniyat-e melli-ye Jomhuri-ye Eslami-ye Iran* (Comprehensive national security document of the Islamic Republic of Iran) Islamic Consultative Assembly Research Center.rc.majlis.ir [In Persian]
68. Tahmasebi, J. (2022). *Ayin-e Dādesi-ye Keyfari : Tahqiqat-e moqaddamati* (Criminal procedure: Preliminary investigations) Mizan. [In Persian]
69. Tahmasebi, J. (2023). *Ayin-e Dādesi-ye Keyfari : Salahiyat-e dadgah-haye keyfari, e'teraz be ara', va adelleh-ye esbat dar omur-e keyfari* (Criminal procedure: Jurisdiction of criminal courts, appeals, and evidence in criminal matters) Mizan. [In Persian]
70. Talebian, H. (2016). Naqsh-e eqrar dar kashf-e jorm-e elmi (The role of confession in scientific crime detection) *Kargah*, 36, 45–47. [In Persian]
71. *The Qur'an*. (n.d.). The Qur'an (M. Fooladvand, Trans.). [In Arabic]
72. United Nations General Assembly. (1984). Convention against torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment (Resolution 39/46).
73. Vaziri, M., & Abedi, M. (2016). Sakht-e qa'edeh-ye feqhi-ye karamat (Construction of the jurisprudential rule of human dignity) *Pajuhesh-haye Feqh va Hoquq-e Eslami*, 44, 132–162. [In Persian]
74. Yusofi, I., & Yusofi, S. (2025). *Ayin-e Dādesi-ye Keyfari 1 va 2* (Criminal procedure 1 and 2) Mizan. [In Persian]
75. Zamani, R. (2016). Barrasi-ye shiveh-haye akhz-e eqrar va naqsh-e an dar esbat-e edda'a (A study of methods of obtaining confession and its role in proving claims) *Nashriyeh-ye Kanun-e Vokala-ye Dadgostari*, 3–42. [In Persian]

The Inefficiency of Mainstream Criminological Theories in Analyzing Rural Crime in Iran

Zahra Rastaei¹ | Amir Paknahad² | Mehrdad Rayejian Asli³

1. PhD Student, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Humanities, Shi.C., Islamic Azad university, Shiraz, Iran. Email: Zahra.rastaei@iau.ac.ir
2. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Humanities, Shi.C., Islamic Azad University, Shiraz, Iran. Email: ampaknahad@iau.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Law and Jurisprudence, Institute for Research and Development in the Humanities(SAMT), Tehran, Iran. Email: m.rayejian@samt.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 23 November 2025

Revised: 25 January 2026

Accepted: 2 February 2026

Available Online: 31 March 2026

Keywords

Rural Criminology,
Mainstream
Criminology, Rural
Subsistence Cultural
and Social Structures,
Rural Crimes.

Abstract

Criminological literature has historically been urban-centric, although crime, as a social phenomenon is not exclusive to urban areas. In mainstream criminology urban crime serves as the theoretical framework. However, a critical examination of these theories reveal inefficiency in addressing crimes in rural areas. Many theories in this field focus on large populations, cultural diversity, social class hierarchy, and social disorganization, which are more compatible in urban behavior. Meanwhile, rural areas are characterized by smaller populations, homogeneous culture, ethnic-based social classes, and a strong social bond. These differences have influenced crime patterns and led to area-specific offences. In rural communities, crimes related to the environment and rural economy, such as poaching, digging unlicensed wells, and changes in land use are more commonly found. This research employs a descriptive bibliometric approach to analyze the existing gap in the mainstream criminological theories, reveals significant differences between rural and urban crimes and highlights that rural crimes cannot be analyzed simply as an extension of urban crimes. Identifying the shortcomings of such theories enables a better understanding of rural crimes, leading to appropriate preventive measures.

Cite this article: Rastaei, Z.; Paknahad, A.; Rayejian Asli, M. (2025). "The Inefficiency of Mainstream Criminological Theories in Analyzing Rural Crime in Iran". *Criminal Law Doctrines*, 22(30). 101-138. <https://doi.org/10.30513/cld.2026.7548.2192>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

Rural areas are generally known as places with natural landscapes and warm and friendly communities who play a fundamental role in agricultural production, livestock , and handicrafts. Despite their vital contribution to economic, food, and cultural security, these areas have remained disadvantaged in many respects across numerous countries.

Rural crimes are also among the topics that have received less attention in mainstream criminological theories, as though rural areas were assumed to be largely immune to crime. A review of the criminological literature shows that theorists have traditionally sought to explain the causes of crime in urban areas, with their theories largely developed in response to urban needs. However, rural areas differ from urban areas in their economic, social, cultural, and geographical characteristics.

Therefore, given that crime is also recognized as a significant social challenge in rural areas, the present study examines whether mainstream criminological theories can be used to explain patterns of rural crime. The findings indicate that mainstream criminological theories are unable to adequately explain rural crime because they are rooted in an urban areas and fail to account for the distinctive characteristics of rural areas. Thus, the main purpose of writing this research is to examine the inefficiencies of mainstream criminological theories in explaining rural crime in the context of rural areas of Iran.

There is relatively little research on rural crime in the Iranian criminological literature. Most of the existing studies, which have been conducted within the field of geography, focus only on specific aspects of rural crime. For example, in a study entitled *The Relationship between Geography and Crime*, the authors focused exclusively on urban safety and security issues. The present study shows that levels of crime and social disorder increase with the physical and social expansion of cities and growing demographic, social, and cultural heterogeneity. Finally, and as a conclusion the authors also identified several factors associated with crime, including the time and location at which crimes are more likely to occur, such as the early morning hours and deserted streets (Narogheh, Elahvardi Megouni, & Kazemi Jooybari, 2020, p. 128). Therefore, in that study, the authors viewed crime as an exclusively urban phenomenon, implicitly assuming that crime does not occur in rural areas or other small, sparsely populated communities.

In another study, titled *Geography of Crime in Rural Areas with an Emphasis on Livestock Theft in the Chahardoli District of Qorveh County*, the authors focused exclusively on livestock theft in the villages of that district (Rezvani et al., 2011, p. 39). However, no attention has been paid to environmental crimes, which are widespread in rural areas.

In another study, titled *The Effect of Courtyard Walls on the Security of Rural Houses (Case Study: Aimar Mohammad Village, Golestan Province)*, the authors examined how the design of residential courtyard walls contributes to improving the security of rural

residents. the study focused only on the role of architectural design in crime prevention and improve the security. At the end of the article, it is mentioned that increasing visual features such as placing transparent walls will provide greater security to the residents. (Emami, Imeri, Moradi, 2017, p. 116) However, it appears that, due to the presence of informal social control in rural areas, theft from agricultural fields is more common than residential burglary. These studies therefore suggest that the analysis of rural crime, has received less attention due to the specific requirements of these areas.

These research gaps can be attributed to the dominance of urban-centered approaches to criminology, which view rural crime merely through the lens of urban areas. In this regard, a review of mainstream criminological theories shows that theorists have emphasized factors such as population density, cultural diversity, weak informal social control, and class structure-all of which are characteristic features of urban societies. However, low population density, cultural cohesion, strong informal social control, and a livelihood-based social structure limit the applicability of these theories in rural contexts. The findings of the present study also show that rural areas with such characteristics are not free from crime, despite the common perception of the public and official authorities. Instead, these conditions sometimes lead to crimes that differ from those committed in urban areas. Recognizing these limitations can improve our understanding of rural crime and support the development of effective crime prevention strategies.

Method

The present study was conducted with a descriptive-analytical method and a theoretical-critical approach. Secondary data were collected through a review of the relevant literature. For this purpose, theoretical works as well as published Iranian and international empirical studies on rural crime were utilized.

Results

The results show that the economic, cultural, social, and geographical structure of rural areas gives rise to types of crime that cannot be adequately explained by classical mainstream criminological theories.

Conclusions

In general, crime is also recognized as a major challenge in rural areas. However, mainstream criminological theories, which were formed in urban areas, have also focused on the structural components of those areas. while rural contexts are associated with characteristics such as low population, cultural cohesion, deep social control, and cultural prejudices, these theories are not sufficient to explain rural crime and can account for only some of its aspects. Therefore, identifying the limitations of these theories will help policymakers and researchers pay greater attention to rural areas from a criminological perspective and support the development of policies tailored to these areas.

Author Contributions

The authors contributed equally to the research and writing of the article.

Data Availability Statement

No data are available.

Acknowledgements

The Authors would like to thank the anonymous reviewers for their constructive comments.

Ethical Considerations

The authors have avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other forms of research misconduct and they have approved this statement.

Funding

This article received no specific financial support from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflict of interest.

ناکارآمدی نظریه‌های جرم‌شناسی جریان اصلی در تحلیل بزهکاری روستایی ایران

زهرا راستایی^{۱*} | امیر پاک‌نهاد^۲ | مهرداد رایجیان اصلی^۳

۱. گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران. zahra.rastaei@iau.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران. ampaknahad@iau.ac.ir
۳. گروه حقوق و فقه، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی: سمت، تهران، ایران. m.rayejian@samt.ac.ir

چکیده

در ادبیات جرم‌شناسی، همواره بزهکاری شهری به عنوان کانون توجه جرم‌شناسان بوده است. این در حالی است که ارتکاب جرم یک پدیده اجتماعی صرفاً شهری نیست. جرم‌شناسی جریان اصلی نیز همواره بزهکاری شهری را مبنای نظریه‌پردازی قرار داده است. بسیاری از این نظریات بر عواملی مانند تراکم جمعیت، تنوع فرهنگی، ساختار طبقاتی و بی‌سازمانی اجتماعی تأکید دارند که با بافتار شهری سازگارترند، در حالی که جمعیت اندک، انسجام فرهنگی، ساختار اجتماعی قومی، و پیوندهای عمیق اجتماعی، از ویژگی‌های ملموس محیط روستایی است. این تفاوت‌ها حتی بر الگوهای بزهکاری نیز تأثیر می‌گذارد و شرایط را برای ارتکاب جرائم خاصی هموار می‌سازد. در مناطق روستایی ارتکاب جرائمی با ماهیت زیست‌محیطی و اقتصادی از قبیل شکار غیرمجاز، حفر غیرمجاز چاه آب، تغییر کاربری اراضی و مواردی از این قبیل، بیش از سایر جرائم محتمل به نظر می‌رسد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای به بررسی خلأهای موجود در نظریات جرم‌شناسی جریان اصلی می‌پردازد و نشان می‌دهد که بزهکاری روستایی را نمی‌توان صرفاً در امتداد بزهکاری شهری بررسی نمود. شناسایی ناکارآمدی این نظریات زمینه را برای درک بهتر بزهکاری روستایی و طراحی راهبردهای پیشگیرانه فراهم می‌سازد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ ارسال: ۱۴۰۴/۰۶/۱۹
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۲۴
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۳۰
تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۱۰/۱۵

کلیدواژه‌ها

جرم‌شناسی روستایی؛
جرم‌شناسی جریان اصلی؛
عملکرد معیشتی روستایی؛
عملکرد فرهنگی و اجتماعی
روستایی؛ بزهکاری روستایی.

استناد: راستایی، زهرا؛ پاک‌نهاد، امیر؛ رایجیان اصلی، مهرداد. (۱۴۰۴). ناکارآمدی نظریه‌های جرم‌شناسی جریان اصلی در تحلیل بزهکاری روستایی ایران. آموزه‌های حقوق کیفری، ۲۲(۳)، ۱۰۱-۱۳۸.

<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7548.2192>

مقدمه

اگرچه مفهوم روستا بدیهی به نظر می‌رسد، اما ارائه تعریفی دقیق از آن ساده نیست و اختلاف قابل توجهی میان ملت‌ها در تعیین یک منطقه به عنوان روستا وجود دارد (Hale & Harkness, 2023, p. 19). برای مثال، در ایالات متحده، اداره سرشماری روستا را به عنوان هر جمعیت، مسکن یا منطقه‌ای که در یک منطقه شهری نیست تعریف می‌کند. در حقیقت، روستا را می‌توان اولین شکل از حیات جمعی انسان در یک عرصه طبیعی دانست که از ویژگی‌های متعددی برخوردار است (گلی و همکاران، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۸). در این میان، تصور روستا به عنوان مکانی با چشم‌انداز ویژه، به دور از هیاهوهای زندگی شهری همراه با مردمانی خونگرم و صمیمی، تصویری است که به کثرات در رسانه‌ها و در تصور عامه مردم نمایان می‌گردد. تصور جرم‌شناسان نیز گویی بر این بوده است که روستا همواره از گزند جرم در امان مانده است و فرد روستایی به عنوان یک فرد ساده هرگز مرتکب جرم نخواهد شد. تحقیقات نیز نشان می‌دهند که جرم‌شناسی آمریکایی به طور عمده با نادیده گرفتن ۹۷٪ از مناطق سرزمینی و ۱۹٪ جمعیت این کشور، عمدتاً بر محیط‌های شهری تمرکز داشته است (رایجیان اصلی، ۱۴۰۲، ص. ۴۴۵). با این حال، در ادبیات جرم‌شناسی نیز روستا تعریف واحد و قطعی ندارد، که همین موضوع از چالش‌های اساسی مطالعه جرم در این بافتار توصیف می‌شود. اما محققان در جرم‌شناسی روستایی فراتر از ویژگی تراکم پایین جمعیت رفته‌اند و معیارهایی مانند دورافتادگی، تقسیم کار، منابع محدود، و پیوندهای عمیق اجتماعی را مهم‌ترین معیارهای تمیز روستا از شهر معرفی می‌نمایند (Peterson, 2024, p. 2 & 3).

بعد از تولد جرم‌شناسی با اندیشه‌های بکار یا سزار لومبروزو، برخی از جرم‌شناسان و جامعه‌شناسان آمریکایی و انگلیسی منتقد، نظریه‌های جرم‌شناسی لیبرال، جرم‌شناسی رایج یا عمده یا به عبارتی، جرم‌شناسی جریان اصلی را زیر سؤال بردند و اندیشه‌هایی را مطرح ساختند که با عنوان «جرم‌شناسی انتقادی» شهرت یافت (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۷، ص. ۲۱). در تداوم همین

۱. در بسیاری از مطالعات جرم‌شناسی، مؤلفه تراکم جمعیت برای شناسایی مناطق روستایی از شهری کنار گذاشته و برخی از مناطق به عنوان مناطق بینابینی و در پیوستار روستا-شهر (Rural-Urban continuum) مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. بنابراین، برخی مناطق از قبیل مناطق حاشیه‌ای، مناطق پیرامون شهر، شهرک‌ها را نمی‌توان به صورت مطلق روستا یا شهر دانست. (Peccato, 2023, p. 38-39; Abraham & Ceccato, 2020, p. 251; terson, 2024, p. 3). اما به طور کلی، در صورتی که شهرک‌ها دارای شبکه‌های اجتماعی فشرده، دسترسی محدود به خدمات، ساختار اقتصادی شبه روستایی و وابستگی به منابع طبیعی باشند می‌توان آن‌ها را دارای ویژگی‌های مشابه روستا دانست. بنابراین، تحلیل جرم در این مناطق را می‌بایست مبتنی بر شرایط واقعی زیست اجتماعی دانست و نه صرفاً برچسب‌های اداری.

رویکرد، شاخه‌های متنوع جرم‌شناسی انتقادی از جمله جرم‌شناسی فرهنگی، محکومان، سبز، فمینیستی و غیره از دهه ۱۹۹۰ میلادی پدید آمدند (نجفی ابرندآبادی، ۱۴۰۳، ص. ۱۴-۱۹).

جرم‌شناسی روستایی نیز از دیگر شاخه‌های جدید جرم‌شناسی انتقادی محسوب می‌شود که به مطالعه جرم در مناطق روستایی، عوامل مؤثر بر ارتکاب جرائم روستایی، توزیع ناعادلانه منابع و بزه‌دیدگی ساختاری در این مناطق می‌پردازد. در حقیقت، جرم‌شناسی روستایی با انتقاد از این‌که از زمان آغاز مطالعات جرم‌شناسی، جرم به عنوان یک چالش در روستاها تصور نمی‌شود شکل گرفت. نرخ پایین میزان جرم در مناطق روستایی، به طور کلی این تصور را برای عموم تقویت کرده است که جرم تهدید چندان جدی محسوب نمی‌شود. این در حالی است که نرخ جرم به تنهایی معیار کافی برای تبیین و تحلیل پیچیدگی‌های مرتبط با بزهکاری روستایی نیست (Ceccato & Abraham, 2022, p. 14). دونرمیر، جابز و بارکلی در بررسی جامع پژوهش جرائم روستایی بیان می‌کنند: «اگر جرائم روستایی تاکنون مورد توجه قرار نگرفته‌اند، به دلیل سلطه تفکر «گونه ایده‌آل» است که در تقابل با شرایط جرم‌زا قرار می‌گیرد. بر اساس این تفکر، موقعیت‌های جرم‌زا تنها در محیط‌های شهری وجود دارند. از این رو، جرائم روستایی کمتر مورد تبیین قرار گرفته‌اند» (رایجیان اصلی؛ دانش ناری، ۱۴۰۲، ص. ۵۲).

بنابراین، با این دیدگاه که جرم در مناطق روستایی نیز چالشی مهم شناخته می‌شود، پژوهش حاضر در مقام پاسخ به این سؤال است که آیا می‌توان از نظریه‌های جریان اصلی در مقام تبیین انواع بزهکاری‌های روستایی بهره جست؟ به نظر می‌رسد که این نظریات به دلیل داشتن ماهیت شهری و نادیده گرفتن ساختارهای روستایی، قادر به تبیین جرائم ارتكابی مناطق روستایی نیستند.

در مطالعات انجام‌گرفته در حوزه جرم‌شناسی ایران، مطالب زیادی در زمینه بزهکاری روستایی مشاهده نمی‌شود. برخی از مطالعات موجود نیز که عموماً در حوزه جغرافیا نگارش یافته، صرفاً به برخی جنبه‌های بزهکاری روستایی پرداخته و تبیین جرم‌شناختی کاملی از آن‌ها صورت نگرفته است. برای مثال، در پژوهشی با عنوان «رابطه جغرافیا و جرم»، نویسندگان صرفاً به مسائل ایمنی و امنیت شهری توجه داشته‌اند، به این صورت که با گسترش فیزیکی و اجتماعی شهرها و وجود ناهمگونی جمعیتی، اجتماعی و فرهنگی، میزان ناهنجاری و ارتکاب جرم نیز افزایش داشته است. در نتیجه‌گیری، نویسندگان به درستی به برخی مؤلفه‌های مؤثر

در ارتکاب جرم از قبیل زمان و مکان مناسب برای ارتکاب جرم، اشاره داشته‌اند (از قبیل اول صبح، یا در خیابان‌های خلوت و...) (ناروقه و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۱۲۸). بنابراین، در این پژوهش نگارندگان به پدیده مجرمانه به عنوان یک موضوع کاملاً شهری نگریسته‌اند؛ گویی که در مناطق روستایی و محیط‌های کوچک با جمعیت کم، امکان ارتکاب جرم وجود ندارد.

در مطالعه‌ای دیگر تحت عنوان «جغرافیای جرم در نواحی روستایی با تأکید بر سرقت دام در بخش چهاردولی شهرستان قروه»، نویسندگان به بررسی ارتکاب سرقت در روستاهای همان منطقه پرداخته‌اند (رضوانی و همکاران، ۱۳۹۰، ص. ۳۹). این در حالی است که به جرائمی از قبیل حوزه محیط زیست و یا خشونت‌های بین فردی و قبیله‌ای مناطق، توجهی صورت نگرفته است. بنابراین عدم توجه به ساختار فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی روستایی و جرائم این حوزه، از نواقص پژوهشی شناخته می‌شود. در نگارشی دیگر، تحت عنوان «تأثیر دیوار حیاط بر امنیت خانه‌های روستایی (نمونه موردی: روستای ایمرمحمد، استان گلستان)»، نویسندگان به بررسی چگونگی معماری دیوارهای منازل مسکونی در راستای تأمین امنیت روستاییان پرداخته‌اند. بنابراین، نویسندگان در این پژوهش صرفاً به تحلیل نقش مؤثر معماری در ارتکاب جرم توجه کرده‌اند. در نتیجه‌گیری این مقاله، به این موضوع اشاره شده است که با افزایش ویژگی‌های بصری از قبیل قرار دادن دیوارهای شفاف، امنیت بیشتری به اهالی القا خواهد شد (امامی و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۶)، درحالی‌که به نظر می‌رسد در مناطق روستایی به دلیل وجود نظارت‌های غیررسمی، سرقت از مزارع کشاورزی بیش از سرقت از منازل ارتکاب یابد. در ادبیات جامعه‌شناسی بین‌المللی نیز سیناتی با بازخوانی کتاب روستایی لهستانی^۲ و با تمرکز بر جامعه روستایی لهستان، به بررسی پیوند میان ساختارهای سنتی خانواده، اقتصاد معیشتی روستایی و تغییرات اجتماعی ناشی از آسیب‌های اجتماعی مانند «مهاجرت» پرداخته است. این مطالعه به‌طور کلی نشان می‌دهد که درک تحولات اجتماعی و کنش‌های فردی در بافتار روستایی، مستلزم مطالعه ویژگی‌های فرهنگی-اجتماعی منحصر به این بافتار می‌باشد (Sinati, 2008). با این حال، در ادبیات جرم‌شناسی ایران، تحلیل بزهکاری روستایی با توجه به اقتضائات خاص این مناطق، کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

بر این اساس، عدم شناسایی عناصر محوری که الگوهای مرتبط با بزهکاری روستایی را

روشن می‌سازند، یک شکاف شناخته‌شده در ادبیات جرم‌شناسی ایران را ایجاد نموده است. در پژوهش حاضر که با روش توصیفی-تحلیلی و با رویکردی نظری-انتقادی صورت گرفته، داده‌ها به صورت ثانویه و از طریق مطالعات کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. بدین منظور، از آثار نظری و نیز پژوهش‌های تجربی منتشرشده داخلی و خارجی در حوزه بزهکاری روستایی بهره‌برداری شده است. لازم به ذکر است که این گزارش‌های آماری حاصل گردآوری مستقیم داده‌های میدانی نگارندگان نبوده و صرفاً برای تقویت تحلیل نظری استفاده شده‌اند. بدین ترتیب، هدف اساسی از نگارش این پژوهش، بررسی ناکارآمدی‌های نظریه‌های جرم‌شناسی جریان اصلی در تبیین بزهکاری روستایی در بستر مناطق روستایی ایران است.

بنابراین، در این مطالعه در گام نخست، به بررسی مؤلفه‌ها و وجوه مشترک در میان نظریه‌های جریان اصلی خواهیم پرداخت. این موارد در حقیقت، ویژگی‌هایی هستند که در میان اغلب نظریه‌های جریان اصلی قابل مشاهده است. در همان بخش به نقد آن‌ها در محیط روستایی نیز خواهیم پرداخت. تحلیل این نظریه‌ها در ابتدای مطالعه، مقدمه‌ای برای نشان دادن محدودیت‌ها و ناکارآمدی‌های آن‌ها در تبیین واقعیت‌های بزهکاری روستایی شناخته می‌شود. در بخش دوم، ساختار منحصربه‌فرد بافتار روستایی و محدودیت‌های نظریه‌های جریان اصلی در بافتار روستایی مورد بررسی و نقد قرار گرفته است و سپس در بخش سوم، الگوهای بزهکاری روستایی را مورد بازبینی قرار می‌دهیم. تأکید می‌کنیم که این پژوهش با تمرکز بر نقد نظریه‌های جریان اصلی، بزهکاری روستایی را به مثابه بستر تحلیلی و میدان سنجش کارآمدی این نظریه‌ها مورد بررسی قرار می‌دهد. بدیهی است که شناسایی محدودیت‌های موجود، راه را برای انجام پژوهش‌های نوین جرم‌شناسی تسهیل می‌نماید. پیش از ورود به تحلیل نظری، لازم به توضیح است که هرچند در بسیاری از جرائم روستایی، مرتکبان غالباً از ساکنان محلی‌اند و در پاره‌ای از موارد، شهرنشینان یا مهاجران نیز می‌توانند نقش داشته باشند، اما تمرکز این پژوهش بر هویت مکانی مرتکبان نبوده است، بلکه بر تحلیل ساختارها و شرایط زمینه‌ای روستاها به عنوان بسترهای تسهیل‌کننده بزهکاری است.

۱. وجوه مشترک نظریه‌های جریان اصلی جرم‌شناسی

با وجود تفاوت‌های میان برخی از ویژگی‌های اساسی نظریه‌های جرم‌شناسی جریان اصلی، اما برخی ویژگی‌ها و مفروضات مشترک را، که البته عموماً بر تجربه جوامع شهری و صنعتی استوار

می باشند، می توان در میان همه نظریات دید. شناخت این مفروضات زمینه لازم را برای درک و بررسی ناکارآمدی آن ها در تحلیل بزهکاری روستایی ایران فراهم می سازد. برخی از مهم ترین مؤلفه های اساسی در شکل گیری نظریات جریان اصلی را می توان در تراکم جمعیت، ناهمگونی فرهنگی، ضعف کنترل اجتماعی و ساختارهای طبقاتی مشاهده نمود.

۱-۱. تراکم جمعیت و بی سازمانی اجتماعی

یکی از اولین مؤلفه های اساسی در میان اندیشه های جریان اصلی، نقش تراکم جمعیت در تضعیف پیوندهای اجتماعی است که منجر به افزایش بزهکاری می شود. این موضوع به عنوان یکی از ویژگی های اساسی کلان شهرها منشأ شکل گیری برخی از نظریات جریان اصلی بوده است. در این میان، مکتب شیکاگو به عنوان دیدگاهی مهم در حوزه جامعه شناسی جنایی و جرم شناسی، ازدحام جمعیت را عامل مهم بزهکاری معرفی می نماید. از منظر پارک و برگس، با افزایش تدریجی جمعیت در منطقه انتقال، نرخ ارتکاب جرم نیز افزایش می یابد (پاک نهاد، ۱۴۰۰، ص. ۷۸-۸۵). دورکهایم نیز در نظریه بهنجاری بزهکاری، به عامل تراکم جمعیت به عنوان یکی از عوامل گذار جوامع از همبستگی مکانیکی به ارگانیکی توجه داشته است. از منظر او، تقسیم کار پیچیده، جمعیت متراکم و روابط غیرشخصی، هنجارهای مشترک را تضعیف می کنند و منجر به بی هنجاری می شوند (پاک نهاد، ۱۴۰۱، ص. ۱۳۴-۱۳۶).

با این تفسیر می توان توجه نظریه پردازان جریان اصلی را به عامل بنیادین در ارتکاب جرم و نقش آن در بروز بی سازمانی اجتماعی مشاهده نمود. بنابراین، بر پایه این نظریات، می توان انتظار داشت که مناطقی با تراکم جمعیت پایین (مانند روستاها)، عاری از هر گونه پدیده مجرمانه باشند. با این حال، مطالعات موجود در مناطق روستایی نشان می دهد که میزان جرم در روستاها، بر اساس نوع منطقه های روستایی و گونه های خاص جرم، حتی از میزان جرم در شهرها بیشتر است (رایجیان اصلی؛ دانش ناری، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۰). در حقیقت، برخلاف آنچه این نظریات بیان می دارند، نرخ رشد جمعیت در بخش های روستایی ایران نسبتاً ثابت بوده است و در این مناطق، جمعیت کم، وجود روابط خویشاوندی، سنت ها و ارزش های بومی همواره نقش مهمی در حفظ انسجام اجتماعی ایفا می کند.

۲-۱. تنوع فرهنگی و ناهمگنی اجتماعی

یکی دیگر از عناصر محوری در اندیشه های جرم شناسی جریان اصلی، تأکید بر تنوع فرهنگی

است. در میان این چارچوب‌های نظری، مکتب شیکاگو بیشترین تأکید را بر تنوع فرهنگی و ناهمگونی اجتماعی دارد. شاو و مک‌کی متغیرهایی مانند فقر و شرایط نامطلوب اقتصادی، افزایش جمعیت و جابه‌جایی مکرر ساکنان را عوامل مؤثر در وقوع جرم در شهر شیکاگو شناسایی کردند (عصاره؛ شامبیاتی، ۱۳۹۲، ص. ۱۷-۱۹). این مؤلفه‌ها نیز به تدریج انسجام اجتماعی را کاهش می‌دهد و منجر به افزایش بزهکاری می‌شود، درحالی‌که در مناطق روستایی، وجود ارتباطات قومی و خویشاوندی، انسجام اجتماعی را تقویت می‌کند و مانع از بروز آشفتگی‌های اجتماعی است. در کنار مکتب شیکاگو، تورستن سلین^۳ نیز در چارچوب نظریه تعارض فرهنگی، ارتکاب جرم را نتیجه‌ای از تنوع فرهنگی معرفی می‌نماید. به اعتقاد سلین، تلاقی دو یا چند فرهنگ، و مجاورت با ارزش و هنجارهای متفاوت عامل اساسی ارتکاب جرم است (پاک‌نهاد، ۱۴۰۱، ص. ۱۷۵). با این حال، از آنجاکه بخش عمده آن‌ها در بستر جوامع مهاجرپذیر، به‌ویژه ایالات متحده، شکل گرفته است، تنوع فرهنگی را نمی‌توان از عوامل ارتکاب جرم در روستاها در نظر گرفت. در نتیجه، کاربرد این نظریه در روستاهای ایران نیز که معمولاً از جمعیت غیربومی استقبال نمی‌کنند، چالش‌برانگیز است.

۳-۱. ضعف کنترل اجتماعی غیررسمی

یکی دیگر از جنبه‌های محوری در چارچوب‌های نظریات جریان اصلی، تأکید بر عامل نظارت اجتماعی ضعیف در بسترهای شهری است. شاو و مک‌کی در نظریه بی‌سازمانی اجتماعی در کنار متغیرهای گفته‌شده، نبود کنترل و نظارت اجتماعی قوی را بستر مناسبی برای افزایش ارتکاب جرم بیان می‌نمایند (پاک‌نهاد، ۱۴۰۱، ص. ۱۷۵).

افزون بر این، نظریه «پنجره شکسته» نیز همواره بر نقش ضعف کنترل اجتماعی غیررسمی، در بروز رفتارهای مجرمانه تأکید داشته است. کلینگ^۴ و ویلسون^۵ در این تئوری، بر تأثیر اهمیت بی‌نظمی در وقوع بزهکاری تأکید می‌نمایند. در فرضیه اصلی این نظریه، یک پنجره شکسته و یا دیگر علائم بی‌نظامی اجتماعی، ممکن است باعث تشدید بی‌نظمی شود. در حقیقت، استمرار بی‌نظمی و بی‌تفاوتی در میان ساکنان نسبت به رفتارهای ضد اجتماعی زمینه‌ساز افزایش بزهکاری معرفی شده است (پاک‌نهاد، ۱۴۰۰، ص. ۳۰۴).

3. Thorsten Sellin

4. George L. Kelling

5. James Q. Wilson

آنچه واضح است، به کارگیری این نظریه ها، در تحلیل بزهکاری روستایی با محدودیت های قابل توجهی مواجه است. از یک سو، نظارت و کنترل اجتماعی در مناطق روستایی در نتیجه پیوندهای اجتماعی، بسیار قوی تر از محیط شهری است. از سوی دیگر، وقوع برخی از جرائم در محیط روستایی را نمی توان با استفاده از این نظریه ها تفسیر نمود. ریشه های جرائمی مانند اختلافات قبیله ای و محلی، جرائم علیه محیط زیست، اختلاف بر سر زمین های کشاورزی و مانند این ها را باید در احساسات و حتی آداب و رسوم رایج آن جوامع جست وجو نمود.

۴-۱. تمرکز بر ساختار طبقاتی و فقر شهری

تأکید بر ساختار طبقاتی نیز به عنوان یکی از عوامل وقوع جرم در میان برخی نظریات جرم شناسی جریان اصلی شناخته می شود. در این رویکردها، جرم در نتیجه موقعیت های نابرابر اقتصادی ارتکاب می یابد. به گفته رابرت مرتن،^۶ در جامعه آمریکا هدف کسب موفقیت مادی است. با این حال، همه افراد در عالم واقع نمی توانند به چنین اهدافی دست یابند، چراکه همه آنان امکانات لازم برای موفق شدن را در اختیار ندارند و این شکاف میان اهداف مطلوب اجتماعی و ابزارهای محدود منجر به ایجاد فشار و آثومی برای برخی گروه های اجتماعی است (Newburn, 2017, p. 188).

بدیهی است که محرومیت اقتصادی و فقر از عوامل ارتکاب جرم در روستاهای ایران نیز شناخته می شوند. با این حال، الگوهای بزهکاری روستایی مشاهده شده در بافتار روستایی عموماً با الگوهای موجود در محیط شهری متفاوت است. توضیح آن که، در حالی که مقصود مرتن از نظریه فشار، کسب منفعت مادی در جهت ثروتمندتر شدن بوده است، در بافتار روستایی، جرائم مالی در جهت کسب حداقل های معیشتی ارتکاب می یابند.

۵-۱. انطباق ناپذیری مؤلفه های موجود با مناطق روستایی ایران

دقت در مؤلفه های فوق نشان می دهد که نظریه های جریان اصلی (شیکاگو، فشار، بی سازمانی، پنجره شکسته، تعارض فرهنگی و غیره) عمدتاً در مناطق شهری و در پاسخ به همان مشکلات مناطق شهری طراحی شده اند. از این رو پیش فرض های مشترک این نظریه ها بر بستر ساختارها و واقعیت های شهری طراحی شده اند و کارآمدی آن ها نیز در همان چارچوب سودمند خواهند بود. با این حال، انطباق این مفروضات در کنار شرایط ساختاری اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی

6. Robert Merton

روستایی تفاوت‌های عمیقی را نمایان می‌سازد. توضیح آن‌که، مؤلفه‌های فوق (تراکم جمعیت، اختلاف طبقاتی، تنوع فرهنگی و...) که زیربنای نظریه‌های جریان اصلی را تشکیل می‌دهند، در روستاهای ایران موجودیت ندارند و یا به صورت کاملاً سطحی مشاهده می‌شوند. در مقابل، مؤلفه‌هایی مانند وجود جمعیت کم، پیوندهای عمیق اجتماعی، ساختار اقتصادی معیشتی وابسته به زمین، سازوکارهای نظارت غیررسمی تشکیل دهنده ساختار روستایی است که شرایط را برای ارتکاب جرائم بعضاً متفاوتی از مناطق شهری فراهم می‌سازد. در ادامه ابتدا به تبیین ساختار روستایی ایران و سپس اقسام و گونه‌های بزهکاری این مناطق خواهیم پرداخت.

۲. ساختار روستایی ایران و محدودیت‌های نظریه‌های جریان اصلی در بافتار روستایی

به طور کلی، ویژگی‌های ساختاری خاص مناطق روستایی ایران، از منظر اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و محیطی، کاربست نظریه‌های جرم‌شناسی جریان اصلی را با مانع مواجه می‌سازند. اما باید به این نکته توجه داشت که تحلیل بزهکاری در مناطق روستایی بدون توجه به ساختارهای بنیادین این جوامع امکان‌پذیر نیست. بنابراین، در این بخش، به بررسی ویژگی‌های ساختاری مناطق روستایی و ناکارآمدی‌های این نظریه‌ها در بافتارهای روستایی می‌پردازیم. این ویژگی‌ها نشان می‌دهند که نظریه‌های جریان اصلی نه تنها برای بافتار روستا طراحی نشده‌اند، بلکه حتی در صورت به‌کارگیری نیز با محدودیت‌ها و ناکارآمدی‌های جدی مواجه خواهند بود.

۱-۲. ساختار اقتصادی و معیشتی

اهالی شهر و روستا از نظرگاه‌های متفاوتی از جمله مسائل اقتصادی با یکدیگر تفاوت‌های فاحش دارند. توضیح آن‌که، در حالی که زندگی شهری متکی بر تنوع تخصص‌هاست، که همین ویژگی و تقسیم کار در میان مردم موجب پیدایش مشاغل گوناگون است، اجتماعات روستایی از حیث تقسیم کار، در سطح پایین‌تری نسبت به مناطق شهری قرار دارند (کی‌نیا، ۱۴۰۱، ص. ۱۲۰). در حقیقت، تنوع پایین مشاغل اقتصادی روستایی و وابستگی اقتصادی بسیاری از آن‌ها به کشاورزی و دامداری و بهره‌برداری از منابع طبیعی (Jobs et al., 2001, p. 5)، زندگی روزمره ساکنان را به محیط طبیعی وابسته ساخته است؛ بنابراین، اهالی روستا همواره ارتباط مستقیمی با آن دارند (Eman & Bulovec, 2021, p. 43). بدیهی است که ایجاد هر گونه اختلال در منابع طبیعی مانند کمبود آب،

زمین و فشار اقتصادی ناشی از آن می تواند منجر به کاهش درآمد آن ها شود و گاه زمینه ارتکاب جرم را فراهم آورد.

در حالی که احتمالاً برخی، وجود فشار ناشی از مشکلات اقتصادی در مناطق روستایی را با نظریات جریان اصلی مانند فشار مرئوس منطبق نمایند، اما با اندکی دقت، متوجه تفاوت های ارزشی و اهدافی در روستاها خواهیم شد. از آنجاکه در مناطق روستایی ارزش های معیشتی و حیثیتی ارجحیت دارند، بسیاری از جرائم نیز ناشی از فشارهای معیشتی و ضعف در ساختار محیطی ارتکاب می یابند. بنابراین جاه طلبی و ثروت اندوزی در روستا به عنوان آخرین ارزش تلقی می شود.

یکی دیگر از نظریات مرتبط با کارکرد اقتصادی جوامع، نظریه فرصت های افتراقی ریچارد کلورد و لوید اهلین^۷ است که به موجب آن، برخی افراد که قادر به دسترسی به فرصت های قانونی نیستند، به دنبال فرصت های غیرقانونی می روند تا نیازها و خواسته های خود را برآورده نمایند (پاک نهاد، ۱۴۰۰، ص. ۱۶۶). لذا این نظریه بزهکاری را نتیجه دسترسی به فرصت های نامشروع می داند، درحالی که بزهکاری روستایی ناشی از فراوانی فرصت های نامشروع نیست، بلکه نتیجه کمبود منابع حیاتی و فشار معیشتی است. بنابراین، هدف از ارتکاب جرم در این مناطق، کسب سود بیشتر نیست، بلکه باید آن را در حفظ و تأمین حداقل های معیشتی جست. بنابراین، فرض اساسی نظریه فرصت، مبنی بر انتخاب میان مسیر مشروع و نامشروع با بافتار روستایی چندان منطبق نیست.

۲-۲. ساختار هنجاری- فرهنگی

در حالی که پراکندگی و کثرت و اختلاف منابع، رقابت و سبقت و سرعت و خودخواهی از مظاهر زندگی شهری و جوامع ثانوی صنعتی است، یکپارچگی و وحدت و هدف مشترک و صفا و یکرنگی و همکاری از مظاهر زندگی روستاییان و جوامع اولیه است (کی نیا، ۱۴۰۱، ص. ۱۲۰). روستاییان در سراسر جهان اصولاً وابسته به سنت ها، آیین ها و باورهای بومی اند و این عوامل نقش بسیار مهمی در انسجام ساختار فرهنگی آن ها ایفا می نماید. توضیح آن که، اهالی روستا معمولاً به باورها و هنجارهای بومی- سنتی بسیار پایبندند. این وابستگی گاه حتی منجر به مقاومت در برابر ایجاد تغییر در هنجارهای مرسوم می گردد (Peterson, 2024, p. 4). احترام به هنجارهای نهادینه شده همراه

7. Lloyd E. Ohlin

با تعصب نسبت به آن‌ها، حتی قوانین را در نظر آن‌ها کم‌ارزش تلقی کرده است، تا اندازه‌ای که گاه از اجرای قانون نیز ممانعت می‌نمایند. مواردی مانند حفر غیرمجاز چاه آب، شکار غیرقانونی و سایر تخلفات زیست‌محیطی را تحت پوشش همین باورها و توجیهات فرهنگی می‌توان تبیین نمود (Ceccato, 2025, p. 385).

برخی دیگر از مؤلفه‌های ساختار فرهنگی نیز نقش قابل توجهی در وقوع پدیده مجرمانه در جوامع روستایی دارند. برای مثال، در حالی که مطالعات متعدد، پیوندهای اجتماعی ضعیف را عامل تمایل افراد به ارتکاب جرم شناسایی می‌کنند، برخی از پژوهش‌ها وجود پیوندهای اجتماعی قوی را عامل افزایش جرم معرفی کرده‌اند. برای مثال، مواردی مانند خشونت علیه اشخاص آسیب‌پذیر (زنان) یا تخلفات زیست‌محیطی را می‌توان در عملکرد فرهنگ روستایی جست‌وجو نمود (Ceccato, 2025, p. 384).

آنچه نظریات مرتبط با ساختارهای هنجاری فرهنگی مانند نظریه کنترل اجتماعی هیرشی را با مناطق روستایی چالش‌ساز می‌نماید، ارتباط قوی میان اعضای جامعه است، بدین توضیح که به موجب این نظریه، احتمال بزهکاری درباره افرادی که دارای پیوندها یا همبستگی‌های شدید با گروه‌های اجتماعی مانند خانواده، مدرسه و همسالان هستند، کمتر است. در حقیقت، از منظر هیرشی، ۴ عامل «دلبستگی، پایبندی، درآمیختگی، باور» فرد را از قانون‌شکنی باز می‌دارد (رایجیان اصلی، ۱۴۰۲، ص. ۳۵۹).

از این منظر، کنترل اجتماعی ناشی از پیوندهای اجتماعی عاملی مهم در بازدارندگی تلقی شده است، در صورتی که در روستا وجود همین پیوندهای قوی اجتماعی، گاه در مشروع تلقی نمودن ارتکاب جرم نقش مهمی ایفا می‌نماید. برای مثال، مواردی مانند نزاع قومی یا قتل‌های ناموسی از این دسته‌اند. از این رو، اتفاقاً همین موضوع کنترل اجتماعی را از کارکرد بازدارنده خارج می‌کند و به عامل تشدیدکننده بزه تبدیل می‌نماید.

۳-۲. ساختار همبستگی اجتماعی

اهالی روستا اصولاً یکدیگر را می‌شناسند و روابطشان محترمانه، صمیمانه و توأم با خلوص و صفا و یکرنگی است و نسبت به همزیستی با یکدیگر شوق و علاقه ابراز می‌کنند. بنابراین، هیچ کس در روستایش غریب نیست و مردم روستایی متجانس‌تر و همانندتر از شهرنشینان هستند. محافظه‌کاری،

سنت گرایی و عدول نکردن از رسوم و سنت ها، اعتقاد به قضا و قدر از ویژگی های جوامع روستایی است (کی نیا، ۱۴۰۱، ص. ۱۲۰).

بنابراین، یکی از شاخصه های اصلی ساختار اجتماعی روستایی، وجود ارتباطات اجتماعی عمیق میان اهالی است. اما تعامل اجتماعی در محیط های شهری نسبتاً محدود است و افراد عموماً تمایل کمتری به برقراری ارتباط با دیگران دارند و ناآشنایی با همسایگان همراه با ارتباطات محدود نیز باعث کاهش احساس همبستگی می شود (Eman & Bulovec, 2021, p. 43). بالعکس، روستایی ها اساساً یکدیگر را می شناسند، روابط نزدیک خود را حفظ می کنند و به هنجارهای اجتماعی مشترک پایبندند. آن ها هویت مشترک و اجدادی شان را به نسل های بعد از خود منتقل کرده اند که در مجموع، آن ها را بسیار مهم می دانند (Jobes et al., 2001, p. 5). می توان ادعا کرد که این خویشاوندی عمیق و ارتباطات اجتماعی اعتماد متقابل و نظارت اجتماعی را در حوزه های مختلف در میان اعضای جامعه تقویت می کند. اما گاه نیز همین انسجام اجتماعی می تواند منجر به تشدید یا کاهش بزهکاری شود (Peterson, 2024, p. 1). برای مثال، ارتباطات قوی میان خانواده های روستایی گاهی بزه دیده را از طرح شکایت منصرف می سازد و به انتقام گیری شخصی تشویق می کند.

در حالی که یکی از محورهای اساسی در نظریه های جریان اصلی و ریشه های آن در اندیشه های دورکهایم آن است که وجود پیوندهای عمیق اجتماعی میان اعضای جامعه، از گرایش به بزهکاری جلوگیری می نماید. با این حال همین کارکرد، گاه در مناطق روستایی دارای عملکرد معکوس است. به عقیده دورکهایم، وجدان جمعی و ارزش های مشترک در جوامع سنتی موجب انسجام و نظم می شود. در حالی که در بسیاری از روستاهای ایران، همین وجدان جمعی و همبستگی مکانیکی، گاه منجر به محدودیت در آزادی فرد، فشار برای تبعیت از عرف سنتی و مشروعیت بخشی به خشونت و نزاع قومی می شود. بنابراین همان عامل همبستگی که در نظریه های جریان اصلی ضامن نظم اجتماعی فرض می شود، در شرایط خاص روستایی می تواند منجر به تولید جرم و تضییع عدالت گردد.

۲-۴. ساختار زیست محیطی و جغرافیایی

انسان و محیط زیست از دیرباز با یکدیگر عجین اند، به نحوی که اقدامات بشر بر محیط زیست مباحث جدیدی را وارد حقوق نموده است (انصاریان، ۱۳۹۸، ص. ۹). روستا عرصه زندگی مرتبط با

طبیعت است و در آن روستاییان بیشترین ارتباط را با محیط طبیعی اطراف خود دارند. بنابراین تمام فعالیت‌های آن‌ها بر محیط زیست پیرامونی تأثیرگذار است (سجاسی قیداری؛ فعالی جلالی، ۱۳۹۶، ص. ۴۶)، درحالی‌که در محیط‌های شهری، دسترسی چندان راحتی به محیط طبیعی وجود ندارد. نظریه پردازان جریان اصلی نیز از توجه به مباحث محیط‌زیستی غافل بوده‌اند. آنچه بیشتر مورد توجه نظریه‌پردازان قرار گرفته است فعالیت‌های روزمره و انتخاب‌های عقلانی محور بزهکاران بوده است.

نظریه انتخاب عقلانی که توسط رونالد کلارک و دِریک کرنیش^۸ مطرح شد، مبتنی بر این فرض است که انسان‌های عاقل زمانی تصمیم به انتخاب رفتار مجرمانه به جای رفتار غیرمجرمانه خواهند گرفت که منافع خاص جرم (منافع منهای هزینه‌ها) بیشتر از منافع خاص اعمال غیرمجرمانه باشد (رحیمی‌نژاد، ۱۳۹۷، ص. ۱۰۶). در نظریه‌های انتخاب عقلانی یا فرصت فرض بر این است که بزهکار فرصت‌های شهری را بازایی می‌کند (مثلاً سرقت از مغازه، خودرو یا بانک)، درحالی‌که در مناطق روستایی، منابع طبیعی و زمین اصلی‌ترین موضوع منازعه و ارتکاب جرم هستند.

کوهن و فلسون نیز در نظریه فعالیت روزمره در تبیین جرائم شهری، بر سر عنصر وجود یک مجرم با انگیزه، توانایی ارتکاب جرم، یک هدف یا قربانی مناسب و نبود نگهداری که بتواند از وقوع آن‌ها جلوگیری کند تأکید می‌نمایند (Newburn, 2017, p. 305).

به‌رغم این‌که با تکیه بر این نظریات می‌توان به تبیین جرائم مالی از قبیل سرقت از مزارع روستایی پرداخت، چراکه این جرائم علی‌الاصول به دلیل شرایط اقتصادی و محاسبه هزینه - فایده ارتکاب می‌یابند، با این حال، با استفاده از این نظریه نمی‌توان جرائم زیست‌محیطی (مانند تصرف منابع طبیعی، تغییر کاربری اراضی) و یا جرائم خشونت‌آمیز و اختلافات محلی و قومی را تبیین نمود. در حقیقت، ریشه این مسائل را می‌بایست در ساختار فرهنگی و تفکرات سنتی مردم که اصولاً این مسائل را حق مشروع خود تلقی می‌نمایند جست‌وجو نمود.

با شناسایی ویژگی‌ها و شاخصه‌های ساختاری مناطق روستایی، باید به بررسی اقسام بزهکاری در مناطق روستایی پرداخت. آنچه در بخش پیشین درباره ساختار مناطق روستایی بررسی شد،

8. Clarke, Ronald & D.B Cornish

در حقیقت، بستر و زمینه ای برای درک بهتر الگوهای بزهکاری در این جوامع است. لذا در ادامه، به تفسیر برخی از انواع گونه های بزهکاری در مناطق روستایی ایران خواهیم پرداخت.

۳. گونه شناسی بزهکاری در روستاهای ایران

به طور کلی نباید انکار کرد که گونه های جرائم شهری و روستایی تا حدودی متفاوت اند. در شهرها دزدی با شکستن حرز، خیانت در امانت، کلاهبرداری، اخفاء، جیب بری، سقط جنین، و فحشا بیش از سایر جرائم دیده می شود. اما در روستا ارتکاب جرائمی مانند ضرب و جرح و سرقت غلبه دارد. طرق ارتکاب جرم و وسایلی که به کار برده می شود نیز در شهر و روستا متفاوت اند: قتل در شهرها با سلاح گرم و چاقوی ضامن دار و پنجه بوکس، و در روستاها با سلاح سرد از قبیل داس، تبر، بیل و کلنگ و چوب و گاهی با تفنگ شکاری صورت می گیرد. دزدی در شهرها از طریق جیب بری و حمله های مسلحانه به بانک ها و دستبرد به خانه ها و مغازه ها، و در روستاها به شکل بردن محصول و گاو و گوسفند و امثال آن روی می دهد (کی نیا، ۱۴۰۱، ص. ۱۰۴). در ادبیات بین المللی جرم شناسی روستایی، تلاش هایی برای طبقه بندی بزهکاری های واقع شده در مناطق روستایی بر اساس نوع فعالیت اقتصادی، پیوند با محیط طبیعی و ویژگی های ساختاری جوامع روستایی صورت گرفته است (see: Abrahm & Ceccato, 2020, p. 251; Ceccato, 2025, p. 385). در این پژوهش نیز تقسیم بندی ارائه شده با الهام از همین رویکرد و منطبق با شرایط اجتماعی، اقتصادی و امنیتی روستاهای ایران صورت گرفته است، به طوری که جرائم روستایی را به دو دسته کلی «جرائم ویژه روستایی» و «جرائم در مناطق روستایی (یا جرائم عمومی)» تقسیم نموده ایم.

۳-۱. جرائم ویژه روستایی

این دسته شامل جرائم علیه محیط زیست، سرقت از مزارع و مواردی از این قبیل است. در حقیقت، منشأ ارتکاب این قسم از جرائم روستایی را در ویژگی های محیطی، معیشتی و فرهنگی این مناطق باید جست و جو نمود.

۳-۱-۱. جرائم علیه محیط زیست

پیوند عمیق زندگی روستایی با محیط زیست و منابع طبیعی، بخشی از فعالیت های روزانه اهالی روستاست که زمینه ساز بروز آسیب های جدی به منابع طبیعی خواهد بود. در این میان، آسیب های

روستاییان به طبیعت را می‌توان در قالب «جرائم عامه‌پسند»^۹ قرار داد. این دسته از جرائم به اعمالی اشاره دارند که از منظر بومی و محلی، از جمله حقوق مشروع آن‌ها شناخته می‌شوند. این در حالی است که همین رفتارها در چارچوب قوانین رسمی دارای وصف مجرمانه‌اند. بسیاری از این اقدامات که منتهی به تخریب محیط زیست می‌شوند را تحت تأثیر فشارهای معیشتی و در قالب توجیهات فرهنگی و عرفی می‌توان تبیین نمود (Abraham & Ceccato, 2020, p. 261)، این در حالی است که نظریات جریان اصلی اصولاً به این قسم از اقسام بزهکاری، به این دلیل که دسترسی مردم به منابع طبیعی محدود بوده یا بروز آسیب برای آن‌ها دغدغه محسوب نمی‌شده است، توجه نداشته‌اند.

۳-۱-۱-۱. تخریب جنگل‌ها و مراتع ملی

جنگل‌ها و مراتع بخشی از منابع طبیعی ملی محسوب می‌شوند که مطابق قانون اساسی و سایر قوانین متعلق به عموم شناخته شده و حکومت اسلامی به عنوان نماینده جامعه مسئول حفاظت و بهره‌برداری از آن‌هاست (اصل ۴۵ و ۵۰ ق. اساسی). به طور کلی، تخریب جنگل‌ها و مراتع پیامدهای محیطی و اجتماعی گسترده‌ای دارد. این اقدامات نه تنها به نابودی پوشش گیاهی منجر می‌شود، بلکه با برهم زدن تعادل اکوسیستم، فرسایش خاک، کاهش منابع آبی زیرزمینی و تهدید حیات وحش، آسیب‌های جدی و جبران‌ناپذیری به محیط زیست خواهد زد. معیشت اقتصادی روستاییان و درآمد حاصل از فروش چوب، نیاز به سوخت، کمبود آگاهی زیست محیطی، کمبود نیروهای حفاظتی، و مواردی از این دست را می‌توان از عوامل دخیل در این پدیده شناسایی کرد.

۳-۱-۱-۲. تغییر کاربری اراضی

تغییر کاربری هر گونه اقدامی را شامل می‌شود که مانع از بهره‌برداری و استمرار کشاورزی، زراعی و استفاده از باغ‌ها شود. این اقدام می‌تواند در قالب ایجاد بنا، برداشتن یا افزایش شن و ماسه انجام گیرد که بنابه تشخیص وزارت کشاورزی تغییر کاربری محسوب می‌شود (کشاورز، ۱۳۹۹، ص. ۹۴). به بیان دیگر، تغییر کاربری اراضی به معنای استفاده از زمین‌های کشاورزی، مرتعی یا جنگلی در مصارفی غیر از کاربری اصلی آن‌هاست.

یافته‌های میدانی در برخی مناطق روستایی از جمله استان کرمان نشان می‌دهد که عواملی مانند مهاجرت روستاییان به شهرها، افزایش جمعیت، نیاز به مسکن و مشکلات اقتصادی

9. Folk Crimes

منجر به تغییر کاربری زمین شده است. این موضوع به تدریج موجب تبدیل اراضی زراعی به کاربری های غیرکشاورزی می شود، که نتیجه اش کاهش محصولات کشاورزی و از بین رفتن تعادل محیط زیست خواهد بود (علوی زاده؛ ایزدی، ۱۴۰۱، ص. ۹۹). کمبود منابع طبیعی باعث می شود تا بسیاری از افراد اقدام به تغییر کاربری، به خصوص به شکل مسکونی یا ساخت ویلا نمایند، تا با اجاره آن به گردشگران تأمین معاش و کسب درآمد نمایند (علوی زاده؛ ایزدی، ۱۴۰۱، ص. ۹۹). بنابراین، کاهش درآمد روستاییان از کشاورزی و دامداری، افزایش قیمت زمین، کمبود زمین برای مسکن، و مهاجرت معکوس از عواملی است که تقاضا را برای تغییر کاربری افزایش می دهد.

۳-۱-۱-۳. شکار غیرمجاز

هر نوع فعالیت علیه گونه های جانوری وحشی بدون مجوز که می تواند انقراض محلی گونه های متنوع را به دنبال داشته باشد، شکار غیرمجاز است (اشرف زاده؛ مرادی، ۱۳۹۶، ص. ۱). گزارش های رسمی نشان می دهد که در برخی از استان ها شکار غیرمجاز پرندگان سهم بالایی از شکار را به خود اختصاص می دهد. بر اساس داده ها حدود ۷۰٪ از شکارچیان روستایی استان مازندران فاقد مجوز رسمی بوده اند (میرمحمدتبار و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۳۹). این آمار با توجه به بالا بودن رقم سیاه بزهکاری، نشانگر گستردگی موضوع در منطقه و آسیب به محیط زیست است. از مهم ترین دلایل وقوع جرائم صید و شکار غیرمجاز در استان های شمالی مانند مازندران و گلستان، ضعف نظارت، و محدودیت نیروهای حفاظت و در استان مازندران نیاز مفرط به گوشت عنوان شده است. البته سایر دلایل وقوع جرم نظیر عدم اطلاع از قوانین و مقررات در سطح بالاتری قرار دارد (قاسمی؛ کلتی، ۱۳۸۹، ص. ۳۹۲). سایر عوامل ارتکاب این موضوع را می توان در مواردی مانند تفریح و سرگرمی، تهیه غذا، باورهای سنتی، تأمین نیازهای معیشتی، سودجویی جست وجو نمود. در برخی از مناطق نیز این فعالیت ها به دلیل ضعف های نظارتی و کمبود نیروهای محافظتی افزایش می یابد.

۳-۱-۱-۴. چرای غیرمجاز

ارتکاب چرای غیرمجاز علاوه بر تخریب پوشش گیاهی و تهدید حیات وحش، پیامدهایی همچون فرسایش خاک، کاهش منابع آب و نابودی محیط زیست را به دنبال خواهد داشت. همان گونه که امیری لمر و مرادمند جلالی بیان داشته اند می توان مهم ترین مشکل در حوزه منابع طبیعی را بهره برداری بی رویه از جنگل ها و مراتع و عدم رعایت زمان مناسب چرا در مراتع توسط دامداران بیان نمود (امیری لمر و مرادمند جلالی، ۱۳۹۳، ص. ۳۱۷). در مطالعه ای میدانی، مهم ترین عامل

مؤثر در تخریب منابع طبیعی کشور را در مسائل مربوط به دام شامل افزایش تعداد دام، چرای بی‌رویه (چرای زودرس، چرای طولانی، چرای شدید یا خارج از ظرفیت) معرفی شده است (انصاری و همکاران، ۱۳۸۷، ص. ۵۲۱). چرای غیرمجاز در روستاها به علل مختلفی، از جمله خشکسالی‌های فراوان و عدم وجود علوفه برای تعلیف حیوانات، کمبود زمین‌ها و مراتع طبیعی به علت توسعه شهری و کشاورزی، ضعیف بودن مدیریت منابع طبیعی، افزایش تعداد دام‌ها، و ناآگاهی کافی از قوانین مربوط ارتکاب می‌یابد.

۳-۱-۵. آلودگی خاک

خاک به عنوان بستر اصلی حیات بر روی کره زمین و منبع اصلی تأمین غذا یکی از مسائل مهم هر جامعه محسوب شده است که در امنیت غذایی نقش مهمی ایفا می‌کند (بهرمند؛ قنبریان، ۱۳۹۷، ص. ۱۲۶). «آلودگی خاک ناشی از علل مختلفی است که از جمله آن‌ها وجود زباله‌های سخت، تجزیه‌ناپذیر و به کار بردن سموم می‌باشد که در کشاورزی موارد مصرفی زیادی داشته است» (انصاریان، ۱۴۰۳، ص. ۵۱). همچنین فلزات سنگین و مواد سمی آلی شامل کودها و حشره‌کش‌ها از مسائل ویژه آلودگی خاک در اقصی نقاط جهان به شمار می‌رود (کشاورز، ۱۳۹۹، ص. ۸۶).

در مناطق روستایی، دوگانگی جایگاه کشاورزان، آلودگی خاک را چالش برانگیز می‌سازد. آلودگی ناشی از فعالیت صنعتی و دفع غیرقانونی پسماندها توسط کارخانه‌ها آن‌ها را به قربانیان اصلی تخریب محیط زیست تبدیل می‌کند. از سوی دیگر، کشاورزان با ارتکاب اعمالی مانند استفاده بیش از حد سموم کشاورزی، در ایجاد آلودگی خاک نقش مستقیم دارند. این‌ها موضوعاتی است که وجدان جمعی روستایی آن را حق مشروع خود تلقی می‌کند.

۳-۱-۲. جرائم مالی معیشت محور

به طور کلی، ارتکاب جرائم مالی در مناطق روستایی را باید شامل رفتارهایی دانست که هدف مرتکب از ارتکاب آن صرفاً کسب سود و انباشت ثروت نیست، بلکه هدف تأمین حداقل‌های معیشتی و جبران کمبودهای ساختاری حاکم بر این مناطق است. در این راستا همان‌طور که مشاهده شد، در حالی که در تبیین جرائم مالی ارتكابی در بافتار شهری از نظریه‌هایی مانند نظریه فشار و یا فرصت می‌توان بهره برد، اما در مناطق روستایی، جرائم اقتصادی و معیشتی بیش از آن‌که حاصل اهداف فرهنگی و فرصت‌های شهری باشند، در نتیجه فشارهای ساختاری حاکم و

معضلات معیشتی ارتکاب می یابند. بنابراین، کارایی نظریه های فشار و فرصت در تبیین این قسم از جرائم روستایی، دارای محدودیت های جدی به نظر می رسند.

۳-۱-۲-۱. سرقت محصولات کشاورزی و دام

در حالی که در بافتار شهری، ارتکاب سرقت و جرائم با انگیزه مالی عموماً به صورت سازمان یافته با استفاده از فناوری های نوین و به صورت پیچیده ارتکاب می یابند، در بافتار روستایی، سرقت ها عموماً به صورت سرقت های خرد از قبیل سرقت محصولات کشاورزی و دام، سرقت برق، آب و گاه سرقت از منازل است.

با توجه به وابستگی معیشتی روستاییان به فعالیت های کشاورزی و دامداری، سرقت ها غالباً علیه این موضوعات ارتکاب می یابند، به خصوص در برخی از فصول سال، مثلاً در فصل برداشت محصول، فرصت لازم برای ارتکاب سرقت محصولات فراهم است. از سویی دیگر، ابزارآلات کشاورزی مانند بیل، کلنگ، سم پاش و لوله های آبیاری درختان از جمله ابزارهایی اند که اصولاً در زمین های کشاورزی نگهداری می شوند و می توانند مورد اهداف سارقان قرار گیرند. وسعت محل و پراکندگی زمین های کشاورزی، عدم وجود نظارت های انسانی یا الکترونیک، سبیل جذابی برای سارقان محسوب می شود. ارتکاب این جرائم پیامدهای اقتصادی و اجتماعی زیادی از جمله از بین رفتن انگیزه کشاورزان یا دامداران به دنبال خواهد داشت که در نهایت، منجر به کاهش تولیدات کشاورزی خواهد شد.

در روستاها سرقت از منازل معمولاً کمتر از سرقت های مرتبط با کشاورزی و دامداری است. با این حال، شرایط معماری و فرهنگ محلی برخی از روستاییان (مانند باز گذاشتن در خانه ها به دلیل تصور وجود امنیت) زمینه ساز ورود افراد غریبه به منازل خواهد بود. در چنین شرایطی امکان وقوع سرقت از منازل، تجاوز به حریم خصوصی و حتی وقوع تجاوز جنسی امری بعید نیست.

۳-۱-۲-۲. استفاده غیرمجاز از آب و برق

از دیگر جلوه های مهم بزهکاری روستایی ایران، بهره برداری غیرقانونی از منابع حیاتی مانند آب و برق است. در مناطق روستایی که کشاورزی عموماً منبع اصلی درآمد محسوب می شود، دسترسی به آب، برای تأمین معاش و ادامه زندگی در روستا امری ضروری است. در سال های اخیر، وجود خشکسالی و کاهش بارندگی در بسیاری از مناطق کشور، منجر به بهره برداری از سفره های

زیرزمینی شده است. کشاورزان با کاهش بارندگی، برای حفاظت از معیشت کشاورزی و دامداری خود، اقدام به حفر غیرمجاز چاه خواهند کرد. این موضوع به مرور زمان، خشک شدن چاه و قنات‌های زیرزمینی، فرسایش خاک و تخریب محیط زیست را در پی خواهد داشت.^{۱۰}

سرقت و استفاده غیرمجاز از آب ممکن است به اشکال مختلفی از جمله دستکاری در کنتور، حفر و بهره‌برداری غیرمجاز از آب، استفاده از آب بدون پرداخت حق انشعاب صورت گیرد. سرقت برق نیز از موضوعات مهم مناطق روستایی است که می‌تواند عملکرد خدمت‌رسانی برق به روستاییان را مشکل‌ساز نماید. سرقت برق در مناطق روستایی می‌تواند به صورت سرقت تجهیزات و کابل‌های برقی ارتکاب یابد. ریشه‌های چنین موضوعاتی را از منظر جرم‌شناسی می‌بایست در ترکیبی از عوامل ساختاری از قبیل فقر و نابرابری اقتصادی، هزینه‌های فزاینده خدمات انرژی، نبود نظارت کافی و نبود یا کمبود امکانات دسترسی قانونی به منابع جست.

۳-۲. جرائم عمومی

ماهیت این دسته از جرائم مشابه جرائم ارتكابی در بافتار شهری است. اما آنچه ماهیت این جرائم را در بافتار روستایی متمایز می‌سازد، شیوه ارتكاب، انگیزه و پیامدهای آن‌هاست. مواردی مانند جرم قتل و جرائم مرتبط با مواد مخدر، از این دسته‌اند (Ceccato, 2025, p. 385).

چنان‌که در برخی نظریه‌های جرم‌شناسی دیده شد، غالباً نبود انسجام اجتماعی را عامل مهم ارتكاب جرم قلمداد نموده‌اند، با این حال، در جوامع روستایی پیوندهای عمیق اجتماعی میان اقوام گاه نقش بازدارنده دارد و گاه خود عاملی در مشروعیت بخشی به خشونت شناخته می‌شود. در این میان، نظریه‌هایی مانند بی‌سازمانی اجتماعی یا کنترل اجتماعی هیرشی، در تبیین این تناقض ناتوان‌اند. همچنین چارچوب‌های نظری تئوری فشار یا فرصت نیز به دلیل فرهنگی بودن ریشه بسیاری از آن‌ها عموماً فاقد کارایی به نظر می‌رسند.

۳-۲-۱. قتل‌های ناشی از تعارضات محلی

اگرچه بسیاری از افراد ممکن است جرائم کشاورزی را جرم اصلی ارتكابی در مناطق روستایی در نظر بگیرند، اما همان‌طور که از بارکلی (۲۰۱۶) نقل شده است «خشونت‌های بین فردی از قبیل ضرب و جرح تا قتل، همانند هر مکان جغرافیایی دیگر، در مناطق روستایی نیز ارتكاب می‌یابند»

۱۰. طبق آمار وزارت نیرو، حدود یک میلیون حلقه چاه در کشور وجود دارد که حدود ۵۰۰ هزار حلقه آن غیرمجاز است. در این میان، ۳۸۰ شهر و ۹۲۰۰ روستا در کشور در معرض فرونشست‌اند (برای این گزارش نک: انصاری، ۱۴۰۳، ۲۱. آبان در خبرگزاری تسنیم)،

(see: Hale & Harkness, 2023, p. 4). برای مثال، بر اساس گزارش اف.بی.آی. میزان رسمی خشونت در روستاهای آمریکا از بسیاری از مناطق شهری بیشتر است. در کانادا نیز میزان قتل در روستاها حتی بیش از شهرهای بزرگ یا کوچک است (رایجیان اصلی؛ دانش ناری، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۰). همچنین در ایالات متحده در دهه ۱۹۷۰ نرخ بزه دیدگی ناشی از خشونت برای هر ۱۰۰ هزار نفر افراد بالای ۱۲ سال، به ترتیب ۱۵۶۸ مورد در مناطق شهری، ۹۲۴ مورد در مناطق حومه ای و ۷۹۳ نفر در مناطق روستایی بوده است (Abraham & Ceccato, 2020, p. 258). به هر جهت، این میزان نیز برای مناطقی که همواره عاری از جرم تصور می شوند رقم بالایی را نشان می دهد.

ارتکاب قتل عمد در مناطق کوچک روستایی عموماً بازتابی از ویژگی های اجتماعی - فرهنگی خاص این مناطق است که آثار قابل توجهی دارد. هرچند به طور کلی، همواره میزان ارتکاب قتل در روستاها پایین تر از شهرها عنوان می شود، اما یافته ها حاکی از بالا بودن این میزان در برخی مناطق روستایی است. «نتایج تحقیقات در سطح استان فارس در بین سال های ۱۳۸۳ تا ۱۳۸۵ نشان می دهد که ۷۱۵ فقره قتل عمد ارتکاب یافته که از میان این آمار، ۲۶۴ فقره آن در سطح روستاهای این استان ارتکاب یافته است» (اشرافی، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۶). در حالی که انگیزه ارتکاب قتل در بافتار شهری را اصولاً ناشی از اختلافات تجاری و مالی، جرائم سازمان یافته، و اختلالات روانی می توان دانست، اما در بافتار روستایی ایران، ارتکاب قتل اصولاً ناشی از اختلافات شخصی و خانوادگی بر سر منابع طبیعی و محدود همچون زمین و آب، و مسائل ناموسی است. سنت های فرهنگی همچون «خون بس» در میان برخی اقوام روستایی ایران (خان محمدی؛ احسانی، ۱۳۹۷، ص. ۱۵۰) و انتقام جویی های تلافی جویانه را نیز نباید نادیده گرفت، که نتایج اجتماعی و روانی آن، امنیت همان روستا و حتی روستاهای اطراف را به مدت طولانی مختل خواهد ساخت.

۲-۲-۳. نزاع قومی و ضرب و جرح

انگیزه و نتایج جرائمی مانند قتل و ضرب و جرح در مناطق روستایی می تواند بسیار به هم نزدیک باشد. با این حال، از حیث آماری، ارتکاب ضرب و جرح رایج تر به نظر می رسد. دسترسی آسان به ابزارهایی مانند چاقو، سنگ، داس، بیل و کلنگ و سایر وسایل کشاورزی و استفاده از آن ها در اختلافات خانوادگی و نزاع های قبیله ای، وقوع آن را تسهیل خواهد نمود. تمایل به حل و فصل غیررسمی اختلافات شخصی و خانوادگی موجب می شود تا افراد از شیوه های انتقام جویانه برای

پاسخ به نزاع بهره‌برند. این شیوه از انتقام‌جویی، یک چرخه خشونت را ایجاد خواهد نمود که گاه می‌تواند تا مدت طولانی آرامش آن روستا و حتی روستاهای اطراف را آشفته نماید. به‌طور کلی، یکی از عوامل اصلی ایجاد خشونت در مناطق روستایی ایران را می‌توان در نگهداری سلاح توسط ساکنان بیان نمود. در بسیاری از مناطق روستایی، فرهنگ مالکیت و استفاده از سلاح گرم برای شکار یا دفاع شخصی رایج است. اگرچه این موضوع می‌تواند در منظر افراد به‌عنوان عامل بازدارنده عمل نماید، اما همین موضوع گاه زمینه‌ساز برخی جرائم خاص مانند درگیری‌های منجر به خشونت می‌گردد (Ceccato, 2025, p.384). شرایط خاص جغرافیایی برخی روستاهای مرزی، وجود اختلافات قومی، ارزش تلقی شدن داشتن اسلحه، حس خودبرتربینی میان برخی اقوام، حفاظت از خود یا دام‌ها، تفریح و شکار، باور به غیرمؤثر بودن حضور نهادهای رسمی، و نبود نظارت‌های رسمی زمینه را برای تهیه و قاچاق سلاح فراهم نموده است.

۳-۲-۳. جرائم مرتبط با قاچاق و مواد مخدر

مطالعات نشان می‌دهند که پدیده قاچاق در بسیاری از روستاهای مرزی ایران، با توجه به شرایط خاص جغرافیایی و اقتصادی، امری رایج است. قاچاق کالا امنیت اقتصادی یک کشور را به خطر می‌اندازد و از جمله پدیده‌های پیچیده اقتصادی و اجتماعی است (شرفی و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۶۴).

۳-۲-۳-۱. قاچاق کالا

قاچاق کالا پدیده‌ای است که هم‌زمان با شکل‌گیری نظام‌های اقتصادی مطرح شده و به تدریج در نظام‌های حقوقی مختلف مورد توجه قانون‌گذاران قرار گرفته است. در حقیقت، دولت‌ها در این راستا با شناسایی قاچاق به‌عنوان یک رفتار مخلف اقتصادی، سیاست‌های تقنینی متنوعی برای مقابله با آن به کار گرفته‌اند (ابراهیمی؛ دانش، ۱۳۹۸، ص. ۲۸۲). با وجود این رویکردهای تقنینی و تأکید بر جرم‌انگاری قاچاق کالا به‌منظور حفظ نظم، سطح ارتکاب این رفتار در مناطق روستایی و مرزی نشان می‌دهد که ریشه ارتکاب قاچاق در این مناطق را می‌بایست در فقر ساختاری، بیکاری مزمن و فقدان فرصت‌های مشروع جست‌وجو نمود. مطالعات نیز در این خصوص نشان می‌دهد که «مرتکبین قاچاق اغلب خود را قربانی نقش حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (مانند حق بر انتخاب آزادانه کار با امکانات مناسب، حق بر مزد منصفانه، حق بر رفاه،

استراحت، تفریح) می دانند». بنابراین، مرتکبان این اعمال را نوعی فعالیت اقتصادی و در جهت بقا تلقی می نمایند (ابراهیمی، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۳).

بنابر یافته های میدانی، قاچاق کالا در برخی روستاهای مرزی یکی از رفتارهای مجرمانه شایع است. برخی مناطق با توجه به موقعیت مکانی و نزدیکی به کشورهای حوزه خلیج فارس، به کانون های اصلی قاچاق کالا تبدیل شده اند. برای مثال، روستاهای ده شیخ، چاه شیخ و کره موی (به عنوان مناطق تجاری ده شیخ) در جنوب استان فارس و روستاهای گچین، مغ احمد پایین و مغ احمد بالا در استان هرمزگان، با توجه به دسترسی آسان به مسیرهای غربی رسمی، به عنوان نقاط پرخطر در قاچاق کالا محسوب می شوند (عنابستانی؛ نامدار، ۱۳۹۶، ص. ۲۱۲). در روستاهای این مناطق به دلیل وضعیت نامناسب کشاورزی و دامداری، گرایش به قاچاق کالا به عنوان تنها راه کسب درآمد، در حال افزایش است (عنابستانی؛ نامدار، ۱۳۹۶، ص. ۲۱۵). همچنین در پژوهشی دیگر در بخش های خاو و میرآباد واقع در غرب شهرستان مریوان استان کردستان نشان می دهد که قاچاق کالا در این مناطق به دلیل همجواری با کشور عراق و موقعیت مرزی خود، به میزان بالایی رایج است (حدود ۷۰/۷۸ درصد افراد) (کهنه پوشی؛ جلالیان، ۱۳۹۲، ص. ۶۹).

۳-۲-۳. قاچاق و نگهداری اسلحه غیرمجاز

یکی از جلوه های خاص بزهکاری در برخی مناطق روستایی ایران، به ویژه در نواحی مرزی، قاچاق و نگهداری سلاح غیرمجاز است. وجود اسلحه های غیرمجاز در دست اشخاص عادی می تواند آثار اجتماعی و حقوقی گسترده ای داشته باشد.

یکی از عوامل مشوق افراد به تهیه اسلحه، احساس ناامنی است. در برخی مناطق، گستردگی حوزه جغرافیایی و عدم پوشش نیروهای دولتی و انتظامی باعث می شود تا مجرمان مسلح از این خلأها استفاده نمایند و با ایجاد نگرانی در ساکنان، آنان را به تهیه سلاح وادارند (اسدی فرد؛ نوروزی، ۱۴۰۲، ص. ۲۳). عوامل متعددی در خصوص علت وجود اسلحه غیرمجاز در شهرها بیان شده است، اما به نظر می رسد در روستاهای ایران علت تهیه و وجود اسلحه غیرمجاز در دست افراد عادی، مسائلی از این قبیل باشد: وجود اختلافات قومی و قبیله ای، ارزش تلقی شدن داشتن اسلحه، حس خودبرتربینی میان سایر اقوام، حفاظت از خود یا احشام و دام هایشان، ابزاری برای تفریح و شکار، و باور به غیرمؤثر بودن حضور نهادهای رسمی و انتظامی.

۳-۳-۲-۳. تولید و سوء مصرف مواد مخدر و الکل

در نواحی روستایی ایران، مصرف مواد مخدر سابقه‌ای طولانی دارد که پیش‌تر برای درمان بیماری‌ها تجویز می‌شد و امروزه نیز در مناطق روستایی دورافتاده همچنان به قوت خود باقی است (مطیعی و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۶۶). یافته‌های میدانی نشان می‌دهند که روند گسترش اعتیاد در مناطق روستایی به مراتب سریع‌تر از مناطق شهری بوده است. برای مثال، میزان وابستگی به مواد مخدر در روستاهای آذربایجان غربی، بیش از تصور برآورد شده است. بررسی‌های صورت‌گرفته در فاصله سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۴ نشان می‌دهند که نسبت افراد درگیر مصرف مواد مخدر در این استان، کمتر از یک دهه از حدود ۲/۶٪ به بیش از ۹/۷٪ افزایش یافته است. این آمار بیانگر افزایش فرایند اعتیاد و آسیب‌پذیری بالای جوامع روستایی در برابر مواد مخدر است (فتح‌اللهی؛ ایمانی جاجرودی، ۱۴۰۱، ص. ۳۵۸). تولید و مصرف مواد مخدر در روستاها پیامدهای اجتماعی و حقوقی گسترده‌ای خواهد داشت. آسیب به ساختار خانواده، افزایش خشونت، ارتکاب جرائمی مانند سرقت، نزاع و مواردی از این دست از نتایج مصرف الکل و مواد مخدر خواهند بود. تفریح و لذت‌جویی، دسترسی آسان به مواد مخدر، بیکاری، کمبود امکانات تفریحی، استفاده دارویی از مواد مخدر و مشروبات الکلی، شرایط اقلیمی مناسب برای تولید و عدم وجود نظارت رسمی بر محصولات، در تولید و مصرف آن‌ها در میان ساکنان نقش دارند.

با این توضیحات باید بیان داشت که اساساً نظریه‌های جریان اصلی جرم‌شناسی در محیط شهری و برای تأمین نیازهای آن جوامع شکل گرفته‌اند. بنابراین، شرایط محیطی، اقتصادی، فرهنگی و ویژه مناطق روستایی ایران، مانع از انطباق نظریه‌های جرم‌شناسی جریان اصلی با گونه‌های مختلف بزهکاری در این مناطق است. در حقیقت، این نظریات قادر به درک ماهیت ساختاری و جمعی جرائم روستایی به‌ویژه اقتصادی و زیست محیطی نیستند.

نتیجه‌گیری

ویژگی‌های منحصربه‌فرد معیشتی، فرهنگی و اجتماعی، جوامع روستایی را از بافتار شهری متمایز می‌سازند. وابستگی به منابع طبیعی، پیوندهای عمیق اجتماعی و پابندی به باورهای فرهنگی ریشه در این ویژگی‌ها دارد. این مؤلفه‌ها گاه انسجام اجتماعی و هویت روستایی را تقویت کرده‌اند و گاه نیز خود عامل محرک ارتکاب جرم محسوب می‌شوند.

پژوهش حاضر نشان داد که این متغیرها در نظریات جرم شناسی جریان اصلی مورد توجه نظریه پردازان نبوده و این نظریات در پاسخ به نیازهای جوامع صنعتی شکل گرفته اند. نظریات جرم شناسی جریان اصلی از قبیل مکتب شیکاگو، نظریه بی سازمانی اجتماعی، پنجره های شکسته، تعارض فرهنگی، بی هنجاری بر متغیرهایی مانند تراکم جمعیت، تنوع فرهنگی، ضعف نظارت های اجتماعی، ساختار طبقاتی، بی سازمانی اجتماعی متمرکزند، درحالی که بافتار روستایی با ویژگی هایی از قبیل کم بودن جمعیت، انسجام فرهنگی، نظارت اجتماعی عمیق و تعصبات فرهنگی بیشتر گره خورده اند. در نتیجه کاربرد این نظریه ها برای تفسیر بزهکاری روستایی کافی نیست و فقط برخی جنبه های آن را آشکار می سازند. از سویی دیگر، هر یک از نظریه های گفته شده، برای تبیین برخی انواع بزهکاری از قبیل جرائم سازمان یافته، خشونت های خیابانی، جرائم پیچیده مالی شهری طراحی شده اند، درحالی که در مناطق روستایی ایران، شرایط برای ارتکاب جرائم علیه محیط زیست، خشونت های طایفه ای، قاچاق و تولیدات مرتبط با مواد مخدر و الکل بیش از سایر جرائم فراهم است.

یکی از عوامل ارتکاب جرائم علیه محیط زیست را باید در وابستگی های اقتصادی روستاییان به محیط طبیعی معرفی کرد. با کاهش وابستگی (از طریق ایجاد مشاغل جایگزین کشاورزی و دامداری)، تا حدود زیادی روستاییان از آسیب به آن دور می شوند. از سویی، نا آگاهی و بی سواد و عدم توجه به پیامدهای اقدامات مخرب، از عوامل دیگر ارتکاب این گونه اقدامات است. لذا آگاهی بخشی و برگزاری کلاس های آموزشی به زبان ساده با استفاده از متخصصان می تواند ساکنان را با پیامدهای آسیب به محیط زیست آشنا کند. از آنجا که نظارت های رسمی بر محیط زیست به دلیل شرایط جوی و جاده ای به صورت ثابت ممکن نیست، استفاده از فناوری های نوین، و تشکیل گشت های مشترک میان منابع طبیعی و جامعه محلی می تواند انجام نظارت های مؤثر را ممکن نماید.

بنابر نتایج این پژوهش، نظریه های جریان اصلی جرم شناسی که همواره وابسته به نظریه های شهری غربی اند، در تبیین الگوهای بزهکاری در مناطق روستایی ایران کارآمد نیستند. ارتقای دانش جرم شناسی در مناطق روستایی ایران، مستلزم تدوین یک چارچوب نظری بومی و مستقل است. لازمه چنین چارچوب نظری نیز درک واقعیت های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ساختاری جوامع روستایی ایران است.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

نویسندگان در نگارش مقاله هیچ گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده اند.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان در نگارش و پژوهش مقاله مشارکت یکسان داشته اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در نگارش این مقاله از هیچ هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله اعلام می کنند که در نگارش آن هیچ تعارض منافی ندارند.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از جعل داده ها، تحریف، سرقت علمی و هرگونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

بیانیه دسترسی به داده ها

هیچ داده ای در دسترس نیست.

سپاسگزاری

نویسندگان از داوران ناشناس مقاله بابت نظرات سازنده شان سپاسگزاری می کنند.

فهرست منابع

۱. ابراهیمی، شهرام؛ دانش، مصطفی. (۱۳۹۸ش). تحلیل شکلی - ماهوی قانون مبارزه با قاچاق کالا و ارز. *مطالعات حقوق کیفری و جرم شناسی*، ۴۹(۲)، ۲۸۱-۳۰۹. <https://doi.org/10.22059/jq-clcs.2020.273953.1380>
۲. ابراهیمی، شهرام. (۱۳۹۵ش). پیشگیری در قانون مبارزه با قاچاق کالا و ارز مصوب ۱۳۹۲: چرایی، چیستی و چگونگی. *تحقیقات حقوقی*، ۲۰(۷۸)، ۱۳۱-۱۵۲.
۳. اسدی فرد، محمد؛ نوروزی، سعید. (۱۴۰۲ش). بررسی پیامدهای استفاده از سلاح گرم غیرمجاز در امنیت عمومی منطقه مرزی گیلانغرب با رویکرد پیشگیری از جرم. *پژوهشنامه مطالعات مرزی*، ۱۱(۳)، ۱۷-۴۱. <https://doi.org/10.22034/bss.2023.102191>
۴. اشرف زاده، محمدرضا؛ مرادی، اکرم. (۱۳۹۶ش). برآوردی از وضعیت شکار در منطقه حفاظت شده چهل پا، استان خوزستان. *محیط زیست جانوری*، ۹(۴).
۵. اشرافی، ارسلان. (۱۳۹۱ش). بررسی پیمایش بزه قتل عمد در استان فارس (از دیدگاه زمان، مکان و آلت وقوع جرم). *مطالعات پیشگیری از جرم*، ۷(۲۳)، ۱۰۷-۱۲۴. http://cps.jrl.police.ir/article_13568.html
۶. امامی، علی؛ ایمری، امین الله؛ مرادی، عافیه. (۱۳۹۶ش). تأثیر دیوار حیاط بر امنیت خانه های روستایی (نمونه موردی: روستای ایمر محمد، استان گلستان). *مسکن و محیط روستا*، ۳۶(۱۶۰)، ۱۰۳-۱۱۸. <http://jhre.ir/article-1-632-fa.html>
۷. امیری لمر، مسعود؛ مرادمند جلالی، عقیل. (۱۳۹۳ش). بررسی عوامل مؤثر در تخریب منابع طبیعی (مطالعه موردی: حوضه ۹ سفارود). *توسعه پایدار جنگل*، ۱۱(۴)، ۳۰۹-۳۲۰. https://journals.guilan.ac.ir/article_1251.html
۸. انصاری، شینا. (۱۴۰۳، ۲۱ آبان). ۵۰۰۰۰ حلقه چاه غیرمجاز و ورشکستگی آبخوان های ایران. *خبرگزاری تسنیم*. دسترس پذیر در: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1403/08/21/3197588>
۹. انصاری، ناصر؛ سیداخلاقی شال، سیدجعفر؛ قاسمی، محمدحسن. (۱۳۸۷ش). عوامل اجتماعی - اقتصادی مؤثر در تخریب منابع طبیعی کشور و سهم آن ها در تخریب. *تحقیقات مرتع و بیابان ایران*، ۱۵(۴)، ۵۰۸-۵۲۴. https://ijrdr.areeo.ac.ir/article_104402.html
۱۰. انصاریان، مجتبی. (۱۴۰۳ش). *حقوق محیط زیست*. (چ. ۵). تهران: دانشگاه پیام نور.
۱۱. بهره مند، حمید؛ قنبریان، ناصر. (۱۳۹۷ش). تحلیل حقوقی بزه تغییر کاربری از طریق دیوارکشی اراضی زراعی و باغ ها و تأکید بر رویه قضایی. *پژوهش های حقوق جزا و جرم شناسی*، ۶(۱۲)، ۱۲۵-۱۵۱. https://jcl.ac.ir/article_81987.html
۱۲. پاک نهاد، امیر. (۱۴۰۱ش). *اصول جرم شناسی*. (چ. ۱). تهران: میزان.

۱۳. پاک‌نهاد، امیر. (۱۴۰۰ش). **دانشنامه جرم‌شناسی نظری**، (چ. ۱). تهران: میزان.
۱۴. خان محمدی، کریم؛ احسانی، حکیمه. (۱۳۹۷ش). مطالعه انسان‌شناختی پدیده خون‌بس در منطقه سیدون خوزستان. **اسلام و مطالعات اجتماعی**، ۱۶(۱)، ۱۴۰-۱۶۹. <https://doi.org/10.22081/jiss.2018.66171>
۱۵. رایجیان اصلی، مهرداد. (۱۴۰۲ش). **کلیات جرم‌شناسی: محتوا و تحول؛ از دیروز تا امروز**، (چ. ۲). تهران: نگاه معاصر.
۱۶. رایجیان اصلی، مهرداد؛ دانش‌ناری، حمیدرضا. (۱۴۰۲ش). **جرم‌شناسی انتقادی معاصر**، (چ. ۴). تهران: دادگستر.
۱۷. رحیمی‌نژاد، اسمعیل. (۱۳۹۷ش). **جرم‌شناسی**، (چ. هفتم). تبریز: فروزش.
۱۸. رضوانی، محمدرضا؛ زارع، زهرا؛ فرهادی، صامت؛ نیک‌سیرت، مسعود. (۱۳۹۰ش). جغرافیای جرم در نواحی روستایی با تأکید بر سرقت دام در بخش چهاردولی شهرستان قروه. **مطالعات مدیریت انتظامی**، ۱۶(۱)، ۳۸-۶۲. دسترس‌پذیر در: http://pmsq.jrl.police.ir/article_92228.html
۱۹. سجاسی قیداری، حمدالله؛ فعال جلالی، امین. (۱۳۹۶ش). سنجش آگاهی و رفتار زیست‌محیطی روستاییان (مطالعه موردی: دهستان زنگلانلو). **برنامه‌ریزی فضایی (جغرافیا)**، ۸(۱)، ۲۹-۵۰. <https://doi.org/10.22108/sppl.2018.107906.1129>
۲۰. شرفی، حجت‌اله؛ شکور، علی؛ درازهی، یاسمین. (۱۳۹۹ش). تحلیلی بر قاچاق کالا و عوامل مؤثر بر آن در روستاهای شهرستان‌های مرزی سراوان. **برنامه‌ریزی منطقه‌ای**، ۱۰(۳۷)، ۶۳-۷۶. <https://dori.net/dor/20.1001.1.22516735.1399.10.37.5.3>
۲۱. عصاره، عبدالرحمن؛ شامبیانی، هوشنگ. (۱۳۹۲ش). کنش‌های متأثر از محیط و راهبردهای مهار پدیده مجرمانه. **تحقیقات حقوقی بین‌المللی**، ۶(۱۹)، ۷۷-۱۲۷. دسترس‌پذیر در: <https://sanad.iau.ir/Journal/alr/Article/1059524>
۲۲. علوی‌زاده، سید امیرمحمد؛ ایزدی، علی. (۱۴۰۱ش). واکاوی عوامل مؤثر بر تغییر کاربری اراضی کشاورزی و تبدیل آن به باغ و ویلا. مطالعه موردی: روستای سیرج در شهرستان کرمان. **برنامه‌ریزی منطقه‌ای**، ۱۲(۴۶)، ۹۳-۱۱۱. <https://doi.org/10.30495/jzpm.2022.5382>
۲۳. عنابستانی، علی‌اکبر؛ نامدار، محبوبه. (۱۳۹۶ش). مقایسه تطبیقی اثرات قاچاق کالا بر توسعه نواحی روستایی (موردپژوهی: مناطق تجاریده شیخ (فارس) و گچین (هرمزگان)). **پژوهش‌های روستایی**، ۸(۲)، ۲۰۸-۲۲۷. <https://doi.org/10.22059/jrur.2017.62670>
۲۴. فتح‌اللهی، محمدصادق؛ ایمانی جاجرمی، حسین. (۱۴۰۱ش). توسعه ناپایدار و شیوع اعتیاد در روستاها (مورد مطالعه: روستای امام‌زاده شهرستان ارومیه). **اعتیادپژوهی**، ۱۶(۶۵)، ۳۵۵-۳۸۰. <http://dx.doi.org/10.52547/etiadjahohi.16.65.355>
۲۵. قاسمی، ناصر؛ کلتی، حاجی‌مراد. (۱۳۸۹ش). بررسی علل و عوامل ارتکاب جرائم شکار و صید در

استان های مازندران و گلستان و ارائه شیوه های حقوقی کاهش این جرائم. علوم و تکنولوژی

محیط زیست، ۱۶(۱)، ۴۵۱-۴۶۱. دسترس پذیر در: <https://sanad.iau.ir/Journal/jest/Article/839949/FullText>

۲۶. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۵۸ ش.

۲۷. کشاورز، اسدالله. (۱۳۹۹ ش). بزهکاری سبز؛ جلوه ها و پاسخ های تقنینی-قضایی، (ج. ۱). تهران: میزان.

۲۸. کهنه پوشی، سید هادی؛ جلالیان، حمید. (۱۳۹۲ ش). تأثیر قاچاق کالا بر اقتصاد روستاهای مرزی؛ مورد: بخش خاو و میرآباد شهرستان مریوان. جغرافیا و توسعه، ۱۳(۳۲)، ۶۱-۷۴. <https://doi.org/10.22111/gdij.2013.1164>

۲۹. کی نیا، مهدی. (۱۴۰۱ ش). مبانی جرم شناسی، (ج. ۲، ج. ۱۴). تهران: دانشگاه تهران.

۳۰. گلی، علی؛ عسگری، علی؛ رکن الدین افتخاری، عبدالرضا. (۱۳۸۳ ش). تبیین الگوی فضایی روستاهای در حال گذر با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی؛ منطقه شمال غرب ایران.

مدرس علوم انسانی، ش. ۳۵. دسترس پذیر در: <http://noo.rs/V1Lbg>

۳۱. مطیعی لنگرودی، سید حسن؛ فرهادی، صامت؛ زارع، زهره. (۱۳۹۲ ش). عوامل مؤثر بر گسترش اعتیاد در نواحی روستایی (مطالعه موردی: دهستان چهاردولی غربی شهرستان قروه). پژوهش های جغرافیایی انسانی، ۴۵(۱)، ۶۵-۸۵. <https://doi.org/10.22059/jhgr.2013.30039>

۳۲. میرمحمدتبار، سید احمد؛ مظلوم خراسانی، محمد؛ نوغانی دخت بهمنی، محسن؛ سیلانیان طوسی، علی. (۱۳۹۷ ش). بازار و جرائم زیست محیطی: تبیین شکار غیرقانونی پرندگان در فریدونکنار. جامعه شناسی نهادهای اجتماعی، ۵(۱۲)، ۳۹-۷۱. <https://doi.org/10.22080/ssi.1970.2132>

۳۳. ناروقه، نعمت الله؛ اله وردی، فرهاد؛ کاظمی، مهدی. (۱۳۹۹ ش). رابطه جرم و جغرافیا. جغرافیا، ۱۸(۶۷)، ۱۱۷-۱۳۰. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.27172996.1399.18.4.9.0>

۳۴. نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۳۹۷ ش). درآمدی بر جرم شناسی انتقادی و گونه های آن. در: شیر، عباس. دانشنامه جرم شناسی محکومان، (ج. ۱). تهران: میزان.

۳۵. نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۴۰۳ ش). جرم شناسی در آغاز هزاره سوم. مقدمه بر: نجفی ابرندآبادی، علی حسین؛ هاشمیکی، حمید. دانشنامه جرم شناسی، (ج. ۷). تهران: گنج دانش.

36. Abraham, Jonatan; Ceccato, Vania. (2020). Crime and safety in rural areas: A Systematic review of the English-language literature 1980-2020. *Journal of Rural Studies*, 94, pp. 273-250. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2022.05.010>

37. Ceccato, Vania. (2016). *Rural crime And Community Safety*. ISBN (eBook): 9780203725689, Routledge, Taylor & Francis Group: London & New York. <https://doi.org/10.4324/9780203725689>

38. Ceccato, Vania. (2023). Rurality, Crime and fear of crime. In: ***Rural Victims of Crime: Representations, Realities and Responses***, (By Rachel Hale & Alistair Harkness): Routledge.
39. Ceccato, Vania. (2025). Rural criminology: Unveiling its importance and path forward. ***Annual Review of criminology***, Vol. 8, 377-401. <https://doi.org/10.1146/annurev-criminol-111523-122508>
40. Ceccato, Vania; Abraham, Jonatan. (2022). Crime and safety in the Rural: Lessons from research, (Edition Number 1), ISBN (eBook): 978-3-030-98290-4, SpringerBriefs. In: ***Criminology:Switzerland***. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-98290-4>
41. Donnermeyer, Joseph; Scott, John; Barclay, Elain. (2013). How rural criminology Critical Thinking In Criminology. ***International Journal for crime,Justice and social Democracy***, 2(3), 69-91. <https://doi.org/10.5204/ijcjsd.v2i3.122>
42. Eman, Katj; Bulovec, Tinkara. (2021). A case study of rural crime and policing in Pomurje Region in Slovenia. ***Journal of Rural Studies***, vol. 85, pp. 43-51. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.05.012>
43. Harkness, Alistair. (2017). Crime Prevention on Farms: Experiences from Victoria,Australia. ***International Journal of rural Criminology***, 3(2), 131-156 . <https://doi.org/10.18061/1811/81050>
44. Hale, Rachel; Harkness, Alistair. (2023). ***Rural Victims of Crime: Representations, Realities and Responses***, (1st Edition), ISBN (eBook): 978-1-000-82278-1: Routledge (Taylor & Francis Group). <https://doi.org/10.4324/9781003132691>
45. Jobes, C. Patric; Barclay, Elain; Donnermeyer, F. Joseph, Graycar, Adam. (2001). Rural Crime in Australia: Contemporary concerns recent research, and future direction", ***Australian Jouranal of Reginal studies***, 7(1), 1-17.
46. Peterson, J. Rene. (2024). Rural Criminology. ***Oxford Research Encyclopedia of Criminology and criminal justice***, pp. 1-25. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264079.013.705>
47. Newburn, Tim. (2017). ***Criminology***, (Third edition), ISBN: 978-1-315-62951-3(ebk). London and New York: Routledge.
48. Sinatti, Giulia. (2008). The Polish Peasant Revisited. Thomas and Znanieckis Classic in the Light of Contemporary Transnational Migration Theory. ***Sociologica : Italian Journal of Sociology on line***, 2(2), 1–22. <https://doi.org/10.2383/27725>

Resources

1. Abraham, Jonatan; Ceccato, Vania. (2020), Crime and safety in rural areas: A Systematic review of the English-language literature 1980-2020, *Journal of Rural Studies*, 94, PP273-250. Doi: 10.1016/j.jrurstud.2022.05.010
2. Alavizadeh, Seyed Amir Mohammad, Izadi, Ali. (2022). Analysis of the Factors Affecting the Agricultural Land Use Change to Villa Gardens: A Case of Sirch village in Kerman City, *Journal of Regional Planning*, 12(46), 93-111. <https://doi.org/10.30495/jzpm.2022.5382> [In Persian]
3. Amiri Lamar, Masoud; Moradmand Jalali, Aqil; (2015). Factors affecting the degradation of natural resources (Case study: basin 9 of Shafaroud), *Forest Sustainable Development*, 1(4), 309-320. https://journals.guilan.ac.ir/article_1251.html [In Persian]
4. Anabastani, Ali Akbar, Namdar, Mahboobeh. (2017), Comparative Comparison of Effects of Smuggling Goods on the Development of Rural Settlements (Case Study: Commercial area of Dehsheikh in Fars Province and Gachin in Hormozgan Province), *Journal of Rural Research*, 8(2), 208-227. <https://doi.org/10.22059/jrur.2017.62670> [In Persian]
5. Ansari, Shina. (November 2024). *500,000 Illegal Wells and the Drying up of Iran's Aquifers*. Tasnim News Agency. Available at: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1403/08/21/3197588> [In Persian]
6. Ansari, Naser, Seyed Akhlaqi Shal, Jafar , Ghasemi, Mohammad Hassan. (2008). Determination of socio-economic factors on natural resources degradation of Iran, *Iranian Journal of Range and Desert Research*, 15(4), 524-558. Available at: https://ijrdr.areeo.ac.ir/article_104402.html [In Persian]
7. Ansarian, Mojtaba. (2023). *Environmental Law*. (5th ed.), Tehran: Payam-e Noor University. [In Persian]
8. Asadifard, Mohammad, Nowruzi, Saeed. (2023). Examining the Consequences of using illegal firearms in the public security of the Gilangarb border region with a crime prevention approach. *Journal of Border Studies*, 11(3), 17-41 Doi: 10.22034/bss.2023.102191 [In Persian]
9. Ashrafi, Arsalan. (2012). A Survey study of murder in Fars Province (from the viewpoint of Time, Place, and Crime Tools. *Journal of Crime Prevention Studies*, 7(23), 107-124. Available at: http://cps.jrl.police.ir/article_13519.html [In Persian]

10. Ashrafzadeh, Mohammadreza, Moradi, Akram. (2017). Assessment of Hunting Status in the Chehelpa Protected Area, Khuzestan Province. *Journal of Animal Environment*, 9(4). [In Persian]
11. Bahremand, Hamid; Ghanbarian, Naser. (2018), Legal Analysis of the Illegal Alteration of Land Use by Fencing in Agricultural Lands and Gardens with an Emphasis on Judicial Precedent, *Journal of Criminal Law and Criminology*, 6(12), 125–151. Available at: https://jclc.sdil.ac.ir/article_81987.html [In Persian]
12. *Constitution of the Islamic Republic of Iran*. (1979). [In Persian]
13. Ceccato, Vania, (2023), Rurality, Crime and fear of crime. in: *Rural Victims of Crime: Representations, Realities and Responses*, (By Rachel Hale & Alistair Harkness): Routledge.
14. Ceccato, Vania (2025), Rural criminology: Unveiling its importance and path forward, *Annual Review of criminology*, Vol8, 377-401. <https://doi.org/10.1146/annurev-criminol-111523-122508>
15. Ceccato, Vania; Abraham, Jonatan (2022), *Crime and safety in the Rural: Lessons from research*, (Edition Number1), ISBN (eBook): 978-3-030-98290-4, SpringerBriefs. in: Criminology:Switzerland. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-98290-4>
16. Ebrahimi, Shahram. (2016). Prevention in the Law Against Smuggling of Goods and Currency Approved in 1392; Why, What, and How, *Journal of Legal Research*, 20(78), 131–152. [In Persian]
17. Ebrahimi, Shahram, Danesh, Mostafa. (2020). 'Procedural and substantive Analysis of the antimugging of goods and currency'. *Criminal Law and Criminology Studies*, 49(2), 281–309. Doi: 10.22059/jqclcs.2020.273953.1380 [In Persian]
18. Emami, Ali, Emeri, Aminollah, Moradi, Afieh. (2017). The Effect of Yard Walls on the Security of Rural Houses. (A Case Study: Aimer Mohammad Village, Golestan Province.) *Housing and Rural Environment*, 36(160), 103–118. Available at: <http://jhre.ir/article-1-632-fa.html> [In Persian]
19. Eman, Katj, Bulovec, Tinkara. (2021). A case study of rural crime and policing in Pomurje Region in Slovenia, *Journal of Rural Studies*, vol.85, PP43-51. DOI:10.1016/j.jrurstud.2021.05.012
20. Fathollahi, Mohammad Sadegh; Imani Jajarmi, Hossein. (2022). Unsustainable Development and Prevalence of Addiction in Villages (Case Study: Imamzadeh Village

- in Urmia County, *Research on Addiction*, 16(65), 355–380. <http://dx.doi.org/10.52547/etiadpajohi.16.65.355> [In Persian]
21. Ghasemi, Naser, kalteh, Hajji Morad. (2010). An Investigation into the Causes and Factors of Hunting and Fishing Crimes in Mazandaran and Golestan Provinces and the Presentation of Legal methods to Reduce These Crimes. *Journal of Environmental Science and Technology*, 16(1), 451–461. Available at: <https://sanad.iau.ir/Journal/jest/Article/839949/FullText> [In Persian]
22. Goli, Ali; Asgari, Ali; Rokn al-din Eftekhari, Abdolreza. (2004), Analyzing the Spatial Patterns of villages in Transition using Geographic Information Systems (GIS): A Case Study of Northwest Iran, *Humanities Teacher*, 35. Available at: <http://noo.rs/V1Lbg> [In Persian]
23. Hale, Rachel; Harkness, Alistair. (2023). *Rural Victims of Crime: Representations, Realities and Responses*, (1st Edition), ISBN (eBook) 978-1-000-82278-1: Routledge (Taylor & Francis Group). <https://doi.org/10.4324/9781003132691>
24. Harkness, Alistair. (2017). Crime Prevention on Farms: Experiences from Victoria, Australia, *International Journal of rural Criminology*, 3(2), 131-156. DOI:10.18061/1811/81050
25. Jobs, C Patric, Barclay, Elain, Donnermeyer, F Joseph, Graycar, Adam (2001). Rural Crime in Australia: Contemporary concerns recent research, and future direction, Australian *Journal of Reginal studies*, 7(1), 1-17. <https://www.anzrsai.org/assets/2001-vol7-rural-crame.pdf>
26. Keshavarz, Asadollah. (2020), *Green Criminality; typologies and legislative-judicial responses*, (1st ed), Tehran: Mizan Legal Foundation. [In Persian]
27. KeyNia, Mahdi. (2022), *Foundations of criminology*, (Vol.2, 14th ed.), Tehran: University of Tehran. [In Persian]
28. Khan Mohammadi, Karim; Ehsani, Hakimeh. (2018). An Anthropological Study of the Khoonbas Phenomenon in the Saydun Region of Khuzestan Province. *Islam and Social Studies*, 16(1), 140–169. <https://doi.org/10.22081/jiss.2018.66171> [In Persian]
29. Kohnepushi, Seyed Hadi; Jalalian, Hamid (2012), The Impact of Goods Smuggling on the Economy of Border villages: A Case Study of Khav and Mirabad Districts, Marivan County, *Geography and Developmet*, 13(23), 61-74. <https://doi.org/10.22111/gdij.2013.1164> [In Persian]

30. Mir mohammad Tabar, Seyed Ahmad; Mazloun Khorasani, Mohammad; Noghani, Mohsen; Silanian Tosi, Ali. (2018). Market and Environmental Crime: Explaining Illegal Bird-Hunting in Fereydunknar, *Sociology of Social Institutions*, 5(12), 39–71. <https://doi.org/10.22080/ssi.1970.2132> [In Persian]
31. Motiei Langroudi, Seyed Hassan, Farhadi, Samet, & Zare, Zohre. (2013). The Reasons for Spread of Addiction in Rural Regions (Case Study: Choardoli's Rural District in Ghorveh County, *Human Geography Research Quarterly*, 45(1), 65–85. <https://doi.org/10.22059/jhgr.2013.30039> [In Persian]
32. Najafi Abrandabadi, Ali Hossein. (2018). An Introduction to Critical Criminology and its types. In: *Handbook Convicst Criminology*, (by Abbas Shiri), (1st ed.), Tehran: Mizan. [In Persian]
33. Najafi Abrandabadi, Ali Hossein. (2024). Criminology at the Beginning of the Third Millennium. An Introduction to: Najafi Abrandabadi, Ali Hossein Hashembeiki, Hamid, *Lexicon Of Encyclopedia of Criminology* (7th ed.). Tehran: Ganje Danesh. [In Persian]
34. Narughe, Nematollah; Allahverdi Meygooni, Farhad; Kazemi Jooybari, Mehdi. (2020). *The Relationship Between Crime and Geography*, Geography, 18(67), 117–130. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.27172996.1399.18.4.9.0> [In Persian]
35. Newburn, Tim, (2017), *Criminology*, (Third edition), ISBN: 978-1-315-62951-3 (ebk), London and New York: Routledge.
36. Osareh, Abdolrahman; Shamabayati, Hooshang. (2013). Environmental Impacts of Crime and Strategies for Their Control. *Iranian and International Comparative Legal Research*, 6(19), 77–127. Available at: <https://sanad.iau.ir/Journal/alr/Article/1059524> [In Persian]
37. Paknahad, Amir. (2022), Principles of Criminology, (1st ed.), Tehran: Mizan. [In Persian]
38. Paknahad, Amir. (2021), *The Encyclopedia of Theoretical Criminology*, (1st ed.), Tehran: Mizan. [In Persian]
39. Peterson, Jessica. Rene. (2024). Rural Criminology. *Oxford Research Encyclopedia of Criminology and criminal justice*, PP1–25. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264079.013.705>
40. Rahimi Nejad, Esmaeil. (2018). *Criminology* (7th ed.). Tabriz: Forouzesheh. [In Persian]
41. Rayejian Asli, Mehrdad. (2023). *Criminology The Essentials: Contents and Developments from Past to Present*, (2nd ed.) Tehran: Negah-e Moaser Publication. [In Persian]

42. Rayejian Asli, Mehrdad, Danesh Nari, Hamidreza. (2023). *Contemporary Critical Criminology* (4th ed.). Tehran: Dadgostar. [In Persian]
43. Rezvani, Mohammadreza; Zare, Zohre, Farhadi, Samet, Nik Sirat, Masoud. (2011). Crime Geography in Rural Areas with Emphasis on Livestock Theft in Chardoli District of Qorveh County. *Police Management Studies*, 6(1), 38–62. Available at: http://pmsq.jrl.police.ir/article_92228.html [In Persian]
44. Sinatti, Giulia. (2008). The Polish Peasant Revisited. Thomas and Znaniecki's Classic in the Light of Contemporary Transnational Migration Theory. *Sociologica : Italian Journal of Sociology online*, 2(2), 1–22. doi.org/10.2383/27725
45. Sharafi, Hojjatollah, Shakur, Ali, Derazehi, Yasamin. (2020). An Analysis on the Trafficking of Goods and its Factors in the Frontier Villages of Saravan County, *Regional Planning*, 10(37), 63–76. Doi: 20.1001.1.22516735.1399.10.37.5.3 [In Persian]
46. Sojasi Qeidari; Faal Jalali, Amin. (2018). Assessing the Villagers' Environmental Behavior and Awareness (case Study: Zanglanloo Rural District), *Spatial Planning* (Geography), 8(1), 29–50. Doi: 10.22108/sppl.2018.107906.1129

The Status of Criminalization of Forgery and Abuse of Blank used Fingerprint in Iranian law

Hasan Hajitabar Firozjaee ¹

1. Corresponding author, Associate Professor, Department of Law, Ghaemshahr Branch, Islamic Azad University, Ghaemshahr, Iran. Email: h.hajitabar@iau.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 24 November 2025

Revised: 27 February 2026

Accepted: 1 April 2026

Available Online: 4 July 2026

Keywords

Criminalization,
Fingerprints, Forgery,
Misuse of Blank used
Fingerprint.

Abstract:

One of the fundamental legal challenges in the Iranian criminal law is the issue of criminalizing fingerprint forgery or misuse of blank used fingerprint; since despite referring to the words "signature or seal" in the criminalization of forgery (Article 523 of the Criminal Procedure Code of 1375) and misuse of blank used seal or signature (Article 673 of the Criminal Procedure Code of 1375), the legislator is silent about fingerprints. Therefore, considering the affirmative aspect of fingerprints in the Iranian judicial practice, there is an ambiguity as to whether fingerprints can be considered as signatures or not? Using a descriptive-analytical and library research method, the results of the study indicate that there are different points of view in legal doctrines. The first view holds that forgery of fingerprints or misuse of it is absolutely a criminal offense. The second view believes that such actions are absolutely no crime. A third view (the opinion of the author) can be imaginable, so that the forgery or misuse of fingerprints of illiterate persons or those incapable of signing is a criminal offense, while such forgery or misuse of literate and capable of signing is no crime. In the present situation, considering the cons and pros of the two mainstream points of views and statutes that necessitate obtaining the fingerprint of special persons and holding their signature non-effective and also the necessity of reliance of the judge to principles of interpretation of criminal law the third view should be served as criterion which holds merely forgery or misuse of fingerprints of illiterate persons or those incapable of signing can be considered criminal, even though the first view conforms with social and judicial realities better. This view should be considered in future legislative amendments.

Cite this article: Hajitabar Firozjaee, H. (2025). The Status of Criminalization of Forgery and Abuse of Blank used Fingerprint in Iranian law. *Criminal Law Doctrines*, 22(30). 139-166. <https://doi.org/10.30513/cld.2026.7742.2211>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

One of the legal challenges related fingerprints in the Iranian criminal law is the issue of criminalization of forgery of fingerprints or misuse of blank used fingerprints; because despite referring to the words "signature or seal" in the criminalization of forgery (Article 523 of the Penal Code of 1375) and misuse of blank seals or signatures (Article 673 of the Penal Code of 1375), the legislator is silent about fingerprints. Therefore, considering the evidentiary aspect of fingerprints in the Iranian judicial practice, there is uncertainty as to whether fingerprints can be considered as signatures or not? Therefore, the purpose of this research was to explain and examine whether forgery of another's fingerprint or misuse of another's blank fingerprint is a crime in Iranian criminal law.

Method

The information and data of this research were collected through a library method and then, through a descriptive-analytical method and rational and argumentative analysis, the criminalization of forgery and misuse of blank fingerprint in the Iranian criminal law was examined, and the analysis of the issue from the perspective of judicial procedure is out of the issue. Of course, in this research, only to strengthen the argument of a point of view, examples of judicial decisions {past and new} issued by courts, including the prosecution, courts of appeal and the Supreme Court, have been cited, some of which have been obtained from books, some from websites, and some directly from judicial authorities. It should be noticed that the author has cited all available judicial decisions in this research and no other opinion has been found in the National Judicial Opinions System nor in other resources. Of course, no example of a judgment on the misuse of blank fingerprint has been found even in the National Judicial Opinions System of the Judiciary Research Institute.

Result

Based on the findings of the present study, there are different views among legal doctrines regarding whether or not forging another person's fingerprint or misusing another person's fingerprint is a crime in the Iranian criminal law. The first view is that forging a fingerprint or misusing it is absolutely a crime. The second view is that forging a fingerprint or misusing it is not a crime in any situation. The third view makes a distinction, so that forging or misusing of the fingerprints of illiterate or literate people who are unable to sign is a crime, while forging or misusing the fingerprints of literate people who are able to sign is not a crime. The proponents of both views have presented reasons in support of the above views, which are referred to in this study.

Conclusions

The result of this research has shown that despite the strength of the arguments of the two common views and the combined view (from the author's perspective) regarding whether or not forging fingerprints or misusing another's fingerprint is a crime, in the current situation, considering the strengths and weaknesses of the two common views and the existing laws regarding the necessity of taking fingerprints from specific individuals and the ineffectiveness of their signatures, as well as the need for the criminal judge to rely on the basic principles of criminal law, the third view should be the criterion for action, based on which only forging or misusing fingerprints of illiterate individuals or literate individuals unable to sign can be considered criminal, although the first view is more consistent with social and judicial realities and should be considered and accepted by the legislator in future legislative reforms.

Author Contributions

This research was conducted individually.

Data Access Statement

All data, such as judicial decisions and statistics, are available through the links introduced and cited in the research.

Acknowledgements

The author is grateful to all those who have played a role in the formation and publication of this article.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the writing process

No artificial intelligence was used in the writing of this article.

Ethical Considerations

This research has avoided doing forgery, distortion, plagiarism, and any research misbehavior.

Funding

No financial support was received for this research from funding institutions in the public, private, or non-profit sectors.

Conflict of Interest

There are no conflicts of interest.

وضعیت جرم‌انگاری جعل و سوءاستفاده از سفید اثر انگشت در حقوق ایران

✉ حسن حاجی‌تبار فیروزجانی

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه حقوق، واحد قائمشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائمشهر، ایران. رایانامه: h.hajitabar@iaau.ac.ir

چکیده

یکی از چالش‌های حقوقی مرتبط با اثر انگشت در حقوق جزای ایران، مسئله جرم‌انگاری جعل اثر انگشت و یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت است، چراکه قانون‌گذار علی‌رغم اشاره به واژه‌های «امضاء و یا مهر» در جرم‌انگاری جعل و سوءاستفاده از سفید مهر و یا سفید امضا (موضوع مواد ۵۲۳ و ۶۷۳ قانون تعزیرات مصوب ۱۳۷۵)، در خصوص اثر انگشت با سکوت مواجه است. ازاین‌رو، با توجه به جنبه اثباتی اثر انگشت در حقوق و رویه قضایی ایران، این ابهام مطرح است که آیا اثر انگشت را می‌توان در حکم امضا تلقی کرد؟ نتایج این پژوهش با هدف تبیین جرم بودن یا نبودن جعل یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت دیگری و با استفاده از روش کتابخانه‌ای و توصیفی-تحلیلی نشان داده است که میان دکرین حقوقی، دیدگاه‌های متفاوت وجود دارد. دیدگاه نخست این است که جعل اثر انگشت یا سوءاستفاده از آن مطلقاً جرم است و دیدگاه دوم بر این است که جعل اثر انگشت یا سوءاستفاده از آن مطلقاً جرم نیست. به نظر نگارنده، دیدگاه سومی در قالب دیدگاه بینابین قابل طرح است، به نحوی که جعل اثر انگشت افراد بی‌سواد و یا باسواد عاجز از امضا یا سوءاستفاده از آن جرم است، درحالی‌که جعل اثر انگشت افراد باسواد قادر به امضا یا سوءاستفاده از آن جرم نیست. در شرایط کنونی، با توجه به نقاط قوت و ضعف دو دیدگاه رایج و لحاظ قوانین موضوعه از حیث ضرورت اخذ اثر انگشت از افراد خاص و عدم تأثیر امضای آنان و همچنین، لزوم اتکای قاضی به اصول تفسیری حقوق کیفری، دیدگاه بینابین می‌بایست ملاک عمل از سوی قضات قرار گیرد که بر مبنای آن فقط جعل و یا سوءاستفاده از اثر انگشت افراد بی‌سواد و یا افراد باسواد عاجز از امضا می‌تواند واجد وصف کیفری باشد، هرچند دیدگاه نخست با واقعیت‌های اجتماعی و قضایی منطبق‌تر است و باید در اصلاحات تقنینی آتی مورد پذیرش مقنن قرار گیرد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۶

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۱۰/۲۱

کلیدواژه‌ها

جرم‌انگاری، اثر انگشت، جعل، سوءاستفاده از سفید اثر انگشت.

استناد: حاجی‌تبار فیروزجانی، حسن. (۱۴۰۴). وضعیت جرم‌انگاری جعل و سوءاستفاده از سفید اثر انگشت در حقوق ایران. آموزه‌های حقوق کیفری، ۳۰(۲)، ۱۳۹-۱۶۶.

<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7742.2211>

مقدمه

یکی از اجزای رکن مادی هر جرمی موضوع آن است. موضوع جرم آن چیزی است که رفتار مجرمانه اعم از فعل یا ترک فعل، نسبت به آن واقع می‌شود. البته علم و آگاهی مرتکب، علاوه بر رفتار، نیز باید متوجه موضوع جرم بوده باشد، چراکه در صورت فقدان علم و آگاهی مرتکب به موضوع، وجود عمد یا سوءنیت جزایی منتفی است (ماده ۱۴۴ ق.ا.م.).

در حقوق جزای ایران، قانون‌گذار در دو مورد، امضا و یا مهر را موضوع جرم معرفی نموده است که اولی، جعل امضا و یا مهر (ماده ۵۲۳ ق.ا.م.ا.ت ۱۳۷۵) و دومی، جرم سوءاستفاده از سفید مهر و یا سفید امضا^۱ (ماده ۶۷۳ ق.ا.م.ا.ت ۱۳۷۵) است.

در تعریف اثر انگشت چنین بیان شده است:

«اثر انگشت عبارت است از شیارهای روی پوست که بر روی نوک انگشتان و شست دست قرار دارد» (به نقل از: دیانتی، ۱۳۹۲، ص. ۱۱۹) یا در تعریف نسبتاً مشابه دیگر:

«اثر انگشت عبارت است از خطوط پوست انگشتان و سطوح کف دست و کف پا که خطوط برجسته یا اصطکاکی نامیده می‌شود» (انصاری، ۱۳۸۰، ص. ۷۶).^۲ همچنین، در تعریف دیگر آمده است:

«منظور از اثر انگشت، خطوط و شیارهای خاص انگشتان دست و پا است که به هنگام لمس اشیاء بر روی آن‌ها باقی می‌ماند و در افراد مختلف تفاوت دارد» (شیری، ۱۴۰۱، ص. ۱۵۰).
اثر انگشت افراد هم در قلمرو حقوق خصوصی و هم در قلمرو علوم جنایی نظیر علم جرم‌یابی، آیین دادرسی کیفری، حقوق جزای اختصاصی دارای کاربرد بسزایی، هم از حیث اثبات صحت و یا عدم صحت انتساب یک عمل حقوقی (عقد و یا ایقاع) به فرد معین و هم

۱. در تعریف اصطلاح «سفید امضا» گفته شده است: «ورقه‌ای است که به صورت ناقص تنظیم گردیده و به شخص سپرده، و یا آن‌که شخص به هر طریقی آن را به دست آورده و اقدام به تکمیل قسمت‌های ناقص نموده، و از آن وضعیت سوءاستفاده می‌نماید. بنابراین، در سفید امضا صرفاً امضا و یا مهر امضا در ذیل آن ورقه وجود داشته، و مرتکب پس از تکمیل مندرجات آن، اقدام به سوءاستفاده از آن می‌نماید (مؤیدی، ۱۴۰۱، ص. ۱۳۷۰).

۲. سابقه تاریخی بررسی خطوط برجسته سرانگشتان و کف دست و پا به صورت علمی به نیمه دوم قرن هفدهم میلادی برمی‌گردد. در سال ۱۶۸۴ دکتر نهیما گریو در انگلستان و در سال ۱۶۸۶ دکتر مارسلو مالپیگی در ایتالیا این خطوط برجسته و نیز منافذ ریز پوست کف دست و پا را از دیدگاه پزشکی بررسی کردند. ضمناً، نتایج تحقیقات در خصوص اهمیت کاربرد اثر انگشت اشخاص بیانگر این است که اولاً، بر اثر مرور زمان نقش خطوط برجسته سر انگشتان اشخاص تغییر پیدا نمی‌کند. ثانیاً، این نقوش در هر شخصی منحصر به فرد است و با دیگران تفاوت دارد (به نقل از: مؤذن‌زادگان و حمیدزاده اربابی، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۱؛ دیانتی، ۱۳۹۲، ص. ۱۲۲-۱۲۳ و ۱۲۶).

از لحاظ اثبات کشف جرائم و انتساب و یا عدم انتساب آن به فرد معین است. بدیهی است که یکی از شرایط اساسی صحت اعمال حقوقی اعم از عقود و ایقاعات، داشتن قصد و رضا است (ماده ۱۹۰ ق.م). قصد و رضا محقق نمی‌شود مگر به شرط مقرون بودن به چیزی که دلالت بر آن نماید (ماده ۱۹۱ ق.م). قصد و رضا به واسطه رفتارهایی چون الفاظ، نوشتن، اشاره و عمل قابل اثبات‌اند.^۳ در عقود و یا ایقاعات نوشتاری، امضا، مهر و یا اثر انگشت را می‌توان به‌تنهایی یا به‌صورت ترکیبی به‌عنوان یکی از شیوه‌های اعلام و انشاء اراده تلقی کرد. نقش بارز هر یک از امضا، مهر و اثر انگشت در قسمت ذیل آن نوشته، بیانگر این است که آن نوشته از سوی شخص معین صادر و یا مورد قبول واقع شده است. به عبارت دیگر، آن نوشته قابلیت انتساب به شخص معین را داشته و می‌تواند اساس و پایه مطالبه حق و یا طرح دعوا در مراجع قضایی و قانونی قرار گیرد.

اما سؤال اساسی در این نوشتار آن است که با توجه به اهمیت و ارزش اثباتی اثر انگشت در عرف و رویه قضایی، آیا در حقوق جزای ایران، اثر انگشت را می‌توان در حکم امضا تلقی کرد؟ به‌ویژه این‌که در قلمرو حقوق کیفری با توجه به سکوت قانون‌گذار در موادی چون ۵۲۳ یا ۶۷۳ قانون مجازات اسلامی بخش تعزیرات مصوب ۱۳۷۵ نسبت به قید «اثر انگشت» در کنار امضا و مهر، تکلیف جرم‌انگاری جعل اثر انگشت^۴ و یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت در حقوق جزای موضوعه ایران چیست؟ لذا پرداختن به این سؤال‌ها و پاسخ مناسب به‌منظور تأمین اجرای عدالت و نظام‌بخشی در اعمال قواعد حقوقی، به‌ویژه حقوق کیفری ضرورت دارد. به عبارت دیگر، اختلاف نظر میان دکترین حقوقی در خصوص اثر انگشت این است که آیا تمام قواعد حاکم بر امضا، مهر و اثر انگشت در قلمرو حقوق مدنی و حقوق جزا یکسان است؟ بدیهی است که در قلمرو حقوق مدنی، چنان‌که در ادامه خواهد آمد، نقش و آثار حقوقی حاکم بر امضا و مهر درباره اثر انگشت نیز صادق است، گرچه قانون‌گذار

۳. مواد ۱۹۲ الی ۱۹۴ ق.م.

۴. واژه «جعل» در لغت در معانی گوناگون نظیر ساختن، قرار دادن، وضع کردن، گردانیدن آمده است (عمید، ۱۳۵۷، ص. ۳۱۷). اما در تعریف اصطلاحی واژه «جعل» در علم حقوق نیز تعاریف مختلفی بیان شده است که ذیلاً به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

«ساختن یا تغییر دادن آگاهانه نوشته یا سایر چیزهای مذکور در قانون، به ضرر دیگری به قصد جا زده شدن آن‌ها به‌عنوان اصل» (میرمحمدصادقی، ۱۴۰۴، ص. ۲۷۸)؛

«قلب متقلبانه حقیقت به زیان دیگری به یکی از طرق مذکور در قانون در یک سند یا نوشته یا چیز دیگر» (گلدوزیان، ۱۳۸۶، ص. ۶۴۱)؛

در مواردی نیز ابتدائاً درج امضا را لازم داشته و اثر انگشت را در صورت عجز از امضا توسط دادخواست‌دهنده، واجد اعتبار دانسته است.^۵ اما آیا با توجه به اصول و تکنیک‌های حقوق جزا نیز می‌توان حتی در موارد سکوت قانون‌گذار، در اشاره به واژه «اثر انگشت» در مواد قانون مجازات اسلامی (مثلاً مواد ۵۲۳ و ۶۷۳ ق.م.ا.ت مصوب ۱۳۷۵)، در کنار دو واژه دیگر: «امضا» و «مهر»، احکام کیفری ناظر بر امضا و مهر را بر آن جاری نمود و اثر انگشت را در حکم امضا و یا مهر دانست؟ و این‌که در صورت اعتقاد به مثبت بودن پاسخ، آیا این حکم اطلاق دارد یا مقید است؟ به عبارت دیگر، آیا جاری داشتن احکام کیفری ناظر به مهر و امضا بر اثر انگشت شامل تمام فروض اعم از اثر انگشت از افراد باسواد و بی سواد می‌شود یا این‌که این احکام کیفری فقط شامل حالت و موارد خاصی یعنی اثر انگشت اشخاص بی سواد یا باسواد عاجز از امضا می‌شود و تنها اثر انگشت اشخاص بی سواد و یا باسواد عاجز از امضا را در حکم امضا می‌توان دانست؟ این موارد جزء ابهام‌های قانونی است که نگارنده درصدد بررسی آن‌ها به روش توصیفی-تحلیلی و کتابخانه‌ای خواهد بود.^۶

«هرگاه کسی با سوء نیت مبادرت به ساختن یا تغییر نوشته یا سند یا چیزهای مصرح در قانون بنماید به نحوی که قابلیت اضرار به غیر داشته باشد» (الهی منش؛ مرادی اوجقان، ۱۴۰۰، ص. ۲۴۷)؛
«قلب متقلبانه حقیقت در یک سند یا نوشته یا چیز دیگر به یکی از طرق مذکور در قانون به ضرر غیر» (سالاری، ۱۳۸۶، ص. ۴۷)؛

«ساختن سند و یا اشیاء مشابه آن برخلاف حقیقت به نحوی که متضمن ضرر به دیگری باشد» (منصورآبادی؛ فتحی، ۱۳۹۰، ص. ۲۳)؛

«ایجاد تغییر آگاهانه و متقلبانه یک حقیقت در سند یا نوشته و سایر مواردی که در قانون تصریح شده است برای جازدن آن به جای اصل از طریق ساختن، دست بردن و یا به کار بردن به منظور اضرار به غیر» (بارانی، ۱۴۰۳، ص. ۱۸۰).
به طور کلی، جرم جعل عبارت است از: «قلب متقلبانه حقیقت در سند یا نوشته و یا چیزهای دیگر مصرح در قانون به یکی از اشکال قانونی با شرط امکان ورود ضرر به دیگری».

بر این اساس، جعل اثر انگشت را می‌توان چنین تعریف کرد: «ساختن یا تغییر اثر انگشت دیگری به قصد تقلب». لذا چنانچه شخصی مبادرت به ساخت و ایجاد اثر انگشت دیگری و یا تغییر و دستکاری در خطوط و شیارهای موجود در اثر انگشت متعلق به دیگری نماید، با این قصد که به موجب آن دیگری را اغوا و تحریک به پذیرش آن به عنوان اصل نماید به نحوی که قابلیت ورود ضرر اعم از بالفعل و یا بالقوه را داشته باشد، می‌توان رفتار وی را در قالب جعل اثر انگشت تعریف کرد. امروزه با توجه به پیشرفت استفاده از تکنولوژی و فناوری‌های نوین، جعل اثر انگشت و یا اثر انگشت تقلبی می‌تواند به دو شکل الف. سنتی (فیزیکی)، و ب. الکترونیکی، و با استفاده از ابزارها و روش‌های متفاوت (مثلاً از طریق چسب مخصوص، خمیربازی، پودر ژلاتین و رز لب) قابل ارتکاب باشد (برای روش‌های جعل اثر انگشت، نک: <https://maxasecurity.com/blog/finger-print-forgery> تاریخ مشاهده: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲).

۵. بند ۷ از ماده ۵۱ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹ مقرر می‌دارد: «دادخواست باید به زبان فارسی در روی برگه چاپی مخصوص نوشته شده و حاوی نکات زیر باشد: ۱- ۲- ۳- ... ۷- امضاء دادخواست‌دهنده و در صورت عجز از امضاء، اثر انگشت وی».

۶. در خصوص جنبه جدید و نوآوری موضوع این مقاله در مقایسه با تحقیقات پیشین می‌توان ادعا کرد که با جست‌وجو و ملاحظه پایگاه‌های اینترنتی تخصصی مرتبط با مقالات، نظیر پایگاه علمی نورمگز یا مگیران چنین برمی‌آید که تاکنون مقالات متعددی در ارتباط با اثر انگشت، نگارش یافته است، ولی از یک سو، قلمرو موضوعی اغلب آن مقاله‌ها مربوط به حوزه علم جرم‌یابی (پلیس علمی کشف جرائم) و تشخیص هویت افراد بوده است. برای مثال، می‌توان به مقاله‌هایی نظیر

بر این اساس، با توجه به عنوان پژوهش و قلمرو موضوعی آن، مطالب این نوشتار در راستای بیان دیدگاه‌های مختلف درباره پرسش اصلی پژوهش، به ترتیب دو قسمت نخست، دیدگاه‌های رایج در خصوص وضعیت جرم‌انگاری جعل اثر انگشت و یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت و دوم، طرح دیدگاه بینابین (از نگارنده) مورد تقسیم‌بندی قرار گرفته است و پرداختن به مباحثی مانند تبیین مفهوم جرم جعل و یا سوءاستفاده از سفید مهر یا امضا، ارکان و مجازات آن‌ها فاقد ضرورت است..

۱. دیدگاه‌های رایج درباره وضعیت جرم‌انگاری جعل و یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت

قانون‌گذار ایران در اغلب قوانین موجود برای هر کدام از امضا، مهر و یا اثر انگشت افراد از حیث نقش اثباتی و انتسابی، آثار حقوقی یکسانی قائل شده است. مقصود این است که قانون‌گذار ایران اثر انگشت را از لحاظ اعتبار در حکم امضا یا مهر دانسته است. ضمناً، در نظر عرف و رویه قضایی ایران نیز چنین است. برای مثال، امکان طرح ادعای انکار و تردید و یا جعلیت نسبت به خط، امضا، مهر و اثر انگشت در هنگام رسیدگی توسط کسی که آن سند علیه او ابراز شده وجود دارد؛ یا حتی این‌که قانون‌گذار در برخی موارد خاص، درج اثر انگشت را در ذیل سند لازم داشته است، به‌گونه‌ای که حتی امضا یا مهر کفایت نمی‌کند، و آن زمانی است که سند جزء اسناد رسمی تنظیمی در دفاتر اسناد رسمی یا اداره ثبت اسناد و املاک باشد و یکی از متعاملین بی‌سواد بوده باشد. اما درباره افراد باسواد یا بی‌سواد دارای امضا و مهر، نیز اخذ اثر انگشت به‌تنهایی و یا در کنار امضا و یا مهر نیز از لحاظ حقوقی یا قضایی واجد ارزش و اعتبار است، و لو این‌که قانون‌گذار در موارد زیادی فقط به ذکر واژه «امضاء» و یا «مهر» تصریح داشته باشد.

همان‌طور که اشاره شد، در ارتباط با محور این نوشتار یعنی جاری بودن یا نبودن مقررات کیفری موضوعه حاکم بر جعل امضا و مهر (ماده ۵۲۳ ق.م.ا.ت) و یا سوءاستفاده از سفید مهر و یا امضا (ماده ۶۷۳ ق.م.ا.ت) نسبت به اثر انگشت، میان دکرین حقوق کیفری ایران

«نقش انگشت‌نگاری در جرم‌یابی» اثر عبدالله دیانتی و «کاربرد انگشت‌نگاری در جرم‌یابی» اثر حسنعلی مؤذن‌زادگان و نجف حمیدزاده اربابی در فصلنامه کارآگاه (سال ۶، دوره ۲، شماره ۲۴) اشاره کرد. از سوی دیگر، تاکنون هیچ مقاله‌ای در ارتباط با موضوع مقاله حاضر یعنی بررسی اثر انگشت در قلمرو حقوق جزای اختصاصی ایران از حیث جرم بودن جعل اثر انگشت و یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت انجام نشده است.

اختلاف نظر و دو دیدگاه کلی وجود دارد که ذیلاً به بیان هر یک از این دو دیدگاه و استدلال طرفداران آن خواهیم پرداخت.

۱-۱. دیدگاه جرم بودن جعل یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت

اعتقاد غالب حقوق دانان و رویه قضایی بر این است که به رغم سکوت قانون‌گذار در قوانین جزایی ایران، امکان تحقق جرم جعل اثر انگشت یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت و نیز شمولیت مواد قانونی مربوطه از جمله مواد ۵۲۳ و ۶۷۳ ق.م.ا.ت نسبت به اثر انگشت نیز وجود دارد، زیرا آنان اثر انگشت لاقل افراد بی سواد را در حکم امضا و مهر دانسته‌اند. ضمناً، از لحاظ قواعد حقوق مدنی ایران، اثر انگشت آثار حقوقی یکسان با امضا و مهر دارد. علاوه بر آن، در توجیه این دیدگاه گفته شده است: «مهر و اثر انگشت معادل‌های قانونی امضا به معنای خاص هستند» (پور ارشد، ۱۳۹۰، ص. ۱۸۳).

گویا حتی برخی از طرفداران این دیدگاه، در نوشته‌های خود به طور اطلاق به این موضوع اشاره داشته و فرقی بین اثر انگشت افراد باسواد یا بی سواد قائل نشده‌اند. به عبارت دیگر، از نظر آنان حتی جعل اثر انگشت یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت افراد باسواد و یا افراد بی سواد دارای امضا و مهر نیز می‌تواند واجد هر یک از عناوین مجرمانه فوق الذکر بوده باشد برای مثال، برخی حقوق دانان در تأیید این نظر به شرح ذیل چنین بیان داشته‌اند:

”مهر اشخاص و اثر انگشت اشخاصی که امضا ندارند، در حکم امضاست و ساختن آن جعل است. پاراف و اثر انگشت و سایر وسایل تأییدیه در صورتی که ساخته شوند مشمول عنوان جعل خواهند بود. به عبارت دیگر، پاراف و اثر انگشت از وسایل تأییدیه محسوب می‌شوند و با استنباط از تمثیلی بودن طرق ارتکاب جعل در ماده قانونی، داخل در وسیله و طریق ارتکاب جعل محسوب می‌شود (گلدوزیان، ۱۳۸۶، ص. ۶۶۳؛ گلدوزیان، ۱۳۹۳، ص. ۴۷۵؛ سالاری، ۱۳۸۶، ص. ۹۰ و ۹۱).

یا

”برابر آیین‌نامه دفاتر اسناد رسمی، اثر انگشت اشخاصی که فاقد امضا بی سواد می‌باشند همانند مهر آن‌ها در حکم امضای آنان است. لذا ساختن اثر

انگشت اشخاص نیز می‌تواند موجب وقوع جرم گردد، کما آن‌که در قانون آیین دادرسی مدنی نیز در مواردی به اثر انگشت اشاره نمود و اعتبار آن را برابر امضا و مهر دانسته است (سالاری شهراباکی، ۱۳۹۳، ص. ۸۸ و ۹۱؛ مصالایی، ۱۳۸۷، ص. ۴۷؛ سلیمان‌پور، ۱۳۴۲، ص. ۵۳).

همچنین، برخی دیگر از طرف‌داران این دیدگاه بیان داشته‌اند:

”اثر انگشت اشخاص بی‌سواد و مهر آن‌ها به منزله و در حکم امضا است، یعنی ساختن و شبیه‌سازی آن‌ها با توجه به تمثیلی بودن طرق ارتکاب جعل مادی، از مصادیق جعل خواهد بود (ولیدی، ۱۳۸۲، ص. ۱۱۳).

یا گفته شده است:

”کاغذی که فقط اثر انگشت دیگری روی آن می‌باشد مصداق موضوع جرم ماده ۶۷۳ قانون تعزیرات ۱۳۷۵ است، زیرا اثر انگشت نیز به منزله امضا می‌باشد (زارعت، ۱۳۸۵، ص. ۲۵۶؛ الهی‌منش؛ مرادی، ۱۴۰۰، ص. ۲۵۳).

همچنین، بیان شده است:

”با توجه به عبارت «و نظایر اینها» در انتهای ماده ۵۲۳ ق.م.ا (۱۳۷۵) جعل اثر انگشت در حکم جعل امضا است، چون اثر انگشت در ذیل یک سند به معنای تأیید مندرجات متن توسط صاحب اثر انگشت است. ماده ۲۲۴ ق.آ.د.م (۱۳۷۹) نیز جعل اثر انگشت را به رسمیت شناخته است (شیری، ۱۴۰۱، ص. ۳۰ و ۱۵۱).

علاوه بر آن، در تقویت این دیدگاه، برخی دیگر از حقوق‌دانان در تبیین جرم بودن یا نبودن جعل اثر انگشت افراد، ضمن پذیرش دیدگاه جرم بودن جعل اثر انگشت افراد، موضوع را به این نحو تشریح کرده‌اند:

الف. در خصوص جعل با امضا یا اثر انگشت واقعی مثلاً اثر انگشت شخصی را در حالت خواب یا فوت قبل از دفنش بگیرند یا اخذ امضای واقعی شخص به طور متقلبانه، آیا جعل

محسوب می‌شود یا خیر؟ ضمن پذیرش تحقق جرم جعل نسبت به اخذ اثر انگشت واقعی، بیان داشته‌اند که رویه قضایی نیز این اقدام را جعل می‌داند (بارانی، ۱۴۰۳، ص. ۳۴).

ب. در خصوص امکان تحقق جعل اثر انگشت افراد، وقتی که با همدیگر متفاوت بوده و هیچ شباهتی میان اثر انگشت همه افراد وجود ندارد، نیز بیان داشته‌اند: «در ماده ۵۲۳ ق.م.ا.ت اشکال جعل به عنوان تمثیل ذکر شده است و می‌تواند شامل اثر انگشت هم باشد، به این صورت که با زدن اثر انگشت شخصی در کنار نام دیگری، امکان به اشتباه انداختن افراد متعارف وجود دارد و معمولاً هم افراد به خطوط اثر انگشت هم توجه نمی‌کنند (بارانی، ۱۴۰۳، ص. ۳۴؛ شریفی، ۱۴۰۳، ص. ۱۸۲). اما این که آیا درج اثر انگشت ناقص یا منقوش فرد ذیل یک سندی جعل است یا خیر؟ اداره کل حقوقی قوه قضائیه در نظریه مشورتی شماره ۷/۲۷۷۵ مورخ ۱۳۹۳/۱۱/۱۸ چنین پاسخ داده است:

” صرف منقوش کردن سند با اثر انگشت ناقص را با توجه به ماده ۵۲۳ ق.م.ا.ت نمی‌توان از مصادیق جعل در اسناد تلقی کرد، هرچند به قصد تقلب انجام شده باشد (بارانی، ۱۴۰۳، ص. ۳۵ و ۳۶).

همچنین، در رویه قضایی نیز جعل اثر انگشت واجد وصف کیفری و مجازات دانسته شده است. برای مثال می‌توان به نمونه آرای قضایی ذیل اشاره کرد:

۱. دیوان عالی کشور در آرای متعددی جعل اثر انگشت دیگری را جرم و قابل تعقیب و مجازات دانسته است که برخی حقوق دانان در تقویت نظر خود، به آن آرا نیز استناد جستند: رأی شماره ۱۴۴۲-۱۳۶۹/۱۱/۴ صادره از شعبه ۱۳ دادگاه کیفری یک تهران: «به موجب این رأی جعل اثر انگشت شخص مرده جرم شناخته شده است» (بازگیر، ۱۳۷۶، ص. ۱۸۴ تا ۱۸۶).

رأی شماره ۱۲۱۲-۱۳۲۸/۸/۱۰ دیوان عالی کشور: «قانون امضا را تعریف نکرده است و اثر انگشت بی سواد هم نسبت به این قبیل اشخاص امضا محسوب است» (به نقل از: سالاری شهربابکی، ۱۳۹۳، ص. ۹۱).

رأی شماره ۲۵۷۴-۱۳۱۹/۸/۲۵ صادره از شعبه ۵ دیوان عالی کشور: «اگر در ورقه مصالحه نام ساختگی، مهر یا امضا یا محل اثر انگشت منتسب به کسی که ورقه به نام او نوشته شده،

موجود نباشد، چون چنین ورقه‌ای هیچ‌گونه سندیتی ندارد، عمل مشمول موارد موضوعه در قسمت جعل نبوده و جرم به شمار نمی‌رود» (به نقل از: سالاری شهریابی، ۱۳۹۳، ص. ۸۸).

۲. رأی شماره ۹۲۰۹۹۷۴۴۱۴۱۰۰۶۰۵ مورخ ۱۳۹۳/۱۰/۱۵ صادره از شعبه ۵ دادگاه تجدیدنظر استان آذربایجان غربی (به نقل از: الهی‌منش؛ مرادی اوجقاز، ۱۴۰۰، ص. ۲۵۳، پاورقی)؛ یا دادنامه شماره ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۱۰۰۳۲۶ مورخ ۱۳۹۳/۰۴/۱۰ صادره از شعبه ۲۱ دادگاه تجدیدنظر استان تهران نیز دلالت بر امکان تحقق بزه جعل نسبت به اثر انگشت دارد، هرچند در دادنامه مورد اشاره به لحاظ فقدان دلیل کافی، حکم برائت متهم صادر گردیده است (نک: <https://ara.jri.ac.ir/Judge/> Text/۸۰۲۷ تاریخ مشاهده: ۱۴۰۴/۰۷/۲۵).^۷

برخی حقوق‌دانان در تأیید شمولیت موضوع ماده ۶۷۳ ق.م.ا.ت ۱۳۷۵ به سوءاستفاده از سفید اثر انگشت نیز بیان داشته‌اند:

” سفید مهر یا سفید امضا موضوع جرم ماده ۶۷۳ ق.م.ا.ت بوده و مصداق بارز این دو، نوشته‌هایی است که فقط دارای مهر یا امضا هستند، اما نمی‌توان موضوع جرم سفید امضا یا مهر را به این مفهوم فروکاست. بنابراین اگر اثر انگشت و یا نام و نام خانوادگی، امضا شناخته شوند نباید تردیدی در شمول سفید امضا بر آن نمود و بنابراین منظور قانون‌گذار تنها دو واژه «مهر و امضاء» نبوده است (آقایی‌نیا؛ رستمی، ۱۴۰۴، ص. ۳۰۸؛ حبیب‌زاده، ۱۳۹۳، ص. ۲۷۲؛ آزمایش، ۱۳۸۲، ص. ۴۳).

یا برخی در تأیید این نظر معتقدند:

” منظور از مهر در ماده ۶۷۳ ق.م.ا.ت تعزیرات، اعم از خود مهر یا امضا و یا ترکیب آن‌ها، اثر انگشت و بالاخره هر علامتی است که نشان‌دهنده تأیید متن نوشته به وسیله سپارنده باشد (حبیب‌زاده، ۱۳۹۳، ص. ۲۷۲).

برخی حقوق‌دانان در تأیید این دیدگاه بیان کرده‌اند:

” در این‌که اثر انگشت نیز امضا محسوب می‌شود یا خیر، بایستی آن

۸. قابل ذکر است به‌رغم جست‌وجوی دقیق از طریق پایگاه‌های اینترنتی و نیز سایت پژوهشگاه قوه قضائیه (سامانه ملی آرای قضایی)، امکان دسترسی به نمونه آرای قضایی در خصوص جرم بودن یا نبودن جعل اثر انگشت و حتی سوء استفاده از سفید اثر انگشت وجود نداشت و به تعبیر دیگر، نمونه آرای قضایی در این خصوص یافت نشد.

را به منزله امضا دانست، چراکه انتساب آن از امضا به مراتب راحت‌تر و اعتبار آن بیشتر از امضا است. لذا امضای یک برگه سفید یا یک چک، با اثر انگشت زیر برگ سفید تفاوتی ندارد و هر دو قابلیت تعقیب کیفری را دارند. از سویی، شاید بتوان گفت مهر یا امضا از باب غالب آمده است (الهی منش؛ مرادی اوجقان، ۱۴۰۱، ص. ۱۸۶؛ شامبیاتی، ۱۳۹۸، ص. ۲۸۶).

همچنین، گفته شده است:

”این استدلال که ماده ۵۲۳ ق.ا.م.ا.ت به اثر انگشت تصریح نکرده و در نتیجه، جعل در آن مصداق ندارد، با توجه به این‌که جعل اثر انگشت، در بیشتر موارد منتهی به ساختن یا تغییر دادن نوشته یا سند می‌شود و مصادیق مذکور در این ماده، به قید تمثیل (نظایر این‌ها) اشاره شده و افاده حصر نمی‌کنند، قابل پذیرش نیست، زیرا جعل اثر انگشت می‌تواند مصداق بارز ساختن محسوب شده و در صورت قرار گرفتن در نوشته یا سند با ماده ۵۳۶ ق.ا.م.ا.ت قابل انطباق باشد. ضمناً، اثر انگشت را می‌توان مصداقی از علائم محسوب نمود که اعتباری همچون امضا دارد. افزون بر این، ماده ۶۷ قانون ثبت اسناد و املاک و نیز مواد ۵۳، ۶۰، ۶۹، ۱۳۲، ۱۴۱، ۱۹۹، ۲۰۷، ۲۱۲، ۳۱۹، ۴۸۸ و ۶۵۵ ق.آ.د.ک، اثر انگشت را در ردیف امضا و هم‌تراز با آن شناسایی کرده و اثر انگشت افراد بی‌سواد و فاقد توانایی امضا کردن را اعتبار و رسمیت بخشیده است (آقایی‌نیا؛ رستمی، ۱۴۰۳، ص. ۱۸۷).

علاوه بر این، نظر هیئت عالی و اتفاقی موضوع صورتجلسه نشست قضایی مورخ ۱۳۸۱/۰۸/۱۶ برگزار شده در شهر شبستر از استان آذربایجان شرقی با موضوع «امکان استفاده از اثر انگشت به جای مهر در اسناد تجاری»، چنین بوده است:

”نظر هیئت عالی: هرچند از مقررات مواد ۲۲۳ و ۳۰۹ و ۳۱۱ قانون تجارت و مواد ۳ و ۴ قانون صدور چک مصوب سال ۱۳۵۵ و اصلاحیه‌های بعدی آن به ظاهر چنین استنباط می‌شود که برات و سفته باید به امضا و یا مهر، دهنده برات، سفته و چک، به امضای صادرکننده آن برسد، نظر به این‌که مفاد ماده ۲۲۶ قانون تجارت،

در مقام احصای شرایط اساسی تنظیم برات، موارد هفتگانه‌ای را ذکر کرده که در صورت فقدان هر یک از آن شرایط، برات مشمول مقررات راجع به اسناد تجارتي نیست و ذکرى از امضا يا مهر برات و همچنين قيد كلمه برات روى ورقه نكرده است و از آنجاکه مراد و منظور از امضا يا مهر اسناد تجارتي، قبول تعهد بر پرداخت به موقع مبلغ مندرج در آن اسناد بوده و به لحاظ اين‌که در عرف جامعه ما اثر انگشت هم متضمن اين معناست و ذکر عبارت امضا يا مهر از باب وجه غالب بوده است، به نظر مى‌رسد در صورتى که اسناد تجارتي داراي اثر انگشت به جای امضا باشند، باز هم قواعد و مقررات قانون تجارت بر آن‌ها حاکم است. **نظر اتفاقی:** مطابق ماده ۲۲۳ و ۳۰۸ قانون تجارت برات و سفته به امضا يا مهر برات دهنده يا صادرکننده سفته و برابر ماده ۳۱۱ قانون مرقوم چک بايد با امضای صادرکننده باشد. لذا چنانچه صادرکننده به جای امضا اثر انگشت خود را ذیل اسناد مرقوم زده باشد سند موصوف را نمی‌توان سفته يا برات يا چک تلقی نمود. دارنده نمی‌تواند از مزایای قانون تجارت بهره‌مند گردد، بلکه می‌توان به عنوان یک سند مدنی تعهدآور تلقی کرد (نک: <https://davoudabadi.ir/page/8053176> تاریخ مشاهده: ۲۶/۱۴۰۴/۰۷).

همچنین، در تقویت دیدگاه گروه نخست نیز می‌توان چنین استدلال کرد:

اولاً، قانون‌گذار در قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹، در فصل مربوط به رسیدگی به دلایل (اسناد: انکار و تردید، ادعای جعلیت و رسیدگی به صحت و اصالت اسناد) همواره در کنار واژه‌های «امضاء و مهر»، واژه «اثر انگشت» را نیز به کار برده است (مواد ۲۱۶، ۲۲۳، ۲۲۴ و ۲۲۶ ق.آ.د.م مصوب ۱۳۷۹).

ثانیاً، استفاده قانون‌گذار از واژه «امضاء و مهر» در مواد قانونی فوق‌الذکر و یا در قوانین دیگر مثلاً بند ۳ ماده ۴۹ قانون ثبت مصوب ۱۳۱۰ با اصلاحات و الحاقات بعدی ناظر به موارد اغلب بوده و قانون‌گذار قصد خروج اثر انگشت را نداشته است.

ثالثاً، نه تنها ارزش اثباتی و قضایی اثر انگشت به عنوان یکی از ادله اثبات دعوا همانند امضا و مهر بوده، که حتی اثر انگشت هیچ کسی در دنیا با دیگری مشابه نخواهد بود. لذا جرم ندانستن جعل اثر انگشت یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت برخلاف مقصود واقعی

قانون‌گذار و منطق حقوقی (لزوم هماهنگی میان ضمانت اجرا در حقوق مدنی با حقوق کیفری) است و یک نوع ترجیح بلامرجح محسوب خواهد شد.

البته معاونت حقوقی و امور مجلس قوه قضائیه نیز همسو با دیدگاه فوق و در راستای رفع ابهام و اشکال قانونی موجود پیرامون شمول جرم جعل نسبت به اثر انگشت افراد (اعم از افراد باسواد یا بی سواد و یا عاجز از امضا یا قادر به آن) در زمستان ۱۴۰۳، اقدام به تدوین پیش نویس لایحه اصلاح باب پنجم قانون مجازات اسلامی (لایحه تعزیرات) نمود که به موجب ماده ۱۱۶ از لایحه مزبور به صراحت جعل اثر انگشت افراد را به طور مطلق مورد جرم انگاری به شرح ذیل قرار داده است:

”جعل عبارت است از ساختن نوشته یا سند یا هر گونه تغییر در نوشته یا سند اصیل از قبیل خراشیدن، تراشیدن، قلم بردن، الحاق، محو، اثبات، سیاه کردن، تقدیم یا تأخیر تاریخ نسبت به تاریخ حقیقی آن، الصاق نوشته‌ای به نوشته دیگر یا تحریف مطالب یا اظهارات دیگری حین تقریر آن‌ها یا شبیه سازی یا ساختن مهر یا امضای اشخاص یا به کار بردن مهر دیگری بدون اجازه صاحب آن‌ها یا انگشت زدن به جای دیگری یا ساختن اثر انگشت دیگری یا به کار بردن آن بدون رضایت وی در فضای واقعی یا مجازی و نظایر آن‌ها به قصد تقلب. تبصره- ارتکاب رفتارهای موضوع این ماده در تصویر یا رونوشت سند یا نوشته، اعم از این که تصدیق شده یا متعاقباً تصدیق شود، در حکم جعل محسوب می گردد (نک: <https://vokalapress.ir> / تاریخ مشاهده: ۱۴۰۴/۰۷/۲۵).

۲-۱. دیدگاه جرم نبودن جعل یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت

برخی حقوق دانان محترم با تکیه بر اصول و قواعد حاکم بر حقوق جزا از جمله اصل قانونی بودن جرم و مجازات، اصل برائت و قواعدی تفسیری مانند قاعده تفسیر مضیق از قوانین جزایی و منع تفسیر موسع و منع توسل به قیاس در امور جزایی و تفسیر به نفع متهم (قاعده درء - ماده ۱۲۰ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲)، بر این اعتقادند که در حقوق موضوعه ایران، ساختن اثر انگشت یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت، جرم و قابل مجازات نیست. برای مثال، گفته شده است:

”ظاهراً نمی‌توان جعل اثر انگشت را در حکم جعل امضا دانست و با توجه به عدم نص صریح و لزوم تفسیر مضیق نصوص جزایی، این امر نیاز به جرم‌انگاری خاص از سوی مقنن دارد (میرمحمد صادقی، ۱۴۰۴، ص. ۲۸۴؛ فضلی، ۱۴۰۱، ص. ۲۸۳).

”... چون ماده ۵۲۳ ق.م.ا.ت.ع تعزیرات فقط از امضا و مهر نام برده شده، لذا نوشته بدون امضا و مهر، هرچند دارای اثر انگشت باشد، از مصادیق بزه جعل خارج است (پیمانی، ۱۳۶۶، ص. ۱۱).

همچنین، در تقویت این نظر برخی معتقدند:

”مصادیق مذکور در ماده ۶۷۳ ق.م.ا.ت.ع ۱۳۷۵ حصری می‌باشد نه تمثیلی. دلیل دیگری که تقویت‌کننده این استدلال است، این‌که، در زمان تدوین قانون مجازات اسلامی و حتی قبل از آن (قانون تعزیرات ۱۳۶۲ و قانون مجازات عمومی ۱۳۰۴) فقط از مهر و امضا استعمال شده و نمی‌توان ادعا نمود که در زمان تصویب مواد یادشده، اثر انگشت اثر خارجی نداشته است، بلکه اثر انگشت قدمتی حدوداً ۱۶۰ ساله دارد (از سال ۱۸۵۸ میلادی اثر انگشت کشف گردیده)، یعنی ۸۰ سال قبل از تصویب قانون مجازات عمومی (۱۳۰۴)، اثر انگشت، فواید و انواع آن کشف شده بود و اگر قانون‌گذار می‌خواست سوءاستفاده از سفید اثر انگشت را به مانند سفید امضا مجرمانه تلقی بکند با ابهامی مواجه نبود، چراکه در آن زمان، اثر انگشت کشف گردیده بود و عدم ذکر آن در قانون سابق و فعلی حکایت از رد ادعای کسانی دارد که اعتقاد دارند که جرم موضوع ماده ۶۷۳ ق.م.ا.ت.ع شامل اثر انگشت خواهد بود (مؤیدی، ۱۴۰۱، ص. ۱۳۷۲).

در مقایسه میان این دیدگاه با دیدگاه قبلی باید گفت که دیدگاه نخست با واقعیت‌های عملی و حقوقی جامعه به لحاظ کاربرد و اهمیت حقوقی و قضایی اثر انگشت همسوست، ولی دیدگاه دوم با اصول و تکنیک‌های تفسیری حقوق جزا همخوانی دارد. به عبارت دیگر، نمی‌توان راه حل سکوت قانون جزایی را با تفسیر موسع از آن برطرف کرد، چراکه این پذیرش

تفسیر موسع از قوانین جزایی به منزله توسعه جرم‌انگاری قضایی تلقی شده که با اهداف و مبانی فلسفی و حقوقی اصل قانونی بودن جرائم و مجازات‌ها منافات دارد.

۲. طرح دیدگاه بینابین

با توجه به نقاط قوت و ضعف دو دیدگاه رایج درباره موضوع و در نظر گرفتن قوانین و مقررات موجود از حیث ضرورت اخذ اثر انگشت افراد خاص در موارد مشخص و عدم کاربرد قضایی و حقوقی امضای آن افراد از یک سو، و ضرورت پایبندی به اصول و قواعد حقوق جزا و نیز اقتضای منطق حقوقی از سوی دیگر، نگارنده قائل به طرح دیدگاه سوم در قالب یک رویکرد تلفیقی است، هرچند در جمع‌بندی نهایی، دیدگاه نخست را به لحاظ تطبیق با واقعیت‌های اجتماعی و منطق حقوقی و قضایی قابل دفاع‌تر دانسته و با ابتنا بر آن دیدگاه، پیشنهادها مناسبی داده است، ولی در شرایط فعلی با لحاظ موارد قانونی خاص به شرح ذیل، تا زمان اصلاح و تغییر در قوانین، باید دیدگاه بینابین را در محاکم قضایی قابل اجرا دانست، با این قید که این دیدگاه تاکنون در میان دیدگاه‌های رایج، ارائه و مشاهده نشده است.

بر اساس دیدگاه بینابین (تأکید از نگارنده)، می‌توان قائل به این شد که در حقوق کیفری موضوعه ایران، با ابتنا بر قوانین و مقررات موجود و نیز اصل قانونی بودن جرم و مجازات و همچنین قاعده تفسیر مضیق از قوانین جزایی و قاعده تفسیر به نفع متهم، صرفاً جعل اثر انگشت یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت در موارد خاص جرم خواهد بود. به عبارت دیگر، در قوانین و مقررات فعلی ایران، اثر انگشت افراد در شرایط و موارد خاصی در حکم امضا تلقی می‌شود و علی‌الاصول اثر انگشت نمی‌تواند جایگزین امضا محسوب گردد.

۱-۲. جرم بودن سوءاستفاده یا جعل اثر انگشت افراد بی‌سواد و افراد باسواد عاجز از امضا

به موجب این دیدگاه، صرفاً اثر انگشت افراد بی‌سواد یا افراد باسواد عاجز از امضا، در حکم امضا تلقی شده است و جعل اثر انگشت این افراد یا سوءاستفاده از آن می‌تواند واجد وصف کیفری و مشمول مواد حسب مورد ۵۲۳ یا ۶۷۳ ق.ا.م.ت شود. دلایل و مستندات قانونی مبنی بر جرم بودن سوءاستفاده یا جعل اثر انگشت افراد بی‌سواد و افراد باسواد عاجز از امضا عبارت‌اند از:

۱. قوانین و مقرراتی چون قانون ثبت اسناد و املاک مصوب ۱۳۱۰ با اصلاحات و الحاقات

بعدی، آیین‌نامه اجرای مفاد اسناد رسمی لازم‌الاجرا و طرز رسیدگی به شکایت از عملیات اجرایی مصوب ۱۳۸۷، قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹ و یا قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ با اصلاحات و الحاقات بعدی، جملگی جزء قوانین شکلی آمره محسوب می‌شوند که می‌توانند به عنوان یک معیار قانونی منطقی در جهت کشف مقصود واقعی قانون‌گذار از حیث موارد رسمیت داشتن یا نداشتن اثر انگشت افراد و موارد کاربرد آن و نیز جایگزینی آن به جای امضا قابل اتکا باشند. مذاقه در مفاد قوانین و مقررات فوق‌الذکر، صرفاً حکایت از این واقعیت دارد که اثر انگشت افراد تحت شرایط و موارد خاص قابلیت جایگزینی به جای امضا را دارد و در حکم امضا تلقی می‌شود. به عبارت دیگر، قوانین یادشده، تصریحاً اشاره به اعتبار قانونی داشتن اثر انگشت در شرایط و موارد خاص دارد و در خارج از این شرایط و موارد خاص، اثر انگشت افراد به تنهایی فاقد آثار حقوقی لازم خواهد بود، زیرا:

اولاً، قانون‌گذار در قانون ثبت اسناد و املاک و نیز آیین‌نامه اجرای مفاد اسناد رسمی لازم‌الاجرا و طرز رسیدگی به شکایت از عملیات اجرایی مصوب ۱۳۸۷، در مواد مختلف قانونی از واژه «اخذ امضا» در دفاتر ثبت استفاده نموده و اثر انگشت را صرفاً برای افراد بی‌سواد پیش‌بینی کرده است. به موجب ماده ۶۷ قانون ثبت، «ثبت سند باید برای شخص بی‌سواد قرائت شده و این قرائت و همچنین رضایت مشارالیه باید در دفتر ثبت قید و از طرف معتمد امضا گردد. معامله‌کننده بی‌سواد نیز باید علامت انگشت خود را ذیل ثبت سند بگذارد». همچنین، ماده ۱۵ آیین‌نامه اجرای فوق‌الذکر نیز مقرر داشته است: «مأمور اجرا مکلف است ظرف ۴۸ ساعت از زمان دریافت اوراق اجرائیه، یک نسخه از آن را به شخص متعهد تسلیم و رسید بگیرد ... اگر اشخاص نامبرده بی‌سواد باشند اثر انگشت آن‌ها باید در ذیل برگ اجرایی و سایر اوراق منعکس شود ...». بنابراین، با توجه به مقررهای قانونی یادشده، ثبت اثر انگشت در اسناد رسمی، مخصوص افراد بی‌سواد بوده و برای گرفتن اثر انگشت از اشخاص باسواد مجوزی وجود ندارد. وانگهی، بند «۵» بخشنامه شماره ۱۱/۳۷۱۰۰ مورخ ۱۳۷۹/۱۱/۲۵ قانون سردفتران و دفتریاران تهران، دلالت بر عدم جواز اخذ اثر انگشت از افراد باسواد دارد، به این معنا که در دفاتر اسناد رسمی، اخذ اثر انگشت از افرادی که توانایی نوشتن و خواندن دارند، مجاز نیست و تنها از اشخاص بی‌سواد می‌توان اثر انگشت گرفت.

ثانیاً، قانون‌گذار نه تنها با به کار بردن واژه «یا» میان دو کلمه «امضاء» و «اثر انگشت» در تمام

مواد ۵۳، ۶۰، ۶۹، ۱۳۲، ۱۴۱، ۱۹۹، ۲۰۷، ۲۱۲، ۳۱۹، ۴۸۸ و ۶۵۵ ق.آ.د.ک، حتی تصریحاً در تبصره ذیل ماده ۵۳ قانون یادشده، چنین مقرر داشته است: «در این ماده و در سایر مواد مقرر در این قانون که اخذ امضا و یا اثر انگشت شخص پیش‌بینی شده است، اثر انگشت در صورتی دارای اعتبار است که شخص قادر به امضا نباشد». لذا تبصره مذکور، می‌تواند دلیل قطعی بر کشف مقصود واقعی قانون‌گذار ایران بوده که اثر انگشت افراد صرفاً در موارد و شرایط خاص دارای اعتبار و ارزش قانونی است و اثر انگشت افراد [باسوادی] که قادر به امضا بوده، به‌تنهایی فاقد ارزش و اعتبار قانونی است و لذا اخذ اثر انگشت از این افراد به‌تنهایی ذیل صورت مجلس و اوراق قضایی قابلیت استناد و ارزش قانونی را ندارد، حتی قانون‌گذار در ماده ۶۳ ق.آ.د.ک، تخلف از مفاد ماده ۵۳ را جرم تلقی و برای مرتکب محکومیت به سه ماه تا یک سال انفصال از خدمات دولتی پیش‌بینی کرده است.

ثالثاً، بند «۷» از ماده ۵۱ ق.آ.د.م مصوب ۱۳۷۹ نیز مؤید دیگر بر تقویت این دیدگاه بوده که اثر انگشت فقط در شرایط خاص می‌تواند به‌عنوان جایگزین امضا دارای اعتبار باشد. قانون‌گذار در این مقرر قانونی در مقام بیان احصای شرایط دادخواست، در بند «۷» از ماده ۵۱ قانون مزبور چنین تصریح داشته است: «بند ۷- امضاء دادخواست‌دهنده و در صورت عجز از امضاء، اثر انگشت او».

۲. با توجه به صراحت مقرره‌های قانونی فوق‌الذکر از یک سو، و جنبه شکلی و آمرانه داشتن این قوانین و مقررات از سوی دیگر، قائل به شمول مواد ۵۲۳ و ۶۷۳ ق.م.ا.ت بر مطلق موارد اثر انگشت (چه اثر انگشت افرادی که قادر به امضا بوده و چه افرادی که قادر به امضا نباشند)، با اصول مسلم حقوق کیفری مانند اصل قانونی بودن جرم و مجازات و همچنین، با قواعد تفسیر حقوق کیفری نظیر قاعده تفسیر مضیق از قوانین جزایی و قاعده تفسیر به نفع متهم (ماده ۱۲۰ ق.م.ا.م مصوب ۱۳۹۲)، مغایرت آشکار دارد و در واقع، برخلاف تفسیر غایی و منطقی از مقررات شکلی و آمرانه محسوب می‌شود.

۳. تلقی اثر انگشت به‌عنوان مصداقی از علائم قانوناً محل اشکال جدی خواهد بود، زیرا نه‌تنها این دو واژه از لحاظ مفهومی، متفاوت بوده، که مهم‌تر این‌که، قانون‌گذار در مواد ۵۲۵ و ۵۲۸ تا ۵۳۰ ق.م.ا.ت، موارد کاربرد علائم به موضوع جعل را احصا کرده است. به عبارت دیگر،

موارد کاربرد علائم فقط ناظر بر تعیین عیار طلا و نقره، علامت ادارات دولتی یا مؤسسات عمومی غیردولتی و شرکت‌های غیردولتی و تجارتخانه‌ها پیش‌بینی شده است. لذا مطابق این دیدگاه، بنابه دلایل یادشده، جعل اثر انگشت افراد باسواد که قادر به امضا هستند یا سوءاستفاده از سفید اثر انگشت این افراد، جرم و قابل مجازات نخواهد بود و در صورت استفاده و ارائه آن به قصد بردن مال دیگری، فقط می‌تواند مصداق مانور متقلبانه و سپس حسب مورد شروع به کلاهبرداری یا کلاهبرداری موضوع ماده ۱ ق.ت.م.م.ا.ک مصوب ۱۳۶۷ تلقی شود.

۲-۲. جرم نبودن سوءاستفاده یا جعل اثر انگشت افراد باسواد قادر به امضا

به موجب دیدگاه بینابین، جعل اثر انگشت افراد باسواد قادر به امضا از شمول وصف کیفری مزبور خارج خواهد بود، چراکه جرم دانستن جعل یا اثر انگشت این دسته از افراد نه تنها با مقصود قانون‌گذار ایران در قوانین موضوعه فوق‌الذکر، بلکه با اصول و قواعد تفسیری حاکم بر حقوق جزا نیز منافات دارد که شرح آن در بالا گذشت. با وجود این، ایراد و اشکال اساسی وارد بر پذیرش این دیدگاه می‌تواند شامل موارد زیر باشد:

الف. اشکال حقوقی و فنی:

۱. تمییز میان اثر انگشت افراد بی‌سواد و افراد باسواد عاجز از امضا یا سوءاستفاده از آن با اثر انگشت افراد باسواد قادر به امضا در این خصوص، فاقد توجیه حقوقی و منطقی خواهد بود، زیرا خصوصیتی پیرامون موضوع در تفکیک میان افراد مزبور وجود ندارد.

۲. ارزش اثباتی اثر انگشت افراد در رسیدگی‌های قضایی به عنوان یکی از ادله اثبات دعوا به مراتب می‌تواند بالاتر از حتی امضا و مهر باشد، چراکه اثر انگشت هیچ‌کسی در دنیا با دیگری مشابه نخواهد بود.

۳. تفکیک مزبور برخلاف مقصود واقعی قانون‌گذار و منطق حقوقی (لزوم هماهنگی میان ضمانت اجرا در حقوق مدنی با حقوق کیفری) و یک نوع ترجیح بلامرجه محسوب خواهد شد، زیرا قانون‌گذار در قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹، در فصل مربوط به رسیدگی به دلایل، همواره در کنار واژه «امضاء و مهر»، واژه «اثر انگشت» را نیز به کار برده است (مواد ۲۱۶، ۲۲۳، ۲۲۴ و ۲۲۶ ق.آ.د.م. مصوب ۱۳۷۹).

ب. اشکال عملی:

پذیرش دیدگاه سوم می‌تواند منجر به بروز ایراد عملی از حیث اثبات مسئله عجز یا توانایی افراد باسواد در درج امضا شود. به عبارت دیگر، گاهی اوقات اثبات دقیق قضیه که افراد در زمان تنظیم یک سند غیرواقعی عاجز از امضا، مثلاً به دلیل شکستگی یا هر نوع آسیب وارد شده به دست، بوده یا نبوده، کار آسانی نیست.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این مقاله در پاسخ به این سؤال که آیا در حقوق کیفری ایران، با توجه به سکوت قانون‌گذار در موادی چون ۵۲۳ و یا ۶۷۳ ق.م.ا.ت ۱۳۷۵ نسبت به قید «اثر انگشت» در کنار امضا و مهر از یک سو، و ضرورت اتکای قاضی کیفری به تکنیک‌ها و اصول حاکم بر تفسیر قوانین جزایی، اثر انگشت را می‌توان در حکم امضا تلقی کرد؟، بیانگر این است که در این باره دو دیدگاه رایج میان دکترین حقوق کیفری ایران وجود دارد که برخی قائل به جرم نبودن جعل اثر انگشت یا سوءاستفاده از آن در تمام موارد، و برخی دیگر قائل به جرم بودن آن در مطلق موارد بوده و هر کدام از طرف داران دو دیدگاه فوق، دلایل و توجیهاتی ارائه کردند که در این پژوهش به آن اشاره شده است.

اما در شرایط فعلی، با توجه به نقاط قوت و ضعف دو دیدگاه مذکور و لحاظ قوانین موضوعه از حیث ضرورت اخذ اثر انگشت از افراد بی‌سواد در موارد خاص و عدم تأثیر اخذ امضا از آنان و همچنین، لزوم تقیید قاضی کیفری به اصول و قواعد اساسی حاکم بر حقوق جزا، نگارنده برخلاف دیدگاه‌های رایج، قائل به طرح دیدگاه سوم در قالب یک رویکرد تلفیقی بوده که بر مبنای آن صرفاً اثر انگشت افراد بی‌سواد یا افراد باسواد عاجز از امضا، دارای اثر حقوقی و قضایی است و لذا جعل اثر انگشت این افراد یا سوءاستفاده از آن می‌تواند واجد وصف کیفری و مشمول مواد حسب مورد ۵۲۳ و یا ۶۷۳ ق.م.ا.ت شود. با وجود این، نگارنده به لحاظ تطبیق بیشتر دیدگاه نخست با واقعیت‌های اجتماعی و قضایی و همچنین ایرادهای فنی و حقوقی و نیز عملی متعدد وارد بر دیدگاه تلفیقی، آن را (دیدگاه نخست) را بر دیدگاه‌های دیگر ترجیح خواهد داد که همسو با آن قانون‌گذار ایران (معاونت حقوقی و امور مجلس قوه قضائیه) نیز در راستای اجرای بهتر عدالت و به منظور رفع این ابهام، در ماده ۱۱۶ از پیش‌نویس لایحه

اصلاح باب پنجم قانون مجازات اسلامی (لایحه تعزیرات) صراحتاً اشاره به واژه «اثر انگشت» به طور مطلق (اعم از اثر انگشت افراد باسواد یا بی‌سواد) در کنار امضا و مهر کرده است. لذا پیشنهاد می‌شود: اولاً، ماده ۱۱۶ از لایحه یادشده، از آن حیث بدون تغییر مورد تصویب نهایی در مجلس شورای اسلامی و تأیید شورای محترم نگهبان قرار گیرد، یعنی جعل اثر انگشت همه افراد اعم از باسواد و بی‌سواد را جرم بداند و برایش مجازات در نظر گیرد. ثانیاً، قانون‌گذار در ماده ۶۷۴ ق.م.ا.ت نیز عبارت «اثر انگشت کلیه افراد» را اضافه نموده که در نتیجه آن، سوءاستفاده از سفید اثر انگشت همه افراد نیز جرم و قابل مجازات دانسته شود.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

نویسنده در نگارش مقاله هیچ گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده در نگارش و پژوهش مقاله مستقل است و با کسی مشارکت نداشته است.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در نگارش این مقاله از هیچ هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسنده، این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی و هر گونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده است.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

هیچ داده‌ای در دسترس نیست.

فهرست منابع

۱. آزمایش، علی. (۱۳۸۲ش). **تقریرات حقوق کیفری**، (ج. اول؛ باب جرایم علیه اموال، قسمت دوم؛ تحریر: سید عمادالدین طباطبائی). دانشکده حقوق و علوم سیاسی. دانشگاه تهران.
۲. آقایی نیا، حسین؛ رستمی، هادی. (۱۴۰۴ش). **حقوق کیفری اختصاصی ۱**، (جرایم علیه اموال و مالکیت؛ ج. پنجم). تهران: میزان.
۳. آقایی نیا، حسین؛ رستمی، هادی. (۱۴۰۳ش). **حقوق کیفری اختصاصی ۲**، (جرایم علیه مصالح عمومی کشور؛ ج. سوم). تهران: میزان.
۴. الهی منش، محمدرضا؛ مرادی اوجقاز، محسن. (۱۴۰۱ش). **حقوق کیفری اختصاصی ۱**، (جرایم علیه اموال و مالکیت؛ ج. اول). تهران: مجد.
۵. الهی منش، محمدرضا؛ مرادی اوجقاز، محسن. (۱۴۰۰ش). **حقوق کیفری اختصاصی ۲**، (جرایم علیه امنیت و آسایش عمومی؛ ج. اول). تهران: مجد.
۶. انصاری، ولی الله. (۱۳۸۰ش). **کشف علمی جرایم**، (ج. اول). تهران: سمت.
۷. بارانی، محمد. (۱۴۰۳ش). **جعل و تزویر در قانون و رویه قضایی ایران**، (ج. دهم). تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
۸. بازگیر، یداله. (۱۳۷۶ش). **سرقت، جعل و خیانت در امانت در آرای دیوان عالی کشور**، (ج. اول). تهران: حقوقدان.
۹. پور ارشد، نادر. (۱۳۹۲ش). امضاء در حقوق ایران. پژوهش‌های حقوق خصوصی، (۱)، ۱۶۱-۱۸۴. دسترس پذیر در: <https://jpl.sdil.ac.ir/article-42287.html>
۱۰. پیمانی، ضیاءالدین. (۱۳۶۵-۶۶ش). **حقوق کیفری اختصاصی**، (جزوه درسی). کارشناسی ارشد، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران.
۱۱. حبیب‌زاده، محمدجعفر. (۱۳۹۳ش). **حقوق جزای اختصاصی**، (جرایم علیه اموال؛ ج. هفتم). تهران: سمت.
۱۲. دیانتی، عبدالله. (۱۳۹۲ش). نقش انگشت‌نگاری در جرم‌یابی. کارآگاه، ۷(۲۴)، ۱۱۶-۱۳۹. دسترس پذیر در: <http://det.jrl.police.ir/article-10445.html>
۱۳. زراعت، عباس. (۱۳۸۵ش). **حقوق جزای اختصاصی ۲**، (جرایم علیه اموال و مالکیت؛ ج. اول). تهران: فکرسازان.
۱۴. سالاری، مهدی. (۱۳۸۶ش). **حقوق جزای اختصاصی**، (جعل و تزویر؛ ج. اول). تهران: میزان.
۱۵. سالاری شهربابکی، میرزا مهدی. (۱۳۹۳ش). **حقوق کیفری اختصاصی**، (تحلیل جرم جعل و تزویر؛ ج. سوم). تهران: جنگل.

۱۶. سلیمان پور، محمد. (۱۳۴۲ش). **جعل اسناد در حقوق ایران و از نظر حقوق تطبیقی**، (ج. اول). تهران: گنج دانش.
۱۷. شامبیاتی، هوشنگ. (۱۳۹۸ش). **حقوق جزای اختصاصی**، (جرائم علیه مصالح عمومی کشور؛ ج. ۲، ج. ۲). تهران: مجد.
۱۸. شریفی، محسن. (۱۴۰۳ش). تأملی بر رویکرد لایحه اصلاح باب پنجم قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) راجع به جعل و استفاده از سند مجعول. **آموزه‌های حقوق کیفری**، ۲۱ (۲۸)، ۱۷۷-۲۰۴. <https://doi.org/10.30513/cld.2025.6425.2073>
۱۹. شیرینی، عباس. (۱۴۰۱ش). **حقوق جزای اختصاصی**، (جعل و تزویر؛ ج. سوم). تهران: میزان.
۲۰. عمید، حسن. (۱۳۵۷ش). **فرهنگ فارسی**، (ج. ۱۲). تهران: امیرکبیر.
۲۱. گلدوزیان، ایرج. (۱۳۸۶ش). **حقوق جزای اختصاصی**، (ج. ۱۳). تهران: دانشگاه تهران.
۲۲. گلدوزیان، ایرج. (۱۳۹۳ش). **محشای قانون مجازات اسلامی**، (ج. ۳). تهران: مجد.
۲۳. فضلی، امیر. (۱۴۰۱ش). تحلیل جزائی عناصر سازنده جرم جعل و استفاده از سند مجعول در نظام کیفری ایران. **رهیافت‌های نوین در مطالعات اسلامی**، ش. ۱۲، ص. ۲۸۳-۳۱۴. دسترس‌پذیر در: <http://noo.rs/erTHq>
۲۴. مؤذن‌زادگان، حسنعلی؛ حمیدزاده اربابی، نجف. (۱۳۹۲ش). کاربرد انگشت‌نگاری در جرم‌یابی. **کارآگاه**، ۷ (۲۴)، ۹۸-۱۱۵. دسترس‌پذیر در: http://det.jrl.police.ir/article_10444.html
۲۵. مؤیدی، محمد صالح. (۱۴۰۱ش). بررسی جرم سوءاستفاده از سفید مهر و سفید امضاء. **جامعه‌شناسی سیاسی ایران**، ۵ (۱۱)، ۱۳۶۶-۱۳۸۰. doi: 10.30510/psi.2022.316613.2674. دسترس‌پذیر در: https://jou.spsiran.ir/article_157159.html
۲۶. مصلاهی، علیرضا. (۱۳۸۷ش). **جعل و تزویر در حقوق کیفری ایران**، (ج. دوم). تهران: خط سوم.
۲۷. منصورآبادی، عباس؛ فتحی، محمد جواد. (۱۳۹۰ش). **جعل و تزویر و جرایم وابسته**، (ج. ۱). تهران: سمت.
۲۸. میرمحمدصادقی، حسین. (۱۴۰۴ش). **حقوق کیفری اختصاصی**، (جرائم علیه مصالح عمومی کشور؛ ج. ۴۷). تهران: میزان.
۲۹. ولیدی، محمد صالح. (۱۳۸۲ش). **حقوق جزای اختصاصی**، (ج. اول). تهران: دانشگاه پیام نور.

وبگاه‌ها

۳۰. <https://davoudabadi.ir/page/8053176> بازبایی شده در ۱۴۰۴/۰۷/۲۶
۳۱. <https://ara.jri.ac.ir/Judge/Text/8027> بازبایی شده در ۱۴۰۴/۰۷/۲۵
۳۲. <https://vokalapress.ir> بازبایی شده در ۱۴۰۴/۰۷/۲۵
۳۳. <https://maxasecurity.com/blog/fingerprint-forgery> تاریخ مشاهده: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲

Resources

1. Amid, Hasan (1962), *Persian Dictionary*, 12th Ed., Tehran, Amir Kabir Publication. [In Persian]
2. Aghaieenia, Hosain and Rostami, Hadi (2024), *Special Criminal Law* (Property Crimes), 5th Ed., Tehran, Mizan Publication. [In Persian]
3. Aghaieenia, Hosain and Rostami, Hadi (2023), *Special Criminal Law* (Crimes Against Public Order), 3rd Ed., Tehran, Mizan Publication. [In Persian]
4. Ansari, Valiollah (2000), *Science Detection of Crimes*, 1st Ed., Tehran, Samt Publication. [In Persian]
5. Azmayesh, Ali (2002), *Utterances of Criminal Law*, First Version (Property Crimes, second part), political Sciences and Law Faculty, Tehran University [In Persian]
6. Bazgir, Yadollah (1996), *Theft, Forgery and Breach of Trust in Verdicts of Supreme Court*, 1st Ed., Tehran, Judiciary Publication. [In Persian]
7. Barani, Mohammad (2023), *Forgery and Camouflage in Act and precedent of Iran*, 10th Ed., Tehran, the Press Centre Judiciary Publication. [In Persian]
8. Dianati, Abdollah (2012), *Application of Fingerprinting in Detection of Crime*, Karagah Journal, Number 24. [In Persian]
9. Elahimanesh and Ojghaz Moradi (2021), *Special Criminal Law* (property Crimes), 1st Ed., Tehran, Majd Publication. [In Persian]
10. Elahimanesh and Ojghaz Moradi (2020), *Special Criminal Law* (Crimes Against Security and Public Order), 1st Ed., Tehran, Majd Publication. [In Persian]
11. Fazli, Amir (2021), Penal Analysis of Elements Forgery Crime and Using of Forged Object in Iranian Criminal Law, *Journal of Modern Approaches in Islamic Studies*, Number 12. [In Persian]
12. Goldozian, Iraj (2008), *Special Criminal Law*, 13th Ed., Tehran, Teran University Publication. [In Persian]
13. Goldozian, Iraj (2013), *Description of Islamic Penal Act*, 3rd Ed., Tehran, Majd Publication. [In Persian]
14. Habibzadeh, Mohammad Jafar (2013), *Special Criminal Law* (Property Crimes), 5th Ed., Tehran, Samt Publication. [In Persian]
15. Mansorabadi, Abbas and Fathi, Mohammad Javad (2010), *Forgery and Kindred Crimes*, 1st Ed., Tehran, Samt Publication. [In Persian]

16. Mirmohammad Sadeghi, Hosein (2025), **Criminal Law** (Crimes Against Public Order), 3rd Ed., Tehran, Mizan Publication. [In Persian]
17. Moazenzadegan, Hosein Ali and Arbabi Hamidzadeh, Najaf (2012), Application of Fingerprinting in Detection of Crime, **Karagah Journal**, Number 24. [In Persian]
18. Moayedi, Mohammad Saleh (2020), Investigation of Abuse of dowry and signage White, **Iranian Political Sociology Journal**, Number 11. [In Persian]
19. Mosallai, Alirwza (2007), **Forgery and Camouflage in Iranian Criminal Law**, edited 2, Tehran, Thirty Line Publication. [In Persian]
20. Poorarshad, Nader (2010), **Signage in Iranian Law, Private Law Research**, Number 1. [In Persian]
21. Pymani, Ziaoddin (1987), **Booklet of Special Criminal Law Lesson, political Sciences and Law Faculty**, Tehran University. [In Persian]
22. Salari, Mehdi (2006), **Special Criminal Law** (Forgery), 1st Ed., Tehran, Mizan Publication. [In Persian]
23. Salari Shahr Babaki, Mirza Mehdi (2013), **Special Criminal Law** (Analysis of Forgery and Camouflage), 1st Ed., Tehran, Jangal Publication. [In Persian]
24. Soleimanpoor, Mohammad (1950), **Forgery of Documents in Iranian Law and Comparative Study**, 1st Ed., Tehran, Ganje Danesh Publication. [In Persian]
25. Shambayati, Hoshang (2018), **Special Criminal Law** (Crimes Against Public Order), 3rd Ed., Tehran, Majd Publication. [In Persian]
26. Sharifi, Mohsen (2024), Hought of Approach of Bill of Islamic Penal Act (Tazirat) About Forgery Crime and Using of Forged Object, **Criminal Law Doctrines Journal**, Number (2810.30513/CLD.2025.6339.2026). [In Persian]
27. Shiri, Abbas (2021), **Special Criminal Law** (Forgery), 3rd Ed., Tehran, Mizan Publication. [In Persian]
28. Validi, Mohammad Saleh (1382), **Special Criminal Law** 3,), 3rd Ed., Tehran, Payamenoor University Publication. [In Persian]
29. Zeraat, Abbas (2005), **Special Criminal Law** (Property Crimes), 5th Ed., Tehran, Fekrsazan Publication. [In Persian]

Websites:

30. <https://davoudabadi.ir/page/8053176>.

31. <https://ara.jri.ac.ir/Judge/Text/8027>.
32. <https://vokalapress.ir/>.
33. <https://maxasecurity.com/blog/fingerprint-forgery>

The Approach of the Qur'an and Narrations in the Legislation of Criminal Intent

Javad Habibitabar¹✉ | Asadollah Rouhani²

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Jurisprudence and Judicial Law, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: Javad_HabibiTabar@miu.ac.ir

2. PhD Graduate, Department of Criminal Law and Criminology, Al-Mustafa International University, College of Humanities Sciences, Qom, Iran. Email: rohaniasad14@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Received: 22 September 2025
Revised: 29 March 2026
Accepted: 5 April 2026
Available Online: 29 April 2026

Keywords

Mandatory Ruling,
Gratitude Ruling, Criminal
Intention, Quran,
Narrations, Punitiveness,
Mercy of punishment.

Abstract

Criminal intention is a controversial issue in Islamic criminal jurisprudence. Jurists have so far paid attention to extracting the initial rule of it (being forbidden) and have not discussed its rationale and secondary rule. Moreover, there are some inattentions and incompatibility in extraction of rationales. For instance, initial and secondary rulings have been presumed to be contradictive and the rule of accumulation whenever possible has been considered correct. Meanwhile, the presumption of contradiction and accumulation in these two types of rationales are subjectively impossible. The goal is to explain the approach of Quran and narrations in legislation of the initial and secondary rulings of this subject with a descriptive-analytical approach. Analyzing evidence, the paper reached out to two independent legislations on the issue, each having different nature, basics and functions. In the initial legislation, criminal intention is forbidden and is the source of punitiveness including Hadd and Ta'zir. Meanwhile, in the secondary legislation granting mercy for God believers is considered to be more important. Considering these two independent legislations, first the issue and rationales have been altered and the contradiction of narrations has been resolved. Second, Islamic rationalizing of mens rea in intentional offenses has become plausible and criminalization in instances of disagreement in criminal law (preparation of the offense, attempt, inchoate offense) has been facilitated.

Cite this article: Habibitabar, J.; Rouhani, A. (2025). The Quran and Hadith Approach to the Legislation of Criminal Inten. *Criminal Law Doctrines*, 22(30). 167-212. <https://doi.org/10.30513/cl.d.2026.7454.2179>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

The discussion of the legal rulings regarding “criminal intent” is considered one of the important issues in the realm of criminal jurisprudence, with diverse legal and theological implications. The origin of this subject lies in the science of principles (*Usul al-Fiqh*), where the rational foundations of prohibition (actual repugnance) and its legal proofs are discussed under the term “*Tajri*.” This topic has a long history, with many esteemed scholars expressing their views on it.

Most jurists, including Shahid Awwal (the First Martyr), Sahib al-Fusul, Sheikh Ansari, Akhund Khorasani, Agha Ziya al-Iraqi, Mirza Ashtiyani, Na’ini, and Ayatollah Khu’i, have not accepted the prohibition of criminal intent due to the lack of actual repugnance. However, views on the entitlement to punishment concerning “*Tajri*” (evil intention) exhibit significant divergence. Among the scholars, Sheikh Ansari posits that the related narrations are contradictory and engages in reconciling them. In contrast, some jurists—such as Shahid Awwal, Sahib al-Fusul, and Shahid Sadr—do not consider the entitlement to punishment as a functional matter. Shahid Awwal argues that the evil intention does not entail punishment as long as it does not culminate in action, owing to the narrations regarding pardon. Sahib al-Fusul also rejects punishment based on narrations about the non-recording of sins. Shahid Sadr interprets the narrations on the non-imposition of punishment as indicating a lack of actual punishment based on God’s favor and generosity toward the children of Adam (the non-recording of punishment). Some jurists, including Akhund, assert that manifest intent entails entitlement to punishment.

Despite the extensive history and the involvement of numerous jurists in this discourse, certain aspects of the issue remain underexplained, and there are deficiencies and inconsistencies in the ongoing discussion. First, the focus of the jurists has primarily been on extracting the initial ruling of the subject, while the secondary-eminent ruling regarding divine pardon has only been briefly mentioned by a select few, which is critiquable. For instance, Shahid Awwal’s assertion that evil intention does not entail entitlement to punishment until it leads to action can be contested; for pardon does not negate the entitlement to punishment—it is merely a subject of pardon. The entitlement to punishment is a prerequisite for pardon. A pardon that negates punishment without the corresponding entitlement is nullified due to the absence of a subject. Moreover, Shahid Sadr’s view that the non-imposition of punishment is a matter of gratitude lacks completeness and precision, as the non-recording of evil intent fundamentally hinges on the actual presence of punishment. When there is no punishment in effect, discussing the “non-recording of punishment” becomes meaningless. Additionally, regarding the reconciling interpretations of the narrations, the audience for pardon is only the believers, not all the children of Adam.

Secondly, substantial issues arise in the examination of the narrations; for instance, a lack of sufficient attention has been given to the relationships between obligatory and eminent proofs. The assumption of contradiction between the narrations on pardon and those on entitlement to punishment, as posited by most jurists, including Sheikh Ansari, does not align with the governing principles of the matter. The narrations on pardon fall within the realm of eminent proofs and take precedence over initial proofs.

The questions arise: What are the obligatory-eminent rulings related to criminal intent, and what rules do their relationships adhere to (such as reconciliation, governance, etc.)? The goal of this research is to clarify the comprehensive approach of the Quran and narrations concerning the legal rulings on criminal intent, both in the initial and secondary stages. This investigation (focused on the prohibition of intent) holds significant implications and functionalities; for instance, the legal prohibition of criminal intent acts as a factor for moral corruption and leads to deprivation from holding positions (such as judging, witnessing, and leading prayers). On the other hand, this prohibition serves as the basis for criminalization regarding criminal intent, preparation, and commencement of crime in criminal law.

Research Methodology

This research is descriptive-analytical and inferential in nature, developed based on textual jurisprudential evidences, including verses of the Quran and narrations. The data utilized in this research were collected and analyzed from penal verses, narrations of the infallible Imams (peace be upon them) in reputable hadith sources such as “Man La Yahduruhu al-Faqih,” “Wasa’il al-Shi’ah,” as well as Usuli (principles of jurisprudence), Fiqhi (jurisprudence), Tafsiri (exegesis), and Kalami (theology) works. Initially, the characteristics, dimensions, and penal implications of criminal intent were extracted from Quranic verses and narrations. Subsequently, by employing Usuli and Fiqhi principles such as Zohur (apparent meaning), Ilaq (generality), Siyaq (context), and penal Fiqhi rules, including the principle of “Al-Ta’zir Likulli Haram” (Ta’zir is prescribed for every forbidden act), the rulings related to criminal intent have been inferred and elucidated.

Findings

The findings of this study are derived from the examination of verses, narrations, and relevant jurisprudential, principled, theological, and exegetical sources concerning the foundations and rulings of criminal judgment. They can be summarized as follows:

1. Difference in the Vice of Intent in Theology and Principles: In theology, the vice of forbidden intent is stated absolutely; however, in the principles (usul), a distinction is made between intrinsic and actual vices. Due to the absence of actual vice in intention, the prohibition of such acts has not been accepted in the principled approach.

2. Prevalence of Consensus on the Prohibition of Intent: Some sources have reported a widespread consensus regarding the prohibition of criminal intent. However, in the works of many jurists, the ruling of prohibition is not found.

3. Two Types of Evidence in the Findings: The findings indicate the existence of two types of evidence, classified into primary obligatory (taklifi) and secondary-eminent (ummnānī) categories. In the primary obligatory evidence, the dimensions and penal implications of intent, including the generality of sin, criminal responsibility, and punishments such as Hudud and Tazir, are discussed, indicating a ruling of prohibition on the obligation of intent. In the secondary-eminent evidence, rulings regarding the leniency of criminal intent, such as the overlooking of sins, the forgiveness of punishment, and the non-recording of sins, demonstrate a ruling characterized by mercy and leniency.

4. Exceptional Cases of the Ruling on the Mercy of Criminal Intent: The first case involves pardon in ordinary circumstances, which excludes specific instances such as apostasy. The second case includes pardon for non-believers as well, who have their own specific instances.

Conclusion

Based on the textual evidence of obligatory (taklīfī) and merciful (imtinānī) directives, two forms of legislation regarding criminal intent have been enacted. In the first legislation, the ruling of prohibition has been established for the mental act of intent. In contrast, the second legislation conveys merciful rulings, including pardon, non-recording of sins, and forgiveness for believers, to the recipients. These two forms of legislation demonstrate a comprehensive yet flexible approach by Islamic law in addressing this issue.

The primary approach of Islamic law is grounded in reason (justice and desert), but in the stage of punishment application, mercy and leniency are prioritized. This distinction in evidence led to a change in the problem formulation, the interrelationships of the evidence, and the governing rules. Consequently:

First, contrary to common perception (of a single legislative act), two successive and sequential legislative acts have occurred.

Second, these two types of evidence are chronologically ordered, meaning that the merciful evidence (pardon and forgiveness for believers) takes precedence over the evidence of prohibition and punishment.

Third, unlike the view of most jurists, the evidence governing pardon and forgiveness does not conflict with the evidence of prohibition and punishment. Their semantic integration, contrary to the principles and rules of derivation, allows for their reconciliation.

Fourth, this approach has significant implications for penal jurisprudence and criminal law. On one hand, the prohibition of malicious intent leads to the *فسق* (fassq - moral corruption) of perpetrators and the violation of justice, impacting roles such as judging, testifying, and holding positions that require justice. On the other hand, this approach provides fundamental principles and functions within the Islamic criminal justice system. By assuming the primary ruling of prohibition, the jurisprudential basis for intentional crimes becomes feasible, and criminalization in various domains, especially in disputed areas like criminal intent, preliminary criminal acts, ineffectual crimes, impossible crimes, and certain security offenses, becomes more systematic.

Authors' Contributions

This research is an extract from a doctoral dissertation supervised by Professor Javad Habibtabar. The accepted file of this article was presented to the supervisor and received their approval.

Data Availability Statement

No data is available.

Ethical Considerations

Fully observed.

Funding

No funding was received from any source.

Conflict of Interest

The authors have no conflict of interest in this article.

رویکرد قرآن و روایات در تشریع احکام قصد مجرمانه

✉ جواد حبیبی تبار^۱ | اسدالله روحانی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه فقه و حقوق قضایی جامعه المصطفی، قم، ایران، رایانامه: javad.habibitabar@miu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری، گروه حقوق جزا و جرم شناسی، جامعه المصطفی، مجتمع آموزش عالی علوم انسانی، قم، ایران، رایانامه:

rohaniasad14@gmail.com

چکیده

قصد مجرمانه از موضوعات اختلافی فقه جرایبی است. توجه فقها تاکنون بر استنباط حکم اولیه آن (حرمت) بوده است. از ادله و حکم ثانوی آن تاکنون بحثی نشده است. افزون بر این، در استنباط از ادله هم کم دقتی‌ها و ناسازگاری‌هایی دیده می‌شود. از جمله ادله اولیه و ثانویه متعارض تلقی و قاعده «الجمع مهما أمکن» جاری دانسته شده است، درحالی‌که فرض تعارض و جمع دلالتی میان این دو سنخ از ادله موضوعاً منتفی است. هدف تبیین رویکرد قرآن و روایات در تشریع احکام اولیه و ثانوی موضوع با روش توصیفی-تحلیلی است. این نوشتار با واکاوی ادله، به دو تشریع مستقل در موضوع دست یافت که هر یک دارای ماهیت، مبانی و کارکردهای متفاوتی است. در تشریع اولیه، قصد مجرمانه حرام و منشأ استحقاق کیفر از جمله حد و تعزیر دانسته شده است. اما در تشریع ثانوی، عفو مؤمنین مهم‌تر تلقی شده است. با این دو تشریع مستقل در موضوع، اولاً صورت مسئله و مناسبات ادله تغییر پذیرفت و تعارض روایات برطرف شد. ثانیاً تعلیل فقهی رکن معنوی جرائم عمدی امکان‌پذیر و جرم‌انگاری در مصادیق اختلافی حقوق کیفری (مقدمه جرم، شروع به جرم، جرم عقیم و...) تسهیل و قاعده‌مند می‌شود.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۶

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۱۰/۱۲

کلیدواژه‌ها

حکم تکلیفی، حکم امتنایی، قصد مجرمانه، قرآن، روایات، استحقاق کیفر، عفو کیفر.

استناد: حبیبی تبار، جواد؛ روحانی، اسدالله. (۱۴۰۴). رویکرد قرآن و روایات در تشریع احکام قصد مجرمانه. آموزه‌های حقوق کیفری، ۲۲(۳)، ۱۶۷-۲۱۲.

<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7454.2179>

مقدمه

احکام قصد مجرمانه از موضوعات اختلافی است که در علم اصول عمدتاً از نظر مبانی آن، و در فقه جزایی از حکم فقهی آن واکاوی و بحث می‌شود. این مبانی و احکام در حقوق جزا نیز مورد استناد است و مبنای جرم‌انگاری، به ویژه در مصادیق اختلافی (مقدمه جرم، شروع به جرم، جرم عقیم و محال) می‌باشد. تبیین رویکرد قرآن و روایات در مسئله نیازمند توضیح مفاهیم کلیدی عنوان است. مفهوم اول حکم است. این ماده و مشتقات آن در اصل به معنای بازداشتن برای اصلاح، رفع ظلم و فساد است که با مناسبت در موارد مختلف همچون قضاوت، فرمان دادن، حکمت (از سنخ علم)، اتقان و... به کار می‌رود (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۹۱؛ فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۶۶). این واژه همچنین به معنای فصل خصومت هم به کار می‌رود (فیومی، بی تا، ج ۲، ص ۱۴۵) که با هدف رفع ظلم انجام می‌گیرد. معنای لغوی این واژه، در تشریع «حکم شرع» هم تضمین شده است، چون حکم شرع نیز برای مرزگذاری رفتار ممنوع و مجاز بر اساس مصالح و مفاسد بندگان تشریع و صادر شده است. این حکم در یک تعریف مشهور عبارت از «خطاب شرعی است که به افعال مکلفین تعلق می‌گیرد» (حکیم، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۵۲). این خطاب (حکم) در یک تقسیم‌بندی به تکلیفی و امتنانی تقسیم می‌شود. «تکلیف» به معنای مشقت و کلفت است (طریحی، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۱۱۵). در مقابل، «امتنان» به معنای احسان و انعام است (واسطی، ۱۴۱۴، ج ۱۸، ص ۵۴۶؛ راغب، ۱۴۱۲، ص ۷۷). احکام امتنانی در مقابل احکام تکلیفی، برای تخفیف و تسهیل در احکام تکلیفی است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۵، ص ۲۰۵). این دو اصطلاح بیانگر دو رویکرد شرع در تشریع احکام است. تخطی از احکام تکلیفی الزامی مجازات در پی دارد. این مجازات عادلانه و به میزان استحقاق است. اما احکام امتنانی برای تسهیل و ایجاد انعطاف در احکام تکلیفی و یا کيفر تخطی به آن تشریع شده است. این دو رویکرد یک اعتقاد کلامی است. تشریع احکام بر مبنای عدل الهی انجام شده است. اما پاداش و کيفر، کمتر و بیشتر از میزان عدالت و استحقاق است (مفید، ۱۴۱۳، ص ۵۷). مصادیق این احکام متکثر (برائت، لاضرر، اضطرار، لاجرح و...) است (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹، ص ۳۴۰). همچنین عفو با توبه، تکفیر سیئات و... از این مقوله است (کاشف الغطاء، ۱۴۲۵، ص ۱۸). ادله و نهادهای امتنانی آثار و احکام خاص خود را دارد که از جمله از آثار این نوع از احکام در علم اصول در ذیل حدیث «رفع» بحث شده است. یکی از آثار این احکام رفع عقاب است (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹، ص ۳۴۰-۳۴۱). کسی در حالاتی همچون اضطرار، عسر و حرج و... که

از احکام امتنانی است، معتقد به مجازات نشده است، چون امتنان الهی با کیفر و تعزیر قابل جمع نیست. مفهوم دیگر، «قصد مجرمانه» است که اولین مرحله تحقق فعل مجرمانه می باشد. تعبیر مختلفی از جمله اراده، قصد، عزم و نیت در بیان مسئله به کار می رود. قصد از مراحل اراده است. اراده در لغت به معنای طلب و خواستن با مدارا است (راغب، ۱۴۱۲، ص. ۳۷۱). طلب همراه با اختیار و انتخاب است (مصطفوی، ۱۴۰۲، ج. ۹، ص. ۲۶۹). از اراده در علوم مختلف همچون فلسفه، کلام، روان شناسی و علم اصول بحث شده است. بنابه مناسبت و از باب اختصار، بحث درباره آن را صرفاً از منظر مبانی و منابع فقه جزایی پی می گیریم. از این موضوع در علم اصول عمدتاً در بحث «وحدت و تعدد طلب و اراده» گفت و گو می شود. اندیشه ورزان این حوزه اراده را حالت و کیف نفسانی دانسته اند که با آگاهی و علم توأم است. از جمله، صاحب کفایه اراده را به شوق مؤکد که باعث تحریک عضلات و یا امر و نهی می شود، تعریف کرده و تصور، تصدیق به فایده آن و میل و رغبت را از مقدمات آن دانسته است (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹، ص. ۶۵). همچنین، مرحوم نائینی اراده و مقدمات آن را از کیفیات نفس دانسته است (نائینی، ۱۴۱۷، ج. ۱، ص. ۱۳۱). برخی با تفکیک مراحل اختیاری و غیراختیاری اراده، قصد را به فعل و انفعال آگاهانه نفس تعریف کرده که در نفس استقرار می یابد و با آنچه خطورات قلبی زودگذر است، تفاوت دارد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۲، ص. ۴۳۶). برخی مرحله قصد را در فرایند اراده مشخص کرده اند. طبق این تعریف، قصد به معنای توجه به عمل و اقدام برای انجام آن است که در مرحله آخر اراده نزدیک عمل قرار دارد (مصطفوی، ۱۴۰۲، ج. ۹، ص. ۲۶۸). بنابراین، در قصد مجرمانه دو عنصر اساسی وجود دارد: اول علم و آگاهی از ماهیت فعل، وصف مجرمانه و نتایج آن؛ دوم اختیار و انتخاب در انجام فعل مجرمانه. در مجموع، قصد کیف نفسانی استقرار یافته در نفس برای رسیدن به هدف دلخواه از طریق انجام رفتار است. این هدف در قصد مجرمان حسب مورد مخالفت با امر و نهی شارع یا دستورات مقام و مرجع صلاحیت دار در قانون است.

قصد مجرمانه از موضوعات مهم فقه جزایی است که از دیرباز اندیشمندان این حوزه آن را به بحث نهاده اند. در حد واکاوی این تحقیق و برخی تحقیقات پیشین (نک: حسینی و همکاران، ۱۳۸۴، ص. ۴۴۴)، اولین بار در قرن هشتم شهید اول (۷۳۴-۷۸۶ ق) در القواعد و الفوائد از این موضوع سخن گفته است. ایشان در یک جا درباره لزوم اظهار اراده در تحقق عقود و ایقاعات از جمله در «ظهار» سخن می گوید (عاملی، بی تا، ج. ۱، ص. ۵۱). همچنین این مؤلف شهیر در فایده

بیست و دوم تحت عنوان «نية المؤمن خير من عمله» درباره مناسبات روایات و جمع دلالی آن‌ها از موضوع گفت‌وگو کرده است (عاملی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۰۸-۱۱۴). اما مهم‌ترین اظهار نظر وی در موضوع در فایده یازدهم است. او در این فایده می‌نویسد که «نیت» تا عملی نشده در استحقاق ذم و عقوبت اثرگذار نیست و در اخبار از آن عفو شده است (عاملی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۰۷). پس از ایشان، صاحب فصول موضوع را تحت عنوان «تجری» عنوان نموده است (حسینی و همکاران، ۱۳۸۴، ص. ۴۴۴). محقق اصفهانی معروف به «صاحب فصول» (۱۱۸۵-۱۲۵۴ق)، در بحث «تجری» (جرم عقیم) بر استحقاق کیفر در آن تأکید کرده است. اما به اعتقاد وی تجری حرام نیست. همچنین عقوبت بر مجرد «نیت» را نمی‌پذیرد. او دلیل عدم عقوبت در مجرد نیت را عدم کتابت «نیت سوء» بر امت از باب تفضل می‌داند (اصفهانی، ۱۴۰۴، ص. ۹۰). بعد از صاحب فصول، شیخ انصاری (۱۲۱۴-۱۲۸۱ق) به تفصیل و به شکل گسترده به موضوع تجری پرداخته است. این فقیه نامدار تجری را به شش قسم تقسیم می‌کند و «قصد مجرمانه» را یکی از اقسام آن معرفی کرده است. ایشان به ابعاد مختلف موضوع پرداخته است، از جمله از منظر ادله فقهی نیز آن را بحث می‌کند (انصاری، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۸-۱۵). این فقیه به قبح فاعلی تجری از جمله قصد مجرمانه اذعان کرده است. اما قبح فعلی و حرمت آن را نمی‌پذیرد. وی به آیات به اجمال اشاره کرده، اما به روایات و جمع دلالی آن‌ها به تفصیل پرداخته است. او روایات عفو با روایات حرمت و عقاب را متعارض دانسته و دو جمع دلالی در مسئله ارائه کرده است که در ادامه به نقد آن پرداخته می‌شود. پس از شیخ انصاری، شاگردش، آخوند خراسانی، صاحب کفایه (۱۲۵۵-۱۳۲۹ق) «قصد شده» را عامل استحقاق عقوبت دانسته و به آیات و روایات به طور کلی اشاره کرده است و از دلالت آن‌ها بر عقوبت در مسئله گفت‌وگو می‌کند (آخوند، ۱۴۰۹، ص. ۲۶۰). همچنین اصولیان و فقه‌های دیگر هم به مسئله ورود کرده‌اند. از جمله، آقاضیا عراقی (۱۲۷۸-۱۳۶۱ق) در نه‌ایة الافکار با رد حرمت تجری، به قبح آن از باب انطباق عنوان طغیان معتقد است و بر استحقاق عقاب در قبال آن تأکید می‌کند (عراقی، ۱۴۱۷، ج. ۳، ص. ۳۱). همچنین، میرزای آشتیانی (۱۲۴۸-۱۳۶۱ق) نیز روایات را متعارض تلقی کرده و روایات عفو را بر مجرد قصد حرام و یا به انصراف ارادی از ارتکاب حرام ناظر دانسته است (آشتیانی، ۱۴۰۳، ج. ۱، ص. ۲۷). در این میان، شهید صدر (۱۳۵۰-۱۴۰۰ق) معتقد است که روایات حد اکثر بر استحقاق عقاب، و نه حرمت، مسئله دلالت دارند. ایشان یک جمع ارائه می‌کند و می‌نویسد که روایات

عدم عقاب بر عدم فعلیت عقاب از باب تفضل و امتنان دلالت دارند که در برخی روایات نیز آمده که خداوند بر فرزندان آدم تفضل کرده و آنچه آن‌ها نیت می‌کنند، اما به آن عمل نمی‌کنند کتابت نکند (شهید صدر، ۱۴۱۷، ج. ۴، ص. ۶۵). در نهایت، آقای خویی بر عدم حرمت تجری تأکید دارد، ولی بر استحقاق عقاب از باب هتک مولی اذعان می‌نماید (خویی، ۱۴۱۷، ج. ۲، ص. ۲۸). ظاهراً آخرین نوشته در این باره پایان‌نامه‌ای است تحت عنوان «بررسی و تبیین حکم تجری از دیدگاه اصول و آیات و روایات» (حسینی و همکاران، ۱۳۸۴) که در کتابخانه مجتمع عالی علوم انسانی قم نگهداری می‌شود. در این پایان‌نامه به آیات اشاره گردیده و برخی جمع‌های دلالتی از جمله جمع دلالتی شیخ انصاری در آن نقل شده است.

چنان‌که ملاحظه شد، بحث از «قصد مجرمانه» قدمت زیادی دارد و بزرگان زیادی از آن گفت‌وگو کرده‌اند. با این حال، کاستی‌ها و خلأها و تهافت‌ها در اظهار نظرها و اعمال اصول و قواعد کم نیست که به برخی از آن‌ها به اختصار اشاره می‌شود. اولاً تمرکز فقها و اصولیان بر استنباط حکم اولیه مسئله بوده و از حکم ثانویه آن یا بحث نکرده یا با اشاره از آن عبور کرده‌اند. ثانیاً اثبات حکم اولیه مسئله از طریق مبانی عقلی - اصولی (حسن و قبح فعلی) ممکن نیست. ثالثاً فقها در اثبات حکم اولیه مسئله بر روایات تمرکز داشته و تنها معدودی از فقها از جمله شیخ انصاری و آخوند خراسانی به آیات به‌طور کلی اشاره کرده‌اند. در بحث از روایات نیز چندین نکته در اظهار نظرها قابل ذکر است. اول این‌که، در تصویر صورت مسئله و تبیین مناسبات ادله دقت کافی صورت نگرفته است. از جمله در موارد زیادی، روایات تشریح حکم حرمت با روایات حکم ثانوی - امتنانی مسئله (روایات عفو و عدم کتابت) از مصادیق تعارض تلقی و قاعده این باب «الجمع مهما أمکن» جاری دانسته شده است. برای مثال، شیخ انصاری روایات عفو را با روایات حرمت و عقاب متعارض دانسته و دو جمع دلالتی بر مبنای آن ارائه کرده است،^۱ در حالی که روایات حکم امتنانی عفو از ادله ثانوی است و با روایات اثبات حکم اولیه حرمت و عقاب در تعارض نیست. حرمت و استحقاق کیفر، موضوع روایات عفو است و تا استحقاق کیفر نباشد، عفو آن سالبه به انتفاء موضوع است. روایات حرمت و استحقاق عقوبت ناظر به مرحله تشریح حکم اولیه حرمت است. ولی روایات عفو ناظر به مرحله بعد از استحقاق کیفر است. این عدم دقت لازم در مناسبات ادله اولیه و امتنانی ثانویه باعث غفلت

۱. «نعم لو كان التجري على المعصية بالقصد إلى المعصية فالمرجح به في الأخبار الكثيرة العفو عنه وإن كان يظهر من أخبار آخر العقاب على القصد أيضاً مثل قوله صلى الله عليه وآله: "نية الكافر شر من عمله..."» (انصاری، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۲).

از تبیین حکم امتنانی مسئله تاکنون شده است. دوم این که، تعدادی از فقها همچون شهید اول، صاحب فصول و شهید صدر به روایات امتنانی عفو و عدم کتابت سیئه، در چند سطر اشاره کرده‌اند که نقدهایی بر تبیین مسئله و استدلال آن‌ها وارد است. از جمله نقدهای وارد بر اظهار نظر شهید اول (نیت تا عملی نشده به دلیل روایات عفو موجب استحقاق ذم و عقاب نیست)، آن است که فرض تعارض بین روایات عفو و روایات استحقاق عقاب دقیق نیست. علاوه بر این، روایات عفو مانع استحقاق عقوبت نیست. استحقاق عقوبت موضوع عفو است. عفو بدون استحقاق و فعلیت عقوبت، سالبه به انتفاء موضوع است. همچنین به چند نکته درباره دیدگاه شهید صدر در مسئله اشاره می‌شود، از جمله این که، تعبیر عدم فعلیت عقاب از باب تفضل و امتنان دقیق نیست، زیرا ادله احکام امتنانی عدم کتابت سیئه (نیت سوء) باعث عدم فعلیت ادله و احکام اولیه نمی‌شود. تعبیر عدم فعلیت عقاب با عدم کتابت عقاب در قصد مجرمانه ناسازگار است. با عدم فعلیت عقاب عدم کتابت آن بی معناست. وقتی حکم و عقوبتی فعلی نیست عدم کتابت آن سالبه به انتفاء موضوع است. حکم غیرفعلی عقوبت ندارد. افزون بر این، استناد به روایتی با محتوای تفضل بر فرزندان آدم جامع و سازگار با روایات این باب نیست. روایات تفضل (عفو، مغفرت مؤمنین و...)، چنان که خواهد آمد، متکثرند و برابند آن‌ها از باب جمع «مطلق و مقید» عفو و عدم کتابت عقاب مؤمنین امت است و نه اولاد آدم و امت به معنای عام. با ملاحظه نکات فوق، این سؤال طرح می‌شود که رویکرد جامع آیات و روایات در احکام اولیه و ثانویه قصد مجرمانه چیست؟ پاسخ به این سؤال می‌تواند ابعاد مسئله را روشن کند و ما را در دریافت و ارائه رویکرد جامع قرآن و روایات یاری رساند.

تبیین مسئله از جهات مختلف علمی و کارکردی پراهمیت است. از یک سو، اولاً تکلیف حکم اولیه موضوع مشخص و ابهام و اختلاف در این زمینه برطرف می‌شود. ثانیاً ادله و حکم امتنانی مسئله برای اولین بار در اینجا واکاوی و تبیین می‌شود که یک امر ارزشمند است. ثالثاً خلاها و کم‌دقتی‌ها که در روند استنباط حکم مسئله وجود دارد و تبیین شد، برطرف می‌شود. از جمله با ارائه صورت مسئله جدید از مسئله در مناسبات ادله، تعارض روایات برطرف می‌گردد و مناسبات ادله به صورت علمی بیان و قواعد مقتضی و حاکم در این زمینه مشخص و اعمال می‌شود. رابعاً در این نوشتار از روش جدیدی در اثبات حکم مسئله بهره گرفته می‌شود. در اینجا حکم حرمت از طریق ابعاد جزایی قصد مجرمانه که در آیات (عنوان جزایی، محاسبه

و مسئولیت کیفری، استحقاق مجازات حد و تعزیر و... آمده، استنباط می‌شود. از دیگر سو، این موضوع کارکردهای مهمی دارد، از جمله با اثبات حکم موضوع (حرمت) مسئله عدالت و فسق مرتکبان آن روشن می‌شود که آثار فراوانی در تصدی صلاحیت‌هایی که عدالت در آن‌ها (قضا، عبادت، شهادت و...) شرط است، دارد. به علاوه، این بحث آثار و کارکردهای مبنایی و گسترده‌ای در حقوق کیفری دارد. با تبیین احکام اولیه و ثانویه موضوع، امکان تعلیل رکن معنوی جرائم عمدی فراهم می‌گردد و جرم‌انگاری در حقوق کیفری، به‌ویژه در مصادیق اختلافی این حوزه، ممکن و قاعده‌مند می‌شود. البته آثار این بحث در جرم‌انگاری قصد مجرمانه، مقدمه جرم، جرم عقیم، جرم محال و برخی مصادیق جرائم امنیتی (اجتماع و تبانی علیه امنیت و...) نمود بیشتری دارد. با این توضیح که اولاً تعلیل فقهی رکن معنوی جرائم عمدی مبتنی بر حکم اولیه (حرمت) قصد مجرمانه است. قصد مجرمانه در حقوق کیفری از ارکان سه‌گانه جرائم عمدی است (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج. ۱، ص. ۱۷۱). همچنین قصد مجرمانه در قانون مجازات اسلامی از شرایط تحقق جرائم عمدی دانسته شده است (ماده ۱۴۴ ق.م.ا). افزون بر این، در جرائم مقید به نتیجه علاوه بر رفتار ارادی، احراز سوءنیت خاص مربوط به هر جرم هم ضرورت دارد (صادقی، ۱۴۰۴، ج. ۱، ص. ۱۶۸). وانگهی، قصد در موضوع مسئولیت کیفری نیز مطرح است. از طرفی، قصد از شرایط اهلیت کیفری می‌باشد (قیاسی؛ ساریخانی، ۱۴۰۳، ص. ۱۹). متقابلاً فقدان آن در مواردی چون جنون، مستی، خواب، اجبار و... از عوامل رافع مسئولیت کیفری است (قیاسی؛ ساریخانی، ۱۴۰۳، ص. ۲۸۷). این عوامل رافعه در قانون مجازات اسلامی هم نمود پیدا کرده‌اند، از جمله جنون (ماده ۱۴۹ ق.م.ا)، مستی (ماده ۱۵۴ ق.م.ا)، و اکراه (ماده ۱۵۱ ق.م.ا) از عوامل رافع مسئولیت کیفری شناخته شده‌اند. حال، سؤال این است که این سوءنیت با این مشخصات، اهمیت و اثرگذاری کیفری ناشی از کدام حکم از احکام تکلیفی پنج‌گانه است؟ پاسخ به این پرسش را می‌توان بر اساس روش «سبر و تقسیم» ارائه کرد، بدین توضیح که از یک سو، از میان احکام فقهی، تنها حرمت می‌تواند منشأ مسئولیت، آثار کیفری و جرم‌انگاری باشد. سایر احکام واجد این مختصات و آثار نیست و نمی‌تواند مبنای جرم‌انگاری باشد. بنابراین، رکن تلقی شدن هر رفتاری منوط به احراز حرمت فقهی آن است. از دیگر سو، باید مشخص شود که کدام یک از ارکان، موضوع حکم فقهی حرمت است و کدام جزء مقوم، شرط تحقق و مشخصه آن است. در این میان، رکن قانونی برخلاف دو رکن دیگر، نقش شکلی و اعتباری دارد، زیرا نقش قانون‌گذار

در حد شناسایی و انطباق عنوان مجرمانه بر رفتار واجد شرایط است. در مقابل، با توجه به اطلاق عنوان «رکن» و «عنصر» بر دو رکن معنوی و مادی، نمی‌توان آن‌ها را صرفاً از اوصاف یا مشخصات جرم دانست. به این ترتیب، دو رکن باقی ماند. دربارهٔ مناسبات رکن معنوی و مادی، چهار فرض قابل تصور است: فرض نخست آن‌که هر یک ماهیتاً موضوع حکم فقهی حرمت باشد. این فرض از یک سو، اجتماع مثلین (دو حکم حرمت) در جرم واحد است. به علاوه، این فرض مستلزم استحقاق دو مجازات است. از دیگر سو، اصل هم عدم تداخل مجازات است. خروجی این دو گزنا و نه قابل اجرا. مضافاً، این مسئله برخلاف اصل وحدت مجازات در فقه است. همچنین، این ترکیب حداکثر انضمامی و اعتباری است و نمی‌تواند اثر مشترک و واحد (کیفر) داشته، استحقاق و اعمال دو مجازات با ارتکاب یک عمل است که این امر نه عقلانی است باشد. فرض دوم این‌که این دو رکن از اجزای مقوم ماهیت مرکب (موضوع) باشند. این فرض نیز با اشکال مواجه است، زیرا مستلزم ترکیب یک حقیقت (جرم) از دو جزء یعنی فعل جوانحی (قصد) و فعل جوارحی (رفتار خارجی) است. ترکیب یک حقیقت از دو جزء ذهنی و خارجی، قابل تحقق در خارج نیست. فرض سوم آن است که هر دو از شرایط تحقق جرم باشند. این فرض مستلزم ترکیب دو شرط بدون وجود مشروط است، درحالی‌که فرض شرط منوط به وجود مشروط است. فرض چهارم آن است که یکی شرط و دیگری مشروط باشد. به نظر می‌رسد که قصد مجرمانه موضوع حکم فقهی حرمت است و رفتار مادی شرط تحقق و فعلیت آن. این تحلیل اولاً با فرضیهٔ این نوشتار (حرمت قصد مجرمانه) سازگار است و ثانیاً با مفاد ادله نیز همخوانی دارد، چنان‌که در بحث از مناسبات روایات، خواهد آمد که در آن‌ها نیت اساس ارزش عمل معرفی شده و در موارد متعدد، منشأ استحقاق ثواب و عقاب دانسته شده است. از این رو، تلقی قصد مجرمانه به عنوان رکن ماهوی جرم، هم با تحلیل‌های عقلی و اصولی سازگار است و هم با ادله فقهی پشتیبانی می‌شود.

ثانیاً آثار این بحث در جرم‌انگاری مصادیق اختلافی حقوق جزا مهم و متعدد است. مصداق اول، ابهام و تردید در جرم‌انگاری قصد شریانه است. در حد این تحقیق، حقوق دانان عموماً معتقدند که جرم‌انگاری این مرحله از فرایند مجرمانه فاقد منطق و دلیل است و در این ارتباط به دلایل مختلفی استناد می‌کنند. از جمله، یکی از حقوق دانان می‌نویسد که حقوق جزا به دلایلی در این مرحله از مراحل کیفری دخالت نمی‌کند. دلیل اول، مشکل اثبات این مرحله

است و این که اثبات و احراز آن تفتیش عقاید است. دلیل دوم این که جرم انگاری این مرحله باعث سوءاستفاده حکام دیکتاتور می شود. دلیل اینکه سوم این که جرم انگاری این مصداق باعث افزایش افرادی با سوءنیت در زندان می شود (صادقی، ۱۴۰۴، ج. ۱، ص. ۹۵). همچنین یکی دیگر از حقوق دانان جرم انگاری قصد مجرمانه را به مفهوم عام مصداق تفتیش عقاید دانسته که در قانون اساسی ممنوع اعلام شده است (آقای نی، ۱۴۰۲، ص. ۹۹). علاوه بر این، در نظام حقوقی ایران نیز این مرحله، جرم شناخته نشده است. حتی فراتر، در ماده ۱۲۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ به جرم نبودن مجرد قصد ارتکاب جرم، تصریح شده است. در ارتباط با این اظهار نظرها در موضوع چند نکته قابل اشاره است:

قصد مجرمانه مصداق تفتیش عقاید نیست. عقیده و باور ناشی از دلایل علم آور است و یک موضوع کلامی. اما قصد ارتکاب جرم فعل نفسانی است که برای مقاصد مشخصی انجام می شود. دوم. جرم انگاری تابع ملاکات واقعی (مصلح و مفسد) در مقام ثبوت است. مشکل اثبات موضوع دیگری است. از این رو، دشواری اثبات به خودی خود نمی تواند مانع جرم انگاری باشد. مشکل اثبات در ارتداد (تغییر عقیده) هم وجود دارد که مانع جرم انگاری آن نشده است. این موضوع ذیل آیه ارتداد بررسی خواهد شد. سوم. پذیرش استدلال تفتیش عقاید راه را برای احراز قصد در جرائم عمدی و تشخیص مرتکبان این نوع جرائم با چالش مواجه می کند. چهارم. این که حکم امتنانی کیفر (عفو مؤمنین) در قصد مجرمانه مانع سوءاستفاده حکام دیکتاتور می شود. پنجم. با این حکم امتنانی مشکل افزایش جمعیت کیفری در زندان هم رخ نخواهد داد. بنابراین، احکام تکلیفی و امتنانی قصد شریانه، چنان که در ادامه می آید، امکان جرم انگاری این مرحله از فرایند کیفری را به نحوی فراهم می کند که آثار و لوازم منفی در پی نداشته باشد.

مصداق دوم ابهام و تردید در جرم انگاری مقدمه جرم است. حقوق دانان عموماً جرم انگاری مقدمه را از باب استثنا دانسته اند. از جمله، یکی از حقوق دانان در این ارتباط می نویسد که مقدمه جرم جرم نیست، و در مواردی از باب استثنا جرم مستقل دانسته است (اردبیلی، ۱۴۰۳، ص. ۱۵۰). همچنین برخی دیگر از حقوق دانان بر این امر با ادبیات مشابه تأکید می نمایند (منصورآبادی، ۱۴۰۳، ج. ۱، ص. ۲۵۰). علاوه بر این، تعدادی از حقوق دانان دیگر در بیان اشکال در جرم انگاری این مرحله به دیدگاه های فقها در مقدمه حرام استناد کرده اند و می نویسند

که اکثر اصولیان مقدمه حرام را حرام نمی‌دانند و آن‌هایی هم که حرام می‌دانند تنها مقدمه تولیدیه را حرام می‌دانند (الهام؛ برهانی، ۱۴۰۴، ج. ۱، ص. ۲۵۸). علاوه بر این، باید افزود که در قانون مجازات اسلامی هم، مقدمه به عنوان یک قاعده کلی جرم تلقی نشده است (ماده ۱۳۲ ق. م. ا). در ادامه خواهیم گفت که با ملاحظه احکام اولیه مسئله، مبنای فقهی جرم‌انگاری این مصداق فراهم می‌شود و از استثنا بودن، چنان‌که در برخی آثار حقوقی به آن اشاره شده است، خارج می‌شود.

مصداق سوم، اختلاف و تردید در جرم‌انگاری شروع به جرم است. از طرفی، جرم‌انگاری شروع به جرم بر سه نظریه ذهنی، عینی و تلفیقی از این دو نظریه استوار است (منصورآبادی، ۱۴۰۳، ج. ۱، ص. ۲۵۲-۲۵۳). در نظریه عینی توجه به رفتار و آثار آن است. اما در نظریه ذهنی توجه به قصد مجرمانه است و رفتار صرفاً بیانگر اراده است. البته رفتاری شروع به جرم است که قابل تفسیر نبوده و بدون ابهام بر قصد مجرم بر ارتکاب جرم خاص دلالت کند (صادقی، ۱۴۰۴، ج. ۱، ص. ۱۳۴). همچنین سوءنیت در مجازات شروع به جرم اهمیت اصلی را دارد و بدون آن دلیلی بر مجازات در این مصداق وجود ندارد (صادقی، ۱۴۰۴، ج. ۱، ص. ۱۴۱؛ زراعت، ۱۴۰۰، ص. ۱۵۹). علاوه بر این، برخی می‌نویسند که از مباحث مهم در نظام کیفری ایران چرایی جرم‌انگاری شروع به جرم است. برای جرم‌انگاری شروع باید دو تأسیس فقهی مقدمه حرام و تجری ملاحظه شود. اینان سپس دیدگاه‌ها در تجری و مقدمه حرام را ذکر می‌کنند و می‌افزایند که اکثر اصولیان و فقها مقدمه و تجری را حرام و قابل مجازات نمی‌دانند (الهام؛ برهانی، ۱۴۰۴، ج. ۱، ص. ۲۵۸). در اینجا باید گفت که با اثبات حرمت اولیه قصد مجرمانه، نظریه ذهنی (قصد مجرمانه) در شروع دارای مبنای فقهی می‌شود. چون مسئله اصلی در شروع به جرم همان قصد است و نه شروع به عملیات مادی جرم که حقوق دانان هم به آن اذعان دارند. همچنین اشکال فقهی جرم‌انگاری در شروع به جرم یعنی عدم حرمت آن برطرف می‌شود.

مصداق چهارم اختلاف در حقوق کیفری در جرم‌انگاری جرم عقیم و محال است. جرم محال با مسئله «تجری» در علم اصول منطبق است. در جرم محال، ارتکاب جرم موضوعاً منتفی است. اما در عقیم امکان تحقق جرم وجود دارد، اما به دلیل عدم مهارت، ناکارآمدی وسیله و... جرم محقق نمی‌شود (الهام؛ برهانی، ۱۴۰۴، ج. ۱، ص. ۲۵۸). برخی می‌نویسند که در جرم‌انگاری، جرم محال به دلیل اختلاف فقها در حرمت تجری و این‌که اکثر اصولیان معتقد

به عدم حرمت آن هستند، اختلاف نظر وجود دارد (الهام؛ برهانی، ۱۴۰۴، ج. ۱، ص. ۲۵۸). با این حال، این مصداق در قانون مجازات اسلامی جرم‌انگاری شده است. بنابه عقیده برخی حقوق‌دانان هم جرم عقیم و هم محال با شرایطی مصداق تبصره ماده ۱۲۲ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ است (صادقی، ۱۴۰۴، ج. ۱، ص. ۱۵۱-۱۵۲).

چند نکته در اینجا قابل ذکر است. اول این‌که دیدگاه‌ها در تجری (جرم محال) ملاحظه و نقد شد. دوم این‌که با استنباط حکم فقهی اولیه مسئله، مبنای فقهی برای جرم‌انگاری جرم محال (تجری) و به طریق اولویت جرم عقیم فراهم می‌شود و بدین ترتیب، جرم‌انگاری آن در قانون مجازات اسلامی توضیح فقهی می‌یابد.

مصداق پنجم تعلیل فقهی جرم‌انگاری، «تبانی» علیه امنیت داخلی و خارجی است که در ماده ۶۱۰، ق.م.ا. جرم مستقلی شناخته شده است. مسلماً تبانی و توافق دو یا چند نفر علیه امنیت بدون حرمت فقهی آن در نظام کیفری اسلام بحث‌پذیر و قابل ایراد است. اما حکم اولیه مسئله راه را برای جرم‌انگاری این‌گونه مصادیق نیز فراهم می‌سازد.

در این بخش، جرم‌انگاری مصادیق اختلافی حقوق کیفری بر اساس احکام تکلیفی و امتنانی قصد مجرمانه تحلیل می‌شود. با این توضیح که بنابر فرضیه این نوشتار (حرمت تکلیفی قصد مجرمانه و عفو امتنانی عقاب مؤمنین)، جرم‌انگاری قصد مجرمانه بر اساس حکم تکلیفی اولیه آن مطابق با قاعده است. اما جرم‌انگاری این مصادیق با ملاحظه حکم امتنانی مسئله، نیز با ملاحظه شرایط اجرای حکم امتنانی و اصول و قواعد ممکن است. نخست، حکم امتنانی عفو مؤمنان، تنها در حالت امتنان جریان دارد و این حکم تا زمانی حاکم و نافذ است که شرایط امتنان رعایت شود (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹، ص. ۳۴۱). از این رو، اگر مرتکب فراتر از موضوع (قصد مجرمانه) وارد اجرای عنصر مادی جرم شود، شرایط جریان حکم امتنانی از بین می‌رود. در چنین وضعیتی، جرم‌انگاری بر اساس حکم اولیه موضوع طبق قاعده است. دوم، جریان احکام امتنانی از جمله حکم امتنانی قصد منوط به عدم اضرار به دیگران است (انصاری، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۵۳۲). بنابراین، هر گاه اجرای حکم امتنانی مستلزم ضرر به دیگران باشد، شرایط اعتبار و اجرای حکم امتنانی از بین می‌رود. مجرد قصد مجرمانه مستلزم ضرر به دیگری نیست. اما اگر اقدام به انجام مقدمات، شروع به عملیات مادی و موارد مشابه منجر به ضرر شود، جریان حکم امتنانی به دلیل فقدان شرط آن منتفی است. بدین ترتیب، جرم‌انگاری

این مصادیق بر اساس حکم اولیه مسئله ممکن می‌شود. سوم، جرم‌انگاری مصادیق فوق، بر اساس قاعده شرعی - عقلی اهم و مهم در مقام تراحم مصالح و مفاسد طبق قاعده است. این قاعده، در تراحم احکام اولیه، تراحم احکام ثانویه و تراحم احکام اولیه با ثانویه جاری است (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹، ص. ۳۸۳). بر این اساس، مصادیق مشمول این قاعده در تراحم احکام قابل جرم‌انگاری است. با این بیان، می‌توان با اتکا به اصول و قواعد، چارچوبی کلی برای جرم‌انگاری این دسته از رفتارها ارائه کرد و دامنه استثنایها را محدود ساخت. با توجه به خلأهای علمی و تضادهای نظری درباره احکام قصد مجرمانه از یک سو، و کارکردهای فراوانی این مسئله در حقوق کیفری از دیگر سو، واکاوی این موضوع از الزامات است که در مقاله حاضر پی گرفته شد. هدف تبیین رویکرد جامع قرآن و روایات در تشریع احکام قصد مجرمانه در حالت اولیه و ثانویه است. در این راستا، مطالب به این ترتیب ساماندهی و تنظیم شده است: در آغاز، رویکرد آیات و روایات در تشریع حرمت اولیه قصد مجرمانه واکاوی می‌شود. سپس رویکرد آیات و روایات در تشریع حکم ثانوی - امتنانی آن (عفو کیفر مؤمنین) تحلیل می‌گردد. در بخش سوم، از مناسبات آیات و روایات در موضوع بحث می‌شود. در نهایت، برآیند بحث به اختصار بیان می‌گردد.

۱. رویکرد آیات و روایات در تشریع حکم حرمت تکلیفی قصد مجرمانه

از قصد مجرمانه در ذیل عنوان «تجری» بحث شده است. چنان‌که در پیشینه ملاحظه شد، اختلاف در مسئله شدید است. این مسئله از جهات مختلف واکاوی شده و مبانی مختلف، مورد استدلال و استناد قرار گرفته است. با این حال، حرمت آن در علم اصول به دلیل عدم قبح فعلی آن پذیرفته نشده است. اما درباره دلالت آیات و روایات مسئله فرق می‌کند. برخی با توجه به مفاد برخی روایات و جمع آن‌ها، از امکان اثبات حرمت تجری در برخی صور (در صورت اشتغال به مقدمات و وقوع مانع از ارتکاب عمل) سخن گفته‌اند. اما در نهایت می‌نویسند که حرمت تجری خالی از دلیل است و قول قوی‌تر عدم حرمت آن است (نائینی، ۱۴۱۷، ج. ۳، ص. ۵۳). همچنین یکی دیگر از فقها می‌نویسد که در دلالت آیات و روایات بر حرمت تجری مناقشه واضح است (آشتیانی، ۱۴۰۳، ج. ۱، ص. ۲۸). با این حال، از برخی آثار نقل شهرت فتوایی در مسئله نقل شده است (رشتی، ۱۳۱۳، ص. ۳۳۲). در هر صورت، با توجه به اختلاف فقها و اصولیون در

موضوع، ادعای شهرت فتوایی در حرمت تجری قابل تأمل است. با این حال، این نقل شهرت از وجود دیدگاه حرمت در مسئله حکایت می‌کند. گفتیم که تمرکز فقها در مسئله مانند سایر ابواب فقه بر روایات می‌باشد. اما در این نوشته برعکس، تمرکز بر آیات است با شیوه استدلال متفاوت. در اینجا ابعاد جزایی قصد مجرمانه در آیات مورد واکاوی و استدلال قرار می‌گیرد. با ملاحظه ابعاد جزایی نیت مجرمانه که در آیات جزایی ملاحظه می‌شود، حرمت قصد به عنوان رویکرد اولیه شرع قابل اثبات و دریافت است. روایات هم با وجود تکرار عددی و اختلاف محتوایی، این رویکرد را تأیید می‌کنند.

۱-۱. مبانی کلامی - اصولی حکم حرمت در قصد

مبنای اصلی تشریح احکام و استحقاق کیفر در نظام کیفری اسلام قاعده عقلی «حسن و قبح» است. این قاعده دایره شمول وسیعی دارد. از یک سو، این قاعده با ملاحظه گزاره‌های کلامی و اصولی حتی بر قصد مجرمانه هم صادق است. اولاً این مرحله از فرایند کیفری در علم کلام به صورت مطلق قابل مذمت دانسته شده است، چنان‌که در تجرید الاعتقاد، اراده قبیح، مثل رفتار قبیح، قبیح دانسته شده است (طوسی، ۱۴۰۷، ص. ۱۹۹). همچنین در تقریب المعارف، اراده قبیح به مثابه رفتار قبیح دانسته شده است (حلبی، ۱۴۰۴، ص. ۱۰۳). ثانیاً این قاعده ذاتی - عقلی است و غیرقابل استثنا. این قاعده صرفاً ناظر به مکلفان و بندگان نیست و حتی شامل رفتار تکوینی - تشریعی الهی نیز می‌شود. تشریح حق تعالی هم بر اساس این قاعده انجام می‌گیرد (حلبی، ۱۴۰۴، ص. ۱۰۳). بر اساس این قاعده، تشریح احکام از جمله احکام تکلیفی از سوی حق تعالی واجب و لازم است و در غیر این صورت لازم می‌آید که منع از قبیح بر خدا واجب نباشد و این باطل و حتی مستلزم امر محال است.^۲ سایر متکلمان از جمله بحرانی نیز بر این وجوب و لزوم، تصریح کرده است (بحرانی، ۱۴۰۶، ص. ۱۱۴).

دیدگاه‌ها در کلام کلی است و تفصیل داده نشده است. اما دیدگاه‌ها در علم «اصول» با تفصیل و جزئیات بیان شده است. از جمله در این علم بین قبح فاعلی و فعلی تفکیک گردیده و تنها قبح فعلی ملازم با حرمت و استحقاق کیفر دانسته شده است. در قبح فاعلی این مرحله از فعل مجرمانه (قصد مجرمانه) اختلاف نظری دیده نمی‌شود. اما چون در مسئله تجری حرام واقعی

۲. «والدلیل علی وجوب التکلیف أنه لو لم یکلف الله تعالی من کملت شرائط التکلیف فیه لکان مغریاً بالقبیح والتالی باطل لقبحه فالمقدم مثله» (حلی، ۱۴۱۳، ص. ۳۲۱).

ارتکاب نمی‌یابد، حکم حرمت از این جهت قابل اثبات نیست. البته تلاش‌هایی برای اثبات قبح فعلی آن صورت گرفته است که با اشکالاتی مواجه است (نائینی، ۱۴۱۷، ج. ۳، ص. ۴۱؛ رشتی، ۱۳۱۳، ص. ۳۳۲). از این رو، اثبات حرمت مسئله از منظر مبانی اصولی سالبه به انتفاء موضوع است. از دیگر سو، این مسئله از منظر استحقاق عقوبت نیز مورد واکاوی قرار گرفته است. تعدادی زیادی از فقها معتقد به استحقاق کیفر در تجری می‌باشند. از جمله شیخ انصاری که خود معتقد به استحقاق کیفر در تجری نیست، در مقام بیان اقوال فقها در مسئله می‌نویسد که بنابه ظاهر کلمات اصحاب (فقها) استحقاق عقاب در تجری وجود دارد. حتی اتفاق در مسئله نقل شده است (انصاری، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۸). البته ایشان، چنان‌که گذشت، استحقاق کیفر را به عنوان خروجی جمع دلالی در دو حالت (عدم انصراف ارادی و اشتغال به مقدمات) می‌پذیرد. همچنین، آخوند و تعدادی دیگر از اصولیان و فقها بر عقوبت در تجری تأکید دارند. نیز محقق اصفهانی و شهید صدر بر استحقاق کیفر از باب طغیان و اقدام به ظلم علیه مولی استدلال و اذعان کردند. در مجموع، از منظر علم کلام و اصول مبنای استحقاق کیفر و کیفرگذاری این مرحله از فرایند فعل مجرمانه وجود دارد.

۲-۱. ادله حرمت قصد مجرمانه

ادله حکم حرمت در قصد مجرمانه متکثر است و دلالت آن‌ها غیرقابل تردید. تمرکز در این نوشتار بر آیات جزایی است. آیات به شکل جامع به ابعاد کیفری مسئله نگریسته است، به نحوی که جمعاً بیانگر تمام ابعاد موضوع است و می‌توان با استناد به آن‌ها و اعمال اصول قواعد مرتبط حکم حرمت مسئله را استنباط کرد.

۱-۲-۱. آیات

قصد مجرمانه موضوع بحث آیات جزایی زیادی واقع شده است. در این آیات ابعاد جزایی خاص برای قصد مجرمانه ذکر شده است. این ابعاد کیفری متکثر و در قالب عناوین مختلف (اطلاق عنوان جزایی، محاسبه کیفری، مسئولیت کیفری و استحقاق کیفر) قابل طبقه‌بندی و واکاوی است که می‌توان از مجموع آن‌ها حکم تکلیفی قصد مجرمانه را استنباط و دریافت کرد. در این راستا می‌توان به شیوه‌های مختلفی استدلال کرد. اما یک استدلال کلی در اینجا ذکر می‌شود و آن استفاده از برهان «انی» و مناسبات علت و معلولی بین حرمت و ابعاد کیفری فوق

است، به این نحو که این ابعاد و آثار کیفری قصد مجرمانه در آیات (عنوان جزایی، مسئولیت کیفری، استحقاق مجازات و...) معلول حکم حرمت در قصد حرام است. چون ارتکاب مباح و مکروه دارای چنین آثاری نمی‌تواند باشد، به‌ویژه این‌که در برخی آیات حد و تعزیر در قصد مجرمانه مقرر شده است که قطعاً معلول ارتکاب حرام (کبائر و صغائر) است، زیرا بنابه قاعده فقهی «التعزیر لكل معصية» و «التعزیر لكل حرام» کیفر حد و تعزیر معلول ارتکاب معصیت و حرام است. استدلال بیشتر در این باره در خلال مباحث به‌صورت موردی و نیز در مقام نتیجه ملاحظه خواهد شد. نکته قابل ذکر این‌که در آیاتی «اثم» (بقره/ ۲۸۳) و «کسب» گناه (بقره/ ۲۲۵) به قلب نسبت داده شده که منظور خود انسان است، چنان‌که یکی از مفسران معاصر در این زمینه به تفصیل بحث کرده و نوشته است که مراد از قلب انسان است، به معنای نفس و روح (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۲۵)، چون قصد فعل اختیاری انسان (نفس) است نه قلب.

یک. اطلاق عنوان جزایی بر قصد

اطلاق عنوان جزایی بر قصد مجرمانه حکایت از حکم تکلیفی حرمت قصد مجرمانه دارد. آیات در این زمینه متکثر است و دلالتشان حداقل در حد ظهور است. از جمله در یک آیه عنوان اثم و گناه بر قلب (نفس) اطلاق شده است: «... وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ»؛ «و کتمان شهادت ننمایید، که هر کس کتمان کند البته به دل گناهکار است و خدا از همه کار شما آگاه است» (بقره/ ۲۸۳).

دو جهت بحث در استدلال به آیه باید در نظر گرفته شود. اول از جهت موضوعی و این‌که قصد یک فعل نفسانی است که موضوع حکم تکلیفی (حرمت) در آیه واقع شده است. دوم از جهت حکمی و اثبات حکم تکلیفی حرمت که به شیوه‌های گوناگون قابل استدلال است. اولاً بررسی مفهوم «اثم» و وصف آن یعنی «اثم» از منظر اهل لغت است. این واژه در اصل اسم برای افعالی است که از ثواب دور می‌کند (راغب، ۱۴۱۲، ص ۶۳). همچنین این واژه در معنای «ذنب» به کار می‌رود (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۵). بدون شک اطلاق این عنوان جزایی دلالت بر حرمت دارد، چون دور کردن از ثواب سنخیتی با مکروه ندارد و نمی‌تواند اثر آن باشد. ثانیاً وصف این عنوان (اثم) بر اثر ارتکاب حرام (کتمان شهادت) در قالب یک قضیه شرطیه بیان شده است (هر کس شهادت را کتمان کند گناهکار است). ارتباط شرط و جزا رابطه علی - معلولی است. طبق مفاد گزاره شرطی در آیه ارتکاب حرام علت اطلاق اثم است. پس وصف «اثم»

اثر ارتکاب حرام است. یک نکته اینکه آیه در مورد کتمان شهادت است که خلل به استدلال و عموم آن وارد نمی‌کند، زیرا چنان‌که مشهور است، مورد مخصص نیست. ثالثاً وحدت سیاق آیه با آیات دیگر شیوه دیگری برای اثبات حکم حرمت در قصد است. این وحدت سیاق در برخی از تفاسیر مورد توجه قرار گرفته و این آیه با آیات بعدی (محاسبه، مؤاخذه و...) هم سیاق دانسته شده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۲، ص. ۴۳۶). چنان‌که خواهد آمد، دلالت آیات آتی بر حکم حرمت و استحقاق کیفر در قصد تردید‌ناپذیر است. با این وحدت سیاق، وحدت حکم قابل دریافت است. رابعاً می‌توان از شیوه تفسیر آیه به آیه هم استفاده کرد و برای اثبات مطلوب استدلال نمود. از جمله در آیه دیگر با اشاره به اثم باطنی (قصد مجرمانه) و آشکار (عملی)، بر حکم یکسان آن‌ها تصریح شده است. در این آیه تفاوت کیفری (مجازات) بین اثم باطنی و ظاهری نفی شده است: «وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ»؛ «گناهان آشکار و پنهان را رها کنید، زیرا کسانی که تحصیل گناه می‌کنند در برابر آن مجازات خواهند شد» (انعام/۱۲۰).

استدلال به این آیه واضح‌تر است، زیرا از یک سو، در آیه گناه ظاهری و باطنی (قصد) متعلق نهی واقع شده و مشهور است که صیغه نهی ظهور در حرمت دارد. از دیگر سو، دلالت جمله خبریه «سیجزون» بر استحقاق کیفر «نص» است؛ فراتر از ظهور. طبق ظهور صیغه نهی منظور از «اثم» حرام است و نه مکروه. در اینجا اشاره به دو نکته لازم است. اول این‌که در آیه دوم موضوع و حکم در قالب قضیه کلیه بیان شده و حکم عام است و شامل تمام مصادیق می‌شود. دوم این‌که از مجموع این دو آیه و آیات آتی می‌توان الغای خصوصیت کرد و حکم را در همه مصادیق قصد مجرمانه تسری داد.

دو محاسبه کیفری در قصد

در آیات مختلف از سؤال و محاسبه کیفری در قبال قصد مجرمانه سخن رفته است. در یک آیه از قصد مخفی یا علنی شده گفت‌وگو شده و تفاوت آن‌ها در محاسبه جزایی و عقاب نفی گردیده است. از آیه این چنین برمی‌آید که حکم حرمت و کیفر در قصد علنی شده مفروض است و آیه در مقام رفع تردید از محاسبه کیفری و مجازات در قصد غیرعلنی شده است: «وَإِنْ تُبَدُّوْا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوْهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرْ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبْ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»؛ «و اگر آنچه در دل دارید آشکار یا مخفی کنید همه را خدا در محاسبه شما

خواهد آورد، آن‌گاه هر که را خواهد ببخشد و هر که را خواهد عذاب کند، و خدا بر هر چیز تواناست» (بقره/ ۲۸۴).

استدلال در آیه بر استحقاق محاسبه کیفری در قصد مخفی و علنی شده صریح است. اولاً آیه با تقسیم دوگانه قصد (آشکار و مخفی) از حکم یکسان آن‌ها از نظر محاسبه کیفری و عقاب آن‌ها سخن می‌گوید و آن‌گاه با حرف تفریع «فاء» (فیغفر) درباره اعمال مجازات یا مغفرت مرتکبان در مسئله گفت‌وگو می‌کند. واضح است که پیش فرض مغفرت یا اعمال مجازات استحقاق عقاب است و پیش فرض استحقاق عقاب حرمت و ارتکاب آن است، چون «مغفرت» به معنای مصونیت از اعمال عذاب است (راغب، ۱۴۱۲، ص. ۶۰۹). اگر عقوبت فعلیت نداشته باشد، مغفرت و اعمال آن سالبه به انتفاء موضوع است. ثانیاً در منابع تفسیری، «مغفرت» تنها در موارد تحقق معصیت به کار می‌رود و در غیر آن نادر است و قرینه می‌طلبد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۲، ص. ۴۳۷). ثالثاً طبق مفاد قضیه شرطیه، قصد خواه آشکار و خواه مخفی، مستقلاً و منحصرأ سبب محاسبه‌ای است که مجازات در پی دارد و شرط یا عمل اضافی علاوه بر قصد مجرمانه لازم نیست، چون شرط و جزا در حکم علت و معلول است. تعلیق جزا بر شرط اطلافاً یا وضعاً دلالت بر استقلال و انحصار علت دارد. در نتیجه، قصد حرام سبب مستقل و انحصاری محاسبه است و چیز دیگری در آن دخالت ندارد. رابعاً اهل لغت «یحاسبکم الله» را به معنای محاسبه‌ای دانسته‌اند که مجازات در پی دارد (طریحی، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۴۰). همچنین برخی مفسران این فقره از آیه (یحاسبکم الله) را محاسبه همراه با کیفر و پاداش دانسته‌اند (مجلسی، ۱۴۰۶، ج. ۵، ص. ۵۳۴). در مجموع، محاسبه کیفری در قصد کاشف از حکم تکلیفی حرمت و مجازات است.

سه. مسئولیت کیفری در قصد

در آیات قصد مجرمانه موضوع مسئولیت کیفری قرار گرفته است. البته آیات در مقام بیان مسئولیت در قبال رفتار اعضای جوانحی و جوارحی است. در آیات مسئولیت انسان در قبال اعضا در یک ردیف قرار گرفته و مسئولیت یکسان برای آن‌ها بیان شده است. از جمله در یک آیه مسئولیت در قبال چشم، گوش و قلب موضوع قرار گرفته و این چنین آمده است: «إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا»؛ «همانا گوش و چشم و قلب فروزان، همگی این‌ها مورد پرسش و بازخواست بوده‌اند» (اسراء/ ۳۶).

برای اثبات مطلوب و این‌که مسئولیت در آیه مسئولیت کیفری است، با شیوه‌های مختلف می‌توان استدلال کرد. اولاً کلمه «مسئول» از ماده سؤال است. سؤال گاه استخباری است و گاه از عقوبت است. در آیات زیادی سؤال از عقوبت است (قرشی، ۱۴۱۲، ج. ۳، ص. ۱۹۹). ازاین‌رو، از باب قاعده «الحاق به اعم اغلب» می‌توان گفت که سؤال و مسئولیت از عقوبت است. علاوه بر این، خداوند آگاه است و سؤال استخباری از بندگان با علم و احاطه الهی سنجیت ندارد. با نفی سؤال استخباری، سؤال عقوبتی و مؤاخذه‌ای احراز می‌شود. ثانیاً دیدگاه‌ها در تفسیر آیه روشن‌گر است. اهل تفسیر سؤال و مسئولیت را کیفری دانسته و از عقاب در قبال فعل اختیاری قصد معصیت سخن گفته‌اند. برخی در این باره می‌نویسند که ظاهر آیه استحقاق عقاب در قبال افعال قلب با قصد معصیت است (کاظمی، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۱۴۹). همچنین شیخ طوسی، می‌نویسد انسان در قبال «اراده قبیح» مورد سؤال واقع می‌شود (طوسی، بی‌تا، ج. ۶، ص. ۴۷۸). واضح است که سؤال عقوبتی و کیفری از آثار حکم تکلیفی حرمت است. مکروه چنین آثاری به همراه ندارد. ثالثاً در آیه دیگری، «قصد حرام» منشأ مسئولیت و بازخواست کیفری دانسته شده است: «لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ»؛ «خدا شما را به دلیل سوگندهای لغوتان [که جدی و حقیقی نیست و عادتاً بدون قصد قلبی بر زبان جاری می‌شود] مؤاخذه نمی‌کند، ولی شما را به دلیل آنچه دل‌هایتان [از سوگند جدی و حقیقی] مرتکب شده است مؤاخذه می‌کند؛ و خدا بسیار آمرزنده و بردبار است» (بقره/۲۲۵).

منظور از کلمه «کسب» در آیه عزم و قصد است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۲، ص. ۵۶۸). طبیعی است که مؤاخذه فرع مسئولیت کیفری است و هر دو معلول حکم تکلیفی حرمت است. مؤاخذه و مسئولیت کیفری در قبال کراهت پذیرفتنی نیست. علاوه بر این، ماده «غفور» و «مغفرت» به معنای معروف «ترک عقاب در قبال مخالفت با امر مولی» است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۸، ص. ۲۵۴) و کاربرد آن در غیر از معصیت نیازمند قرینه است. به این ترتیب، سؤال و مسئولیت کیفری در قصد مجرمانه از لوازم و آثار حکم حرمت است.

چهار. استحقاق کیفر در قصد

در یک آیه «اراده فساد» به‌طور عام موضوع حکم قرار گرفته است. در این آیه، اراده فساد در تقابل با تقوا مطرح و عامل محرومیت از بهشت دانسته شده است: «تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا

لِّلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ»؛ «ما این سرای آخرت را تنها برای کسانی قرار می‌دهیم که اراده گردن‌فرازی و فساد را در زمین ندارند و سرانجام نیک برای پرهیزکاران است» (قصص/ ۸۳).

در استدلال به آیه باید به چند نکته توجه کرد. اولاً «اراده فساد» یک مفهوم عام است و با ارتکاب هر معصیتی قابل تحقق است، زیرا فساد متضاد صلاح و مصلحت است (جوهری، ۱۴۱۰، ج. ۲، ص. ۵۱۹). حصول فساد با ایجاد اختلال در اعتدال و نظم تکوینی (قتل، تجاوز، ظلم، کفر، محاربه، تضییع حقوق) و تشریعی (افساد و اخلال در احکام الهی، قوانین دینی و قوانین اسلامی) قابل تحقق است (مصطفوی، ۱۴۰۲، ج. ۹، ص. ۸۴). عمومیت اراده فساد در آیه مفروض است، زیرا هیئات نکره در سیاق نفی «ولا فساداً» دال بر عموم است. یکی از مفسران با تأیید عموم آیه سخن از تخصیص این آیه با آیه «تکفیر سیئات» به میان آورده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۶، ص. ۸۲). صحت اطلاق این تخصیص در بحث از مناسبات این دو آیه واکاوی می‌شود. اما در اینجا با توجه به این دیدگاه تخصیص باید تصدیق کرد که موضوع هر دو آیه معاصی (کبیره و صغیره) است. ازاین‌رو، حرمت قصد مجرمانه طبق این تخصیص یک امر مفروض است. به تعبیری، قصد مجرمانه از معاصی است. ثانیاً آیه اراده فساد را عامل محرومیت از بهشت معرفی کرده است. این به آن معناست که اگر اسباب استحقاق بهشت فراهم باشد، اراده فساد مانع از ورود به آن می‌شود. واضح است که ارتکاب مکروه باعث محرومیت از بهشت نمی‌شود.

پنج. استحقاق حد و تعزیر در قصد

در برخی آیات، مجازات حد و تعزیر در قصد حرام عنوان شده است که حاکی از اتصاف قصد مجرمانه به وصف حرام است، چون تعزیر از آثار ارتکاب حرام، اعم از کبائر و صغائر، است و حد از آثار ارتکاب کبائر در موارد مشخص و شرایط معین است. بنابراین، حد و تعزیر کاشف حکم حرمت در موضوع است. در این زمینه به دو آیه استناد می‌شود. آیه اول آیه «حب شیوع فاحشه» است که کیفر دوگانه دنیایی - اخروی در موضوع پیش‌بینی و مقرر کرده است: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُجِبُونَ أَنْ تَشْبَعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ...﴾؛ «آنانی که دوست دارند فحشا را در بین اهل ایمان شایع سازند، در دنیا و آخرت عذاب دردناکی خواهند داشت و خدا می‌داند و شما نمی‌دانید» (نور/ ۱۹).

ارتباط حب شیوع فاحشه با استحقاق کیفر در آیه نیازمند توضیح و تطبیق است. آیه از

ارتباط علت و معلولی حب شیوع فاحشه و استحقاق عذاب در قبال حب شیوع فاحشه حکایت می‌کند، به این معنا که حب شیوع فحشا و گناه علت استحقاق عقاب است. این مطلب از تعابیر در تبیین و تفسیر آیه قابل دریافت است. از جمله این که برخی می‌نویسند که اراده و عزم بر فسق فسق است (طوسی، بی تا، ج. ۷، ص. ۴۱۹). حب شیوع فاحشه (اراده شیوع) فسق است و آنچه عامل فسق است، ارتکاب حرام است. همچنین اگر حب شیوع فاحشه عقاب دارد، عزم و اراده گناه به طریق اولویت عقوبت دارد (طوسی، بی تا، ج. ۷، ص. ۴۱۹). افزون بر این، برخی می‌نویسند که این آیه بر تحریم قصد حرام دلالت دارد (اردیلی، بی تا، ص. ۳۸۸). از دیگر سو، درباره این که مصداق عذاب دنیایی، حد و تعزیر است یا نه، تعابیر کمی مختلف است. برخی از مفسران کیفر حد در آیه را یکی از دو احتمال دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۵، ص. ۹۳). اما یکی دیگر از مفسران، کیفر در آیه را مصداق حد دانسته است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۷، ص. ۲۰۸). به نظر برخی دیگر، عذاب در آیه ممکن است اشاره به حدود و تعزیرات شرعی باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۱۴، ص. ۴۰۴). به هر حال، آیه خواه ناظر به کیفر حد و تعزیر باشد یا مجازاتی دیگر، این امر مسلم است که قصد موضوع جرم‌انگاری قرار گرفته و مستوجب مجازات دانسته شده است که با ملاحظه آیات دیگر و استدلال‌های این بخش، از حکم تکلیفی حرمت موضوع حکایت می‌کند. نکته قابل ذکر این که، با توجه به قراین و شواهد، نفس حب شیوع فاحشه در آیه مستوجب کیفر دانسته شده است. ادبیات و شواهد مفسران و فقها بیانگر آن است که صرف حب شیوع فاحشه در آیه موضوع حکم قرار گرفته است.

آیه دوم راجع به ارتداد است. مجازات ارتداد در این آیه آمده است: «...وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فِيمُتٌ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ»؛ «و هر کس از شما از دین خود برگردد و به حال کفر باشد تا بمیرد چنین اشخاصی اعمالشان در دنیا و آخرت ضایع و باطل گردیده، و آنان اهل جهنم‌اند و در آن همیشه (معدّب) خواهند بود» (بقره/ ۲۱۷).

ارتداد از جرائم جوانحی است که از جمله با «نیت» محقق می‌شود.^۳ ارتداد با نیت محقق می‌شود، اما این نیت باید ظهور و بروز خارجی (پرستش بت، توهین به قرآن و...) یابد تا محاکمه و مجازات اجرا شود (جمعی از پژوهشگران، ۱۴۳۲، ج. ۸، ص. ۳۶۸). در کل، ارتداد در مقام

۳. «وهو الكفر بعد الإسلام... والكفر يكون بنية وقول كفر وفعل مكفر» (عاملی، ۱۴۱۰، ج. ۴، ص. ۳۸۴).

ثبوت با نیت محقق می‌شود. اما در مقام اثبات نیازمند دلایل و شواهد اثباتی در خارج است. روشن است که استحقاق مجازات معلول نیت است و نه دلایل اثباتی. دلایل اثباتی عامل تحقق ارتداد و استحقاق کیفر نیست. ازاین‌رو، بحث و درنگ بیشتر در این باره لازم نیست. با توجه به ابعاد جزایی مسئله و استدلال‌های ارائه شده، حرمت تکلیفی قصد مجرمانه مستدل و روشن است. علاوه بر استدلال‌های کلی و موردی پیش‌گفته، استدلال‌های دیگری هم قابل اشاره است. اول این‌که مسئله مناسبات و سنخیت احکام تکلیفی الزامی با استحقاق عذاب است. بنابر یک قاعده کلی پذیرفته، کیفر دایرمدار حرام و ترک واجب است و این دو وصف ناشی از اراده و کراهت تشریعی الهی است.^۴ ازاین‌رو، ابعاد «جزایی قصد» از جمله استحقاق کیفر در آیات معلول ارتکاب حرام (قصد مجرمانه) است. با استحقاق کیفر، حکم حرمت مفروض است. دوم این‌که، در آیات از مجازات (تعزیر و حد و یا مجازات دیگر) در قصد مجرمانه انشا شده است. واضح است که مجازات منحصرأثر ارتکاب حرام و ترک واجب است. ارتکاب مکروه چنین اثر جزایی ندارد. سوم این‌که، ادله امتنانی عفو کیفر در قصد که بعداً ذکر می‌شود، متفرع بر فعلیت حکم حرمت است. عفو بدون حرمت و استحقاق کیفر بی‌موضوع است. در مجموع، کشف حرمت تکلیفی در موضوع با توجه به ابعاد جزایی مختلف قصد در آیات و اصول و قواعد مسلم فقهی واضح است.

۲-۲-۱. روایات

در بحث از روایات معمولاً دو جهت بحث مطرح می‌شود: اول جهت سند و دوم دلالت. بحث از سند این روایات لازم نیست، چون متکثرند و شاید بتوان ادعای تضافر کرد. در ادامه، این روایات از منظر محتوا به پنج دسته طبقه‌بندی و به تفصیل واکاوی می‌شوند. به علاوه، این روایات مؤید آیات بالاست و نه دلیل مستقل تا بحث سندی لازم باشد. همچنین روایات عفو که در ادامه می‌آید و به تعبیر شیخ انصاری کثیر است (انصاری، بی‌تا، ج. ۱ ص. ۱۳). نیز مستلزم اثبات حرمت و عقاب است. در غیر این صورت، عفو بی‌موضوع می‌شود. اما از جهت دلالت، باید گفت که با ملاحظه دلالت آیات، دلالت روایات قابل دفاع است. با توجه به این نکات در اینجا تنها به دو روایت از باب مثال اشاره می‌شود. در روایتی امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ

۴. «... الإرادة الباعثة والكراهة الزاجرة اللتين هما حقيقة التحريم والإيجاب وعليهما مدار الثواب والعقاب وجوداً وعدمًا» (آخوند خراسانی، ۱۴۰۷، ص. ۱۳۲).

يَحْشُرُ النَّاسَ عَلَى نِيَّاتِهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ خداوند مردم را در روز قیامت مطابق نیت هایشان محشور می‌کند» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱، ص. ۳۹).

این روایت از آثار اخروی نیت به طور کلی که شامل عقاب هم می‌شود، سخن می‌گوید. در روایتی دیگر که به منزله تفسیر و تفصیل این روایت است، از خلود اهل آتش در آتش به دلیل استمرار نیت‌شان برای ارتکاب گناه سخن گفته شده است: «إِنَّمَا خُلِدَ أَهْلُ النَّارِ فِي النَّارِ، لِأَنَّ نِيَّاتِهِمْ كَانَتْ فِي الدُّنْيَا أَنْ لَوْ خُلِدُوا فِيهَا أَنْ يَعْصُوا اللَّهَ أَبَدًا...؛ اهل دوزخ از این رو در دوزخ برای همیشه می‌مانند که قصد داشتند اگر در دنیا جاودان ماندند، همیشه نافرمانی خدا کنند، و اهل بهشت از این رو در بهشت جاودان اند که نیت داشتند اگر در دنیا باقی بمانند همیشه در اطاعت خدا باشند (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱، ص. ۵۰).

در این روایت، اصل استحقاق کیفر مسلم دانسته شده است و از خلود آن‌ها در آتش به دلیل نیت‌شان در استمرار نیت معصیت در دنیا گفت‌وگو شده است. حال سؤال این است که خاستگاه این استحقاق عقاب خلود در جهنم چیست؟ در پاسخ باید گفت که اولاً استحقاق عقاب و خلود در جهنم از آثار ارتکاب حرام است و کراهت چنین اثر کیفری به دنبال ندارد. از این رو، حرمت قصد مجرمانه محرز است. ثانیاً عقاب و خلود در جهنم دلیل بر این است که حرمت مدنظر مولوی است و نه ارشادی، و مخالفت با آن کیفر دارد.

۲. رویکرد آیات و روایات در تشریع حکم امتنانی عفو در قصد مجرمانه

حکم امتنانی - تسهیلی قصد مجرمانه هم در آیات آمده است و هم در روایات. در آیات از حکم امتنانی قصد به طور کلی گفت‌وگو شده است که می‌توان با کمک روایات، به ویژه روایات تفسیری، نوع حکم و مخاطبان آن را باز شناخت و بر مصادیق تطبیق نمود. نکته دیگر این که در ادله این حکم از تعبیر مختلفی استفاده شده است. برای مثال، از واژه «مغفرت»، «مغفرت مؤمنین»، «عفو»، «عدم کتابت سیئه» و... در بیان حکم استفاده شده است. از باب حکم مطلق بر مقید باید گفت که کیفر قصد صرفاً از مؤمنین مورد مغفرت قرار گرفته و غیرقابل اجرا دانسته شده است. نکته دیگر این که این رویکرد شرع (حکم ثانوی - امتنانی قصد) در اینجا طرح می‌شود و آیات و روایات دال بر آن نیز برای اولین بار مورد استناد قرار می‌گیرد.

۱-۲. آیات

در آیات متعددی حکم امتنانی قصد مجرمانه بیان شده است. دو آیه در موضوع قابل استناد است. در یک آیه، کیفر برخی از مخاطبان (مؤمنین) در قصد مجرمانه عفو شده است. در آیه دیگر، از تعبیر تکفیر سیئات استفاده شده است که مفهوم متفاوتی دارد و تفصیل دیگری در آن آمده است، اما شامل موضوع محل گفت و گو هم می شود. در مجموع، بر اساس مفاد این دو آیه و روایات متضافر و حتی متواتر، کیفر در قصد امتناناً و مصلحتاً عفو و نادیده گرفته شده است.

۱-۱-۲. آیه مغفرت مؤمنین

در ذیل برخی آیات از جمله آیه «مؤاخذه» (بقره/ ۲۲۵) و آیه «محاسبه کیفری» پیش گفته، بین مقام تشریع حرمت و استحقاق کیفر از یک سو، و مقام اجرا و اعمال کیفر از دیگر سو، تفصیل داده شده و از عدم قطعیت اعمال کیفر در مقام اجرا سخن رفته است. در بیان حکم تفصیل از واژه «مغفرت» نسبت به برخی از مخاطبان: «... فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ...» (بقره/ ۲۸۴) استفاده شده است. اما مخاطبان مغفرت مشخص نشده اند، لکن در روایات تفسیرگر آیه، نوع تفصیل و مخاطبان از طریق وصف تعیین گردیده اند. در این روایات، مخاطبان مغفرت مؤمنین دانسته شده اند. تعلیق حکم بر وصف (ایمان) مشعر علیت است. این تعلیق، علت مغفرت را که ایمان مؤمنین است، بیان می کند. روایات در این زمینه زیاد است. از جمله در یک روایت از مغفرت حدیث نفس خبر داده شده است و در ذیل روایات به آیه «یحاسبکم الله...» اشاره دارد، به این معنا که این مضمون آیه و تفسیر آن است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۴۳۸). این روایت در منابع دیگر از جمله منابع اهل سنت نیز نقل شده است (جصاص، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۲۷۶). همچنین در یک روایت دیگر هم این تفصیل و حکم بیان شده است. طبق این روایت اموری از جمله حدیث نفس (نیت مجرمانه) از امت نادیده گرفته شده است (طوسی، بی تا، ج ۲، ص ۳۸۲). این روایت با ملاحظه آیه مذکور (فیغفر لمن یشاء و یعذب من یشاء)، عقلاً عفو عقاب از امت را تقویت می کند و تنها عقاب کفار حتمی است (طوسی، بی تا، ج ۲، ص ۳۸۲). در مجموع، این مجموعه روایات بیانگر دلالت تصدیقی آیه بر حرمت و عفو کیفر آن از باب امتنان بر امت و مؤمنین است. البته، پیش فرض عفو کیفر، استحقاق کیفر و فعلیت آن است و از طرف دیگر، واضح است که استحقاق کیفر معلول حکم حرمت است.

۲-۱-۲. آیه تکفیر سیئات

آیه شریفه «تکفیر سیئات» (صغائر) از جمله دلایل حکم امتنانی - ثانوی شرع در موضوع بحث

است. در این آیه وعده چشم پوشی از سیئات (صغائر)، البته به صورت مشروط (عدم ارتکاب کبائر) داده شده است: «إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا»؛ «ای اهل ایمان)، اگر از گناهان بزرگی که شما را از آن نهی کرده‌اند دوری گزینید، ما از گناهان دیگر شما درگذریم و شما را به مقامی نیکو برسانیم» (نساء/۳۱).

علاوه بر این آیه، روایات زیادی در حد استفاضه و حتی تواتر (حائری، ۱۴۱۸، ج. ۱۵، ص. ۲۵۵) در منابع روایی آمده است که مطابق با محتوای آیه فوق یعنی آیه تکفیر سیئات است. در این روایات همچون آیه، وعده تکفیر سیئات داده شده است. از جمله، امام صادق علیه السلام در این باره می‌فرماید: «مَنْ اجْتَنَبَ الْكَبَائِرَ كَفَّرَ اللَّهُ عَنْهُ جَمِيعَ ذُنُوبِهِ؛ هر کس از کبائر دوری جوید خداوند همه گناهان او را می‌پوشاند (عفو می‌کند)» (صدوق، ۱۴۱۳، ج. ۳، ص. ۵۷۵).

در وسائل نیز روایاتی با همین مضمون آمده است (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۵، ص. ۳۱۶). این آیه و روایات قطعاً و مسلماً بر قصد مجرمانه تطبیق می‌کنند، زیرا قصد مجرمانه از مصادیق صغائر است، چرا که قصد مرحله اولیه تحقق فعل مجرمانه و قطعاً از مصادیق صغائر تکفیر شده است. در تفاسیر هم قصد از مصادیق سیئات به شمار رفته است. از جمله برخی مفسران میان مرحله قصد و مرحله رفتار فرق نهاده و نوشته‌اند که قصد حرام همچون فعل حرام دارای کیفر است، اما کیفر قصد به میزان فعل آن نیست، چون قصد تبارز نیافته و به مرحله اجرا نرسیده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۲، ص. ۶۸۸). همچنین اشاره شد که علامه طباطبایی نیز آیه تکفیر سیئات را مخصص آیه جرم‌انگاری «اراده فساد» «تِلْكَ الذَّارِ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَاداً وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ» دانسته است. ایشان تصریح می‌کند که اراده فساد با آیه تکفیر سیئات تخصیص خورده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۶، ص. ۸۲). خروجی این تخصیص آن است که قصد ارتکاب صغائر حرام نیست و فاقد کیفر است. به تعبیری، تنها اراده ارتکاب کبائر حرام شده است و اراده ارتکاب صغائر حرام نیست. در توضیح سخن علامه باید گفت که اولاً «اراده فساد» تعبیر دیگری از اراده حرام است، چون فساد ملاک تشریع حکم حرام است. به عبارتی، فساد و حرام دو تعبیر از یک موضوع است. فساد همان حکم حرام، در مرحله اقتضا است که پس از انشا و صدور خطاب شرعی و القا به مخاطبان، حرام گفته می‌شود. ثانیاً مفهوم، ماهیت و مناسبات آن با آیات تشریع حکم حرام در قصد مجرمانه، در ادامه در بحث مناسبات ادله توضیح داده خواهد شد. خواهیم گفت که اصطلاح تخصیص در بیان مناسبات دو آیه فوق دقیق نیست.

۲-۲. روایات

روایات در بیان حکم امتنانی قصد مجرمانه متنوع و متکثرند. در این زمینه به چند دسته از روایات می‌توان استناد کرد و حکم مسئله را بیان نمود. اول، روایات با محتوای «مغفرت مؤمنین» که در تفسیر آیات حکم حرمت قصد ذکر شد. دوم، روایات با مضمون «تکفیر سیئات» که در ذیل آیه آن ذکر شد. سوم، روایات «عفو» و «عدم کتابت سیئه» که در ادامه بیان می‌شود. چهارم، روایات ناظر به «بزه‌پوشی» که منطبق بر موضوع است. در بیان مفاد و دلالت این دسته از روایات و تطبیق آن بر موضوع چند نکته مهم است. اولاً بزه‌پوشی به عنوان یک اصل کلی تشریع شده است و صرفاً ناظر به رفتار بیرونی نیست. به این اعتبار، این مرحله (قصد) از فرایند فعل مجرمانه قدر متیقن از مصادیق مشمول اصل است. به علاوه، این اصل کلی این مرحله از تکوین فعل مجرمانه را که مرحله اولیه است، به طریق اولویت در بر می‌گیرد. ثانیاً درباره این که ماهیت و کارکرد اصل بزه‌پوشی چیست باید گفت که این اصل یک حکم امتنانی است. از «بزه ارتكابی» امتناناً چشم‌پوشی می‌شود و این چشم‌پوشی، سطحی و ظاهری نیست. از مفهوم و ادبیات به‌کاررفته درباره ماهیت و کارکرد این اصل استفاده می‌شود که مفاد اصل، «ستر بزه» و «مغفرت» آن است، چنان‌که از زبان امام سجاد علیه‌السلام در دعای ابوحمزه ثمالی پس از درخواست «عفو» از حق تعالی آمده است: «... ستار العیوب، غفار الذنوب، علام الغیوب. تستر الذنوب بکرمک؛ پوشنده عیب‌ها، آمرزنده گناهان، دانای نهان‌ها گناه را با کرمت می‌پوشانی» (طوسی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۵۸۴).

البته بزه‌پوشی غایت دارد و بی‌حدومرز نیست و شرایطی دارد که باید به آن‌ها ملتزم شد. در روایات آمده است که حق تعالی تا تحقق غایت بزه‌پوش است: «والله سبحانه ستار یستر ذنوب العبد إذا لم يتجاوز عن الحد...؛ حق تعالی معاصی بندگان را اگر از حدومرز تجاوز نکرده باشد، می‌پوشاند...» (مازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۱۱، ص ۱۸۰).

اولین مرحله تحقق فعل مجرمانه به‌طور قطع داخل در مغیا (فقره اول روایت) و مشمول فقرات آن (ستار، غفار الذنوب) است. دو نکته در تکمیل استدلال مهم است. اول این که پیش فرض بزه‌پوشی (مغفرت بزه)، استحقاق کیفر و فعلیت آن است. از طرف دیگر، فعلیت کیفر ناشی از ارتکاب حرام است. دوم این که خداوند از باب امتنان بر امت آن را پوشانده و کیفر آن را نادیده انگاشته است. بنابراین، این دسته از روایات ناظر به مؤمنین است و نه کفار و....

۳. مناسبات آیات و روایات متهاافت در قصد مجرمانه

با وجود آیات عام و متکثر فوق مبنی بر استحقاق کیفر در قصد، برخی از آیات و روایات با آیات مذکور ناهمخوان و ناسازگارند، که مستلزم بررسی دلالت و مناسبات آن‌ها در سایه اصول و قواعد مرتبط است.

۳-۱. مناسبات آیات حکم حرمت با آیه تکفیر سیئات

مناسبات آیات حرمت پیش‌گفته در قصد مجرمانه با آیه تکفیر سیئات بحث‌پذیر است. یک اظهار نظر در این باره ارائه شده است که قابل تأمل است. در اینجا این دیدگاه و دیدگاه صحیح در مناسبات آیات توضیح داده می‌شود.

۳-۱-۱. تقابل ادله اولیه (عام و خاص)

مناسبات دلالت آیه تکفیر سیئات و مفاد آیات حرمت در قصد حرام قابل بحث است. در این باره به اظهار نظر یکی از دانشوران در ذیل یک آیه (قصص/۳۳) اشاره شد که بحث‌پذیر است. در این اظهار نظر، آیه تکفیر سیئات (صغائر) مخصص آیه حرمت «قصد» دانسته شده است، با این بیان که «اراده فساد» در آیه عام است. اراده فساد با هر معصیتی قابل تحقق است. اما این عموم با آیه تکفیر سیئات پیش‌گفته تخصیص می‌خورد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۶، ص. ۸۲). در ارزیابی این اظهار نظر چند نکته قابل ذکر است. اولاً عموم «اراده فساد» و تحقق آن با هر معصیتی سخن دقیقی است. این عموم از هیئت «نکره در سیاق نفی» (ولا فساداً) استفاده می‌شود و آیه با مفهوم اولیه خود شامل تمام مصادیق اراده فساد می‌شود. ثانیاً اطلاق «تخصیص» در این اظهار نظر تعبیر غیردقیقی است و منطبق با اصطلاح و کارکرد این واژه در علم اصول نیست، که در خلال تبیین مناسبات با عنوان «تقابل ادله اولیه و ثانویه» توضیح داده می‌شود.

۳-۱-۲. تقابل ادله اولیه و ثانویه (حاکم و محکوم)

گفتیم که تعبیر «تخصیص» بیانگر مناسبات آیات محل بحث نیست، چون تکفیر از ماده «کفر» است و این ماده به معنای «ستر» و «پوشش» می‌باشد (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج. ۵، ص. ۱۹۱). این ستر مثل ستر بذر توسط کشاورز در زیر خاک است (فیومی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۵۳۵). واضح است که پوشاندن گناه غیر از تخصیص آن است، زیرا تکفیر و ستر همچون دلیل خاص، مصادیق را از شمول مفهوم عام خارج نمی‌کند. ثانیاً این سخن علامه (تخصیص) با سخن دیگر ایشان درباره

اصطلاح تکفیر سیئات ناسازگار است. وی در این باره می‌نویسد که تکفیر سیئات در قرآن در عفو سیئات رایج شده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۴، ص. ۳۲۳). واضح است که مناسبات ادله عفو با آیه تشریع حرمت از نوع عام و خاص نیست، چراکه ادله اولیه (حرمت) ناظر به مرحله تشریع حکم (حرمت) است، اما ادله عفو (تکفیر سیئات) ناظر به عفو کیفر در مرحله اجراست. در تکفیر سیئات عقاب «فعلیت یافته» از باب تفضل و امتنان نادیده گرفته می‌شود (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج. ۴، ص. ۵۶؛ واسطی، ۱۴۱۴، ج. ۱۹، ص. ۶۸۶). روشن است که ادله عفو (ادله توبه، تکفیر و...) که از ادله ثانوی است، نمی‌تواند موضوعاً و حکماً مخصوص ادله اولیه باشد (برای آگاهی بیشتر نک: حاجی ده‌آبادی؛ روحانی، ۱۴۰۰). در این مقاله ماهیت، مبانی، کارکرد و قلمرو تکفیر سیئات به تفصیل واکاوی شده است.

۴. مناسبات روایات عام متهافت

برای تبیین روایات عام در مسئله، اول باید مناسبات آن‌ها بررسی شود. روایات در موضوع متکثر و به شدت متهافت‌اند و علما در کلام، اصول و فقه جمع‌های زیادی برای رفع تهافت آن‌ها ارائه کرده‌اند که در مقدمه اشاره شد و در ادامه، در طبقه‌بندی مفاد روایات و بحث از آن‌ها خواهد آمد. اولین گام برای تبیین مسئله، تصویر دقیق از صورت مسئله است که به اختصار پی گرفته می‌شود.

۴-۱. صورت مسئله در تهافت روایات

تعايير و محتوای روایات در قصد مجرمانه به پنج دسته قابل تقسیم بندی است. یک. نیت با رفتار مقایسه، ارزش سنجی و به منزله رفتار مجرمانه و یا بالاتر از آن معرفی شده است.^۵ دو. «نیت» خیر و شر، بهتر و بدتر از عمل به آن‌ها دانسته شده است.^۶ سه. «نیت» اساس عمل و ملاک ثواب و عقاب تلقی شده است.^۷ چهار. در مجموعه از روایات از آثار کیفری قصد سخن گفته شده است. مثلاً در یکی از این روایات حشر انسان‌ها^۸ و در روایت دیگر، دلیل خلود اهل جهنم در جهنم نیت آن‌ها دانسته شده است.^۹ پنج. متقابلاً در تعدادی از روایات، «مجرد قصد» فاقد

۵. «وَالَّتِي أَحْضَرْتُ مِنَ الْعَمَلِ، أَلَا وَإِنَّ اللَّيْتَةَ هِيَ الْعَمَلُ» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱، ص. ۵۱).

۶. «نِيَّةُ الْمُؤْمِنِ خَيْرٌ مِنْ عَمَلِهِ، وَنِيَّةُ الْكَافِرِ شَرٌّ مِنْ عَمَلِهِ» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱، ص. ۵۰).

۷. «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِامْرِئٍ مِمَّا نَوَى» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱، ص. ۴۸).

۸. «إِنَّ اللَّهَ يَحْشُرُ النَّاسَ عَلَى نِيَّتِهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱، ص. ۳۹).

۹. «إِنَّمَا حُلِيَ أَهْلُ النَّارِ فِي النَّارِ لِأَنَّ نِيَّتَهُمْ كَانَتْ فِي الدُّنْيَا أَنْ...» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱، ص. ۵۰).

کیفر معرفی شده است.^{۱۰} این تعدد و تهافت روایی در موضوع، متفکران علوم اسلامی را به تکاپو انداخته و درصدد تصویر صورت مسئله و طرق جمع آن‌ها برآمده‌اند. اظهار نظرهای نیز هم در صورت مسئله و هم در اعمال اصول و قواعد، چنان‌که در پیشینه گذشت، غیردقیق است.

۴-۱-۱. دیدگاه تعارض روایات

فقها عموماً روایات متهاافت پیش‌گفته را از سنخ ادله اولیه دانسته و صورت مسئله را تعارض و جهت رفع تعارض قاعده «الجمع مهما أمکن» را اعمال کرده‌اند. بر این اساس، جمع‌های دلالتی زیادی هم در علم کلام و هم در اصول ارائه شده است. نظرات تعدادی از دانشوران در مقدمه ملاحظه شد. همچنین سید مرتضی در رسائل^{۱۱} و فاضل مقداد در الأنوار الجلالیه جمع‌ها را نقل و نقد کرده و به توضیح این‌که نیت افضل از عمل است پرداخته‌اند (فاضل مقداد، ۱۴۲۰، ص. ۱۰۴). از باب مثال، شیخ انصاری، چنان‌که اشاره شد، در آغاز به ارائه تصویری از موضوع (تعارض) پرداخته و آن‌گاه با دو تفصیل درصدد جمع دلالتی روایات برآمده است. در تفصیل اول می‌نویسد که قصد در صورت اشتغال به برخی از مقدمات، مصداق معصیت است، ولی مجرد قصد حرام، معصیت نیست. در تفصیل دوم می‌نویسد که قصد با انصراف ارادی (همراه با توانایی انجام حرام)، معصیت نیست، اما به دلیل ناتوانی از انجام حرام، معصیت است.^{۱۲} این صورت مسئله و جمع‌های دلالتی در موضوع، دقیق و منطبق با اصول و قواعد حاکم در باب نیست. در ادامه، با ارائه تصویر صحیح از صورت مسئله، این دیدگاه (تعارض روایات) هم ضمناً نقد و صحت‌سنجی می‌شود.

۴-۱-۲. دیدگاه عدم تعارض روایات

با توجه به تنوع ادله، دیدگاه تعارض ادله (روایات) دقیق نیست، زیرا ادله دو نوع (اولیه و ثانویه) است. با این تقسیم‌بندی ادله، صورت مسئله و مناسبات آن‌ها مشخص می‌شود. ادله حرمت از احکام اولیه است، اما ادله مغفرت مؤمنین، تکفیر سیئات، عفو و... از ادله ثانوی - امتنانی است.

۱۰. «أَنَّ النِّیَّةَ الْمَجْرَدَةَ لَا عِقَابَ فِيهَا...» (عاملی، ۱۴۱۳، ج. ۱، ص. ۱۰۹).

۱۱. «أحدهما: أن يكون المراد نية المؤمن مع عمله العاری من نيته. وهذا ما لا شبهة فی أنه كذلك. والوجه الثاني: أن يريد نية المؤمن لبعض أعماله، قد يكون خيراً من عمل آخر لا يتناوله هذه النية. وهذا صحيح، فإنَّ النية لا يجوز أن يكون خيراً من عملها نفسها» (سید مرتضی، ۱۴۰۵، ج. ۱، ص. ۱۲۱).

۱۲. «ويمكن حمل الأخبار الأول علی من ارتدع عن قصده بنفسه وحمل الأخبار الأخيرة علی من بقى علی قصده حتی عجز عن الفعل لا باختیاره أو یحمل الأول علی من اکتفی بمجرّد القصد والثانية علی من اشتغل بعد القصد ببعض المقدمات» (انصاری، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۳).

مناسبات این دو سنخ از ادله در علم اصول تعریف شده است. ادله ثانویه مقدم و حاکم بر ادله اولیه است و جمع دلالی میان این دو سنخ از ادله موضوعاً منتفی است. دلیل تشریع دو حکم اولیه و ثانویه در موضوع آن است که هدف و رویکرد شرع در حالت اولیه مقابله با هر گونه ناهنجاری و کژروی حتی قصد مجرمانه است. اما در مقام اجرا بنابه اهداف و مصالحی، ترخیص، تسهیل، نادیده انگاری کیفر از امت و مؤمنین در نظر گرفته شده است. مبنای این دو رویکرد اوصاف الهی است. تشریح احکام اولیه از جمله حرمت بر مبنای وصف عدل الهی انجام گرفته است، اما در اجرا و کیفردهی وصف فضل و امتنان الهی در اولویت است (مفید، ۱۴۱۳، ص. ۵۷). در واقع، عفو گناهکاران در اصطلاح امروز یک سیاست کیفری است. این سیاست از روی فضل الهی صورت گرفته است.^{۱۳} هیچ چیز عقاب را زائل نمی تواند کرد جز فضل و رحمت الهی (طوسی، ۱۴۰۶، ص. ۱۹۳). با تفکیک ادله (آیات و روایات) و مناسبات آن ها تعارض موضوعاً و حکماً منتفی است و جمع دلالی هم بی مبناست. بررسی و تحلیل روایات عفو و عدم کتابت سیئه در توضیح این استدلال کلیدی است. اصل این دیدگاه در سخنان شهید اول، صاحب فصول و شهید صدر با تبیین غیردقیق و استدلال های قابل نقد وجود داشت که در مقدمه ملاحظه شد.

یک. روایات عفو در قصد

در تبیین نسبت میان روایات عفو و روایات حرمت و استحقاق عقاب، دیدگاه های مختلفی وجود دارد. در دیدگاه نخست، این دو دسته روایات متعارض دانسته شده و جمع دلالی جهت رفع آن ارائه گردیده است. از جمله شیخ انصاری با ترسیم این تعارض، دو جمع دلالی برای رفع آن ارائه کرده است (انصاری، بی تا، ج. ۱، ص. ۱۳).^{۱۴} همچنین، فقیه دیگری این دیدگاه شیخ را پذیرفته و بین دو جمع دلالی وی اولویت بندی کرده است (موسوی تبریزی، ۱۳۶۹، ص. ۲۵). چنان که پیش تر بیان شد، اطلاق عنوان «تعارض» در تبیین مناسبات این دو دسته از روایات با مبانی و قواعد این باب ناسازگار است، زیرا روایات عفو از ادله ثانوی است و این سنخ ادله از باب حکومت بر ادله حرمت مقدم است. در دیدگاه دوم، روایات عفو مانند روایات عدم کتابت سیئه نافی اصل استحقاق عقاب دانسته نشده است. این دیدگاه را فاضل اردکانی مطرح کرده

۱۳. «ثم أول درجات اللطف العدل، وبعدها مراتب الرحمة والفضل، وعليه يبنى العفو عن المذنبين، والتجاوز عن الخاطئين والمقصرين، فلا يأس المذنب من عفو...» (كاشف الغطاء، ۱۴۲۵، ص. ۱۸).

۱۴. «نعم لو كان التجري على المعصية بالقصد إلى المعصية فالمصرح به في الأخبار الكثيرة العفو عنه وإن كان يظهر من أخبار آخر العقاب على القصد أيضاً».

است. او از امکان حمل روایات عدم کتابت بر برخی موارد عفو سخن گفته است و نه نفی اصل استحقاق عقاب (فاضل اردکانی، بی‌تا، ص. ۲۵۳). این بخش از تحلیل وی که روایات عفو را نافی اصل عقاب ندانسته، صحیح است، اما از آنجا که جایگاه روایات عفو و نسبت آن با ادله حرمت و عقاب را تبیین نکرده است، تحلیل وی ناتمام است. وانگهی ادعای حمل روایات عدم کتابت بر برخی موارد عفو، و نه تمام موارد آن، بی دلیل است. در دیدگاه سوم، روایات عفو نافی مذمت و استحقاق دانسته شده است. این دیدگاه را شهید اول در القواعد والفوائد مطرح کرده است. او معتقد است که با وجود روایات عفو، نیت معصیت در استحقاق ذم و عقاب بی تأثیر است.^{۱۵} در نقد این دیدگاه باید گفت که روایات عفو مانع استحقاق اصل عقاب نیست. روایات عفو کیفر استحقاق یافته را رفع می‌کند، زیرا عفو بدون استحقاق فعلی سالبه به انتفاء موضوع است.

دو. روایات عدم کتابت در قصد

مجموعه‌ای از روایات از عدم «کتابت سیئه» در قصد مجرمانه خبر می‌دهند. این عدم کتابت سیئه، استحقاق کیفر و عفو آن را تأیید می‌کند. از جمله، طبق مفاد یک روایت، «قصد سیئه» در نامه عمل او نوشته نمی‌شود، اما «قصد حسنه» به نفع او نوشته می‌شود: «إِذَا هَمَّ الْعَبْدُ بِالسَّيِّئَةِ لَمْ تُكْتَبْ عَلَيْهِ، وَإِذَا هَمَّ بِحَسَنَةٍ كُتِبَتْ لَهُ؛ اگر عبد قصد انجام سیئه کند، چیزی علیه او نوشته نمی‌شود، اما اگر قصد حسنه کند برایش نوشته می‌شود» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱، ص. ۵۲). واضح است که استحقاق ثواب و عقاب در هر دو حالت (قصد حسنه و سیئه) محرز است و تفکیک بین آن‌ها برخلاف اصول قواعد حاکم است، زیرا اولاً موضوع از موضوعات عقلی است و قواعد عقلی استثناناپذیرند و تفکیک حالت حسنه و سیئه برخلاف قاعده است. ثانیاً عدم کتابت در حالت دوم (قصد سیئه) تنها می‌تواند از باب عفو و تفضل باشد. در این صورت، عدم کتابت به معنای نفی کیفر در مرحله استحقاق نیست. این دریافت با روایات دیگر، از جمله روایتی که در آن عدم کتابت در حالت استحقاق و فعلیت کیفر هم اطلاق شده است، تأیید می‌شود: «وَمَنْ هَمَّ بِسَيِّئَةٍ فَلَمْ يَعْمَلْهَا لَمْ تُكْتَبْ عَلَيْهِ حَتَّى يَعْمَلَهَا... وَإِنْ عَمَلَهَا أَجَلَ تِسْعَ سَاعَاتٍ، فَإِنْ تَابَ وَنَدِمَ عَلَيْهَا لَمْ تُكْتَبْ عَلَيْهِ، وَإِنْ لَمْ يَتُبْ وَلَمْ يَنْدَمْ عَلَيْهَا كُتِبَتْ عَلَيْهِ سَيِّئَةٌ؛ کسی که قصد ارتکاب سیئه کند، ولی انجام ندهد، چیزی علیه او کتابت نمی‌شود؛ اما اگر

۱۵. «لا تؤثر نية المعصية عقاباً ولا ذمّاً، ما لم يتلبس بها، وهو ما ثبت في الأخبار العفو عنه» (عاملی، ۱۴۱۳، ج. ۱، ص. ۱۰۷).

انجام دهد، ساعاتی مهلت داده می‌شود. در این صورت، اگر توبه کند، چیزی علیه او نوشته نمی‌شود، لکن اگر توبه نکند، سیئه علیه او نگاشته می‌شود» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱، ص. ۵۵). چنان‌که ملاحظه می‌شود، اولاً اطلاق عدم کتابت متفرع بر استحقاق کیفر است. عدم کتابت با عدم استحقاق کیفر سالبه به انتفاء موضوع است؛ چیزی نیست تا نوشته شود. ثانیاً عدم کتابت در مهلت توبه (پس از ارتکاب جرم و قبل از توبه) هم اطلاق شده است، درحالی‌که در این بازه زمانی استحقاق کیفر قطعی است. در مجموع، قصد فعل حرام در حالت اولیه حرام است، زیرا این قصد یک فعل اختیاری و منشأ اصلی سقوط معنوی و هبوط انسان است. به همین دلیل، نیت، در روایات، اساس عمل، بهتر از خود عمل، ملاک حشر و خلود در جهنم معرفی شده است. اما از باب تسهیل و توسعه بر امت، کیفر آن نادیده انگاشته شده است و نوشته و اجرا نمی‌شود. بدین ترتیب، روایات عام دیگر را هم می‌توان بر این تفکیک و تفصیل (حکم اولیه و ثانویه) تطبیق کرد و مناسبات ادله را تبیین نمود.

در مقام جمع‌بندی ادله، چند نکته قابل توجه و ذکر است. اول این‌که، حرمت قصد مجرمانه هم از ادله حکم اولیه (حرمت) و هم از ادله حکم ثانوی - امتنانی قابل دریافت است، چون ادله حکم امتنانی متفرع بر حرمت قبلی است. مغفرت و عفو کیفر موضوعاً متوقف بر حرمت نیت و استحقاق کیفر است؛ اگر حرمت و کیفر نباشد این عناوین صادق نیست. دوم این‌که، قصد خواه آشکار باشد و خواه مخفی، علت مستقل و انحصاری محاسبه، مسئولیت، استحقاق تعزیر و... است و چیزی دیگر در آن دخالت ندارد. این استقلال و انحصار از آیات تشریع حرمت و استحقاق کیفر در قصد استفاده می‌شود که در قالب گزاره‌های شرطی بیان شده است. مفهوم این گزاره‌های شرطی آن است که هیچ امری دیگر در حرمت قصد دخالت ندارد. از این رو، برخی دیدگاه‌ها در تقیید حرمت قصد، اشتغال به برخی مقدمات، انصراف غیرارادی، قصد مصادف با واقع، و... دقیق نیست. سوم این‌که، در ادله حکم امتنانی از تعبیر مختلف (مغفرت امت، مؤمنین و...) استفاده شده است که از باب جمع (حمل) مطلق و مقید، منظور از امت، مؤمنین امت است. از این جهت، حکم امتنانی شامل غیر مؤمنین نمی‌شود. نکته آخر این‌که، یکی از استدلال‌ها در این نوشتار برای استنباط حکم حرمت، اثبات عقاب و عفو آن در آیات و روایات بود. البته، ارتکاب حرام بنابه قاعده «التعزیر لکل حرام» موجب مجازات است. اما متقابلاً مجازات غالباً ناشی از ارتکاب حرام است و نه الزاماً. در پیشینه و مبانی

حرمت، ملاحظه شد که تعدادی از فقها به استحقاق عقاب در قصد اذعان کرده‌اند، اما به حرمت نه. از این رو، مجازات در قصد شریرانه دلیل غالبی کشف حرام است که با استدلال‌های دیگر تکمیل می‌شود.

نتیجه‌گیری

در این مقاله احکام قصد مجرمانه در حالت اولیه و ثانویه با تمرکز بر آیات و به کمک روایات واکاوی شد. خروجی این واکاوی دستیابی به دو سنخ از ادله (ادله اولیه و ثانویه) در موضوع بود. این دو سنخ ادله، صورت مسئله، مناسبات ادله و قواعد حل تهافت ادله را در موضوع تغییر داد. این دو سنخ ادله نشان‌دهنده دو تشریع مستقل در مسئله است که هر یک دارای ماهیت، مبانی و کارکردهای خاصی است، با این توضیح که اولاً برخلاف آنچه تصور می‌شود، یک تشریع در قصد مجرمانه صورت نگرفته است، بلکه دو تشریع (اولیه و ثانویه) در موضوع صورت گرفته است. تشریع اول بیانگر حکم مسئله در حالت اولیه است. تشریع دوم (عفو کیفر مؤمنین) بیانگر رویکرد امتنانی شرع در حالت ثانویه است. ثانیاً این که، حرمت اولیه قصد جزایی، مطلق است و شامل تمام مخاطبان می‌شود، اما حکم ثانویه آن مطلق نیست، زیرا از یک سو، بر اساس مخاطبان فرق می‌کند و صرفاً کیفر مؤمنین مورد مغفرت قرار گرفته است. از دیگر سو، بر اساس نوع جرائم فرق می‌کند. عفو کیفر ناظر به مصادیق متعارف است. موارد خاص از جمله مصادیق منصوص مثل ارتداد استثناست. ثالثاً این که مناسبات ادله (روایات) تغییر کرد. برخلاف تصور تعدادی از فقها، ادله با محتوای عفو و... با ادله حرمت و عقوبت در تعارض نیست و جمع دلالی آن‌ها مطابق با اصول و قواعد نیست. مناسبات این دو سنخ از ادله طولی است. ادله عفو و... حاکم بر ادله حرمت و عقوبت است.

از رویکرد شرع در موضوع چند نکته مهم به دست آمد. اول این که، رویکرد شرع در مسئله جامع، انعطاف‌پذیر و مطابق با اقتضائات است و در آن، شرایط و حالات مختلف مخاطبان و نوع جرائم مدنظر قرار گرفته و احکام متناسب با آن‌ها وضع شده است. دوم این که، اهداف و مقاصد شرع مراتب دارد. هدف از تشریع احکام اولیه تأمین مصحلت و سعادت بندگان است. سعادت بندگان اقتضا دارد که آن‌ها حتی از قصد گناه هم دوری بجویند. اما در اعمال کیفر برای تأمین اهداف بالاتر امتنان و تخفیف در کیفر در دستور کار است. با این حال، عفو کیفر

در مسئله به معنای بی تأثیری قصد جزایی نیست. قصد مجرمانه قطعاً باعث انحطاط درجه معنوی مرتکبان خواهد شد. سوم این که، احکام تابع مصالح و مفاسدند و در حالت تراحم اهمّ و مهم باید رعایت شود. این قاعده در میان احکام ثانویه نیز جاری است. طبق مبانی و ادله، قصد مجرمانه حرام و مستوجب عقوبت است. اما طبق ادله ثانویه کیفر مؤمنین در قصد عفو شده است. با این حال، اگر مرتکبان به شرایط امتنان وفادار نمانند و در راستای تحقق قصد شیرانه برخی اعمال مادی (مقدمه و...) را انجام بدهند خروج از شرایط و دایره امتنان است و قطعاً مشمول حکم آن نخواهند بود. همچنین اگر مصلحت و مفسده بالاتر اقتضا کند، امکان جرم انگاری موردی آن با رعایت قاعده اهمّ و مهم فراهم است. در برخی مصادیق جرائم امنیتی مانند تبانی برای ارتکاب جرم علیه امنیت و در مراحل فعل مجرمانه همچون مقدمه جرم، شروع به جرم، جرم عقیم و جرم محال که قصد مجرمانه در آن ها مفروض است و در قالب اعمال مجرمانه بیرونی تظاهر می یابد، از موارد اعمال قاعده اهمّ است و قابل جرم انگاری.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

نویسندگان در نگارش مقاله هیچ گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده اند.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان در نگارش و پژوهش مقاله مشارکت مساوی داشته اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش در نگارش این مقاله از هیچ هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از جعل داده ها، تحریف، سرقت علمی و هرگونه سوء رفتار پژوهشی اجتناب کرده

و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آن‌هاست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

هیچ داده‌ای در دسترس نیست.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. آشتیانی، میرزا. (۱۴۰۳ق). **بحر الفوائد**. (چ. دوم). قم: کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی.
۲. آقایی نیا، حسین. (۱۴۰۲ش). **جرائم علیه تمامیت جسمانی**. (جنايات؛ چ. ۲۰). تهران: میزان.
۳. آخوند خراسانی، محمدکاظم. (۱۴۰۹ق). **کفایة الأصول**. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۴. آخوند خراسانی، محمدکاظم. (۱۴۰۷ق). **فوائد الأصول**. قم: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵. ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ق). **معجم مقائیس اللغة**. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۶. ابن منظور، جمال الدین. (۱۴۱۷ق). **لسان العرب**. (چ. ۳). بیروت: دار الفکر.
۷. اردبیلی، محمدعلی. (۱۴۰۳ش). **حقوق جزای عمومی**. (ج. ۱ و ۲؛ چ. ۷۴). تهران: میزان.
۸. اردبیلی، احمد بن محمد. (بی تا). **زبدة البیان فی أحكام القرآن**. تهران: المكتبة الجعفرية لإحياء الآثار الجعفرية.
۹. اردکانی، محمدحسین. (بی تا). **غایة المسؤول فی علم الأصول**. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۱۰. اصفهانی، محمدحسین. (۱۴۰۴ق). **الفصول الغروية**. (چ. دوم). قم: دار احیاء علوم اسلامی.
۱۱. الهام، غلام حسین؛ برهانی، محسن. (۱۴۰۴ش). **درآمدی بر حقوق جزای عمومی**. (ج. ۱، چ. ۷). تهران: میزان.
۱۲. انصاری، مرتضی. (بی تا). **فرائد الأصول**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۳. بحرانی، ابن میثم. (۱۴۰۶ق). **قواعد المرام فی علم الکلام**. (چ. ۲). قم: مكتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی.
۱۴. جصاص، احمد بن علی. (۱۴۰۵ق). **أحكام القرآن**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۱۵. جمعی از پژوهشگران. (۱۴۲۳ق). **موسوعة الفقه الإسلامي طبقاً لمذهب أهل البيت عليهم السلام**. (زیر نظر سید محمود شاهرودی). قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت عليهم السلام.
۱۶. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۱۰ق). **الصحاح؛ تاج اللغة و صحاح العربية**. بیروت: دار العلم للملایین.
۱۷. حائری، سید علی بن محمد طباطبایی. (۱۴۱۸ق). **ریاض المسائل**. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۱۸. حاجی ده آبادی، محمدعلی؛ روحانی، اسدالله. (۱۴۰۰ش). **تکفیر سیئات در سیاست کیفری اسلام**. قرآن، فقه و حقوق اسلامی، ۱۵ (۱۵)، ۵۷-۸۲.
۱۹. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). **وسائل الشیعة**. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۲۰. حسینی، سید حیدر؛ فخار اصفهانی، باقر؛ رحمانی سبزواری، علی. (۱۳۸۴ش). **بررسی و تبیین حکم تجری از دیدگاه اصول و آیات و روایات**. مرکز جهانی علوم اسلامی، مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی.
۲۱. حکیم، سید محمدتقی. (۱۴۱۸ق). **الأصول العامة**. قم: المجمع العالمی لأهل البيت عليهم السلام.
۲۲. حلبی، تقی الدین. (۱۴۰۴ق). **تقریب المعارف**. قم: انتشارات الهادی.
۲۳. حلبی، تقی الدین. (۱۴۰۳ق). **الکافی فی الفقه**. اصفهان: انتشارات امیرالمؤمنین علیه السلام.

۲۴. حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). **کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد**، (مصحح: حسن حسن زاده آملی). قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۲۵. خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۷ق). **مصباح الأصول**، (ج. ۵). قم: کتابفروشی داورى.
۲۶. رشتی، میرزا. (۱۳۱۳ق). **بدائع الأفكار**، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۲۷. راغب، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). **مفردات ألفاظ القرآن**، بیروت - دمشق: دار العلم - الدار الشامیة.
۲۸. زراعت، عباس. (۱۴۰۰ش). **حقوق جزای عمومی بر اساس قانون مجازات اسلامی**، تهران: انتشارات جاودانه.
۲۹. سید مرتضی (علم الهدی). (۱۴۰۵ق). **رسائل الشریف المرتضی**، قم: دار القرآن الکریم.
۳۰. صدر، محمد باقر. (۱۴۱۷ق). **بحوث فی علم الأصول**، قم: مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی.
۳۱. صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۴۱۳ق). **من لایحضره الفقیه**، (ج. ۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۲. طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ق). **تفسیر المیزان**، (ج. ۲). بیروت: مؤسسه الأعلمی.
۳۳. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش). **مجمع البیان**، (ج. ۳). تهران: ناصر خسرو.
۳۴. طریحی، فخرالدین. (۱۴۱۶ق). **مجمع البحرین**، (ج. ۳). تهران: کتابفروشی مرتضوی.
۳۵. طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۴۰۷ق). **تجرید الاعتقاد**، (محقق: محمد جواد حسینی). قم: مکتب الإعلام الإسلامی.
۳۶. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۶ق). **الاقتصاد فیما يتعلق بالاعتقاد**، (ج. ۲). بیروت: بی نا.
۳۷. طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). **التیان فی تفسیر القرآن**، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۳۸. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۱ق). **مصباح المتهجد**، (دو جلدی، ج. ۱). بیروت: مؤسسه فقه الشیعة.
۳۹. عاملی، محمد بن مکی (شهید اول). (۱۴۱۳ق). **القواعد و الفوائد**، قم: کتابفروشی مفید.
۴۰. عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی). (۱۴۱۰ق). **الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة**، قم: داورى.
۴۱. عراقی، ضیاءالدین. (۱۴۱۷ق). **نهاية الأفكار**، (ج. ۳). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۲. فاضل، مقداد. (۱۴۲۰ق). **الأنوار الجلالیة فی شرح الفصول النصیریة**، مشهد: مجمع البحوث.
۴۳. فیومی، احمد بن محمد مقرئ. (بی تا). **المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی**، (ج. ۱). قم: دار الرضی.
۴۴. قرشی، سید علی اکبر. (۱۴۱۲ق). **قاموس قرآن**، (ج. ۶). تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۴۵. قیاسی، جلال الدین؛ ساریخانی، عادل. (۱۴۰۳ش). **مطالعة حقوق جزای عمومی**، (ارکان مسئولیت، علل موجه و عوامل رافعه). (ج. ۲). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴۶. کاشف الغطاء، محمد. (۱۴۲۵ق). **العقائد الجعفریة**، قم: انصاریان.
۴۷. کاظمی، فاضل، جواد بن سعد اسدی. (بی تا). **مسالك الأفهام إلى آیات الأحکام**، قم: معارف اسلامیة.
۴۸. مازندرانی، محمد صالح بن احمد. (۱۳۸۲ق). **شرح الکافی**، تهران: المکتبة الإسلامیة.

۴۹. مجلسی اول، محمدتقی. (۱۴۰۶ق). *روضۃ المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه*، (ج. ۲). قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.
۵۰. مصطفوی، حسن. (۱۴۰۲ق). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. قم: مرکز کتاب.
۵۱. مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). *أوائل المقالات فی المذاهب و المختارات*. قم: المؤتمر للشیخ المفید.
۵۲. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱ش). *تفسیر نمونه*، (ج. ۱۰). تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۵۳. منصوریآبادی، عباس. (۱۴۰۳ش). *حقوق جزای عمومی*، (ج. ۱، ج. ۴). تهران: میزان.
۵۴. موسوی تبریزی، میرزا موسی. (۱۳۶۹ش). *أوثق الوسائل*. قم: انتشارات کتبی نجفی.
۵۵. میرمحمدصادقی، حسین. (۱۴۰۴ش). *حقوق جزای عمومی*، (ج. ۶). تهران: دادگستر.
۵۶. نائینی، محمدحسین. (۱۴۱۷ق). *فوائد اصول*. قم: انتشارات اسلامی.
۵۷. واسطی زبیدی، سید محمد مرتضی. (۱۴۱۴ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دار الفکر.

Resources

The Holy Quran

- 1.Ashtiyani, Mirza, ***Bahr al-Fawa'id***, (1403 AH), 2nd ed., Qom, Library of Ayatollah al-Uzma Mar'ashi.
- 2.Aqa'inia, Hossein, ***Crimes Against Physical Integrity*** (Felonies), (2023 CE), 20th ed., Tehran, Mizan Publication.
- 3.Akhund Khurasani, Mohammad Kazem, ***Kifayat al-Usul***, (1409 AH), Qom, Al al-Bayt Institute.
- 4.Akhund Khurasani, Mohammad Kazem, ***Fawa'id al-Usul***, (1407 AH), Qom, Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- 5.Ardabili, Mohammad Ali, ***General Criminal Law***, Vols. 1 & 2, (2024 CE), 74th ed., Tehran, Mizan Publication.
- 6.Ardabili, Ahmad ibn Muhammad, ***Zubdat al-Bayan fi Ahkam al-Quran***, (n.d.), Tehran, Al-Ja'fariya Library for Reviving Ja'fari Works.
- 7.Isfahani, Mohammad Hossein, ***Al-Fusul al-Gharawiyya***, (1404 AH), 2nd ed., Qom, Publisher: Dar Ihya' al-Ulum al-Islamiya.
- 8.Abul Husayn, Ahmad ibn Faris ibn Zakariyya, ***Mu'jam Maqayis al-Lugha***, (1404 AH), Qom, Islamic Propagation Office of the Qom Seminary Publications.
- 9.Elham, Gholam Hossein; Borhani, Mohsen, ***An Introduction to General Criminal Law***, Vol. 1, (2025 CE), 7th ed., Tehran, Mizan Publication.
- 10.Ansari, Morteza, ***Fara'id al-Usul***, (1799 CE/1214 SH), Qom, Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom.
- 11.Ibn Manzur, Abul Fadl, Jamal al-Din, ***Lisan al-Arab***, (1417 AH), 3rd ed., Beirut-Lebanon, Dar al-Fikr lil Tiba'ah wal Nashr wal Tawzi'.
- 12.Abus Salah al-Halabi, Taqi al-Din, ***Taqrib al-Ma'arif***, (1404 AH), Qom, Al-Hadi Publications.
- 13.Abus Salah al-Halabi, Taqi al-Din, ***Al-Kafi fi al-Fiqh***, (1403 AH), Isfahan, Amir al-Mu'minin (AS) Publications.
- 14.Ardakani, Mohammad Hossein, ***Ghayat al-Ma'mul fi 'Ilm al-Usul***, (n.d.), Qom, Al al-Bayt Institute.
- 15.Jauhari, Ismail ibn Hammad, ***Al-Sihah - Taj al-Lugha wa Sihah al-Arabiyya***, (1410 AH), Beirut-Lebanon, Dar al-Ilm lil Malayin.

16. Hurr Amili, Mohammad ibn Hasan, *Wasa'il al-Shia*, (1409 AH), Qom, Al al-Bayt Institute.
17. Hurr, Mohammad, *Hidayat al-Ummah ila Ahkam al-A'immah* (Muntakhab al-Masa'il), (1412 AH), Mashhad, Islamic Research Complex.
18. Hilli, Hasan ibn Yusuf. Corrected by Hasan Hassanzadeh Amoli. Author: Muhammad ibn Muhammad Nasir al-Din al-Tusi. *Kashf al-Murad fi Sharh Tajrid al-Itiqad*, (1413 AH), Qom, Society of Seminary Teachers of Qom, Islamic Publishing Institute.
19. Heyseyeni, Seyyed Haidar; Fakhar Isfahani, Baqir; Rahmani Sabzevari, *Investigating and Explaining the Ruling of Tajarrī from the Perspective of Usul, Verses, and Hadiths*, (2018 CE), World Center for Islamic Sciences, Higher School of Jurisprudence and Islamic Studies.
20. Hakim, Seyyed Muhammad Taqi Hakim, *Al-Usul al-Ammah*, (1418 AH), World Assembly of Ahl al-Bayt (AS).
21. Khoei, Seyyed Abul Qasim, *Misbah al-Usul*, (1417 AH), 5th ed., Qom, Davari Bookstore.
22. A group of researchers under the supervision of Shahroudi, *Mawsu'at al-Fiqh al-Islami according to the School of Ahl al-Bayt* (AS), (1423 AH), Qom, Institute of the Encyclopedia of Islamic Fiqh on the School of Ahl al-Bayt (AS).
23. Jassas, Ahmad ibn Ali, *Ahkam al-Quran*, Dar Ihya' al-Turath al-Arabi, Lebanon, Beirut, 1405 AH.
24. Rashti, Mirza, *Bada'i' al-Afkar*, (1313 AH), Qom, Al al-Bayt Institute.
25. Zera'at, Abbas, *General Criminal Law based on the Islamic Penal Code* (2021 CE), Tehran, Javdaneh Publications.
26. Jauhari, Ismail ibn Hammad, *Al-Sihah - Taj al-Lugha wa Sihah al-Arabiyya*, (1410 AH), Beirut - Lebanon, Dar al-Ilm lil Malayin.
27. Raghīb, Husayn ibn Muhammad, *Mufradat Alfaz al-Quran*, (1412 AH), Dar al-Ilm - Dar al-Shamiya, Lebanon - Syria.
28. Saduq, Muhammad ibn Ali ibn Babawayh, *Man la Yahduruhu al-Faqih*, (1413 AH), 2nd ed., Qom, Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom.
29. Sadr, Muhammad Baqir, *Buhuth fi 'Ilm al-Usul*, (1417 AH), Qom, Institute of the Encyclopedia of Islamic Fiqh.
30. Sadeghi, Mir Mohammad, *General Criminal Law*, (2025 CE), 6th ed., Tehran, Dad Gostar Publications.

- 31.Tabatabaei, Mohammad Hossein, *Tafsir al-Mizan*, (1390 AH), Lebanon-Beirut, 2nd ed., Al-Alami Institute.
- 32.Tabarsi, Fadl ibn Hasan, *Majma' al-Bayan*, (1993 CE), 3rd ed., Tehran, Naser Khosrow Publications.
- 33.Turaihi, Fakhr al-Din, *Majma' al-Bahrain*, (1416 AH), 3rd ed., Murtazavi Bookstore, Tehran - Iran.
- 34.Tusi, Khwaja Nasir al-Din, Investigator: Mohammad Javad Hosseini, *Tajrid al-Itiqad*, (1407 AH), Al-Islami Media Office.
- 35.Tusi, Mohammad ibn Hasan, *Al-Tibyan fi Tafsir al-Quran*, (n.d.), Lebanon-Beirut, Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
- 36.Amili, First Martyr (Shahid al-Awwal), Mohammad ibn Makki, *Al-Qawa'id wa al-Fawa'id*, (1413 AH), Qom, Mofid Bookstore.
- 37.Amili, Second Martyr (Shahid al-Thani), Zayn al-Din ibn Ali, *Al-Rawdah al-Bahiyyah fi Sharh al-Lum'ah al-Dimashqiyya*, (1410 AH), Qom, Davari Bookstore.
- 38.Iraqi, Dia' al-Din, *Nihayat al-Afkar*, (1417 AH), 3rd ed., Qom, Islamic Publications Office.
- 39.Fadil, Miqdad, *Al-Anwar al-Jalaliyya fi Sharh al-Fusul al-Nasiriyya*, (1420 AH), Mashhad, Astan Quds Razavi, Research Complex.
- 40.Qureshi, Seyyed Ali Akbar, *Qamoos Quran*, (1992 CE), 6th ed., Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiya.
- 41.Qiyasi, Jalal al-Din; Sarikhani, Adel, *Study of General Criminal Law* (Elements of Responsibility, Justifications, and Excuses), (2024 CE), 2nd ed., Qom, Research Institute of Hawzah and University.
- 42.Kashif al-Ghita, Mohammad, *Al-Aqa'id al-Ja'fariyya*, (1425 AH), Qom, Ansarian Institute.
- 43.Kazimi, Fadil, Javad ibn Sa'd Asadi, *Masalik al-Afham ila Ayat al-Ahkam*, (1413 AH), Qom, Institute of Islamic Ma'arif.
- 44.Mazandarani, Mohammad Salih ibn Ahmad ibn Shams al-Sarawi, *Sharh al-Kafi*, (1382 AH), Tehran, Al-Maktabah al-Islamiyya.
- 45.Majlisi I (First Majlisi), Mohammad Taqi, *Rawdat al-Muttaqin fi Sharh Man la Yahduruhu al-Faqih*, (1406 AH), 2nd ed., Qom, Kooshanpour Islamic Cultural Institute.
- 46.Mansour Abadi, Abbas, *General Criminal Law*, Vol. 1, (2024 CE), 4th ed., Tehran, Mizan Publication.

47. Makarem Shirazi, Naser, *Tafsir Nemooneh*, (1992 CE), 10th ed., Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyya.
48. Musavi Tabrizi, Mirza Musa, *Awthaq al-Wasa'il*, (1990 CE/1369 SH), Qom, Najafi Book Publications.
49. Morteza, Seyyed Morteza (Ilm al-Huda), *Rasa'il Sharif Morteza*, (1405 AH), Qom, Dar al-Quran al-Karim.
50. Mofid, Mohammad, *Awail al-Maqalat fi al-Madhahib wa al-Mukhtarat*, (1413 AH), Qom, Al-Shaykh al-Mufid Congress.
51. Mostafavi, Hasan, *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Quran al-Karim*, (1402 AH), Qom, Translation and Publishing Center of Books.
52. Na'ini, Mohammad Hossein, *Fawa'id al-Usul*, (1417 AH), Qom, Islamic Publications.
53. Wasiti, Zubaidi, Hanafi, Muhibb al-Din, Seyyed Muhammad Murtaza Hussein, *Taj al-Arus min Jawahir al-Qamus*, (1414 AH), Beirut-Lebanon, Dar al-Fikr lil Tiba'ah wal Nashr wal Tawzi'.

The Criminal Jurisdiction of the Peace Court and Its Challenges

Yassin Hasani moazam ¹ | Sajjad Abbasi ²

1. Corresponding author, Master's degree in Criminal Law and Criminology, Islamic Azad University- Ahwaz Branch. Ahwaz. Iran. E-mail: yassin.hassani@yahoo.com
2. PhD in Criminal Law and Criminology, University of urmia, Urmia, Iran. E-mail: abbassi118@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Received: 8 October 2025
Revised: 8 February 2026
Accepted: 18 February 2026
Available Online: 22 June 2026

Keywords

Jurisdiction, Crime,
Justice of the Peace,
Prosecutor's Office,
Criminal Court.

Abstract

Jurisdiction is a foundational principle in criminal procedure, as the authority to adjudicate a case is contingent upon its prior establishment. Non-compliance with jurisdictional rules may result in the annulment of judgments by superior judicial bodies. The Peace Court, established following the enactment of the Dispute Resolution Councils Law on 22/06/1402, has altered the jurisdictional authority for certain offenses, including seventh- and eighth-degree crimes, traffic accidents, and workplace accidents. The adjudication of these offenses, previously under the purview of the Second Criminal Courts, has been transferred to the Peace Court. This transfer, however, has generated jurisdictional conflicts among criminal authorities in cases involving multiple offenses or multiple grounds for liability. It has also created ambiguities regarding: the authority to authorize renewed prosecution, the enforcement of the Peace Court's criminal judgments, and indirect jurisdictional conflicts along with the temporal scope of jurisdictional application. Through an analysis of existing legislation and judicial practice, this study demonstrates that these ambiguities can be resolved by: identifying explicit statutory provisions for various crimes, determining the principal offender in cases with multiple causative factors, adopting a restrictive interpretation of the Peace Court's jurisdiction, and clarifying the Court's responsibilities throughout all stages of criminal proceedings.

Cite this article: hasani moazam, Y.; abbasi, S. (2025). The Criminal Jurisdiction of the Peace Court and Its Challenges. *Criminal Law Doctrines*, 22(30). 213-256.
<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7508.2186>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

Jurisdiction, as one of the fundamental pillars of criminal proceedings, is the legal authorization of a judicial authority to hear and adjudicate cases. Failure to observe jurisdictional rules renders decisions invalid and may lead to the reversal of judgments by higher authorities. By enacting the Dispute Resolution Councils Act on 22 September 2023, the Iranian legislature established the Peace Court with broader jurisdiction than the previous institutions (the House of Equity, Arbitration Council, and Council Judge). Pursuant to paragraphs 9 and 10 of Article 12 of this Act, adjudication of the “public and private aspects of all unintentional offenses arising from work or traffic accidents” and “intentional Ta’zir offenses punishable by penalties of the seventh and eighth degrees,” which had previously fallen within the jurisdiction of Criminal Court Two, was transferred to the Peace Court. Although the purpose of this change was to reduce case congestion and expedite proceedings by consolidating the stages of adjudication before a single court, the transfer of the aforementioned jurisdiction has created numerous challenges due to the general wording of the statutory provisions, the lack of comprehensive definitions of the relevant concepts, the ambiguity in the relationship between the jurisdiction of this court and that of other criminal courts, and the absence of precise practical provisions.

Previous research shows that earlier articles have mainly addressed the jurisdiction of the Peace Court in general and have not specifically examined its criminal jurisdictional challenges. Accordingly, the present study seeks to provide a precise analysis of the criminal jurisdiction of the Peace Court and identify the challenges arising from it in judicial practice and legal doctrine. It seeks to answer the following questions: What is the necessity of establishing an independent court separate from the existing criminal courts? Could assigning certain branches of Criminal Court Two have constituted an appropriate alternative? Where multiple causes are involved in occupational accidents or traffic accidents, which court has jurisdiction? In cases involving multiple offenses of different degrees, which court has jurisdiction? Which authority is responsible for enforcing the criminal judgments of the Peace Court, and which court has jurisdiction to authorize renewed prosecution? Answering these questions will clarify the dimensions of the Peace Court’s jurisdiction and contribute to resolving differences in judicial practice and legal doctrine.

Methodology

In terms of purpose, this research is applied, and in terms of nature, it is descriptive-analytical. Data were collected through library and documentary research by consulting applicable laws and regulations, Supreme Court General Board unifying deci-

sions, advisory opinions of the Legal Department of the Judiciary, legal doctrine, and judicial practice. The data were analyzed qualitatively using interpretive methods and legal reasoning. The study seeks to explain the concept and scope of each aspect of the Peace Court's criminal jurisdiction, identify the challenges arising from the interaction of these jurisdictions with other criminal authorities, and provide appropriate solutions. In this process, analogy and unity of legal rationale have been employed in cases of legislative silence, while observing the principle of strict interpretation of exceptional jurisdiction.

Findings

The findings of the research indicate that the criminal jurisdiction of the Peace Court can be examined under two separate categories:

a) Unintentional offenses arising from work or traffic accidents: Based on an analysis of Articles 2, 4, 85, 91, and 95 of the Labour Law and Article 60 of the Social Security Act, four conditions must be established for an accident to be considered "work-related" and to fall within the jurisdiction of the Peace Court: the accident must occur in a workplace subject to the Labour Law; the injured person must be a worker covered by the Labour Law; the accident must occur in the course of, or in connection with, the performance of the worker's duties; and the accident must result from failure to observe occupational technical and health regulations. These conditions exclude many accidents, such as injuries to third parties, accidents involving persons subject to the Civil Service Employment system, or accidents outside the scope of labour regulations, from the jurisdiction of the Peace Court. Likewise, in traffic accidents, jurisdiction is limited to non-rail land motor vehicles and does not extend to non-motorized or rail vehicles.

b) Intentional Ta'zir offenses of the seventh and eighth degrees: The Peace Court has jurisdiction to adjudicate all intentional Ta'zir offenses punishable by a penalty of the seventh or eighth degree, even if accompanied by an ancillary punishment such as confiscation or demolition/removal. With respect to specialized courts (Juvenile, Revolutionary, and Military Courts), because of the general nature of the Peace Court, these offenses do not fall within its jurisdiction unless the relevant specialized court has not been established (such as a Juvenile Court), in which case, pursuant to subsequent legislation, the Peace Court replaces that court.

The principal challenges concerning the criminal jurisdiction of the Peace Court that are disputed in judicial practice and legal doctrine are as follows:

1. Multiplicity of Causes of Liability: In occupational accidents or traffic accidents, multiple factors may sometimes contribute to the occurrence of an accident, some of which are not subject to labour or traffic regulations. An analysis of Article 125 of the Islamic Penal Code (2013) and Article 313 of the Code of Criminal Procedure (2013) indicates that, in such cases, the principal perpetrator must be identified, and the charges against all causes are to be heard by the Peace Court; unless all causes have an equal effect, in which case, because the jurisdiction of the Peace Court is exceptional, the matter is to be heard by Criminal Court Two.

2. Multiple Offenses: When offenses falling within the jurisdiction of the Peace Court

are committed together with offenses falling within the jurisdiction of Criminal Court One or Two, judicial practice is divided as to whether the principle of unified proceedings (Article 313 of the Code of Criminal Procedure) permits joint adjudication before the court competent for the more serious offense, or whether each court must adjudicate independently. Although Supreme Court General Board Unifying Decision No. 875, dated 23 December 2025 (1404/10/23), by accepting the relative nature of jurisdiction, has permitted joint adjudication before the court competent for the more serious offense, the present study criticizes this decision and maintains that a change in jurisdiction requires an express statutory provision and that the jurisdiction of the Peace Court cannot be disregarded on the basis of the relative nature of jurisdiction. The logical solution is for each court to adjudicate independently and, where necessary, to use the capacity provided by Article 510 of the Code of Criminal Procedure for consolidation of punishments.

3. Enforcement of Criminal Judgments: The Dispute Resolution Councils Act is silent regarding the authority responsible for enforcing the judgments of the Peace Court, particularly in light of Note 3 to Article 17. Based on Article 17 of this Act and Article 484 of the Code of Criminal Procedure, enforcement of judgments rests with the President of the Peace Court (and, in his or her absence, the alternate judge), and the Public Prosecutor's Office has no role in this regard. With respect to consolidated judgments, where the courts are the same or different, the competent authority is determined pursuant to Article 510. In the case of multiple judgments issued by Peace Courts in different judicial districts, Branch One of the Provincial Court of Appeal is the authority responsible for determining the competent court to issue the consolidated judgment.

4. Authorization of Renewed Prosecution: Given that, in offenses within the jurisdiction of the Peace Court, the Public Prosecutor's Office has no role in the preliminary investigation, if a non-prosecution order issued by the Peace Court becomes final and new evidence is discovered, the Peace Court itself has jurisdiction to authorize renewed prosecution. However, if the non-prosecution order has become final before the Court of Appeal, then, by unity of legal rationale based on Article 278 of the Code of Criminal Procedure, authorization of renewed prosecution rests with the Court of Appeal.

5. Indirect Jurisdictional Conflict: If the Peace Court issues a decision declaring lack of jurisdiction in favor of the Public Prosecutor's Office, and the Prosecutor's Office issues an indictment and refers the case to Criminal Court Two, while Criminal Court Two also considers itself without jurisdiction and issues a decision declaring lack of jurisdiction in favor of the Peace Court, a jurisdictional conflict arises, albeit indirectly, because the Public Prosecutor's Office operates in association with Criminal Court Two; therefore, the conflict may be submitted to the competent authority for resolution.

6. Temporal Scope of Jurisdiction: Under the rule of "immediate application of procedural laws" (Article 11 of the Islamic Penal Code), the new jurisdictional law also governs pending cases, subject to the exception provided in Note 3 to Article 296, unless the legislature expressly provides otherwise. The Code of Criminal Procedure and Article 22 of the Implementing Regulation of the Dispute Resolution Councils Act provide that cases registered in other courts before the establishment of the Peace Court shall continue to be heard by those courts, while, from the date of establishment of the Peace

Court, Public Prosecutor's Offices shall refer cases falling within its jurisdiction to it. Although this provision is exceptional, pursuant to Article 17 of the Act it is capable of being extended to all provisions, including exceptional cases, and is not inconsistent with the law.

Conclusion

The establishment of the Peace Court in Iran's judicial system, although intended to reduce delays in proceedings and promote a culture of peace and reconciliation, has created numerous challenges due to the absence of a precise definition of the relationship between its jurisdiction and that of other criminal authorities, as well as the general wording of the statutory provisions. The findings of the research indicate that:

1- In cases involving multiple offenses of different degrees, due to the necessity of strictly interpreting exceptional jurisdiction, each court adjudicates only the offenses falling within its own jurisdiction, and the principle of unified proceedings cannot constitute a basis for changing jurisdiction. Supreme Court General Board Unifying Decision No. 875, which is based on the relative nature of the Peace Court's jurisdiction, is legally open to criticism, and legislative amendment to expressly authorize incidental adjudication appears necessary.

2- In cases involving multiplicity of causes of liability, the principal criterion is identification of the principal perpetrator; where the causes have equal effects, Criminal Court Two has jurisdiction because the jurisdiction of the Peace Court is exceptional.

3- In offenses falling within the jurisdiction of the Peace Court, the Prosecutor has no role either at the investigation stage or in the enforcement of judgments or authorization of renewed prosecution. All these functions rest with the Peace Court, except where the non-prosecution order has become final before the Court of Appeal.

4- The provision concerning the temporal scope of jurisdiction contained in the Implementing Regulation is not inconsistent with the law and is applicable pursuant to Article 17 of the Dispute Resolution Councils Act.

Overall, resolving the existing challenges requires legislative amendment expressly specifying how the jurisdiction of the Peace Court is to interact with that of other courts in different situations, providing comprehensive definitions of key concepts, and distinguishing the judicial roles performed by this court. Until the law is amended, a limited and strict interpretation of the jurisdiction of the Peace Court, together with reliance on general legal principles, may contribute to establishing consistent judicial practice.

Authors' Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and the preparation of the initial draft and subsequent versions, including the revised and edited versions.

Data Availability Statement

No data are available.

Acknowledgments

The authors express their gratitude to the anonymous reviewers for their constructive and valuable comments in evaluating this article.

Ethical Considerations

The authors have refrained from any fabrication, plagiarism, or other research misconduct.

Funding

The article received no specific financial support from governmental, commercial, or non-profit institutions.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflict of interest in the preparation of this article.

Declaration of the Use of Artificial Intelligence in the Article-Writing Process

No artificial intelligence was used in the writing or preparation of this article.

صلاحیت کیفری دادگاه صلح و چالش‌های آن

✉ یاسین حسنی معظم^۱ | سجاده عباسی^۲

۱. نویسنده مسئول، کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران. رایانامه: yassin.hassani@yahoo.com
۲. دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران. رایانامه: Abbassi118@gmail.com

چکیده

در فرایند رسیدگی به جرائم، صلاحیت از مهم‌ترین موضوعات در دادرسی کیفری است، به‌گونه‌ای که مجوز رسیدگی فرع بر احراز آن است و عدم توجه به مقررات صلاحیت موجب نقض آرا در مراجع بالاتر است. دادگاه صلح که متعاقب تصویب قانون شوراهای حل اختلاف در تاریخ ۱۴۰۲/۰۶/۲۲ تشکیل شد، تغییراتی در صلاحیت مرجع رسیدگی به برخی جرائم شامل جرائم درجه هفت و هشت، حوادث رانندگی و کار ایجاد نمود. رسیدگی به این جرائم که سابق بر آن در صلاحیت محاکم کیفری دو قرار داشت، به دادگاه صلح واگذار گردید، اما این تغییر در صلاحیت، موجب حدوث اختلاف در صلاحیت بین مراجع کیفری در رسیدگی به جرائم متعدد و تعدد اسباب ضمان شده است. همچنین چالش‌هایی را در مورد مرجع تجویز تعقیب مجدد، اجرای احکام کیفری دادگاه صلح، اختلاف غیرمستقیم در صلاحیت و قلمرو زمانی اعمال صلاحیت ایجاد نموده است. این پژوهش با تحلیل قانون و رویه قضایی نشان می‌دهد که این چالش‌ها از طریق شناسایی حکم صریح قانون در جرائم متعدد، شناسایی مرتکب اصلی در تعدد موجبات ضمان، تفسیر مضیق و محدود صلاحیت دادگاه صلح و شناسایی وظایف دادگاه صلح در تصدی تمام مراحل دادرسی کیفری قابل رفع است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ ارسال: ۱۴۰۳/۱۲/۱۳
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱
تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۲۲

کلیدواژه‌ها

صلاحیت، جرم، دادگاه صلح، دادسرا، دادگاه کیفری.

استناد: حسنی معظم، یاسین؛ عباسی، سجاده. (۱۴۰۴). صلاحیت کیفری دادگاه صلح و چالش‌های آن. *آموزه‌های حقوق کیفری*، ۲۲(۳۰)، ۲۱۳-۲۵۶.
<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7508.2186>

مقدمه

تشکیل نهادی مبتنی بر صلح و سازش با صلاحیت رسیدگی به دعاوی کم اهمیت در نظام قانون گذاری ایران پیشینه طولانی دارد. تا قبل از انقلاب مشروطه، نظام قضایی ایران بر اساس تفکیک محاکم شرعی از مراجع عرفی استوار بود، به این نحو که بدون وجود قانون منظم و شیوه دادرسی دقیق، حکام شرعی به دعاوی خصوصی و مدنی و مقامات منصوب از سوی دولت به دعاوی عمومی و کیفری رسیدگی می کردند (تسوجی زاد و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۲۴۱). اما پس از انقلاب مشروطه، عدلیه قانونی تأسیس و بر اساس «قانون اصول تشکیلات عدلیه و محاضر شرعیه و حکام صلحیه» و نیز «اصول محاکمات حقوقی» در سال ۱۲۹۰ دادگاه صلح که صلاحیت رسیدگی به دعاوی کم اهمیت و جرائم کوچک را داشت وارد نظام قضایی ایران شد. با تصویب قانون تقسیمات کشور و وظایف فرمانداران و بخشداران در سال ۱۳۱۶ و قانون آیین دادرسی مدنی در سال ۱۳۱۸، محکمه صلح به «دادگاه بخش» تغییر نام داد و وظایف، حدود و محل رسیدگی آن معین گردید. در دوره پهلوی دوم و در آغاز دهه چهل، با طرح اصلاحات اجتماعی و اقتصادی موسوم به انقلاب سفید، یکی از اصول مهم این انقلاب اصلاحات در حوزه دادگستری بود. بر اساس اصل نهم انقلاب، به منظور گسترش عدالت قضایی در مناطق روستایی، بهره گیری از نیروهای بومی و کم کردن هزینه های قضایی، شوراهایی به نام «خانه های انصاف» در سال ۱۳۴۲ مرکب از پنج نفر از معتمدان محلی که وظیفه خاتمه دادن اختلافات و دعاوی بین ساکنان ده و نیز صدور حکم در برخی دعاوی مدنی کم اهمیت و برخی از جرائم خلافی را داشت تأسیس گردید. با توجه به موفقیت خانه های انصاف، انگیزه تشکیل نهادی مشابه خانه انصاف در شهرها با عنوان قانون تشکیل شورای داوری در سال ۱۳۴۵ به وجود آمد که همانند خانه انصاف وظیفه اش صلح و سازش و رسیدگی به برخی دعاوی مدنی و نیز جرائم خلافی و جنحه ای با مجازات بیش از دو ماه حبس تأدیبی یا ۱۲۰۰ ریال جزای نقدی بود (توکلی، ۱۴۰۳، ص. ۵۷).

پس از وقوع انقلاب اسلامی و با تأسیس سازمان قضایی جدید، تصدی امور قضایی توسط داورانی فاقد شرایط قضاوت مورد تردید قرار گرفت و بر این اساس، نهادهای موصوف از نظام قضایی حذف و به موجب لایحه قانون تشکیل دادگاه های عمومی مصوب ۱۳۵۸ صلاحیت های مقرر در قانون شورای داوری مصوب ۱۳۵۶ به دادگاه های صلح واگذار شد. با تشکیل دادگاه های عمومی و ادغام تمامی مراحل دادرسی در یک مرجع، دادگاه صلح نیز از

نظام قضایی حذف شد، لکن با گذشت مدتی بسیار، وجود نهادی که تصدی امر سازش و نیز رسیدگی به برخی دعاوی کم‌اهمیت را داشته باشد احساس گردید. در واقع، افزایش بیش از حد مراجعان دادگستری و تراکم پرونده‌ها و اشتغال محاکم به امور کم‌اهمیت که منجر به اطاله دادرسی و نارضایتی مردم شده بود، قوه قضائیه را بر آن داشت تا برای حل این معضل طرح تأسیس یک مرجع غیرقضایی که صلاحیت رسیدگی به دعاوی فاقد جنبه قضایی و یا دعاوی‌ای که جنبه قضایی آن اهمیت کمتری دارد را به مجلس شورای اسلامی تقدیم نماید. به همین منظور، قانون‌گذار در سال ۱۳۷۹ به موجب قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران نهادی به نام «شورای حل اختلاف» را تأسیس کرد. به دلیل رضایت قوه قضائیه از عملکرد این شورا و همچنین کاهش ورودی پرونده‌های کم‌اهمیت به محاکم و به منظور پاسخ‌گویی به برخی ابهامات در خصوص این نهاد، قانون‌گذار در تاریخ ۱۳۸۷/۴/۱۸ «قانون شوراهای حل اختلاف» را با اختیار سازش، تأمین دلیل و صدور حکم^۱ برای اعضای شورا تصویب کرد و سپس به موجب قانون شوراهای حل اختلاف مصوب سال ۱۳۹۴ صلاحیت شورا در تأمین دلیل و صدور حکم حذف شد، و آن را در انحصار قاضی شورا قرار داد. در نهایت، قانون‌گذار در تاریخ ۱۴۰۲/۰۶/۲۲ با نسخ قانون مزبور به موجب قانون شوراهای حل اختلاف و با حذف نهاد قاضی شورا، دادگاهی به نام «دادگاه صلح» با صلاحیت و مقرراتی گسترده‌تر از نهادهای مشابه ایجاد نمود. البته تأسیس این دادگاه در متن اولیه قانون پیش‌بینی نشده بود و در فرایند تصویب قانون و به دلیل ایرادات شورای نگهبان به واگذاری برخی از صلاحیت‌های قضایی به شورای حل اختلاف، به آن اضافه گردید که نمایانگر عدم ضرورت تحول در ساختار تشکیلات قضایی و حدود صلاحیت دادگاه‌ها بوده است (رحیمی و همکاران، ۱۴۰۳، ص. ۵۰)، زیرا هدف از قانون مذکور قضازدایی و حل و فصل اختلافات از طریق صلح و سازش بوده است، درحالی‌که در این قانون، رسالت اصلی دادگاه صلح رسیدگی و صدور حکم است، که همین امر اصل ضرورت و اصل سودمندی که در تصویب هر قانونی باید رعایت شود (حاجی‌ده‌آبادی، ۱۳۹۵، ص. ۴۲) در تأسیس چنین نهادی از سوی قانون‌گذار را مورد چالش قرار داده است (رحیمی و همکاران، ۱۴۰۳، ص. ۵۰).

۱. صرفاً در جرائم بازدارنده و اقدامات تأمینی و تربیتی و امور خلاقی از قبیل تخلفات راهنمایی و رانندگی که مجازات نقدی قانونی آن حداکثر و مجموعاً تا سی میلیون (۳۰۰۰۰۰۰۰) ریال و یا سه ماه حبس باشد (ماده ۹). البته به موجب تبصره این ماده شورا مجاز به صدور حکم حبس نبود.

در مورد صلاحیت کیفری دادگاه صلح، تاکنون مقالات اختصاصی نوشته نشده است، بلکه بیشتر مقالات در این حوزه به تحلیل صلاحیت این دادگاه به‌نحو کلی، اعم از حقوقی و کیفری پرداخته‌اند. به همین دلیل، مجال تحلیل عمیق صلاحیت کیفری آن را نیافته‌اند و بیشتر مرور این صلاحیت محسوب می‌شوند، درحالی‌که در مقاله حاضر صلاحیت کیفری دادگاه صلح به‌نحو خاص بررسی می‌گردد و به تحلیل این صلاحیت و چالش‌های پیش‌روی آن با نگاهی به رویه قضایی و دکترین حقوقی پرداخته می‌شود. به تبع آن، این مقاله به دنبال پاسخ به این پرسش‌هاست: ضرورت تشکیل دادگاهی مستقل علاوه بر دادگاه‌های کیفری موجود چیست؟ آیا امکان تخصیص شعبی از دادگاه کیفری دو برای رسیدگی مستقیم به برخی از دعاوی کیفری ممکن نبوده است؟ با توجه به تجربه حذف دادرسی و تجمیع تمام مراحل رسیدگی در یک مرجع قضایی، آیا این موضوع می‌تواند بر تشکیل دادگاه صلح نیز تأثیر گذارد؟ در خصوص صلاحیت‌های احصاشده دادگاه صلح، در صورت دخالت اسباب متعدد مستوجب ضمان در وقوع حوادث ناشی از کار یا تصادفات رانندگی و نیز وقوع جرائم متعدد با درجات مختلف، صلاحیت رسیدگی با کدام دادگاه خواهد بود؟ آیا امکان تعیین صلاحیت برای یک دادگاه بر مبنای تقسیم‌بندی صلاحیت‌ها در دکترین حقوقی از جمله صلاحیت نسبی ممکن است؟ اجرای احکام صادرشده از دادگاه صلح و نیز تجویز تعقیب مجدد متهم بر عهده کدام مرجع است؟ در این مقاله سعی شده است ابتدا قلمرو صلاحیت کیفری دادگاه صلح، نه در حد شناخت مصادیق، بلکه در مواجهه با واقعیات و پیچیدگی‌های عملی تحلیل شود و سپس با روشن شدن حدود صلاحیت این دادگاه، چالش‌های این صلاحیت‌ها نظیر مرجع اجرای احکام کیفری، مرجع تجویز تعقیب مجدد، اختلاف غیرمستقیم در صلاحیت و قلمرو زمانی صلاحیت مورد شناسایی قرار گیرد و بر اساس مقررات موجود و تحلیل‌های حقوقی به آن‌ها پاسخ داده شود و راهکارهای مناسب ارائه گردد.

۱. قلمرو کیفری دادگاه صلح

صلاحیت به معنای شایستگی، اختیار و تکلیف قانونی مراجع قضاوتی در رسیدگی به دعاوی و شکایات (آشوری، ۱۴۰۳، ج. ۲، ص. ۳۷؛ آخوندی، ۱۳۸۸، ج. ۲، ص. ۲۷۱؛ زراعت، ۱۳۹۴، ج. ۳، ص. ۱۹) از مهم‌ترین مقررات رسیدگی‌های قضایی است، به‌طوری‌که عدم رعایت آن، علاوه بر مسئولیت

انتظامی قاضی (ماده ۱۵ قانون نظارت بر رفتار قضات)، وفق ماده ۴۵۰ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، موجب بی اعتباری اقدامات و تصمیمات مراجع قضایی و نقض آن در مراجع بالاتر است (خالقی، ۱۴۰۳، ج. ۲، ص. ۵۳)، زیرا قواعد صلاحیت به منظور «تسهیل انجام دادرسی، اجرای هر چه بهتر قوانین و مقررات، دستیابی به اهداف مورد نظر در دادرسی‌ها» [ست] که همان احراز واقع و برقراری عدالت و نظم و امنیت در جامعه است» (منصورآبادی؛ فروغی، ۱۳۹۶، ص. ۶۲) و از این جهت، از جمله قواعد آمره محسوب می شود و تخطی از آن‌ها به جز در موارد مصرح قانونی، مجاز نیست. در نظام کیفری ایران تنها صلاحیت‌هایی که به نحو صریح در قانون مورد شناسایی قرار گرفته اند بدون این که تعریفی از آن‌ها ارائه شده باشد، صلاحیت‌های ذاتی و محلی است، اما در دکتترین حقوقی، صلاحیت‌ها به ذاتی، محلی، شخصی و نسبی تقسیم شده اند. با این که تقسیم بندی مذکور مبنای قانونی ندارد، لکن بیشتر جهت تسهیل ارائه مطالب مطرح شده است (رستمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۶۷). اما بیشترین اختلاف نظر در دکتترین حقوقی و رویه قضایی در مورد یکی از این تقسیمات یعنی صلاحیت نسبی ایجاد شده که بر مقررات دادگاه صلح نیز مؤثر بوده است. در واقع، هر چند این نوع صلاحیت به جز در عنوان فصل اول از باب اول قانون آیین دادرسی مدنی، صراحتی در قانون ندارد، ولی به شکل گسترده‌ای در دکتترین حقوقی، رویه قضایی و نظریات اداره حقوقی^۲ قوه قضائیه^۳ مورد توجه و در برخی از آرای وحدت رویه نیز مبنا و ملاک تصمیم‌گیری قرار گرفته است.^۴ مطابق با تعریف حقوق دانان، صلاحیت نسبی صلاحیتی است که قانون‌گذار با توجه به میزان مجازات برای مرجع قضایی تعیین می نماید (گلدوست جویباری، ۱۳۸۸، ص. ۱۳۶). بر اساس این دیدگاه، دادگاه کیفری یک نسبت به دادگاه کیفری دو و دادگاه کیفری دو نسبت به دادگاه صلح در رسیدگی به برخی از جرائم صلاحیت نسبی دارد. اما این که این نوع صلاحیت گونه متفاوتی از صلاحیت ذاتی یا محلی است یا جزء یکی از این دو، در دکتترین حقوقی اختلاف نظر جدی هست. برخی حقوق دانان این نوع صلاحیت را مترادف صلاحیت محلی (شمس، ۱۳۸۷، ج. ۱، ص. ۳۷۲؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۷۷، ص. ۶۲۲؛ متین دفتری، ۱۳۹۱، ص. ۹۱؛ خالقی، ۱۴۰۳، ج. ۲، ص. ۴۰؛

۲. نظریه مشورتی شماره ۳۷۶/۱۴۰۳/۲۷ مورخ ۱۴۰۳/۰۸/۲۷ اداره کل حقوقی قوه قضائیه: «صلاحیت دادگاه صلح حسب مورد نسبت به دادگاه عمومی حقوقی، دادگاه کیفری و یا خانواده، از نوع نسبی است...».

۳. رأی وحدت رویه شماره ۷۵۲ مورخ ۱۳۹۵/۰۶/۰۲ هیئت عمومی دیوان عالی کشور: «رسیدگی دیوان عالی کشور به امر اختلاف دادگاه‌ها در صلاحیت نسبی طبق تبصره ماده ۲۷ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی منحصر به اختلاف بین دادگاه‌های دو حوزه قضایی از دو استان است و در سایر موارد از جمله اختلاف در صلاحیت بین دادگاه‌های کیفری یک و دو واقع در حوزه قضایی یک استان با توجه به مقررات ماده ۲۷ قانون مذکور که طبق ماده ۳۱۷ قانون آیین دادرسی کیفری، در امور کیفری نیز لازم‌الرعایه است، مرجع صالح برای حل اختلاف، دادگاه تجدید نظر همان استان است.»

تقی زاده؛ رشیدی، ۱۳۹۸، ص. ۱۱۸)، برخی آن را گونه ای مستقل (یوسفی، ۱۳۹۴، ج. ۲، ص. ۱۴۸؛ جوانمرد، ۱۳۹۴، ص. ۲۹۰؛ منصورآبادی؛ فروغی، ۱۳۹۶، ص. ۶۸؛ گلدوست جویباری، ۱۳۸۸، ص. ۱۳۰؛ هرمزی، ۱۳۹۳، ص. ۱۶۶؛ فتحی؛ عباس زاده، ۱۴۰۲، ص. ۳۹۳) و برخی دیگر آن را گونه ای از صلاحیت ذاتی دانسته اند (کاویار؛ امینی، ۱۴۰۳، ص. ۱۰۶؛ کافی، ۱۴۰۴، ص. ۱۷۸؛ عزیزپانی، ۱۴۰۳، ص. ۱۶۷؛ رستمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۶۹). در حقوق فرانسه نیز صلاحیت نسبی ضمن قواعد صلاحیت ذاتی آورده شده است (هرمزی، ۱۳۹۳، ص. ۱۶۷؛ حسن زاده؛ فتحی، ۱۳۹۹، ص. ۸۴).

هرچند صلاحیت نسبی مفهومی خارج از صلاحیت ذاتی نیست، لکن صرف نظر از نحوه و چگونگی ارتباط صلاحیت نسبی با صلاحیت های ذاتی و محلی در دکرین حقوقی و رویه قضایی، به طور کلی آنچه اهمیت دارد این است که قواعد صلاحیت در دادرسی کیفری جزء قواعد آمره اند. مرجع صالح به رسیدگی را قانون تعیین می کند و افراد ذی نفع در دادرسی و مقامات و مسئولان قضایی حق تعیین مرجعی غیر از مرجعی که قانون تعیین نموده است را ندارند (سپهری، ۱۳۹۴، ص. ۱۹۷). تغییر صلاحیت هر مرجع قضایی صرفاً توسط قانون معین می گردد. برخلاف دیدگاه برخی حقوق دانان (یوسفی، ۱۴۰۴، ج. ۲، ص. ۱۶۴)، هیچ صلاحیتی ثابت و لایتغیر نیست، بلکه تغییر صلاحیت ها به اراده قانون گذار وابسته است. برای مثال، در امور کیفری صدور حکم تجمیعی نسبت به آرای صادره از دادگاه های با صلاحیت ذاتی متفاوت (بند «پ» ماده ۵۱۰ قانون آیین دادرسی کیفری)، لغو قرار تعلیق و صدور دستور اجرای حکم معلق (ماده ۵۵ قانون مجازات اسلامی) و رسیدگی به جرائم شرکا و معاونان جرم در دادگاه واحد (ماده ۳۱۱ قانون آیین دادرسی کیفری)،^۴ از جمله موارد عدول قانونی از صلاحیت ذاتی است. بنابراین، هر دادگاهی صرفاً صلاحیت رسیدگی به جرائمی را دارد که قانون گذار برای آن تعیین نموده است و هیچ مقامی بدون مجوز قانونی حق تغییر صلاحیت دادگاه ها را با استدلالی همانند نسبی بودن صلاحیت ها ندارد، بلکه خارج نمودن یک دعوی از صلاحیت دادگاهی

۴. رأی وحدت رویه شماره ۸۶۳ مورخ ۱۴۰۴/۰۳/۲۰ هیئت عمومی دیوان عالی کشور: «مطابق ماده ۳۱۱ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، شرکا و معاونان جرم در دادگاهی محاکمه می شوند که صلاحیت رسیدگی به اتهام متهم اصلی را دارد و اطلاق این حکم که مبتنی بر لزوم وحدت رسیدگی به اتهام متهمان متعدد است، شامل صلاحیت ذاتی و محلی نیز می شود، مگر این که به موجب قسمت اخیر ماده یادشده، در قوانین خاص ترتیب دیگری مقرر شده باشد، مانند آنچه در ماده ۳۱۲ همین قانون در مورد مشارکت یا معاونت طفل یا نوجوان با بزرگسال یا برعکس پیش بینی شده است. لذا در مواردی که رسیدگی به اتهام متهم اصلی در صلاحیت دادگاه کیفری یا انقلاب یا نظامی است به اتهام فرد نظامی و غیرنظامی که در ارتکاب جرم با او مشارکت یا معاونت داشته، به تبع متهم اصلی در دادگاه صالح رسیدگی خواهد شد...».

و وارد نمودن آن به صلاحیت دادگاه دیگر نیازمند حکم قانون است و در این بین، تفاوتی بین صلاحیت‌ها و تقسیم‌بندی آن‌ها وجود ندارد.

دادگاه صلح در مقایسه با قوانین سابق و نهادهای مشابه از صلاحیت گسترده‌تری در رسیدگی به برخی جرائم کیفری برخوردار شده است. رسیدگی به این جرائم به‌طور مستقیم و بدون کیفرخواست به عمل می‌آید (تبصره ۱ ماده ۱۲ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲)، اما رسیدگی مستقیم به معنای عدم تفکیک مرحله تعقیب و تحقیق نیست، بلکه همان‌طور که در نظریه مشورتی شماره ۱۲۸/۱۴۰۳/۷ مورخ ۱۴۰۳/۰۲/۳۱ اداره کل حقوقی قوه قضائیه آمده است، «مطابق ماده ۱۷ قانون شورای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲، در موارد سکوت قانون، آیین دادرسی و ترتیبات رسیدگی و صدور رأی در دادگاه صلح در رسیدگی به جرائم، تابع قانون آیین دادرسی کیفری است. بر این اساس و با توجه به تصریح قسمت اخیر ماده ۳۴۱ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، در کلیه مواردی که پرونده به‌طور مستقیم در دادگاه مطرح می‌شود، انجام تحقیقات مقدماتی، و از جمله صدور قرار تأمین کیفری و نحوه آن و رعایت مهلت‌های مذکور در ماده ۲۴۲ قانون پیش‌گفته، توسط دادگاه طبق مقررات مربوط به تحقیقات مقدماتی (در دادسرا) صورت می‌پذیرد و رسیدگی مستقیم دادگاه صلح در موارد صلاحیت مقرر قانونی در بندهای ۹ و ۱۰ ماده ۱۲ قانون شورای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ و تبصره یک این ماده به معنای حذف مرحله تحقیقات مقدماتی در دادرسی مربوط به جرائم یادشده، نیست». البته تجمیع وظایف مقام تعقیب، تحقیق و دادرسی در یک شخص برخلاف اصول دادرسی منصفانه است و یادآور تجربه ناموفق حذف نهاد دادسرا از نظام قضایی ایران. اصل بی‌طرفی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های راهبردی دادرسی منصفانه ایجاب می‌کند که مقام تعقیب (دادستان) صرفاً تمهیدکننده دلایل اتهام و اثبات مجرمیت و متمایز از دادگاه باشد. اعطای نقش دادرسی و صدور حکم در ماهیت اتهام به چنین مقامی نقض اصل بی‌طرفی و از اساس، ناعادلانه و غیرمنصفانه است (رستمی، ۱۴۰۴، ص. ۱۱۴ و ۱۱۷).

تعیین دقیق ابعاد صلاحیت کیفری دادگاه صلح سنگ بنای تحلیل هر گونه چالش و ابهام پیرامون این نهاد نوپاست. قانون جدید شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ صلاحیت کیفری دادگاه صلح را در دو بند مستقل و تحت عناوین «جنبه عمومی و خصوصی کلیه جرائم غیرعمدی ناشی از کار یا تصادفات رانندگی» (بند ۹ ماده ۱۲ قانون شوراهای حل اختلاف

مصوب ۱۴۰۲) و «جرائم عمدی تعزیری مستوجب مجازات درجه هفت و هشت» (بند ۱۰ ماده ۱۲ همان قانون) احصا نموده که در بند ۹ آن به نوع جرم و در بند ۱۰ به نوع مجازات توجه شده است. هرچند قانون‌گذار با این دو بند در صدد تحدید صلاحیت این دادگاه بوده است، اما به لحاظ کلی‌گویی، عدم تعریف جامع از مفاهیم کلیدی و عدم پیش‌بینی رابطه صلاحیت این دادگاه با سایر محاکم کیفری موجود، در عمل موجبات بروز چالش‌هایی را فراهم آورده است. بررسی صلاحیت دادگاه صلح صرفاً در حد شناخت مصادیق آن نیست، بلکه برای فهم آن در ارتباط با پیچیدگی‌های عملی است که در مواجهه با واقعیات در رویه قضایی پدیدار می‌گردد. بر همین اساس، در مباحث بعدی به جرائم ناشی از کار و تصادفات رانندگی و نیز جرائم عمدی تعزیری درجات هشت و هفت از حیث مفهوم، شرایط تحقق و مصادیق آن‌ها پرداخته خواهد شد.

۱-۱. جنبه عمومی و خصوصی کلیه جرائم غیرعمدی ناشی از کار یا تصادفات رانندگی

به موجب بند ۹ ماده ۱۲ قانون شوراها حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲، یکی از جرائم کیفری در صلاحیت دادگاه صلح «جنبه عمومی و خصوصی کلیه جرائم غیرعمدی ناشی از کار یا تصادفات رانندگی» است. بدیهی است که مقصود از جرائم غیرعمدی ناشی از کار یا تصادفات رانندگی به قرینه عبارات «جنبه خصوصی» و «تصادفات»، جرائمی است که مجازات دیه دارند و لزوماً شامل همه جرائم مندرج در قانون کار یا همه جرائم ناشی از تخلفات رانندگی (نظیر تغییر در ارقام پلاک وسیله نقلیه موتورسیکلت که درجه ۶ محسوب می‌گردد) نمی‌شود. البته ذکر عبارت «کلیه جرائم غیرعمدی ناشی از کار یا تصادفات رانندگی» در این قانون کافی بود و نیازی به ذکر عبارت «جنبه عمومی و خصوصی» نبود، زیرا «اصولاً هر جرمی واجد جنبه عمومی است و جرم فاقد جنبه عمومی وجود ندارد، چون اساساً عمل به خاطر اخلاقی که در نظم عمومی ایجاد می‌کند جرم شناخته می‌شود» (رحمدل، ۱۳۸۵، ص. ۸۱). ضمن این‌که در نظام قانون‌گذاری ایران، وقتی جنبه خصوصی در کنار جنبه عمومی یک جرم قرار می‌گیرد مقصود مطالبه ضرر و زیان ناشی از جرم یا کیفرهای خصوصی است (بند «ب» ماده ۹ قانون آیین دادرسی کیفری) که در اینجا تنها مصداق آن دیه است و از این حیث بین جرائم قابل گذشت و غیرقابل گذشت نیز تفاوتی وجود ندارد.

۵. ماده ۱۷۱ قانون کار: «... در صورتی که تخلف از انجام تکالیف قانونی سبب وقوع حادثه‌ای گردد که منجر به عوارضی مانند نقص عضو و یا فوت کارگر شود، دادگاه مکلف است علاوه بر مجازات‌های مندرج در این فصل، نسبت به این موارد طبق قانون تعیین تکلیف نماید...».

بر همین اساس، نویسندگان حقوق کیفری در اصول جرم‌انگاری به پدیده مجرمانه با یک مبنای عمومی می‌نگرند و در آن نقش بزه‌دیده را کم‌رنگ می‌دانند، زیرا حق جرم‌انگاری و کیفردهی متعلق به دولت به عنوان نماینده جامعه است (رستمی، ۱۴۰۰، ص. ۳۲۶). ماده ۸ قانون آیین دادرسی کیفری نیز به طور مطلق مقرر می‌دارد هر جرمی می‌تواند دو حیثیت عمومی و خصوصی داشته باشد. بنابراین، تمام جرائم، اعم از این که علیه منافع فردی باشد یا منافع جمعی، دارای جنبه عمومی‌اند و تعقیب آن‌ها صرفاً توسط جامعه با نمایندگی دادستان صورت می‌گیرد، اما تفاوت در آغازگر تعقیب است که او در جرائم علیه منافع جمعی، دادستان و در جرائم علیه منافع فردی، شاکی است (حسنی معظم، ۱۳۹۷، ص. ۸۰).

الف. جرائم غیرعمدی ناشی از کار: مقصود از جرائم غیرعمدی ناشی از کار حوادثی است که مشمول مقررات قانون کار است و شامل هر حادثه‌ای که از فعالیت‌های کاری ناشی می‌شود، نیست، به این معنا که ممکن است صدمات وارده به اشخاص نتیجه فعالیت‌های ناشی از کار مرتکب باشد، اما به دلیل فقدان رابطه کارگری و کارفرمایی بین مرتکب و حادثه‌دیده، تحت شمول حادثه ناشی از کار و به تبع آن، صلاحیت دادگاه صلح قرار نگیرد. به موجب بند ۸ ماده ۲ قانون تأمین اجتماعی مصوب ۱۳۵۴، «حادثه» از لحاظ این قانون اتفاقی پیش‌بینی نشده است که تحت تأثیر عامل یا عوامل خارجی در اثر عمل یا اتفاق ناگهانی رخ می‌دهد و موجب صدماتی بر جسم یا روان میمه شده می‌گردد. حادثه مذکور هنگامی ناشی از کار و در صلاحیت دادگاه صلح است که:

اولاً در کارگاه مشمول قانون کار واقع شده باشد. به موجب ماده ۴ قانون کار، «کارگاه محلی است که کارگر به درخواست کارفرما یا نماینده او در آنجا کار می‌کند، از قبیل مؤسسات صنعتی، کشاورزی، معدنی، ساختمانی، ترابری، مسافری، خدماتی، تجاری، تولیدی، اماکن عمومی و امثال آن‌ها. کلیه تأسیساتی که به اقتضای کار متعلق به کارگاه‌اند، از قبیل نمازخانه، ناهارخوری، تعاونی‌ها، شیرخوارگاه، مهد کودک، درمانگاه، حمام، آموزشگاه حرفه‌ای، قرائت‌خانه، کلاس‌های سوادآموزی و سایر مراکز آموزشی و اماکن مربوط به شورا و انجمن اسلامی و بسیج کارگران، ورزشگاه و وسایل ایاب وذهاب و نظایر آن‌ها جزء کارگاه می‌باشند». البته کارگاه الزاماً محیط معین نیست و ممکن است محل خاصی نباشد، مانند اجیر کردن راننده وسیله نقلیه. در این صورت، عدم وجود محل خاص موضوع را از تعریف کارگاه و روابط

کارگری و کارفرمایی خارج نمی‌کند. بر اساس این شرط، کارگاه‌های خانوادگی موضوع ماده ۱۸۸ قانون کار، هرچند مکلف به رعایت اصول فنی و بهداشت کار باشند (تبصره ماده ۸۵) و فعالیت‌های خاص موضوع ماده ۱۸۹ همان قانون و کارگاه‌های کوچک موضوع ماده ۱۹۱ همان قانون به لحاظ خروج از شمول مقررات کار (موحدیان، ۱۳۸۹، ص. ۲۱۴)، در صلاحیت دادگاه صلح نخواهند بود، چراکه «حقوق کیفری کار برای پیشگیری از اقدامات زیان‌باری است که علیه کارگران تحقق می‌یابد و شمول آن‌ها در حالتی که زیان‌دیده کارگر نیست مستندی ندارد و تنها می‌تواند مشمول عموماً مقررات جزایی باشد» (خدابخشی، ۱۳۹۵، ص. ۱۸۴).

ثانیاً حادثه نسبت به کارگر مشمول قانون کار واقع شود. مطابق ماده ۲ قانون کار، «کارگر از لحاظ این قانون کسی است که به هر عنوان در مقابل دریافت حق‌السعی اعم از مزد، حقوق، سهم سود و سایر مزایا به درخواست کارفرما کار می‌کند». بر این اساس، وقوع حادثه برای مشمولان قانون استخدام کشوری، مشمولان سایر قوانین و مقررات خاص استخدامی^۶ و نیز اشخاص ثالث، خارج از صلاحیت دادگاه صلح است. در مورد اشخاص ثالث، هرچند به موجب ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی، «کارفرمایی که مشمول قانون کار هستند مسئول جبران خساراتی می‌باشند که از طرف کارکنان اداری و یا کارگران آنان در حین انجام کار یا به مناسبت آن وارد شده است»، اما این امر به منزله شناسایی آن به عنوان حادثه مشمول قانون کار و صلاحیت دادگاه صلح نیست، بلکه صرفاً موجب مسئولیت مدنی کارفرما وفق قواعد عمومی است. همچنین چنانچه شخص ثالث فردی باشد که در کارگاه حاضر و بدون دریافت حق‌السعی و تبرعاً فعالیت در کارگاه انجام دهد و حادثه‌ای برای وی اتفاق افتد، با توجه به این‌که چنین شخصی به لحاظ قانون کار، کارگر شناخته نمی‌شود، رسیدگی به موضوع در صلاحیت دادگاه صلح نخواهد بود. به طور کلی، مقررات قانون کار ارتباطی به آسیب‌های وارده به اشخاص ثالث در نتیجه فعالیت‌های ناشی از کار ندارد، زیرا تعاریف حادثه ناشی از کار برای حمایت از کارگر است نه اشخاص ثالث (رحیمی؛ محمودزاده، ۱۴۰۴، ص. ۱۸). از طرف دیگر، صلاحیت دادگاه صلح حصری و استثنایی است و مقررات آن از جمله صلاحیت باید در موضع نص تفسیر گردد و هرگاه در رسیدگی به امر معینی تردید شود باید دادگاه عمومی را صالح دانست (شمس، ۱۳۸۷، ج. ۱، ص. ۷۵). بر همین اساس، اداره حقوقی قوه قضائیه در نظریه

۶. ماده ۱۸۸ قانون کار: «اشخاص مشمول قانون استخدام کشوری یا سایر قوانین و مقررات خاص استخدامی... مشمول مقررات این قانون نخواهند بود».

مشورتی شماره ۱۴۰۳/۷ مورخ ۱۴۰۴/۰۲/۱۶ بیان داشته است: «... از آنجا که صلاحیت دادگاه صلح در رسیدگی‌های کیفری به جرائم موضوع بندهای ۹ و ۱۰ ماده ۱۲ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ استثنایی و منحصر به موارد پیش‌گفته است و لحاظ سیاق ماده که دلالت بر خصوصیت داشتن جرائم غیرعمدی ناشی از کار است و ضرورت تفسیر مضیق از احکام استثنایی، اطلاق عبارت «کلیه جرائم غیرعمدی ناشی از کار» مذکور در بند ۹ ماده ۱۲ قانون پیش‌گفته، منصرف به جرائم غیرعمدی ناشی از کاری است که مشمول قانون کار باشد. بر این اساس، جرائم غیرعمدی (ایراد صدمات بدنی غیرعمدی) که مشمول قانون کار نیست، از شمول صدر بند ۹ ماده ۱۲ قانون پیش‌گفته خارج است». همچنین در نظریه مشورتی شماره ۱۶۸/۱۴۰۴/۷ مورخ ۱۴۰۴/۰۸/۲۵ بیان داشته است: «با عنایت به مواد ۹۵ و ۱۷۱ قانون کار مصوب ۱۳۶۹ و ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ و با لحاظ ماده ۶۰ قانون تأمین اجتماعی مصوب ۱۳۵۴ در بیان «حوادث ناشی از کار» در مواردی که روابط بین اشخاص مشمول قانون کار باشد، رسیدگی به حوادث ناشی از کار در صلاحیت دادگاه صلح موضوع بند ۹ ماده ۱۲ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ می‌باشد. بنابراین، اشخاصی مانند پیمانکار که از شمول قانون کار خارج می‌باشند، رسیدگی به جنبه عمومی و خصوصی حادثه منتهی به مصدوم شدن آن‌ها از صلاحیت دادگاه صلح موضوع بند ۹ ماده ۱۲ قانون شوراهای حل اختلاف خارج است؛ در خصوص فرد صنفی، حسب مورد و بر اساس شمول یا عدم شمول تعریف کارگر موضوع ماده ۲ قانون کار مصوب ۱۳۶۹ بر آن‌ها، حکم قضیه متفاوت است...».

ثالثاً حین انجام وظیفه یا در زمان عهده‌دار انجام مأموریت محوله کارفرما واقع شده باشد. به موجب ماده ۶۰ قانون تأمین اجتماعی، «حوادث ناشی از کار حوادثی است که در حین انجام وظیفه و به سبب آن برای بیمه‌شده اتفاق می‌افتد. مقصود از حین انجام وظیفه تمام اوقاتی است که بیمه‌شده در کارگاه یا مؤسسات وابسته یا ساختمان‌ها و محوطه آن مشغول کار باشد و یا به دستور کارفرما در خارج از محوطه کارگاه عهده‌دار انجام مأموریتی باشد. اوقات مراجعه به درمانگاه یا بیمارستان و یا برای معالجات درمانی و توان بخشی و اوقات رفت و برگشت بیمه‌شده از منزل به کارگاه جزء اوقات انجام وظیفه محسوب می‌گردد مشروط بر این که حادثه در زمان عادی رفت و برگشت به کارگاه اتفاق افتاده باشد. حوادثی که برای بیمه‌شده حین اقدام برای نجات سایر بیمه‌شدگان و مساعدت به آنان اتفاق می‌افتد حادثه ناشی از کار

محسوب می‌شود». بر این اساس، اگر کارگر خارج از زمان وظیفه و بدون درخواست کارفرما کاری انجام دهد و در نتیجه، حادثه‌ای رخ دهد، مشمول مقررات حوادث ناشی از کار نخواهد بود. همچنین باید بین حادثه و انجام وظیفه کارگر رابطه سببیت وجود داشته باشد. بنابراین، رخداد عارضه قلبی یا هر بیماری دیگری که ارتباطی به فعالیت‌های ناشی از کار ندارد، خارج از شمول عنوان حادثه ناشی از کار است.

رابطه وقوع حادثه در نتیجه عدم رعایت مقررات و ضوابط فنی و بهداشت کار باشد. مقررات مذکور طبق ماده ۸۵ قانون کار که «... از طریق شورای عالی حفاظت فنی (جهت تأمین حفاظت فنی) و وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی (جهت جلوگیری از بیماری‌های حرفه‌ای و تأمین بهداشت کار و کارگر و محیط کار) تدوین می‌شود، برای کلیه کارگاه‌ها، کارفرمایان،^۷ کارگران و کارآموزان الزامی است» و «کارفرمایان و مسئولان کلیه واحدهای موضوع ماده ۸۵ این قانون مکلف‌اند بر اساس مصوبات شورای عالی حفاظت فنی برای تأمین حفاظت و سلامت و بهداشت کارگران در محیط کار، وسایل و امکانات لازم را تهیه و در اختیار آنان قرار داده و چگونگی کاربرد وسایل فوق‌الذکر را به آنان بیاموزند و در خصوص رعایت مقررات حفاظتی و بهداشتی نظارت نمایند...» (ماده ۹۱ قانون کار) و «هرگاه بر اثر عدم رعایت مقررات مذکور از سوی کارفرما یا مسئولین واحد، حادثه‌ای رخ دهد، شخص کارفرما یا مسئول مذکور از نظر کیفری و حقوقی و نیز مجازات‌های مندرج در این قانون مسئول است» (ماده ۹۵ قانون کار). هرچند در حوادث ناشی از کار عموماً مرتکب کارفرما و بزه‌دیده کارگر است (صبری و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۲۰۵)، اما برای این‌که حادثه ناشی از کار باشد الزامی به تقصیر کارفرمای مستقیم حادثه‌دیده در عدم رعایت مقررات کار نیست، بلکه در برخی موارد، کارگاه دارای یک کارفرمای اصلی و پیمانکاران جزء است و یا مالکیت کارگاه متعلق به کارفرمای اصلی است، مانند پیمانکاران تأمین نیروی انسانی که کارگران را در اختیار کارفرمای اصلی قرار می‌دهند و کارگر بدون وجود رابطه کارگری و کارفرمایی در کارگاه و به دستور کارفرمای اصلی مشغول فعالیت است. در این صورت، هرچند رابطه کارگری و کارفرمایی بین کارگر و پیمانکار هست (عراقی، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۴)، اما این به معنای عدم مسئولیت کارفرمای اصلی و یا عدم شناسایی

۷. ماده ۳ قانون کار: «کارفرما شخصی است حقیقی یا حقوقی که کارگر به درخواست و به حساب او در مقابل دریافت حق‌السعی کار می‌کند. مدیران و مسئولان و به‌طور عموم کلیه کسانی که عهده‌دار اداره کارگاه هستند نماینده کارفرما محسوب می‌شوند و کارفرما مسئول کلیه تعهداتی است که نمایندگان مذکور در قبال کارگر به عهده می‌گیرند...».

اتفاق واقع شده به عنوان حادثه ناشی از کار نیست، بلکه همان طور که در ماده ۱۳ قانون کار آمده: «در مواردی که کار از طریق مقاطعه انجام می یابد، مقاطعه دهنده مکلف است قرارداد خود را با مقاطعه کار به نحوی منعقد نماید که در آن، مقاطعه کار متعهد گردد که تمامی مقررات این قانون را در مورد کارکنان خود اعمال نماید»، که به معنای مسئولیت کارفرمای اصلی در انتخاب پیمانکار مناسب و نیز نظارت بر اوست (خدابخشی، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۰). ماده ۵ قانون کار^۸ نیز کارگاه را صرف نظر از مسئول آن، مشمول مقررات قانون کار شمرده و ماده ۹۵ این قانون نیز علاوه بر کارفرمای مستقیم، تمام مسئولان واحدهای مشمول قانون کار را مسئول اجرای مقررات و ضوابط فنی و بهداشت کار دانسته است.^۹ بنابراین، در تمام مواردی که حادثه برای کارگر و در نتیجه عدم رعایت مقررات ایمنی کار از سوی مالک کارگاه و یا در نتیجه تقصیر کارفرما از حیث انتخاب پیمانکار مناسب یا بی مبالائی در تنظیم قرارداد پیمانکاری و یا دستور خلاف به پیمانکار و یا تأیید اقدامات خلاف وی واقع شود (کاتوزیان، ۱۳۸۶، ص. ۵۴۰)، انتساب تقصیر به کارفرمای پیمانکار موجب خروج آن از عنوان حادثه ناشی از کار نیست و موضوع در صلاحیت رسیدگی دادگاه صلح خواهد بود. دادنامه شماره ۱۴۰۳۷۳۹۰۰۱۱۳۱۴۲۵۷ مورخ ۱۴۰۳/۱۱/۱۷ شعبه ۱۰۳ دادگاه کیفری دو اهواز که در مقام حل اختلاف بین بازپرس و دادستان مقرر داشته: «... هرچند بین متوفی و سایر شخصیت های حقوقی (الف) رابطه کارگری و کارفرمایی برقرار نیست، لکن با توجه به این که شرکت (ب) صرفاً تأمین کننده نیروی انسانی بوده است و متوفی عملاً در اختیار شرکت (الف) بوده است و مقررات قانون کار نیز توسط این شرکت باید نسبت به کارگران در اختیار رعایت شود، فلذا حادثه واقع شده نسبت به همه متهمان یک حادثه ناشی از محیط کار بوده است و در صلاحیت رسیدگی دادگاه صلح است...»، بر همین مبنا صادر شده است.

ب. جرائم غیر عمدی ناشی از تصادفات رانندگی: از میان جرائم فصل بیست و نهم قانون مجازات اسلامی - تعزیرات مصوب ۱۳۷۵ تحت عنوان «جرائم ناشی از تخلفات رانندگی»، صرفاً جرائم ناشی از تصادفات رانندگی که متضمن وقوع صدمات جانی یا بدنی است، در صلاحیت

۸. ماده ۵ قانون کار: «کلیه کارگران، کارفرمایان، نمایندگان آنان و کارآموزان و نیز کارگاه ها مشمول مقررات این قانون می باشند».

۹. ماده ۹۵ قانون کار: «مسئولیت اجرای مقررات و ضوابط فنی و بهداشت کار بر عهده کارفرما یا مسئولین واحدهای موضوع ذکر شده در ماده (۸۵) این قانون خواهد بود. هرگاه بر اثر عدم رعایت مقررات مذکور از سوی کارفرما یا مسئولین واحد، حادثه ای رخ دهد، شخص کارفرما یا مسئول مذکور از نظر کیفری و حقوقی و نیز مجازات های مندرج در این قانون مسئول است».

دادگاه صلح است و سایر جرائم غیرمرتبط با تصادفات رانندگی مذکور در این فصل مانند تغییر در ارقام پلاک وسیله نقلیه (ماده ۷۲۰)، در صلاحیت دادگاه صلح نیست، مگر این‌که جرم از جمله جرائم درجه هفت یا هشت باشد. مقصود از تصادفات رانندگی حوادث مربوط به وسایل نقلیه زمینی موتوری و غیرریلی است و شامل حوادث ناشی از وسایل نقلیه غیرموتوری مانند دوچرخه، و ریلی اعم از شهری و بین‌شهری (مترو و راه‌آهن) نیست. بر همین اساس، بند ۴ ماده ۱ آیین‌نامه اجرایی بند «د» ماده ۱۱۳ قانون برنامه پنج‌ساله هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی ایران در تعریف تصادف رانندگی مقرر نموده است: «هر گونه حادثه ناشی از وسایل نقلیه موتوری زمینی غیرریلی و یدک و کفی (تریلر) متصل به آن‌ها با محمولات آن‌ها از قبیل تصادم تصادف، سقوط، واژگونی، آتش‌سوزی و یا انفجار یا هر نوع سانحه ناشی از وسایل نقلیه مذکور بر اثر حوادث غیرمترقبه که منجر به خسارت بدنی غیرعمدی شود». تشخیص تخلفات مربوط به تصادف رانندگی غیرریلی بر عهده پلیس راهنمایی و رانندگی است (ماده ۲ قانون رسیدگی به تخلفات رانندگی مصوب ۱۳۸۹)، درحالی‌که تشخیص تخلفات مربوط به حوادث ریلی بر عهده کمیسیون سوانح راه‌آهن است. بر همین اساس، تبصره ۳ ماده ۲ قانون دسترسی آزاد به شبکه حمل‌ونقل ریلی مصوب ۱۳۸۴ با الحاقات و اصلاحات بعدی مقرر نموده است: «تعیین میزان مسئولیت‌های کیفری و مدنی سوانح ریلی ناشی از اجرای این قانون و سوانح ریلی ناشی از فعالیت‌های راه‌آهن توسط کمیسیون‌های جلوگیری از سوانح راه‌آهن مستقر در نواحی صورت می‌پذیرد...».

در جرائم غیرعمدی ناشی از تصادفات رانندگی تفاوتی بین این‌که جنبه تعزیری آن درجه هفت یا هشت و یا بالاتر باشد وجود ندارد. بنابراین، جرائمی ناشی از تصادفات رانندگی مانند مواد ۷۱۴ و ۷۱۵ و ۷۱۸ و ۷۱۹ قانون تعزیرات، علی‌رغم این‌که مجازات آن‌ها در درجاتی بالاتر از هفت و هشت است، در صلاحیت دادگاه صلح است. همچنین دادگاه صلح صلاحیت رسیدگی نسبت به تمام امور مربوط به دیه ناشی از تصادفات به تبع اصل جرم را دارد. بنابراین، دادگاه صلح در مواردی که راننده مسبب حادثه فوت نماید، در اجرای مقررات ماده ۸۵ قانون آیین دادرسی کیفری و در مواردی که راننده مسبب حادثه ناشناس باشد، در اجرای رأی وحدت

رویه شماره ۷۳۴ مورخ ۱۳۹۳/۰۷/۲۲ هیئت عمومی دیوان عالی کشور^{۱۰} و امتناع صندوق تأمین خسارت‌های بدنی از پرداخت دیه، حکم بر پرداخت دیه صادر می‌نماید.

۲-۱. جرائم عمدی تعزیری مستوجب مجازات درجه هفت و هشت

یکی دیگر از صلاحیت‌های کیفری دادگاه صلح وفق بند ۱۰ ماده ۱۲ قانون شوراهای حل اختلاف، «جرائم عمدی تعزیری مستوجب مجازات درجه هفت و هشت» است. انحصار صلاحیت دادگاه صلح به جرائم عمدی و خارج نمودن جرائم غیرعمدی با درجات مذکور از صلاحیت این دادگاه که اهمیت کمتری دارند توجیهی ندارد (صادقی، ۱۴۰۳، ص. ۱۹۴)، مانند مسامحه و اهمال مأموران دولتی در اجرای وظیفه دستگیری موضوع ماده ۵۵۰ قانون تعزیرات. با توجه به اطلاق عنوان جرائم عمدی تعزیری، صلاحیت دادگاه صلح شامل جرائم تعزیری منصوص شرعی با درجات مذکور نیز می‌شود. توأم بودن جرم تعزیری درجه هفت و هشت با ضبط یا قلع و قمع تأثیری در صلاحیت دادگاه صلح ندارد. بنابراین، ضبط کالای قاچاق در مواردی که مجازات جرم جزای نقدی نسبی و درجه هفت است و یا قلع و قمع در جرم تغییر غیرمجاز کاربری اراضی زراعی، موجب خروج آن از صلاحیت دادگاه صلح نیست، زیرا در این موارد نیز ضبط با توجه به عدم قرارگیری در درجات هشت‌گانه به حکم تبصره ۳ ماده ۱۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ مجازات تعزیری درجه هفت محسوب می‌شود.^{۱۱}

یکی از پرسش‌های قابل طرح در این مورد، ابهام صلاحیت دادگاه صلح نسبت به جرائم درجه هفت و هشت در صلاحیت دادگاه‌های اختصاصی مانند دادگاه انقلاب و اطفال است.

۱۰. رأی وحدت رویه شماره ۷۳۴ مورخ ۱۳۹۳/۰۷/۲۲ هیئت عمومی دیوان عالی کشور: «نظر به این‌که برابر ماده ۱۰ قانون اصلاح قانون بیمه اجباری مسئولیت مدنی دارندگان وسایل نقلیه موتوری زمینی در مقابل شخص ثالث مصوب ۱۳۷۸/۰۴/۱۶، فلسفه تشکیل «صندوق تأمین خسارت‌های بدنی» حمایت از زیان‌دیدگان حوادث رانندگی است که خسارت‌های وارد شده به آن‌ها از سوی شرکت‌های بیمه قابل پرداخت نیست و با عنایت به این‌که از مقررات قانون و آیین‌نامه اجرایی آن در خصوص نحوه مراجعه زیان‌دیدگان به صندوق برای دریافت خسارت چنین مستفاد می‌شود که نظر قانون‌گذار تسریع و تسهیل در پرداخت خسارت به آنان بوده است، بنابراین در صورت امتناع صندوق از پرداخت خسارت بدنی زیان‌دیده، دادگاه عمومی جزایی صالح به رسیدگی و اظهار نظر در خصوص مورد خواهد بود و رعایت تشریفات مقرر برای دعاوی حقوقی در این موارد ضرورت ندارد. بدیهی است در صورت پرداخت خسارت نیز اقدامات قضایی برای تعقیب و شناسایی راننده مقصر باید ادامه یابد...».

۱۱. با وجود این، اداره حقوقی قوه قضائیه بدون هیچ مبنای قانونی در نظریه مشورتی شماره ۱۰۰۲/۱۴۰۳/۷ مورخ ۱۴۰۴/۰۶/۲۹ مجازات قلع و قمع در جرم تغییر کاربری اراضی زراعی را خارج از صلاحیت دادگاه صلح دانسته است و بیان می‌دارد: «... حکم به قلع و قمع بنا نیز جزء لاینفک حکم کیفری است و با عنایت به سیاق عبارات بندهای ۹ و ۱۰ ماده ۱۲ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ و با لحاظ آن‌که در بند ۹ این ماده جنبه عمومی و خصوصی کلیه جرائم غیرعمدی ناشی از کار یا تصادفات رانندگی در صلاحیت دادگاه صلح قرار گرفته است، اما در بند ۱۰ این ماده در مقام بیان صلاحیت دادگاه صلح برای رسیدگی به جرائم عمدی تعزیری مستوجب مجازات درجه ۷ و ۸، به جنبه خصوصی این جرائم تصریح نشده است. بنابراین، به نظر می‌رسد رسیدگی به بزه تغییر کاربری غیرمجاز اراضی زراعی از صلاحیت دادگاه صلح خارج است.»

در این خصوص ابتدا باید مشخص گردد که دادگاه صلح چه نوع مرجعی است. در مورد این که دادگاه صلح مرجع قضایی اختصاصی است یا عمومی وحدت نظری بین حقوق دانان وجود ندارد. به عقیده برخی از آنان از آنجا که «محکمه اختصاصی به هیچ امر دیگری جز آنچه قانون در صلاحیتش قرار داده است حق رسیدگی ندارد» (گلدوست جویباری، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۹)، دادگاه صلح مرجعی اختصاصی محسوب می‌شود (کاویار؛ امینی، ۱۴۰۳، ص. ۱۱۲؛ احمدپور؛ پورقربانی، ۱۳۹۸، ص. ۱۳۸؛ عزیزبانی، ۱۴۰۳، ص. ۱۶۷؛ رستمی، ۱۴۰۲، ص. ۲۸۷؛ پورکریمی؛ خادمی، ۱۴۰۴، ص. ۷)، زیرا «تنها صلاحیت رسیدگی به امور و یا محاکمه اشخاصی را دارد که قانون‌گذار مشخص نموده است» (شمس، ۱۳۸۷، ج. ۱، ص. ۷۱). اما برخی دیگر از حقوق دانان امکان رسیدگی دادگاه بالاتر (دادگاه کیفری یک) به موارد در صلاحیت دادگاه پایین‌تر (دادگاه کیفری دو) و واحد بودن صلاحیت ذاتی آن‌ها و تقسیم رسیدگی‌ها بر مبنای اهمیت جرم را به عنوان معیار شناسایی آن‌ها به عنوان مرجع عمومی دانسته‌اند (خالقی، ۱۴۰۳، ج. ۲، ص. ۶۷؛ گلدوست جویباری، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۲؛ آخوندی، ۱۳۸۸، ج. ۲، ص. ۲۳۷؛ زراعت، ۱۳۹۴، ج. ۳، ص. ۱۹؛ جوانمرد، ۱۳۹۴، ص. ۳۱۱؛ ناجی زواره، ۱۳۹۴، ج. ۲، ص. ۱۳؛ منصورآبادی و فروغی، ۱۳۹۶، ص. ۷۵) که همین موضوع در خصوص دادگاه صلح نیز صادق است. برخی دیگر نیز آن را خارج از مفاهیم تخصصی و اختصاصی دانسته‌اند.^{۱۲} به نظر می‌رسد با توجه به ماده ۴ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ و تبصره ماده ۱۹ آیین‌نامه اجرایی آن، که تشکیل دادگاه صلح از میان شعبی از دادگاه‌های نخستین پیش‌بینی شده است، و با توجه به این که دادگاه صلح ماهیتاً و نه قانوناً دادگاهی تخصصی است که صرفاً به بخشی از جرائم عمومی رسیدگی می‌کند، آن را باید مرجع عمومی با صلاحیت ذاتی مشخص شده قانونی دانست، زیرا تفاوت صلاحیت‌ها از حیث شدت و ضعف مجازات، دادگاه‌ها را به عنوان مرجعی عمومی محسوب می‌نماید، درحالی‌که ویژگی بارز دادگاه‌های اختصاصی متکی بودن صلاحیت آن‌ها به دلایل فنی مانند طبیعت و ماهیت جرم یا شخصیت مرتکب آن است (طهماسبی، ۱۴۰۳، ج. ۳، ص. ۸۸)، مانند دادگاه انقلاب یا دادگاه نظامی یا دادگاه اطفال و نوجوانان. رأی وحدت رویه شماره ۷۵۲ مورخ ۱۳۹۵/۰۶/۰۲ هیئت عمومی دیوان عالی کشور که صلاحیت دادگاه کیفری یک

۱۲. نظریه مشورتی شماره ۳۳۰/۱۴۰۳/۷ مورخ ۱۴۰۳/۰۸/۲۲ اداره حقوقی قوه قضائیه: «با توجه به صلاحیت‌های احصاء شده در ماده ۱۲ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ برای دادگاه صلح که مواردی از صلاحیت دادگاه‌های عمومی حقوقی، کیفری و خانواده را دارا می‌باشد، این دادگاه از یک سو، دادگاه تخصصی نیست و از سوی دیگر، دادگاه اختصاصی به معنای خاص آن نیز محسوب نمی‌شود، به گونه‌ای که صلاحیت دادگاه صلح نسبت به موارد صلاحیت دادگاه‌های صدرالذکر ذاتی تلقی شود، بلکه حسب مورد صلاحیت دادگاه صلح نسبت به هر یک از این دادگاه‌ها، از نوع صلاحیت نسبی است.»

و دو را نسبی دانسته است مؤید عمومی بودن این دادگاه‌هاست. بنابراین، به لحاظ عمومی بودن دادگاه صلح، صلاحیت رسیدگی به جرائم تعزیری درجات هفت و هشت در صلاحیت مراجع قضایی اختصاصی مانند دادگاه اطفال و نوجوانان و دادگاه انقلاب و نظامی را ندارد.

در مورد مقامات و مدیران مذکور در مواد ۳۰۷ و ۳۰۸ قانون آیین دادرسی کیفری، چنانچه مرتکب جرائم عمدی درجات هفت و هشت شوند، به اتهام آن‌ها در دادگاه صلح تهران یا مرکز استان رسیدگی می‌شود. همچنین در نقاطی که دادگاه اطفال و نوجوانان تشکیل نشده باشد و نیز به جرائم منافی عفت که دارای مجازات درجه هفت و هشت هستند، در دادگاه صلح رسیدگی می‌شود.^{۱۳} با وجود این، در برخی از آرای قضایی، با استفاده از عبارت «دادگاه کیفری دو» مندرج در تبصره ماده ۲۹۸ قانون آیین دادرسی کیفری رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان در جرائم تعزیری درجه هفت و هشت را در هر حال در صلاحیت دادگاه کیفری دو به عنوان جانشین دادگاه اطفال و نوجوانان دانسته شده است^{۱۴} که منطبق بر مقررات قانونی نیست، زیرا استفاده از عنوان «دادگاه کیفری دو» در متن این تبصره به دلیل عدم وجود دادگاهی غیر از آن بوده است و با تشکیل دادگاه صلح و اطلاق صلاحیت آن در رسیدگی به جرائم تعزیری درجه هفت و هشت، دلیلی بر بقای صلاحیت رسیدگی به این جرائم در دادگاه کیفری دو نیست.

۱۳. نظریه مشورتی شماره ۷۳۱/۴۰۳/۷ مورخ ۱۴۰۳/۱۰/۳۰ اداره کل حقوقی قوه قضائیه: «با توجه به تبصره ماده ۲۹۸ قانون آیین دادرسی کیفری که مطابق آن تا زمانی که دادگاه اطفال و نوجوانان در محلی تشکیل نشده باشد، به کلیه جرائم اطفال و نوجوانان به جز جرائم مشمول ماده ۳۱۵ این قانون در دادگاه کیفری دو یا دادگاهی که وظایف آن را انجام می‌دهد رسیدگی می‌شود و با توجه به این که بند ۱۰ ماده ۱۲ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲، قانون لاحق و حاوی آخرین اراده قانون‌گذار است، لذا در حوزه‌های قضایی شهرستانی که دادگاه اطفال و نوجوانان تشکیل نشده، ولی دادگاه صلح تشکیل شده باشد، به جرائم عمدی درجه هفت و هشت که توسط افراد زیر هیجده سال ارتکاب یافته باشد، نه در دادگاه کیفری دو، بلکه در دادگاه صلح رسیدگی خواهد شد. بدیهی است که در این حالت، متهم از کلیه امتیازاتی که در دادگاه اطفال و نوجوانان اعمال می‌شود، بهره‌مند می‌شود. همچنین به موجب نظریه مشورتی شماره ۱۲۷/۱۴۰۳/۷ مورخ ۱۴۰۳/۰۳/۲۲ «... رسیدگی به جرائم ارتكابی موضوع بندهای ۹ و ۱۰ ماده ۱۲ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ در فرضی که مرتکب طفل و افراد کمتر از ۱۸ سال تمام شمسی باشد، در صلاحیت دادگاه اطفال و نوجوانان است و مطابق قسمت اخیر تبصره ۲ ماده ۳۰۴ قانون آیین دادرسی کیفری، چنانچه قبل از شروع به رسیدگی سن متهم از ۱۸ سال تمام تجاوز کند، رسیدگی به اتهام وی (چنانچه از جرائم موضوع بندهای ۹ و ۱۰ ماده ۱۲ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ باشد)، در دادگاه صلح صورت می‌گیرد و با عنایت به ماده ۱۷ قانون شوراهای حل اختلاف، متهم از کلیه امتیازاتی که در دادگاه اطفال و نوجوانان اعمال می‌شود، بهره‌مند می‌گردد».

۱۴. دادنامه شماره ۸۸۷۸۰۷/۳۹۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰ مورخ ۱۴۰۴/۰۲/۳۱ شعبه ۱۰ دادگاه تجدیدنظر استان کرمانشاه: «به موجب تبصره ماده ۲۹۸ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ به کلیه جرائم اطفال و نوجوانان... تا زمانی که دادگاه اطفال و نوجوانان در محل تشکیل نشده است، در شعبه دادگاه کیفری دو یا دادگاهی که وظایف آن را انجام می‌دهد رسیدگی می‌شود. با این وصف رسیدگی به بزه انتسابی متهم در صلاحیت دادگاه کیفری دو می‌باشد...».

۲. آسیب شناسی صلاحیت کیفری دادگاه صلح

دادگاه صلح و نهادهای مشابه آن مانند خانه انصاف، شورای داوری و نهاد قاضی شورا سابقه ای بیش از صد سال در نظام قانون گذاری ایران دارد، اما این پیشینه سبب نشده است تا مقرراتی کامل و جامع برای آن تدوین گردد. تدوین مقررات ناقص موجبات بروز چالش هایی در ارتباط با صلاحیت سایر محاکم قضایی شده است که در ادامه به آن ها پرداخته می شود.

۱-۲. تعدد اسباب ضمان

در جرائم غیر عمدی ناشی از کار یا تصادفات رانندگی، وقتی اسباب متعدد همگی تحت شمول مقررات این عناوین کیفری باشند مشکلی در تشخیص صلاحیت ایجاد نمی کند، اما در بسیاری از موارد، وقوع حادثه، ناشی از دخالت عوامل متعدد است که ارتباطی بین برخی از اسباب با مقررات کار یا رانندگی وجود ندارد، مانند این که کارگری بر اثر برخورد با سیم برق کنار ساختمان محل فعالیتش دچار برق گرفتگی شود و آسیب ببیند و طبق نظریه کارشناس رسمی دادگستری وقوع حادثه در نتیجه تقصیر اداره برق در عدم رعایت حریم و نیز کارفرمای کارگر حادثه دیده در عدم نظارت بر رعایت مقررات ایمنی و یا عدم تأمین وسایل ایمنی باشد، یا در تصادفات رانندگی، وقوع صدمه یا فوت در نتیجه تقصیر راننده مسبب حادثه و تقصیر پزشکی باشد. در این فرض، این پرسش مطرح می شود که رسیدگی به تقصیر اداره برق یا پزشکی که هیچ گونه رابطه ای با مقررات کار یا تصادفات رانندگی ندارد نیز در صلاحیت دادگاه صلح است؟ اداره حقوقی قوه قضائیه در نظریه مشورتی شماره ۶۰۸/۱۶۸/۱۴۰۳ مورخ ۱۴۰۳/۱۱/۲۸ در پاسخ به پرسشی درباره وقوع حادثه ناشی از کار منجر به فوت با فرض وجود دو تقصیر و سبب مختلف یکی ناشی از کار و دیگری ناشی از عدم موازن پزشکی، بیان داشته است: «مستفاد از ماده ۹۵ قانون کار مصوب ۱۳۶۹ و ماده ۱۲ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ و لحاظ ماده ۶۰ قانون تأمین اجتماعی مصوب ۱۳۵۴، حادثه ناشی از کار حادثه ای است که حین انجام کار یا به مناسبت آن از سوی کارگر واقع و منتهی به خسارت بدنی یا مالی به کارگر یا اشخاص ثالث و در صورت وجود شرایط مقرر قانونی از موجبات مسئولیت مدنی و کیفری کارفرما می باشد؛ بنابراین، در مواردی که غیر از کارگر و کارفرما اشخاص دیگری (پزشک و...) نیز به عنوان عامل حادثه معرفی شده اند، با لحاظ آن که غیر از بند یک ماده ۱۲ قانون شوراها حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ که موارد صلاحیت دادگاه صلح فقط تابع نصاب است، صلاحیت این دادگاه حصری و منحصر به عناوین منصوص و مصرح در

ماده ۱۲ یادشده می‌باشد. در فرض استعلام که حادثه به فوت منتهی شده است، از شمول بند ۹ ماده ۱۲ این قانون که صرفاً ناظر بر جرائم غیرعمدی ناشی از کار یا تصادفات رانندگی است، خارج است».

اما این نظریه ناصحیح است، زیرا بر فرض این که وقوع فوت در نتیجه صدمات ناشی از کار و اقدامات پزشکی است، مصداق شرکت در جنایت است، زیرا شراکت در عنصر مادی محقق می‌شود و رکن روانی در این خصوص فاقد مشخصه افتراقی است (شیخ الاسلامی، ۱۴۰۴، ص. ۲۳۲). بر همین اساس، ماده ۱۲۵ قانون مجازات اسلامی مقرر می‌دارد: «... در مورد جرائم غیرعمدی نیز چنانچه جرم مستند به تقصیر دو یا چند نفر باشد، مقصران شریک در جرم محسوب می‌شوند...». مطابق ماده ۳۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری نیز «شرکا... جرم در دادگاهی محاکمه می‌شوند که صلاحیت رسیدگی به اتهام متهم اصلی را دارد...»^{۱۵} و بدون تردید، متهم اصلی در حوادث ناشی از کار یا رانندگی کارفرما یا راننده مسبب حادثه است و بر این اساس، به اتهام هر دو باید در دادگاه صلح رسیدگی شود، مگر این که تأثیر رفتار هر یک از اسباب در وقوع جنایت به نحوی یکسان باشد که نتوان متهم اصلی را تشخیص داد، که در این صورت، با توجه به استثنایی بودن صلاحیت دادگاه صلح، باید قائل به صلاحیت دادگاه کیفری دو در رسیدگی به اتهام همه اسباب شد. بنابراین، در تمام مواردی که اسباب متعددی در وقوع حادثه نقش دارند، باید متهم اصلی را مشخص و بر مبنای آن صلاحیت دادگاه مورد نظر را تعیین نمود.

۲-۲. جرائم متعدد

در بسیاری از موارد به همراه جرائم تعزیری در صلاحیت دادگاه صلح، جرائم دیگری که در صلاحیت دادگاه کیفری یک یا دو هستند نیز واقع می‌شوند که موجبات وقوع اختلافاتی در دکترین حقوقی و رویه قضایی^{۱۶} شده است. برخی از حقوق دانان معتقدند «اگر جرائم در صلاحیت دادگاه صلح،

۱۵. رأی وحدت رویه شماره ۸۶۳ مورخ ۱۴۰۴/۰۳/۲۰ هیئت عمومی دیوان عالی کشور: «مطابق ماده ۳۱۱ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، شرکا و معاونان جرم در دادگاهی محاکمه می‌شوند که صلاحیت رسیدگی به اتهام متهم اصلی را دارد و اطلاق این حکم که مبتنی بر لزوم وحدت رسیدگی به اتهام متهمان متعدد است، شامل صلاحیت ذاتی و محلی نیز می‌شود، مگر این که به موجب قسمت اخیر ماده یادشده، در قوانین خاص ترتیب دیگری مقرر شده باشد، مانند آنچه در ماده ۳۱۲ همین قانون در مورد مشارکت یا معاونت طفل یا نوجوان با بزرگسال یا برعکس پیش بینی شده است. لذا در مواردی که رسیدگی به اتهام متهم اصلی در صلاحیت دادگاه کیفری یا انقلاب یا نظامی است، به اتهام فرد نظامی و غیرنظامی که در ارتکاب جرم با او مشارکت یا معاونت داشته، به تبع متهم اصلی در دادگاه صالح رسیدگی خواهد شد...».

۱۶. دادنامه شماره ۱۴۰۴۵۰۳۹۰۰۱۶۰۷۶۳۹ مورخ ۱۴۰۴/۰۴/۱۸ شعبه ۱۲ دادگاه تجدیدنظر استان کرمانشاه در عدم پذیرش رسیدگی به جرائم متعدد در یک مرجع و دادنامه شماره ۱۴۰۳۷۳۹۰۰۱۲۵۰۴۶۹۴ مورخ ۱۴۰۳/۱۲/۱۹ شعبه ۲۰ دادگاه تجدیدنظر استان خوزستان در پذیرش رسیدگی واحد در یک مرجع.

توأم با جرائم در صلاحیت دادگاه کیفری یک یا دو ارتکاب یافته باشد، مبتنی بر اصل وحدت دادرسی و به استناد اطلاق ماده ۳۱۰ قانون آیین دادرسی کیفری، به تمام این جرائم پس از انجام تحقیقات مقدماتی در دادسرا و با صدور کیفرخواست، در دادگاهی رسیدگی می شود که صلاحیت رسیدگی به جرم مهم را دارد. در این صورت، رسیدگی به جرائم در صلاحیت دادگاه صلح از هر حیث از جمله قابلیت اعتراض تابع مقررات حاکم بر دادگاه رسیدگی کننده مانند دادگاه کیفری دو است نه مقررات ناظر بر دادگاه صلح» (طهماسبی، ۱۴۰۳: ۱۷؛ فرمند و گرامی، ۱۴۰۲، ص. ۳۳؛ پورکرمی و خادمی، ۱۴۰۴، ص. ۳۵؛ سبزواری و موحد، ۱۴۰۳، ص. ۳۹). اداره حقوقی قوه قضائیه نیز در نظریه مشورتی به شماره ۴۳۹/۱۴۰۳/۷ مورخ ۱۴۰۳/۰۹/۲۰ بیان داشته است: «... چنانچه شخصی متهم به ارتکاب جرائم متعدد باشد که با توجه به درجه جرم ارتكابی به برخی از آن ها به صورت مستقیم در دادگاه صلح رسیدگی شود؛ اما رسیدگی به جرائم دیگر مستلزم انجام تحقیقات مقدماتی در دادسرا و سپس طرح در دادگاه کیفری صالح باشد، از آنجا که تفاوت صلاحیت بین این مراجع، تفاوت در صلاحیت ذاتی محسوب نمی شود و با توجه به ضرورت رسیدگی توأم به اتهامات متعدد متهم در دادگاهی که صلاحیت رسیدگی به جرم مهم تر را دارد (ماده ۳۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲)، همچنین با لحاظ استثنایی بودن واگذاری امر تحقیقات مقدماتی به دادگاه صلح و با هدف پیشگیری از عواقب و آثار بعدی، از جمله تشکیل پرونده های متعدد برای متهم واحد و ضرورت اعمال مقررات تعدد جرم، تحقیقات مقدماتی تمام این جرائم ابتدا در دادسرا انجام می شود و پس از صدور کیفرخواست، به منظور رسیدگی توأم به تمام جرائم ارتكابی، پرونده نزد مرجعی که برای رسیدگی به جرم مهم تر صلاحیت دارد، ارسال می شود». تشدید این اختلافات در رویه قضایی سبب شد هیئت عمومی دیوان عالی کشور در رأی وحدت رویه شماره ۸۷۵ مورخ ۱۴۰۴/۱۰/۲۳ با تصریح به نسبی بودن رابطه صلاحیت دادگاه صلح با دادگاه های کیفری و دادسراها، اعلام نماید: «استفاد از بند «ب» تبصره ۴ ماده ۱۲ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ و تبصره های ۱ و ۲ ماده ۳۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری، رابطه صلاحیت دادگاه صلح با دادگاه های کیفری و دادسراها نسبی است. لذا در مواردی که فردی هم زمان با ارتکاب جرم عمدی تعزیری که مجازات آن، درجه هفت یا هشت است، مرتکب جرم دیگری از درجه بالاتر گردد و رسیدگی به آن در صلاحیت مرجع قضایی دیگری (دادسرا) باشد، با توجه به لزوم وحدت

۱۷. طهماسبی، جواد، یادداشت بررسی صلاحیت های دادگاه های صلح، منتشر شده در سایت خبرگزاری میزان. <https://www.mizanonline.ir/fa/news/4805987>

دادرسی و جلوگیری از صدور آرای متفاوت، مطابق ماده ۳۱۳ قانون یادشده، به اتهامات متعدد وی به صورت توأمان در مرجعی که صلاحیت رسیدگی به جرم مهم‌تر را دارد، رسیدگی خواهد شد.

هرچند این رأی وحدت رویه به اختلافات و مناقشه‌ها در رویه قضایی و دکترین حقوقی پایان داد، اما این رأی و نیز دیدگاه‌های حقوق دانان خالی از اشکال نیست، زیرا اولاً هیچ مقامی بدون مجوز قانونی حق تغییر صلاحیت دادگاه‌ها را با استدلالی همانند نسبی بودن صلاحیت‌ها ندارد، بلکه خارج نمودن یک دعوی از صلاحیت دادگاهی و وارد نمودن آن به صلاحیت دادگاه دیگر نیازمند حکم قانون است و در این بین، تفاوتی بین صلاحیت‌ها و تقسیم‌بندی آن‌ها وجود ندارد. همچنین صلاحیت‌ها قابل قیاس و وحدت ملاک گرفتن نیستند (زراعت و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۲۳۹؛ قائدی، ۱۴۰۲، ص. ۱۶۲) و از این حیث نمی‌توان از مقررات مرتبط با دادگاه کیفری یک و دو برای صلاحیت دادگاه صلح در ارتباط با این دادگاه‌ها وحدت ملاک گرفت.

ثانیاً اصل وحدت دادرسی مندرج در ماده ۳۱۰ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ مربوط به صلاحیت محلی حوزه‌های مختلف قضایی است و ارتباطی به صلاحیت دادگاه‌های یک حوزه قضایی ندارد. ثالثاً اطلاق ماده ۳۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری که مربوط به صلاحیت محلی و تکمیل‌کننده استثنائات این صلاحیت مندرج در ماده ۳۱۰ قانون مرقوم است مجوز لغو صلاحیت‌های یک دادگاه (صلح) و انتقال آن به صلاحیت دادگاه دیگر (کیفری دو یا یک) نیست، بلکه این امر نیازمند حکم قانون است. اگر این اطلاق کافی بود، قانون‌گذار به موجب تبصره ۱ ماده ۳۱۴ قانون مرقوم به دادگاه کیفری یک مجوز رسیدگی به جرائم در صلاحیت دادگاه کیفری دو و اطفال و نوجوانان را نمی‌داد. این اعتقاد که امکان رسیدگی دادگاه کیفری یک به جرائم در صلاحیت دادگاه کیفری دو به دلیل واحد بودن صلاحیت ذاتی آن‌ها و نیز امکان رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان به دلیل ارتکاب جرائم متعدد قبل و بعد از سن هجده سالگی است (خالقی، ۱۴۰۳، ج. ۲، ص. ۶۷)، منطبق بر اطلاق این تبصره نیست. رابعاً ضرورت اعمال مقررات تعدد جرم نیز توجیه مناسبی برای نادیده گرفتن صلاحیت‌های یک دادگاه نیست، زیرا برای این موضوع از سوی قانون‌گذار راهکار ماده ۵۱۰ قانون مرقوم پیش‌بینی شده است. بنابراین، تا زمان اصلاح قانون و تجویز صریح امکان رسیدگی به جرائم داخل در صلاحیت دادگاه صلح به تبع سایر جرائم در دادگاه کیفری یک یا دو (همانند آنچه در تبصره ۱ ماده ۳۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری مقرر گردیده)، رأی وحدت رویه شماره ۸۷۵ مبتنی بر

تفسیری گسترده از اصول کلی تلقی می‌گردد که می‌تواند به تضعیف جایگاه صلاحیت‌های استثنایی و حصری مانند صلاحیت دادگاه صلح بینجامد. راه حل منطقی و مبتنی بر اصول صلاحیت، آن است که هر یک از دادگاه‌ها صرفاً به جرائم در صلاحیت ذاتی خود به نحو مستقل رسیدگی نمایند و پس از قطعیت احکام، در صورت لزوم، از ظرفیت ماده ۵۱۰ قانون آیین دادرسی کیفری برای تجمیع مجازات‌ها استفاده گردد.

۳-۲. اجرای احکام کیفری

در قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ هیچ گونه اشاره‌ای به مرجع اجرای احکام صادره از دادگاه صلح نشده است. ماده ۱۷ این قانون که مقرر می‌دارد: «در مواردی که در این قانون حکمی تعیین نشده است، آیین دادرسی و ترتیبات رسیدگی، صدور رأی و اجرای احکام دادگاه صلح حسب مورد تابع قوانین و مقررات حاکم بر دادگاه‌های حقوقی و کیفری است»، ناظر به نحوه اجرای احکام دادگاه صلح است و حکمی در مورد مرجع اجرای آن ندارد. برخلاف دیدگاه برخی از حقوق دانان (صادقی، ۱۴۰۳، ص. ۲۳۹؛ پورکریمی و خادمی، ۱۴۰۴، ص. ۴۵)، به نظر می‌رسد همان‌طور که به موجب تبصره ۳ ماده ۴۸۴ قانون آیین دادرسی کیفری، «در حوزه قضایی بخش، اجرای احکام کیفری به عهده رئیس دادگاه و در غیاب وی با دادرس علی‌البدل است»، در دادگاه صلح نیز اجرای احکام آن بر عهده رئیس دادگاه صلح و در غیاب وی با دادرس علی‌البدل است و موجبی برای دخالت دادسرا در اجرای احکام کیفری دادگاه صلح نیست، زیرا بین دادگاه بخش و دادگاه صلح از حیث تشکیلات و نحوه رسیدگی هیچ تفاوتی وجود ندارد و از این حیث می‌توان با توجه به ماده ۱۷ قانون مرقوم قائل به یکسانی مقررات دادگاه بخش و دادگاه صلح از حیث نحوه و مقام اجرای احکام کیفری شد؛ امری که در رویه قضایی نیز مورد پذیرش و در عمل به اجرا در آمده است.

موضوع دیگری که در این قسمت قابل طرح است، احکام تجمیعی و مرجع صدور آن است که در مورد آن، مقررات صریح و روشنی در قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ پیش‌بینی نشده است. ماده ۵۱۰ قانون آیین دادرسی کیفری در مواردی که «... محکوم علیه دارای محکومیت‌های قطعی دیگری است و اعمال مقررات تعدد، در میزان مجازات قابل اجرا مؤثر است، قاضی اجرای احکام کیفری ...» موظف به گزارش موضوع در فرض تساوی دادگاه‌ها به «دادگاه صادرکننده آخرین حکم» و یا دادگاه دارای صلاحیت یا جایگاه قضایی بالاتر در حوزه

قضایی یک استان و نیز به «دیوان عالی کشور» در فرض صلاحیت ذاتی و یا وقوع دادگاه‌ها در حوزه قضایی استان‌های مختلف شده است. در مواردی که از دادگاه صلح محکومیتی در جرائم ناشی از تصادفات که متضمن مجازات تعزیری درجات شش و بالاتر و در سایر محاکم کیفری نیز محکومیت دیگری صادر شده باشد، اقدام وفق مقررات این ماده با مشکلی مواجه نیست، اما در مواردی که دادگاه صلح در جرائم عمدی تعزیری درجات هفت و هشت حکم صادر نموده و سایر محاکم کیفری نیز احکام قطعی در درجات دیگر صادر نموده اند، از آنجاکه وفق بند «ت» ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی اصلاحی سال ۱۳۹۹ وجود درجات هفت و هشت سبب تشدید دیگر درجه‌ها نمی‌شود، در این صورت، این پرسش مطرح می‌شود که آیا تجمیع این احکام در یک دادنامه ضرورت دارد یا خیر؟ رویه قضایی و نیز اداره حقوقی قوه قضائیه^{۱۸} پاسخ روشنی به این موضوع نداده است. اما به نظر می‌رسد هرچند درجات هفت و هشت، سبب تشدید سایر درجات نمی‌شوند، اما از آنجاکه سایر درجات می‌توانند موجبات تشدید مجازات درجات هفت و هشت را فراهم آورند و همچنین لزوم اجرای مجازات اشد و ضرورت درج همه جرائم در یک دادنامه و اجرا توسط مرجع واحد، صدور حکم تجمیعی در این موارد را ضروری می‌نماید. موضوع دیگر در مورد مرجع صدور حکم تجمیعی است. در این خصوص باید گفت که با توجه به ماده ۱۷ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ مرجع صدور حکم تجمیعی وفق مقررات ماده ۵۱۰ قانون آیین دادرسی تعیین می‌گردد، مگر در مواردی که احکام قطعی از دادگاه‌های صلح حوزه‌های قضایی مختلف صادر شده باشد که به نظر می‌رسد موجبی برای دخالت دیوان عالی کشور همانند سایر محاکم کیفری نیست، بلکه دادگاه صالح جهت تجویز صدور حکم تجمیعی به نحو مقرر در بند «ب» تبصره ۴ ماده ۱۲ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ تعیین خواهد شد، زیرا تفاوتی بین حل اختلاف در صلاحیت رسیدگی اولیه یا در مقام تجمیع وجود ندارد. بنابراین، در این مورد شعبه اول دادگاه تجدید نظر استانی که مرجع قضایی آن استان آخرین حکم قطعی را صادر نموده است، صالح به تعیین مرجع صدور حکم تجمیعی خواهد بود.

۱۸. نظریه مشورتی شماره ۸۴۶/۱۴۰۲/۷ مورخ ۱۴۰۲/۱۰/۲۰ اداره حقوقی قوه قضائیه: «... اگر محکومیت‌های متعدد قطعی بدون رعایت مقررات تعدد جرم صادر شده باشد و اعمال مقررات ماده ۵۱۰ قانون یادشده نیز در میزان مجازات قابل اجرا مؤثر باشد، باید بر اساس این ماده عمل شود و پس از اعمال مقررات ماده پیش گفته، فقط مجازات اشد اجرا می‌شود».

۲-۴. تجویز تعقیب مجدد

در مواردی که دادگاه صلح نسبت به جرائم در صلاحیت آن و در مرحله تحقیقات مقدماتی قرار منع تعقیب صادر کند و قطعی شود، در خصوص نحوه تجویز تعقیب مجدد، اداره حقوقی قوه قضائیه در نظریه مشورتی شماره ۹۲۸/۱۴۰۳/۷ مورخ ۱۴۰۳/۱۲/۱۵ بیان داشته است: «... با توجه به مواد ۲۷۸ و ۳۴۱ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، در صورتی که دادگاه صلح به لحاظ فقدان یا عدم کفایت ادله، قرار منع تعقیب صادر کند و این قرار در همان مرجع قطعی شود، با کشف ادله جدید، رسیدگی مجدد حسب مورد با نظر دادستان آن حوزه قضایی انجام می شود و چنانچه قرار منع تعقیب در دادگاه تجدیدنظر استان قطعی شود، درخواست رسیدگی مجدد از طرف دادستان آن حوزه قضایی مطرح می شود و تجویز رسیدگی مجدد در صلاحیت دادگاه تجدیدنظر استان است...». این دیدگاه از حیث لزوم موافقت دادستان صحیح نیست، زیرا دادستان هیچ گونه نقشی در مرحله تحقیقات مقدماتی دادگاه صلح ندارد تا صلاحیت تجویز تعقیب مجدد را داشته باشد. اختیار تجویز تعقیب مجدد فرع بر اختیار تعقیب اولیه جرائم است، درحالی که در جرائم در صلاحیت دادگاه صلح تمام مراحل دادرسی از تعقیب تا اجرای حکم، بر عهده این دادگاه است و «در این موارد دادرسی برای تحقیقات مقدماتی دخالتي ندارد» (افکار، ۱۴۰۱، ص. ۴۵). بنابراین، در مواردی که دادگاه صلح قرار منع تعقیب صادر کرده و قطعی شده باشد، در صورت ارائه دلیل جدید توسط شاکی و تشخیص جدید بودن دلیل، خود رسیدگی مجدد را تجویز خواهد نمود. اما اگر در نتیجه اعتراض شاکی به قرار مزبور، در دادگاه تجدیدنظر تأیید و قطعی شده باشد، با وحدت ملاک از ماده ۲۷۸ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ تجویز تعقیب مجدد با دادگاه تجدیدنظر خواهد بود. با وجود این، برخی از حقوق دانان با دخالت دادگاه تجدیدنظر در تجویز تعقیب مجدد، علی رغم قطعی شدن قرار منع تعقیب در آن مرجع، مخالفت کرده و استدلال نموده اند که قیاس لزوم موافقت دادگاه در تجویز تعقیب مجدد نسبت به قرار منع تعقیب دادرسی که در آن دادگاه قطعی شده است، با قرار منع تعقیب صادره از دادگاه که در دادگاه تجدیدنظر قطعی شده است قیاس مع الفارق است، زیرا دادگاه بدوی در معیت دادگاه تجدیدنظر نیست و قانون نیز چنین صلاحیتی را برای دادگاه تجدیدنظر قائل نشده است. مضافاً این که، صلاحیت ها قابل قیاس و وحدت ملاک گرفتن نیستند. بنابراین در این موارد نیز دادگاه خود رأساً نسبت به تجویز تعقیب مجدد اقدام می نماید (زراعت و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۲۳۹).

قائدی، ۱۴۰۲، ص. ۱۶۲). اما چنین دیدگاهی صحیح به نظر نمی‌رسد، زیرا در این موارد، صلاحیت قیاس و وحدت ملاک گرفته نشده است، بلکه از مقررات ماده ۲۷۸ قانون آیین دادرسی کیفری از حیث لزوم موافقت مرجع عالی در مورد قرار منع تعقیبی که در مرجع تالی صادر گردیده و توسط آن تأیید شده است، صرف نظر از نوع و ماهیت مرجع صادرکننده قرار منع تعقیب ملاک گرفته شده است. مضافاً این‌که، به لحاظ اصولی، مرجع تالی نمی‌تواند قرار منع تعقیبی که مرجع عالی تأیید و صادر نموده است را نادیده گیرد و مجدداً بازبینی و رسیدگی کند.

۲-۵. اختلاف غیرمستقیم در صلاحیت

در فرضی که نسبت به جرمی از سوی دادگاه صلح به اعتبار و شایستگی دادسرا قرار عدم صلاحیت صادر شود و نسبت به جرم مذکور از سوی دادسرا کیفرخواست صادر و به دادگاه کیفری دو ارسال گردد، چنانچه دادگاه کیفری دو رسیدگی به آن جرم را در صلاحیت دادگاه صلح بداند، این پرسش مطرح می‌شود که در صورت صدور قرار عدم صلاحیت از سوی این دادگاه به شایستگی دادگاه صلح، اختلاف در صلاحیت واقع شده است یا خیر؟ این ابهام از آنجا ناشی می‌شود که اختلاف در صلاحیت قاعداً به نحو مستقیم و بین دو دادگاه واقع می‌شود،^{۱۹} درحالی‌که در این فرض، اختلاف به نحو غیرمستقیم بوده است. به نظر می‌رسد با توجه به این‌که دادسرا در معیت دادگاه کیفری دو است و قواعد صلاحیت نسبت به آن‌ها به نحو یکسان جاری است و این‌که امکان صدور چندباره قرار عدم صلاحیت از مجموعه واحد (دادسرا و دادگاه) نسبت به دادگاه صلح وجود ندارد، باید اختلاف در صلاحیت را ولو به نحو غیرمستقیم محقق دانست. این فرض مانند حالتی است که دادگاه تجدیدنظر استان رأی دادگاه بدوی را نقض و پرونده را به مرجع صالح ارسال کند (بند «پ» ماده ۴۵۰ قانون آیین دادرسی کیفری). در این صورت، دادگاه مرجع‌الیه در صورتی که صلاحیت خود را نپذیرد ولو این‌که قرار عدم صلاحیتی از دادگاه بدوی صادر نشده است، با صدور قرار عدم صلاحیت از سوی آن، اختلاف در صلاحیت محقق می‌شود.

۱۹. دادنامه شماره ۹۳۰۹۹۷۰۹۰۶۱۰۰۶۵۰ مورخ ۱۳۹۳/۱۰/۲۸ شعبه اول دیوان عالی کشور: «در این پرونده اختلافی حادث نشده، زیرا اختلاف وقتی متصور است که دو مرجع نسبت به همدیگر ضمن نفی صلاحیت خویش به صلاحیت رسیدگی مرجع مقابل معتقد باشند، درحالی‌که در مانحن‌فیه دادگاه عمومی بخش ل. به شایستگی دادگاه عمومی شهرستان ک. و مرجع مذکور به صلاحیت رسیدگی دادگاه عمومی بخش ب. و مرجع اخیر هم به اعتبار صلاحیت دادگاه عمومی بخش ل. اظهار عقیده نموده‌اند، لذا پرونده در وصف موجود قابلیت طرح در دیوان عالی کشور را ندارد».

۲-۶. قلمرو زمانی صلاحیت

یکی از مواردی که در تغییر صلاحیت ها مطرح می شود نحوه اجرای «قوانین مربوط به تشکیلات قضایی و صلاحیت» در زمان است که از آن به قاعده «اجرای فوری قوانین شکلی» یاد می شود و در ماده ۱۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ مورد تصریح قرار گرفته است. بر مبنای این قاعده، «قانون کیفری شکلی جدید، اعم از آن که نسبت به قانون سابق، شدیدتر یا خفیف تر تلقی شود، به محض آن که لازم الاجرا شد، نه تنها بر وقایع آتی حکومت می کند، بلکه فوراً و بدون آن که اقدامات کامل قبلی را معدوم و باطل کند، بر موقعیت ها و اقدامات حقوقی جاری نیز اعمال می شود» (عینی، ۱۳۸۱، ص. ۸۵). در قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲ نیز حل موضوع صلاحیت در زمان به این قاعده واگذار شده، اما ماده ۲۲ آیین نامه اجرایی این قانون مصوب ۱۴۰۳ با تفکیک بین صلاحیت دادسرا و دادگاه مقرر داشته است: «تمام دعاوی، جرائم و امور در صلاحیت دادگاه صلح که تا تاریخ تشکیل دادگاه های صلح در سایر دادگاه ها ثبت شده است، کماکان در همان مرجع رسیدگی و تصمیم گیری خواهد شد. دادسرا پرونده های موضوع این ماده را از تاریخ تشکیل این دادگاه به دادگاه صلح ارسال خواهد کرد». همین امر موجب ایجاد اختلاف دیدگاه در دکتین حقوقی و رویه قضایی شده است، به طوری که برخی حقوق دانان با اعتقاد به مغایرت آن با ماده ۱۱ قانون مجازات اسلامی، تصویب آن را به منظور جلوگیری از تراکم دفعی پرونده ها در دادگاه های صلح دانسته اند (سبزواری؛ موحد، ۱۴۰۱، ص. ۳۱). شعبه ۱۱۰ دادگاه کیفری دو شهرستان بویراحمد نیز طی دادنامه شماره ۱۴۰۳۴۱ مورخ ۱۴۰۳/۰۸/۲۷ و برخلاف آیین نامه اجرایی، با این استدلال که «... آیین نامه از حیث مقررات حقوقی تا زمانی دارای اعتبار است که مغایر با قانون مصوب مجلس یا سایر قوانین بالادستی نباشد و از طرف دیگر، آیین نامه اجرایی نمی تواند تعیین کننده یا رافع صلاحیت برای محاکم و مراجع قضائی باشد... استثنا بودن مقرر مندرج در تبصره ۳ ماده ۲۹۶ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ و لزوم تفسیر آن در موضع نص، موضوع مطروحه در آن مقرر قابل تعمیم به سایر موارد نبوده و مقرر مزبور صرفاً زمانی قابلیت اجرا دارد که تشکیلات قضایی قبلی منحل و تشکیلات جدیدی جایگزین گردیده باشد...»^{۲۰} به اعتبار و شایستگی دادگاه صلح قرار عدم صلاحیت صادر نموده است. اما این دیدگاه صحیح به نظر نمی رسد، زیرا مطابق ماده ۱۷ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲، «در مواردی که در این

۲۰. دادنامه صادره از شعبه ۱۱۰ دادگاه کیفری دو شهرستان بویراحمد. دسترسی پذیر در: www.ekhtebare.ir آخرین بازدید: ۱۴۰۴/۰۷/۱۴

قانون حکمی تعیین نشده است، آیین دادرسی و ترتیبات رسیدگی، صدور رأی و اجرای احکام دادگاه صلح حسب مورد تابع قوانین و مقررات حاکم بر دادگاه‌های حقوقی و کیفری است» و در مورد صلاحیت دادگاه کیفری دو نسبت به پرونده‌هایی که قبل از تشکیل دادگاه صلح در آن ثبت شده است، تبصره ۳ ماده ۲۹۶ قانون آیین دادرسی کیفری مقرر می‌دارد: «... جرائمی که تا تاریخ لازم‌الاجرا شدن این قانون در دادگاه ثبت شده است، از نظر صلاحیت رسیدگی تابع مقررات زمان ثبت است و سایر مقررات رسیدگی طبق این قانون در همان شعب مرتبط انجام می‌شود...». بنابراین، مبنای ماده ۲۲ آیین‌نامه اجرایی همان تبصره ۳ ماده ۲۹۶ قانون مرقوم است و از این حیث برخلاف قانون نیست. همچنین، تعمیم استثنا به موارد مشابه توسط قانون‌گذار هیچ منعی ندارد و این امر به اراده قانون‌گذار وابسته است. ماده ۱۷ قانون شوراهای حل اختلاف که موارد سکوت را تابع قوانین و مقررات حاکم بر دادگاه‌های حقوقی و کیفری دانسته است، شامل تمام مقررات از جمله موارد استثنا نیز می‌شود و دلیلی بر خروج مقررات استثنایی از حکم قانون‌گذار وجود ندارد.

نتیجه‌گیری

دعوت اصحاب دعوی به صلح و سازش و ترمیم خسارت وارده به قربانی جرم، از طریق سازش ریشه در آموزه‌های دینی دارد، به نحوی که حتی در ادیان قبل از اسلام نیز بر آن تأکید شده است. در آموزه‌های اسلامی تأکید بر عفو و گذشت، سازش و اصلاح ذات‌البین مقدم بر مجازات و صدور حکم و اولی‌تر از آن است، که این امر نشان‌دهنده میزان اولویت و اهمیتی است که در اسلام به رفع خصومت و حل اختلافات مردم خارج از دایره قانون و قضا داده شده است، به نحوی که حتی قاضی، به دعوت طرفین دعوی به صلح و سازش ترغیب شده است، و این از امتیازات آیین دادرسی اسلامی به شمار می‌آید. بر همین اساس، نظام قضایی ایران در صد سال گذشته با فراز و نشیب‌هایی سعی در ایجاد نهادی برای امر سازش و نیز صدور احکام قضایی در دعاوی کم‌اهمیت نموده است که نتیجه‌اش ایجاد نهادهایی با عناوین مختلف از جمله محاکم صلحیه، خانه انصاف، شورای داوری و قاضی شورای حل اختلاف شده است. آخرین تلاش قانون‌گذار در این زمینه ایجاد مرجع قضایی به نام «دادگاه صلح» است که هرچند از حیث عنوان رجعت به گذشته است، اما از حیث گستره صلاحیت، بسیار متفاوت با نهاد سابق صلح است.

هدف از تشکیل دادگاه صلح کاهش ورودی پرونده ها به محاکم دیگر و تسریع در رسیدگی ها از طریق ادغام مراحل مختلف قضایی در یک دادگاه و نیز گسترش فرهنگ صلح و سازش بوده است، اما بی توجهی به صلاحیت سایر دادگاه ها در عمل موجب ایجاد اختلاف نظرهایی در دکترین حقوقی و رویه قضایی شده است. به طور کلی، تعدد دادگاه ها در نظام قضایی صرفاً موجب سردرگمی شهروندان در تشخیص صلاحیت و نیز بروز اختلافات متعدد بین مراجع قضایی در صلاحیت است که نتیجه آن، اطاله دادرسی و برخلاف هدف تشکیل آن است. از جمله موارد وقوع اختلاف در رویه قضایی در ارتباط با صلاحیت دادگاه صلح و سایر مراجع قضایی، توأم بودن جرم درجه هفت و هشت با جرائم درجات بالاتر، وجود اسباب متعدد در حوادث ناشی از کار و تصادفات رانندگی، نحوه تجویز تعقیب مجدد، اجرای احکام کیفری دادگاه صلح، اختلاف غیرمستقیم در صلاحیت و قلمرو زمانی آن است که حل آن جز از طریق اصلاح قانون میسر نیست. با این حال، تا تعیین تکلیف فروض اختلاف در صلاحیت، تفسیر مواد قانون و اصولی که در ارتباط با صلاحیت است می تواند به ایجاد یک رویه قضائی واحد کمک نماید. یافته های این پژوهش نشان می دهد که در جرائم متعدد با درجات مختلف، هر دادگاهی صرفاً حق رسیدگی به جرائم داخل در صلاحیت خود را دارد، زیرا هیچ مقامی بدون مجوز قانونی، حق تغییر صلاحیت دادگاه ها را با استدلالی همانند نسبی بودن صلاحیت ها ندارد، بلکه خارج نمودن یک دعوی از صلاحیت یک دادگاه و وارد نمودن آن به صلاحیت دادگاه دیگر نیازمند حکم قانون است و تقسیم بندی صلاحیت ها در دکترین حقوقی و رویه قضایی موجب قانونی برای اتخاذ تصمیم نیست و از این حیث، رأی وحدت رویه شماره ۸۷۵ دیوان عالی کشور و مبانی تفسیری آن مورد انتقاد است. در مورد دخالت اسباب متعدد در وقوع جنایت، آنچه اهمیت دارد شناخت مرتکب اصلی است و با شناخت آن، به اتهام سایر اسباب نیز به همراه آن در یک مرجع رسیدگی می شود، مگر این که تأثیر اسباب مختلف یکسان باشد که در این صورت، به اتهام همه اسباب در دادگاهی با صلاحیت عام تر (کیفری دو) رسیدگی خواهد شد. با توجه به این که تمام نقش ها از مرحله تحقیق تا اجرای احکام در دادگاه صلح تجمیع شده است، دادستان هم از حیث تجویز تعقیب مجدد و هم از حیث اجرای احکام کیفری هیچ گونه نقشی ندارد، بلکه این موارد بر عهده مستقیم دادگاه صلح است.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

مقاله هیچ کمک مالی مشخصی از نهادهای دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به صورت برابر در مفهوم سازی مقاله و نگارش پیش نویس اولیه و نسخه های بعدی آن، اعم از نسخه بازبینی شده، ویرایش شده و... مشارکت داشته اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش
در نگارش و آماده سازی این مقاله، از هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می کنند که در نگارش این مقاله هیچ گونه تعارض منافع ندارند.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از هر گونه جعل و سرقت علمی و هر گونه سوء رفتار پژوهشی اجتناب نموده اند.

بیانیه دسترسی به داده ها

هیچ داده ای در دسترس نیست.

سپاسگزاری

نویسندگان مایل اند از داوران ناشناس مقاله بابت نظرات سازنده شان تشکر کنند.

فهرست منابع

۱. آخوندی، محمود. (۱۳۸۸ش). **آیین دادرسی کیفری**. (ج. ۲، چ. ۱۱). تهران: سمت.
۲. آشوری، محمد. (۱۴۰۳ش). **آیین دادرسی کیفری**. (ج. ۲، چ. ۱۵). تهران: سمت.
۳. احمدپور، ابراهیم؛ پورقربانی، محمدرضا. (۱۳۹۸ش). بررسی مبانی و ماهیت حقوقی نهادهای حل اختلاف در حقوق داخلی. **قضاوت**. ۱۹ (۹۸)، ۱۲۵-۱۵۰. https://www.ghazavat.org/article_230540.html
۴. افکار، حمید. (۱۴۰۱ش). واکاوی حق اختلاف صلاحیت دادسرا در برابر دادگاه از منظر آغاز تحقیقات مقدماتی؛ پایانی بر اختلاف در رویه قضایی. **تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی**. ۵ (۱۷)، ۲۰۰-۲۰۱. <https://doi.org/10.22034/law.2023.1986220.1215>
۵. بیگلرلو، رضا. (۱۳۹۹ش). خانه‌های انصاف؛ نوسازی قضایی یا بازگشت به سنت‌های دادرسی. **تاریخ ایران**. ۱۳ (۱)، ۲۹-۵۰. <https://doi.org/10.52547/irhj.13.1.29>
۶. پورکریمی، مسلم؛ خادمی، ایمان. (۱۴۰۴ش). تأملی بر دادگاه صلح. (ج. ۱). تهران: جنگل.
۷. تسوجی زاد، یداله؛ اصفهانیان، داود؛ قره‌داغی، معصومه. (۱۴۰۰ش). نظام قضایی ایران در عصر قاجار و تحول آن در پرتو انقلاب مشروطه. **سیاست جهانی**. ۱۰ (۴)، ۲۳۹-۲۵۷. <https://doi.org/10.22124/wp.2022.22665.3053>
۸. تقی‌زاده، علی؛ رشیدی، امیرپویا. (۱۳۹۸ش). صلاحیت ذاتی دادگاه خانواده. **پژوهش حقوق خصوصی**. ۷ (۲۶)، ۱۱۳-۱۳۴. <https://doi.org/10.22054/jplr.2019.12461.1314>
۹. توکلی، محمدمهدی. (۱۴۰۳ش). پیشینه و چالش‌های محاکم صلح در آخرین تحولات قانون‌گذاری. **تحقیق و توسعه در حقوق خصوصی**. ۱ (۲)، ۴۷-۷۸. <https://doi.org/10.22034/jpl.2024.2039488.1108>
۱۰. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۷۷ش). **دانشنامه حقوقی**. (ج. ۴، چ. ۶). تهران: امیرکبیر.
۱۱. جوانمرد، بهروز. (۱۳۹۴ش). **بایسته‌های آیین دادرسی کیفری**. (ج. ۱). تهران: جاودانه.
۱۲. حاجی‌ده‌آبادی، احمد. (۱۳۹۵ش). **بایسته‌های تقنین: با نگاهی انتقادی به قانون مجازات اسلامی**. (ج. ۳). تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۳. حسن‌زاده، مهدی؛ فتحی، بدیع. (۱۳۹۹ش). توسعه صلاحیت نسبی ناشی از ارتباط دعاوی در ایران و فرانسه با نگاهی به رویه قضایی. **مجله حقوقی دادگستری**. ۸۴ (۱۰۹)، ۷۹-۹۹. <https://doi.org/10.22106/jlj.2020.105438.2654>
۱۴. حسنی معظم، یاسین. (۱۳۹۷ش). **آیین دادرسی کیفری، دعوی عمومی**. (ج. ۱). تهران: خرسندی.
۱۵. خالقی، علی. (۱۴۰۳ش). **آیین دادرسی کیفری**. (ج. ۲، چ. ۵۰). تهران: شهر دانش.
۱۶. خدابخشی، عبدالله. (۱۳۹۵ش). **جبران خسارت کارگران در نظام مسئولیت مدنی**. (ج. ۴). تهران: شرکت سهامی انتشار.

۱۷. رحمدل، منصور. (۱۳۸۵ش). جنبه عمومی قتل عمد. *مجله حقوقی دادگستری*، ۷۰ (۵۴)، ۷۹-۹۸. https://www.jlji.ir/issue_1902_7268.html
۱۸. رحیمی، احمد؛ فتحی، محمدجواد؛ و نظامی بلوچی، امیرحسین. (۱۴۰۳ش). نقدی بر ضرورت و سودمندی تأسیس دادگاه صلح. *دین و قانون*، ۱۲ (۴۶)، ۴۱-۶۴. <https://doi.org/10.225/qjrl.2024.318.1007>
۱۹. رحیمی، حبیب‌الله؛ محمودزاده، خسرو. (۱۴۰۴ش). مطالعه تطبیقی شرط «حین انجام کار کارگر» در مسئولیت مدنی کارفرما. *مجله حقوقی دادگستری*، ۸۹ (۱۲۹)، ۱-۳۱. <https://doi.org/10.22106/jaz.2025.2032278.5956>
۲۰. رستمی، هادی. (۱۴۰۰ش). گذشت‌پذیری جرائم در پرتو مبانی حقوق کیفری. *مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی*، ۵۱ (۲)، ۳۲۳-۳۴۳. <https://doi.org/10.22059/jqclcs.2022.328210.1706>
۲۱. رستمی، هادی. (۱۴۰۴ش). دادرسی کیفری منصفانه در پرتو نقش آفرینی مقام تعقیب (با نگاهی به اسناد بین‌المللی و حقوق غربی). *پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب*، ۱۲ (۱)، ۱۰۹-۱۳۴. <https://doi.org/10.22091/csiw.2024.11029.2567>
۲۲. رستمی، هادی. (۱۴۰۲ش). *آیین دادرسی کیفری*، (ج. ۳). تهران: میزان.
۲۳. زراعت، عباس. (۱۳۹۴ش). *آیین دادرسی کیفری*، (ج. ۳، ج. ۱). تهران: میزان.
۲۴. زراعت، عباس؛ قماش، سعید؛ و شیرزادی‌فر، فرشاد. (۱۴۰۱ش). چگونگی بازتعقیب متهم پس از صدور قرار منع تعقیب از سوی دادگاه. *پژوهش حقوق کیفری*، ۱۱ (۴۰)، ۲۲۱-۲۴۵. <https://doi.org/10.22054/jclr.2023.63378.2384>
۲۵. سبزواری‌نژاد، حجت؛ موحد، یدالله. (۱۴۰۳ش). شرح کاربردی رسیدگی در دادگاه صلح و اقدامات سازشی شورای حل اختلاف، (ج. ۲). تهران: انتشارات قوه قضائیه.
۲۶. سپهری، روح‌الله. (۱۳۹۴ش). عدول از صلاحیت محلی در آیین دادرسی کیفری ایران و فرانسه. *آموزه‌های حقوق کیفری*، شماره ۱۰، ص. ۱۹۵-۲۲۰. https://cld.razavi.ac.ir/issue_126-127.html
۲۷. شمس، عبدالله. (۱۳۸۷ش). *آیین دادرسی مدنی*، (ج. ۱، ج. ۲). تهران: دراک.
۲۸. شیخ‌الاسلامی، عباس؛ حاتمی‌نیا، حامد. (۱۴۰۴ش). امکان سنجی شراکت عمدی و غیرعمدی مرتکبین در یک جنایت: نقد آرای دادگاه کیفری یک استان خراسان رضوی و رأی شعبه دیوان عالی کشور. *نقد و تحلیل آرای قضایی*، ۴ (۷)، ۲۰۸-۲۵۲. <https://doi.org/10.22034/analy-sis.2025.2052916.1103>
۲۹. صادقی، هادی. (۱۴۰۳ش). *شرح قانون شورای حل اختلاف و دادگاه صلح*، (ج. ۱). تهران: کتاب طه.
۳۰. صبری، نورمحمد؛ شادمان‌فر، محمدرضا؛ و یوسف‌زاده، علی. (۱۴۰۱ش). جرایم کارفرمایی در قانون کار ایران. *دیدگاه‌های حقوق قضائی*، ۲۷ (۱۰۰)، ۱۸۷-۲۰۸. <https://doi.org/10.22034/jlvi.2023.703748>

۳۱. طهماسبی، جواد. (۱۴۰۳ش). **آیین دادرسی کیفری**، (ج. ۳، چ. ۴). تهران: میزان.
۳۲. طهماسبی، جواد. (۱۴۰۴ش). یادداشت بررسی صلاحیت‌های دادگاه‌های صلح. دسترس‌پذیر در: <https://www.mizanonline.ir/fa/news/4805987> آخرین بازدید: ۱۴۰۴/۰۷/۱۴
۳۳. عابدی، احمد رضا. (۱۳۹۹ش). **آیین دادرسی کیفری**، (ج. ۲). تهران: انتشارات قوه قضائیه.
۳۴. عراقی، سید عزت‌الله. (۱۳۸۵ش). **حقوق کار**، (ج. ۶). تهران: سمت.
۳۵. عزیزبانی، مجید. (۱۴۰۳ش). دادگاه صلح در کالبد مرجع بدوی اختصاصی. **دانش حقوق مدنی**، ۱۳(۲۶)، ۱۸۰-۱۶۳. <https://doi.org/10.30473/clk.2024.72681.3300>
۳۶. عینی، محسن. (۱۳۸۱ش). قلمرو حکومت قانون کیفری شکلی در زمان. **الهیات و حقوق**، شماره ۶، ص. ۷۹-۱۰۴. <http://noo.rs/Uz1TT>
۳۷. فتحی، محمد جواد؛ عباس زاده، محمد. (۱۴۰۲ش). قواعد صلاحیت نسبی دادگاه‌های کیفری در حقوق ایران و انگلستان. **مطالعات حقوق تطبیقی**، ۱۴(۱)، ۳۸۹-۴۱۰. <https://doi.org/10.22059/jcl.2022.334117.634282>
۳۸. فرهنگ، مجتبی؛ گرامی، حسین. (۱۴۰۲ش). فرایند رسیدگی به دعاوی در دادگاه‌های صلح در پرتو ظرفیت‌های حقوق موضوعه. **آراء**، ۶(۱۵)، ۷-۴۹. https://ara.adlesfahan.ir/is-sue_49506_50527.html
۳۹. قائدی، سعید. (۱۴۰۳ش). مبانی و اصول حاکم بر بازتعقیب متهم. **مجله حقوقی دادگستری**، ۸۸(۱۲۷)، ۱۳۷-۱۷۴. <https://doi.org/10.22106/jlj.2024.2016365.5548>
۴۰. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۶ش). **حقوق مدنی، الزام‌های خارج از قرارداد**، (ج. ۸). تهران: دانشگاه تهران.
۴۱. کافی، مصطفی. (۱۴۰۴ش). صلاحیت نسبی دادگاه صلح و آثار آن در رسیدگی به دعاوی در مراجع قضایی. **قضاوت**، ۲۵(۱۲۲)، ۱۷۷-۱۹۷. <https://doi.org/10.22034/judg.2025.2054889.1388>
۴۲. کاویار، حسین؛ امینی، مهدی. (۱۴۰۳ش). صلاحیت دادگاه صلح در قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۴۰۲. **دیدگاه‌های حقوق قضایی**، ۲۹(۱۰۶)، ۱۰۵-۱۳۴. <https://doi.org/10.22034/jlvi.2024.2020730.1125>
۴۳. گلدوست جویباری، رجب؛ اشرافی، محمود؛ و ناظریان، حسین. (۱۳۹۱ش). صلاحیت تخصصی یا اختصاصی محاکم کیفری در حقوق ایران. **تحقیقات حقوقی**، ۱۵(۵۸)، ۱۱۵-۱۴۹. https://lawresearch-magazine.sbu.ac.ir/issue_6977_6993.html
۴۴. گلدوست جویباری، رجب. (۱۳۸۸ش). **کلیات آیین دادرسی کیفری**، (ج. ۳). تهران: جنگل.
۴۵. متین‌دفتری، احمد. (۱۳۹۱ش). **آیین دادرسی مدنی و بازرگانی**، (ج. ۱، چ. ۴). تهران: مجد.
۴۶. مدنی، جلال‌الدین. (۱۳۸۰ش). **آیین دادرسی کیفری**، (ج. ۲). تهران: پایدار.
۴۷. منصورآبادی، عباس؛ فروغی، فضل‌الله. (۱۳۹۶ش). **آیین دادرسی کیفری**، ۸(ج. ۲). تهران: میزان.

۴۸. موحدیان، غلامرضا. (۱۳۸۹ش). حقوق کار، (ج. ۴). تهران: فکرسازان.
۴۹. ناجی زواره، مرتضی. (۱۳۹۴ش). آشنایی با آیین دادرسی کیفری، (ج. ۲، ۱). تهران: خرسندی.
۵۰. هرمزی، خیراله. (۱۳۹۲ش). توسعه صلاحیت یا صلاحیت تبعی. پژوهش حقوق خصوصی، ۲(۵)، ۱۶۱-۱۹۳. https://jplr.atu.ac.ir/issue_63_157.html
۵۱. یوسفی، ایمان. (۱۳۹۴ش). آیین دادرسی کیفری، (ج. ۲، ۱). تهران: میزان.

Resources

Books:

1. Stéphanie Gaston, Georges Levasseur and Bernard Bullock, translated by Hassan Dadban (1998), *Criminal Procedure, Volume 1*, translated by Hassan Dadban, Allameh Tabatabaie University Press, First Edition, 1998 [in Persian]
2. Akhundi, Mahmoud, *Criminal Procedure, Volume 2*, Samt Publications, Eleventh Edition, 1999 [in Persian]
3. Ashouri, Mohammad, *Criminal Procedure, Volume 2*, Samt Publications, Fifteenth Edition, 1994 [in Persian]
4. Pourkarimi, *Muslim and Khademi, Iman, Reflection on the Peace Court*, Jangal Publications, First Edition, 1995 [in Persian]
5. Jafari Langroodi, Mohammad Jafar, *Legal Encyclopedia, Volume 4*, Amir Kabir Publications, Sixth Edition, 1998 [in Persian]
6. Javanmard, Behrouz, *The Essentials of Criminal Procedure*, Javedaneh Publications, First Edition, 1995 [in Persian]
7. Haji Dehabadi, Ahmad, *The Necessities of Legislation: With a Critical Look at the Islamic Penal Code*, Islamic Culture and Thought Research Institute Publishing Organization, Third Edition, 2016 [in Persian]
8. Hassani Moazzam, Yasin, *Criminal Procedure Code*, Public Lawsuit, Khorsandi Publications, First Edition, 2018 [in Persian]
9. Khaleghi, Ali, *Criminal Procedure, Volume Two*, Shahraneh Publications, Fiftieth Edition, 2014 [in Persian]
10. Khodabakhshi, Abdullah, *Compensation for Workers' Damages in the Civil Liability System*, Sahami Publications, Fourth Edition, 2016 [in Persian]
11. Rostami, Hadi, *Criminal Procedure Code*, Mizan Publications, Third Edition, 2013
- 12- Zeraat, Abbas, *Criminal Procedure Code, Volume Three*, Mizan Publications, First Edition, 2015 [in Persian]
12. Sabzevari Nejad, Hojjat and Movahed, Yadolah, *Practical Description of Proceedings in the Court of Peace and Conciliation Measures of the Dispute Resolution Council*, Judiciary Publications, Second Edition, 1403 [in Persian]
13. Shams, Abdullah, *Civil Procedure Code*, Volume 1, Drak Publications, 20th Edition, 2008 [in Persian]

14. Sadeghi, Hadi, *Explanation of the Law of the Dispute Resolution Council and the Peace Court*, Taha Book Publications, First Edition, 1403 [in Persian]
15. Tahmasebi, Javad, *Criminal Procedure Code*, Volume 3, Mizan Publications, Fourth Edition, 2003 [in Persian]
16. Abedi, Ahmad Reza, *Criminal Procedure Code*, Judiciary Publications, Second Edition, 2010 [in Persian]
17. Iraqi, Seyyed Ezzatollah, *Labor Law*, Samt Publications, Sixth Edition, 2006 [in Persian]
18. Katouzian, Naser, *Civil Law, Non-Contractual Obligations*, Tehran University Publications, Eighth Edition, 2007 [in Persian]
19. Goldoust Jouybari, Rajab, *Generalities of Criminal Procedure Code*, Jangal Publications, Third Edition, 2009 [in Persian]
20. Matin Daftari, Ahmad, *Civil Procedure Code and Commerce*, Volume 1, Majd Publications, Fourth Edition, 2012 [in Persian]
21. Madani, Jalaluddin, *Criminal Procedure*, Paydar Publications, Second Edition, 2001 [in Persian]
22. Mansourabadi, Abbas and Foroughi, Fadlallah, *Criminal Procedure Code 1*, Mizan Publications, Second Edition, 2017 [in Persian]
23. Movahedian, Gholamreza, *Labor Law*, Fekersazan Publications, Fourth Edition, 2010 [in Persian]
24. Naji Zavareh, Morteza, *Introduction to Criminal Procedure Code*, Volume 2, Khorsandi Publications, First Edition, 2015 [in Persian]
25. Hadi, Sadeghi, *Explanation of the Law of the Dispute Resolution Council and the Peace Court*, Ketab Taha Publications, First Edition, 2014 [in Persian]
26. Yousefi, Iman and Yousefi Saeed, *Criminal Procedure Code 1 and 2*, Mizan Publications, Third Edition, 2015 [in Persian]

Articles:

27. Ahmadpour, Ebrahim and Pourghorbani, Mohammadreza (2019), Studying the Fundamentals and Legal Nature of Dispute Resolution Institutions in Domestic Law, *Ghazavat Quarterly*, Volume 19, pp. 125-150, https://www.ghazavat.org/article_230540.html [in Persian]

28. Afkar, Hamid (2018) "Analysis of the Right to Dispute between the Prosecutor's Office and the Court from the Perspective of Initiating Preliminary Investigations; An End to Disputes in Judicial Procedure", *Quarterly Journal of Research and Development in Comparative Law*, Volume 5, Issue 17, pp. 1-200, <https://doi.org/10.22034/law.2023.1986220.1215> [in Persian]
29. Bigdalo, Reza (2019) "Houses of Justice; Judicial modernization or return to the traditions of the trial", *Two Quarterly Journals of Iranian History*, Volume 13, Issue 1, pp. 29-50, <https://doi.org/10.52547/irhj.13.1.29> [in Persian]
30. Tsojizad, Yadoleh, Isfahanian, Davud and Qaredaghi, Masoumeh (1400) "Iran's Judicial System in the Qajar Era and Its Development in the Light of the Constitutional Revolution", *Quarterly Journal of World Politics*, Volume 10, Issue 4, pp. 239-257, <https://doi.org/10.22124/wp.2022.22665.3053> [in Persian]
31. Taghizadeh, Ali and Rashidi Amirpoya (1398) "Inherent Jurisdiction of the Family Court", *Quarterly Journal of Private Law Research*, Volume 7, Issue 26, pp. 113-134, <https://doi.org/10.22054/jplr.2019.12461.1314> [in Persian]
32. Tavakoli, Mohammad Mehdi (1403) "Background and Challenges of Peace Courts in the Latest Legislative Developments", *Bi-Quarterly Journal of Research and Development in Private Law*, Volume 1, Issue 2, pp. 47-78, <https://doi.org/10.22034/jpl.2024.2039488.1108> [in Persian]
33. Hassanzadeh, Mehdi and Fathi, Badie (2019) "Development of Relative Jurisdiction Resulting from the Connection of Claims in Iran and France with a Look at Judicial Procedure", *Justice Legal Journal*, Volume 84, Issue 109, pp. 79-99, <https://doi.org/10.22106/jlj.2020.105438.2654> [in Persian]
34. Rahmdel, Mansour (2006) "Public Aspects Intentional Murder", *Justice Law Journal*, Volume 70, Issue 54, pp. 79-98, https://www.jlj.ir/issue_1902_7268.html [in Persian]
35. Rahimi Ahmad, Fathi Mohammad Javad and Nezami Balochi Amir Hossein (1403) "Criticism on the Necessity and Benefit of Establishing a Peace Court", *Religion and Law Quarterly*, Volume 12, Issue 46, pp. 41-64, <https://doi.org/10.225/qjrl.2024.318.1007> [in Persian]
36. Rahimi, Habibollah and Mahmoudzadeh, Khosrow (1404) "A Comparative Study of the Condition "While the Worker is Performing Work" in the Civil Liability of the Employer",

- Justice Law Journal*, Volume 89, Issue 129, pp. 1-31, <https://doi.org/10.22106/jlj.2025.2032278.5956> [in Persian]
37. Rostami, Hadi (1400), "Forgivability of Crimes in the Light of the Fundamentals of Criminal Law", *Quarterly Journal of Criminal Law and Criminology Studies*, Volume 51, Issue 2, pp. 323-343, <https://doi.org/10.22059/jqclcs.2022.328210.1706> [in Persian]
38. Rostami, Hadi (1404) "Fair Criminal Trial in the Light of the Role of the Prosecution Authority (With a Look at International Documents and Western Law)", *Quarterly Journal of Comparative Research on Islamic and Western Law*, Volume 12, Issue 1, pp. 109-134, <https://doi.org/10.22091/csiw.2024.11029.2567> [in Persian]
39. Zoraat Abbas, Qamshi Saeed Qamshi and Shirzadi Far Farshad (1401), "How to Re-Prosecute the Accused After the Court Has Issued a Prosecution Order", *Quarterly Journal of Criminal Law Research*, Volume 11, Issue 40, pp. 221-245, <https://doi.org/10.22054/jclr.2023.63378.2384> [in Persian]
40. Sepehri, Ruhollah (2015) "Lack of local jurisdiction in Iranian and French criminal procedure", *Criminal Law Doctrines*, Issue 10, pp. 195-220, https://cld.razavi.ac.ir/issue_126_127.html [in Persian]
41. Sheikh-al-Islami, Abbas and Hataminia, Hamed (2015) "Possibility of intentional and unintentional participation of perpetrators in a crime; Criticism of the Criminal Court of a Khorasan Razavi Province and the Supreme Court Branch's Decision", *Journal of Criticism and Analysis of Judicial Decisions*, Volume 4, Issue 7, pp. 208-252, <https://doi.org/10.22034/analysis.2025.2052916.1103> [in Persian]
42. Sabri, Noor Mohammad, Shadmanfar, Mohammad Reza and Yousefzadeh, Ali (1401) "Employer Crimes in Iranian Labor Law", *Quarterly Journal of Judicial Law Perspectives*, Volume 27, Issue 100, pp. 187-208, <https://doi.org/10.22034/jlvi.2023.703748> [in Persian]
43. Tahmasebi, Javad, *Note on Reviewing the Jurisdictions of Peace Courts*, available at: <https://www.mizanonline.ir/fa/news/4805987> Last viewed: 1404/07/14 [in Persian]
44. Aziziani, Majid (1403) "The Court of Peace in the Form of a Special Primary Authority", *Scientific Journal of Civil Law Knowledge*, Volume 13, Issue 26, pp. 163-180, <https://doi.org/10.30473/clk.2024.72681.3300> [in Persian]
45. Aini, Mohsen (1381), "The Territory of Formal Criminal Law Governance in Time", *Journal of Theology and Law*, Issue 6, pp. 79-104, <http://noo.rs/Uz1TT> [in Persian]

46. Fathi, Mohammad Javad and Abbaszadeh, Mohammad (1402) "Rules of Relative Jurisdiction of Criminal Courts in Iranian and English Law", *Journal of Comparative Law Studies*, Volume 14, Issue 1, pp. 389-410, <https://doi.org/10.22059/jcl.2022.334117.634282> [in Persian]
47. Farahmand, Mojtaba and Gerami, Hossein (1402), "The Process of Handling Claims in Magistrates' Courts in the Light of the Capacities of the Subject Laws", *Quarterly Scientific Journal Ara*, Volume 6, Issue 15, pp. 7-49, https://ara.adlesfahan.ir/issue_49506_50527.html [in Persian]
48. Ghaedi, Saeed (1403), "Fundamentals and Principles Governing the Re-Prosecution of the Accused", *Legal Journal of Justice*, Volume 88, Issue 127, pp. 137-174, <https://doi.org/10.22106/llj.2024.2016365.5548> [in Persian]
49. Kafi, Mustafa (1404) "The Relative Jurisdiction of Magistrates' Courts and Its Effects in Handling Claims in Judicial Authorities", *Quarterly Judg.*, Volume 25, Issue 122, pp. 177-197, <https://doi.org/10.22034/judg.2025.2054889.1388> [in Persian]
50. Kaviar, Hossein and Amini Mehdi (1403) "The Jurisdiction of the Court of Peace in the Law of Dispute Resolution Councils Approved in 1402", *Quarterly Journal of Judicial Law Perspectives*, Volume 29, Issue 106, pp. 105-134, <https://doi.org/10.22034/jlvi.2024.2020730.1125> [in Persian]
51. Goldoust Jouybari Rajab, Ashrafi Mahmoud and Nazerian Hossein (1391) "The Specialized or Exclusive Jurisdiction of Criminal Courts in Iranian Law", *Journal of Legal Research*, Volume 15, Issue 58, pp. 115-149, https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/issue_6977_6993.html [in Persian]
52. Hormozi, Khairollah (2013) "Development of Jurisdiction or Subsidiary Jurisdiction", *Quarterly Journal of Private Law Research*, Volume 2, Issue 5, pp. 161-193, https://jplr.atu.ac.ir/issue_63_157.html [in Persian]

The Application of Restorative Justice Practices in Cases of Intentional Homicide Committed by Juveniles: Challenges and Strategies

Romina Doranipoor¹ | Mohammad Farajiha²

1. Corresponding author, Master of Arts, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, University, Tehran, Iran. Email: Romina.Doranipoor@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, University of Tarbiat Modares, Tehran, Iran. Email: farajihay@modares.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 13 January 2026

Revised: 5 March 2026

Accepted: 6 April 2026

Available Online: 26 April 2026

Keywords

Restorative Justice
Intentional Homicide
Juvenile Offender
Participation of Victims'
Families Juvenile Criminal
Justice Proceedings
Juvenile-Centered
Criminal Policy

Abstract

Restorative justice, as an innovative approach in criminal policy, particularly in the context of juvenile justice, aims to repair the harm caused by crime and facilitate the social reintegration of offenders. However, its application in serious crimes, especially murder committed by juveniles, faces significant challenges. This study aims to identify and analyze the obstacles to implementing restorative justice in juvenile homicide cases and to propose solutions tailored to the specific characteristics of this age group. The research adopts a qualitative methodology, based on bibliometric resource analysis, a review of ten relevant cases, and deep interviews with ten judges and practicing attorneys. Findings indicate that the lack of parental guidance during the restorative process, cognitive developmental limitations, difficulties in accepting criminal responsibility by juvenile offenders, and the tension between supporting the juvenile and addressing the demands of victims' families are major juvenile-centered challenges in applying restorative justice in such cases. The study concludes that successful implementation of restorative justice in juvenile homicide requires the design of mechanisms for guided parental involvement, integration of supportive and restorative considerations within judicial procedures, and the development of specialized guidelines for this context.

Cite this article: Doranipoor, R.; Farajiha, M. (2025). The Application of Restorative Justice Practices in Cases of Intentional Homicide Committed by Juveniles: Challenges and Strategies. *Criminal Law Doctrines*, 22(30). 257-296.
<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7646.2198>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

Recent developments in criminal policy indicate a gradual shift from purely punitive approaches toward models focused on harm repair, restoration of social relationships, and active stakeholder participation in the justice process. Within this framework, restorative justice—by redefining crime as harm inflicted upon the victim, the offender, and society—seeks to provide an effective response through dialogue, reparation, and conscious accountability. This approach is particularly significant in juvenile criminal justice, as young offenders, due to their developmental and emotional characteristics, require responses distinct from those applied to adults.

Despite the existing legal capacities within the Iranian legal system—especially its emphasis on the best interests of the child—the implementation of restorative justice in serious crimes, particularly intentional homicide committed by juveniles, faces notable challenges. This study aims to examine these obstacles and assess the extent to which they are juvenile-centered.

The primary objective of this research is to analyze the challenges associated with implementing restorative justice in such cases and to propose appropriate solutions. The main hypothesis is that neglecting the developmental and social characteristics of juveniles leads to the inefficiency of restorative justice and may even intensify conflicts between offenders and victims.

A review of the literature reveals that domestic studies have largely focused on general aspects of restorative justice or its application in minor offenses, with limited attention to serious crimes such as juvenile homicide. In contrast, international scholarship emphasizes the necessity of designing specialized mechanisms for applying restorative justice in violent crimes.

This study adopts a qualitative and analytical approach, drawing on document analysis, case reviews, and in-depth interviews with judges and attorneys to identify key challenges and propose practical solutions. Ultimately, it seeks to present an analytical framework aligned with the legal and social context of Iran.

Method

This study is applied in purpose and descriptive–analytical in nature, employing a qualitative approach. The selection of this method is based on the need for an in-depth understanding of the challenges associated with implementing restorative justice in cases of intentional homicide committed by juveniles, as well as the practical experiences of criminal justice actors.

The scope of the study includes the examination of 10 juvenile homicide cases and interviews with 10 judges and attorneys experienced in handling serious criminal of-

fenses. Samples were selected purposively and continued until theoretical saturation was achieved.

Data were collected from two main sources: library-based materials (including laws and academic articles) and field data (semi-structured interviews and case analysis). This approach aimed to identify real challenges in judicial processes and the implementation of restorative justice.

The main axes of analysis include the role of parents, the extent of juveniles' acceptance of responsibility, and the balance between supporting juvenile offenders and addressing victims' families' demands. These themes were derived inductively from the data.

The research process involved data collection, coding, concept extraction, categorization, and final analysis. Ethical considerations, including confidentiality and informed consent, were fully observed.

Results

The findings of this study are based on the analysis of both library sources and field data, including 10 judicial cases and 10 semi-structured interviews with judges and attorneys. The field data played a central role in identifying the practical challenges of implementing restorative justice in cases of intentional homicide committed by juveniles.

The results indicate three main challenges in this area: inappropriate parental involvement, juveniles' cognitive limitations in genuinely accepting responsibility, and an imbalance between supporting juvenile offenders and responding to victims' demands.

Regarding parental involvement, in many cases a defensive or denial-based approach weakened the process of accountability and intensified tensions with victims' families. In terms of cognitive limitations, juveniles generally lacked a deep understanding of the consequences of their actions, and their acceptance of responsibility was often superficial or merely formal.

However, in a limited number of cases where supportive or counseling interventions were provided prior to restorative sessions, a relative acceptance of responsibility and more meaningful participation were observed, suggesting the potential for improving the effectiveness of this approach.

The findings also show that excessive emphasis on supporting juveniles was sometimes perceived by victims' families as bias, whereas efforts to balance these two considerations contributed to reducing tensions.

Overall, the results highlight that the challenges of implementing restorative justice in such cases are predominantly juvenile-centered, and without designing mechanisms tailored to the specific characteristics of this group, achieving the objectives of this approach remains difficult.

Conclusions

The findings of this study indicate that the application of restorative justice in cases of intentional homicide committed by juveniles constitutes a complex issue in criminal

policy, situated at the intersection of supporting juvenile offenders and responding to victims' demands. Inefficiency in this area may lead to diminished public trust and hinder the social reintegration of juveniles.

The results suggest that existing challenges stem from tensions between traditional punitive approaches and modern restorative models, reflecting an incomplete transition toward restorative justice. The study also confirms its main hypothesis: neglecting the developmental and familial characteristics of juveniles significantly contributes to the ineffectiveness of this approach. However, where appropriate interventions are implemented, the partial realization of restorative justice goals is achievable.

From a theoretical perspective, the study emphasizes the need to reconceptualize responsibility as a gradual process aligned with juveniles' developmental stages and highlights the importance of a juvenile-centered criminal policy. Practically, it underscores the necessity of designing mechanisms to manage parental involvement, strengthen juveniles' sense of responsibility, and balance the rights of offenders and victims.

At the same time, issues such as assessing juveniles' cognitive readiness, defining the limits of parental intervention, and ensuring safe victim participation require further examination. Ultimately, the successful implementation of restorative justice in such cases depends on the development of specialized, juvenile-centered mechanisms tailored to the sensitivities of victims.

Author Contributions

The first author contributed 50% to the study, including source identification and data extraction, while the second author contributed 50%, primarily focusing on data analysis. All authors equally participated in the conceptualization of the article and the preparation of the initial draft as well as its subsequent revised and edited versions.

Date Availability Statement:

The data used in this study consist of judicial documents and case files, as well as interviews conducted with judges and attorneys. Due to the sensitive and confidential nature of these data and the need to protect individuals' privacy, public access to the raw data is not available. However, processed data and non-identifiable information related to the research findings may be provided by the corresponding author upon reasonable request, in accordance with ethical and legal considerations.

Ethical Considerations

The authors have avoided any form of data fabrication, falsification, plagiarism, or other research misconduct in this article.

Funding

This research received no specific grant from funding agencies in the public, commercial, or non-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflicts of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the Writing Process:

In the preparation of this article, artificial intelligence–based tools were used solely to assist with summarization, language editing, translation, and identifying relevant sources. It should be noted that the scientific analysis, data interpretation, conclusions, and the core content of the research were entirely conducted by the authors, who bear full responsibility for the accuracy and originality of the work.

کاربست رویه‌های عدالت ترمیمی در قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان؛ چالش‌ها و راهبردها

رومینا درانی پور^۱ | محمد فرجیها^۲

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، گروه حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق،

دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: Romina.Doranipoor@gmail.com

۲. دانشیار، گروه حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: farajihay@modares.ac.ir

چکیده

عدالت ترمیمی به عنوان رویکردی نوین در سیاست جنایی، به‌ویژه در حوزه عدالت کیفری نوجوانان، با هدف ترمیم آسیب‌های ناشی از جرم و بازپذیری اجتماعی بزهکاران مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، اجرای این رویکرد در جرائم شدید، به‌ویژه قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان، با چالش‌های جدی مواجه است. هدف پژوهش حاضر، شناسایی و تحلیل چالش‌های اجرای عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان و ارائه راهکارهایی متناسب با ویژگی‌های خاص این گروه سنی است. روش پژوهش کیفی و مبتنی بر تحلیل اسناد و منابع کتابخانه‌ای، بررسی ۱۰ پرونده مرتبط با موضوع تحقیق و انجام مصاحبه عمیق با ۱۰ نفر از قضات و وکلای دادگستری است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که عدم مدیریت رفتار والدین نوجوان بزهکار در فرایند ترمیمی، نارسایی رشد شناختی و دشواری پذیرش مسئولیت کیفری توسط نوجوان بزهکار و تعارض میان حمایت از نوجوان بزهکار و پاسخ‌گویی به مطالبات اولیای دم، از مهم‌ترین چالش‌های نوجوان محور در اجرای عدالت ترمیمی در این دسته از جرائم محسوب می‌شوند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که اجرای موفق عدالت ترمیمی در قتل‌های ارتكابی توسط نوجوانان مستلزم طراحی سازوکارهای ویژه مشارکت هدایت‌شده والدین، تلفیق ملاحظات حمایتی و ترمیمی در فرایند دادرسی و تدوین دستورالعمل‌های ویژه در این خصوص است.

این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان «کاربست رویه‌های عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد توسط نوجوانان» است که با راهنمایی نویسنده دوم نگارش یافته است.

استناد: درانی پور، رومینا؛ فرجیها، محمد. (۱۴۰۴). کاربرد رویه‌های عدالت ترمیمی در قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان؛ چالش‌ها و راهبردها. آموزه‌های حقوق کیفری، ۲۲(۳۰)، ۲۸۷-۲۹۶.

<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7646.2198>

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۰

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۹/۲۴

کلیدواژه‌ها

عدالت ترمیمی، قتل عمد، نوجوانان بزهکار، مشارکت اولیای دم، دادرسی کیفری نوجوانان، سیاست جنایی نوجوان محور.

مقدمه

تحولات سیاست جنایی در دهه‌های اخیر نشان‌دهنده فاصله گرفتن تدریجی از الگوی صرفاً تنبیهی و حرکت به سوی رویکردهایی است که بر ترمیم آسیب، بازسازی روابط اجتماعی و مشارکت فعال کنشگران در فرایند عدالت تأکید دارند. در این میان، عدالت ترمیمی به عنوان یکی از مهم‌ترین رویکردهای نوین، تلاش می‌کند جرم را نه صرفاً نقض قانون، بلکه آسیبی چندبعدی به بزه‌دیده، بزه‌کار و جامعه تلقی کند و پاسخ به آن را از مسیر گفت‌وگو، جبران خسارت و مسئولیت‌پذیری آگاهانه سامان دهد (Zehr, 2015, pp. 19-23). ایوان دندوراند نیز عدالت ترمیمی را مجموعه‌ای از فرایندها و برنامه‌ها می‌داند که با محوریت نیازهای بزه‌دیده و ظرفیت‌های بزه‌کار، به دنبال ترمیم پیامدهای مادی و معنوی جرم است (UNODC, 2020, pp. 1-3).

کاربست عدالت ترمیمی در حوزه عدالت کیفری نوجوانان از اهمیت مضاعفی برخوردار است، زیرا نوجوانان به عنوان افرادی در حال گذار از کودکی به بزرگسالی، از نظر رشد شناختی، هیجانی و اجتماعی در موقعیتی متفاوت از بزرگسالان قرار دارند. مطالعات جرم‌شناختی نشان می‌دهد که تصمیم‌گیری نوجوانان غالباً تحت تأثیر هیجان، فشار همسالان و نارسایی در پیش‌بینی پیامدهای رفتار قرار دارد (Elrod & Ryder, 2018, pp. 49-54). از این رو، واکنش کیفری نسبت به نوجوانان، به‌ویژه در جرائم خشونت‌آمیز، باید به‌گونه‌ای طراحی شود که ضمن پاسخ‌گویی به آسیب واردشده، امکان اصلاح، بازپذیری اجتماعی و پیشگیری از تکرار جرم را فراهم آورد.

در نظام حقوقی ایران نیز توجه به رویکردهای حمایتی و اصلاحی در قبال اطفال و نوجوانان در قوانین اخیر مشهود است. قانون حمایت از اطفال و نوجوانان و نیز مقررات آیین دادرسی کیفری، بر ضرورت رعایت مصلحت عالیۀ کودک، مشارکت والدین و اتخاذ تدابیر متناسب با وضعیت سنی و شخصیتی نوجوان تأکید دارند. این جهت‌گیری تقنینی زمینه‌ای مناسب برای بهره‌گیری از عدالت ترمیمی فراهم می‌سازد، هرچند تحقق عملی آن با چالش‌هایی جدی روبه‌روست.

اهمیت پرداختن به عدالت ترمیمی در قتل‌های ارتكابی توسط نوجوانان زمانی آشکارتر می‌شود که به دلایل ارتكاب این جرم توجه شود. پژوهش‌های داخلی نشان داده‌اند که قتل عمد توسط نوجوانان غالباً در پی مجموعه‌ای از عوامل ساختاری و فردی رخ می‌دهد. تجربیات

نامطلوب دوران کودکی، از جمله خشونت خانوادگی، غفلت والدین و فقدان دلبستگی ایمن، نقش معناداری در ارتكاب بزه قتل عمد توسط نوجوانان دارد (وحدت طاهر و همکاران، ۱۴۰۴، ص. ۱۵). بنابراین می‌توان بر پیوند میان تروماهای دوران کودکی و بروز رفتارهای خشونت‌آمیز شدید در نوجوانی تأکید کرد.

در ادبیات داخلی، برخی پژوهش‌ها با رویکرد پیشگیرانه، به بررسی نقش نهادهای اجتماعی در مدیریت تعارضات نوجوانان پرداخته‌اند. برای مثال، رضوانی و کردعلیوند (۱۳۹۷) در مطالعه تطبیقی خود نشان داده‌اند که کاربرد آموزه‌های عدالت ترمیمی در محیط مدرسه می‌تواند در کاهش تعارضات شدید و جلوگیری از بروز رفتارهای خشونت‌آمیز مؤثر باشد. این یافته‌ها نشان می‌دهد که عدالت ترمیمی صرفاً یک ابزار پسینی نیست، بلکه می‌تواند در مدیریت تعارضات عمیق نوجوانان نیز نقش‌آفرین باشد.

از دیدگاه نظری، عدالت ترمیمی در ایران با ظرفیت‌های بومی نیز پیوند خورده است. با تحلیل بسترهای اجتماعی و حقوقی عدالت ترمیمی در ایران، بر این نکته تأکید می‌شود که این رویکرد با مفاهیمی چون مصالحه، گذشت و ترمیم روابط اجتماعی در فرهنگ حقوقی ایران هم‌خوانی دارد. همچنین مفهوم اصلاح ذات‌البین به عنوان یک نهاد فقهی - حقوقی، می‌تواند پشتوانه نظری مهمی برای توسعه عدالت ترمیمی در نظام حقوقی ایران باشد (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۵، ص. ۸۰۸).

با وجود این ظرفیت‌ها، اجرای عدالت ترمیمی در دادرسی نوجوانان، به‌ویژه در جرائم شدید، با موانع جدی مواجه است. محدودیت‌های قانونی، ضعف ساختارهای اجرایی و فقدان نهادهای تخصصی، از چالش‌های اصلی اجرای برنامه‌های عدالت ترمیمی در دادرسی اطفال و نوجوانان در ایران است (رحیمی‌نژاد؛ کاوسی خسرقی، ۱۳۹۶). همچنین بررسی دادرسی ترمیمی اطفال معارض با قانون، به تعارض میان منطق حمایتی عدالت ترمیمی و رویکرد کیفری سنتی اشاره دارد (صفی‌نجاج و همکاران، ۱۴۰۱).

با این حال، بخش عمده پژوهش‌های داخلی یادشده رویکردی کلی دارند و به‌طور خاص به جرائم شدید، به‌ویژه قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان، نپرداخته‌اند. این در حالی است که ادبیات خارجی نشان می‌دهد اجرای عدالت ترمیمی در جرائم شدید نوجوانان، مستلزم طراحی سازوکارهای ویژه و توجه به حساسیت‌های بزه‌دیدگان است (Aertsen et al., 2006, p. 245).

بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که اجرای عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان با چه چالش‌هایی مواجه است و این چالش‌ها تا چه اندازه ماهیتی نوجوان‌محور دارند. فرضیه پژوهش بر این مبنا استوار است که بدون توجه به ویژگی‌های رشدی، خانوادگی و اجتماعی نوجوانان، اجرای عدالت ترمیمی در این دسته از جرائم نه تنها با ناکامی مواجه می‌شود، بلکه می‌تواند به تعمیق تعارضات موجود منجر گردد. هدف پژوهش حاضر، شناسایی و تحلیل چالش‌های خاص اجرای عدالت ترمیمی در قتل‌های ارتكابی توسط نوجوانان و ارائه راهکارهایی متناسب با این چالش‌هاست. پژوهش حاضر از حیث هدف، کاربردی و از نظر ماهیت، توصیفی-تحلیلی که با بهره‌گیری از روش کیفی انجام شده است. داده‌های پژوهش از دو منبع اصلی گردآوری شده‌اند: نخست، داده‌های کتابخانه‌ای شامل مطالعه و تحلیل قوانین و مقررات مرتبط با عدالت کیفری نوجوانان، آیین دادرسی کیفری و قانون حمایت از اطفال و نوجوانان؛ دوم، داده‌های میدانی که از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته و بررسی پرونده‌های قضایی به دست آمده است. در بخش مصاحبه، با ۱۰ نفر از قضات دادگاه‌های کیفری یک استان‌های خراسان رضوی و تهران، به دلیل تجربه حرفه‌ای بالا و مواجهه مکرر با پرونده‌های کیفری سنگین و مرتبط با موضوع پژوهش، مصاحبه انجام شد. هم‌زمان، ۱۰ پرونده قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان که طی سال‌های ۱۳۸۳ تا ۱۳۹۹ در مراجع قضایی رسیدگی شده بود، به صورت هدفمند و متناسب با موضوع و ضرورت پژوهش انتخاب و بررسی گردید. فرایند گردآوری داده‌ها تا مرحله‌ای ادامه یافت که تکرار الگوها، مفاهیم و چالش‌های استخراج شده در داده‌ها مشاهده شد و استمرار گردآوری داده‌های جدید، به غنای تحلیلی قابل توجهی فراتر از یافته‌های پیشین منجر نگردید. تحلیل داده‌ها به صورت کیفی و با رویکرد استقرایی انجام شد و نتایج در چارچوب اهداف پژوهش و با تمرکز بر چالش‌ها و راهکارهای اجرای عدالت ترمیمی در قتل عمد نوجوانان تبیین گردیده است.

این پژوهش نشان می‌دهد که چالش‌های اجرای عدالت ترمیمی در قتل‌های ارتكابی توسط نوجوانان، ماهیتی متمایز از جرائم بزرگسالان دارد و تنها با طراحی سیاست‌های نوجوان‌محور و تلفیق ملاحظات حمایتی و ترمیمی می‌توان به تحقق اهداف این رویکرد امید داشت. پژوهش حاضر در دو بخش اصلی سامان یافته است. در بخش نخست، با تکیه بر یافته‌های

حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای و داده‌های میدانی (پرونده‌های قتل عمد و مصاحبه)، چالش‌های اجرای عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان مورد شناسایی و تحلیل قرار گرفته است. در این بخش، چالش‌هایی نظیر مشارکت ناسنجیده و غیرترمیمی والدین نوجوان بزهکار و پیامدهای آن در فرایند ترمیمی، نارسایی‌های شناختی نوجوان بزهکار در فرایند مسئولیت‌پذیری و عدم تعادل میان پاسخ‌گویی به مطالبات اولیای دم با شرمندسازی بازپذیرنده نوجوان بزهکار به عنوان مهم‌ترین موانع تحقق عدالت ترمیمی در این حوزه بررسی شده‌اند. در بخش دوم پژوهش، متناسب با هر یک از چالش‌های شناسایی شده، راهبردهای مشخص و هدفمند ارائه گردیده است، از جمله ارتقای مشارکت‌های ترمیمی والدین در فرایندهای میانجی‌گری، ارائه مشاوره و آماده‌سازی اطفال بزهکار برای مسئولیت‌پذیری و ایجاد توازن میان ملاحظات ناظر بر شرمندسازی بازپذیرنده و مسئولیت‌پذیری در برابر اولیای دم. این راهبردها با هدف ارتقای کارآمدی عدالت ترمیمی در جرائم شدید نوجوانان و جلوگیری از انحراف فرایند ترمیمی تدوین شده‌اند.

۱. چالش‌های پیش‌روی کاربست رویه‌های عدالت ترمیمی

اجرای عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان، به دلیل ماهیت شدید جرم و ویژگی‌های خاص رشدی و اجتماعی مرتکبان، با چالش‌هایی مواجه است که آن را از سایر جرائم و حتی از قتل عمد بزرگسالان متمایز می‌سازد. نوجوانان به عنوان افرادی در حال گذار از کودکی به بزرگسالی، از نظر رشد شناختی، هیجانی و اجتماعی هنوز به بلوغ کامل نرسیده‌اند و همین امر بر نحوه درک آنان از مسئولیت کیفری، مشارکت در فرایندهای ترمیمی و تعامل با بزه‌دیدگان تأثیر مستقیم می‌گذارد. افزون بر این، حضور پررنگ خانواده و وابستگی عاطفی و حقوقی نوجوان به والدین، ساختار فرایند ترمیمی را به طور جدی تحت تأثیر قرار می‌دهد و امکان تحقق اهدافی چون مسئولیت‌پذیری، گفت‌وگوی مستقیم و ترمیم آسیب را با دشواری روبه‌رو می‌سازد.

از سوی دیگر، در جرائمی مانند قتل عمد که با رنج عمیق روانی و مطالبات شدید اولیای دم همراه است، اجرای عدالت ترمیمی با تعارضات مضاعفی مواجه می‌شود؛ تعارضی میان ضرورت حمایت از نوجوان بزهکار و الزام به پاسخ‌گویی منصفانه به بزه‌دیدگان. بر همین اساس، چالش‌های عدالت ترمیمی در این حوزه صرفاً جنبه اجرایی یا تقنینی ندارند، بلکه

ریشه در ویژگی‌های خاص نوجوانان و حساسیت بالای جرم دارند. در این بخش، ابتدا چالش ناشی از وابستگی عاطفی نوجوانان به والدین و مشارکت ناسنجیده آنان در فرایند ترمیمی بررسی می‌شود، سپس نارسایی‌های شناختی نوجوانان و دشواری پذیرش واقعی مسئولیت کیفری مورد تحلیل قرار می‌گیرد و در نهایت، تعارض میان حمایت از نوجوان بزهکار و پاسخ‌گویی به مطالبات اولیای دم به عنوان سومین چالش اساسی، واکاوی خواهد شد.

۱-۱. مشارکت ناسنجیده و غیرترمیمی والدین در فرایند میانجی‌گری

یکی از چالش‌های بنیادین در کاربست عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان، نقش دوگانه و گاه مسئله‌ساز والدین در فرایند ترمیمی است؛ نقشی که ریشه در وابستگی عاطفی، روانی و اجتماعی نوجوان به خانواده دارد. در این چالش، مسئله اصلی ناتوانی شناختی نوجوان نیست، بلکه برهم خوردن توازن نقش‌ها و جایگزینی کنش والدین به جای کنش نوجوان در فرایند ترمیمی است. نوجوانان برخلاف بزهکاران بزرگسال، هنوز در مرحله‌ای از رشد هیجانی و شناختی قرار دارند که استقلال تصمیم‌گیری آنان به طور کامل شکل نگرفته است و در مواجهه با موقعیت‌های تنش‌زا، به‌ویژه موقعیت‌های قضایی، به حمایت و هدایت والدین وابسته‌اند. این وابستگی اگرچه در نگاه نخست می‌تواند عاملی حمایتی تلقی شود، اما در عمل، در بسیاری از پرونده‌های قتل عمد نوجوانان، به مانعی جدی برای تحقق اهداف عدالت ترمیمی تبدیل می‌شود.

یافته‌های این پژوهش، مبتنی بر بررسی پرونده‌های قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان و مصاحبه با قضات دادگاه‌های کیفری، نشان می‌دهد که حضور فعال والدین در جلسات ترمیمی، در موارد متعددی به تضعیف اصل «پذیرش مسئولیت» از سوی نوجوان بزهکار انجامیده است. در این خصوص می‌توان به پرونده شماره ۳ اشاره کرد که طبق اطلاعات به دست آمده در جلسه دادگاه، آلت قتاله (چاقو) جهت از بین بردن مدارک، توسط خانواده او در بهشت زهرا مدفون شد (خبرگزاری خبرآنلاین، ۳۰ تیر ۱۳۹۰). همچنین نوجوان بزهکار پس از وقوع قتل، با کمک خانواده به سمت اردبیل متواری شد (پایگاه خبری انتخاب، ۱۶ مرداد ۱۳۹۰).

در بسیاری از جلسات سازش، والدین به جای آن‌که نقش تسهیلگر ایفا کنند، عملاً مدیریت گفت‌وگو را در دست گرفته و با سخن گفتن به جای نوجوان، فرصت بیان احساسات، توضیح انگیزه‌ها و پذیرش مسئولیت را از وی سلب کرده‌اند. مثلاً قاضی شماره ۲ در این خصوص بیان

می‌کند: «والدین نوجوان بزه‌کار پس از اثبات وقوع قتل توسط فرزندشان و بعضاً از ابتدای شروع فرایند تحقیق و دادرسی، سعی در انکار مسئولیت نوجوان و توجیه رفتار مجرمانه وی می‌کنند». این وضعیّت با مبانی نظری عدالت ترمیمی که بر مشارکت فعال بزه‌کار و مواجهه مستقیم او با پیامدهای رفتار مجرمانه تأکید دارد، در تعارض است.

مطالعات نظری حوزه عدالت ترمیمی نوجوانان نیز نشان می‌دهد که مداخله افراطی والدین، به‌ویژه در جرائم شدید، می‌تواند فرایند مسئولیت‌پذیری نوجوان را مختل کند. والدین ممکن است مسئولیت نوجوان بزه‌کار را نادیده بگیرند و با انکار مسئولیت فرزندشان بر نقش دیگران در این خصوص تأکید کنند (Prichard, 2002, p. 335). هوئل و نوگوئرا با تحلیل نقش خانواده در برنامه‌های ترمیمی، نشان می‌دهند که والدینی که از سر حمایت عاطفی شدید یا ترس از پیامدهای کیفری، رفتار مجرمانه فرزندشان را توجیه یا انکار می‌کنند، ناخواسته مانع شکل‌گیری احساس پاسخ‌گویی در نوجوان می‌شوند (Hoyle & Noguera, 2008, p. 74). این یافته با نتایج پژوهش حاضر همخوانی دارد، به‌گونه‌ای که در برخی پرونده‌ها، والدین نوجوان بزه‌کار با تأکید بر عوامل بیرونی نظیر تحریک مقتول یا شرایط خانوادگی، تلاش کرده‌اند مسئولیت ارتکاب قتل را از دوش نوجوان بردارند. قاضی شماره ۷ در این خصوص بیان می‌کند: «برخی از والدین نوجوان، ابتدای حضور در دادسرا، علاوه بر دفاع از رفتار فرزندشان، تأکید می‌کنند که اگر جای فرزندشان بودند همان اقدام را انجام می‌دادند».

رفتار والدین نوجوان بزه‌کار بر نگرش و واکنش اولیای دم تأثیر دارد. در پرونده‌های بررسی شده موارد متعددی مشاهده شد که رفتارهای تدافعی، انکاری یا پرخاشگرانه والدین نوجوان باعث تشدید خشم و رنج روانی خانواده مقتول شده و تمایل آنان به مشارکت در جلسات ترمیمی یا گذشت را کاهش داده است. مثلاً در برخی پرونده‌ها من جمله پرونده شماره ۵، وکیل نوجوان و خانواده او طی مصاحبه‌های متعدد علاوه بر انکار مسئولیت، با اشاره به قوانین و مقررات بین‌المللی، بر عدم جواز قانونی و حقوق بشری قصاص نوجوانان بزه‌کار تأکید می‌کنند که باعث رنجش اولیای دم می‌گردد. در چنین شرایطی، اولیای دم فرایند عدالت ترمیمی را نه به‌عنوان سازوکاری برای التیام آسیب، بلکه به‌مثابه ابزاری در جهت حمایت یک‌سویه از بزه‌کار تلقی کرده‌اند. ادبیات خارجی عدالت ترمیمی نیز بر این نکته تأکید دارد که تمرکز بیش از حد بر حمایت از نوجوان بزه‌کار، بدون توجه متوازن به نیازهای

عاطفی و نمادین بزه‌دیدگان، می‌تواند به حاشیه راندن قربانی در فرایند ترمیمی بینجامد. کرافورد هشدار می‌دهد که در چنین وضعیتی، عدالت ترمیمی از اهداف بنیادین خود فاصله می‌گیرد و اعتماد بزه‌دیدگان به این رویکرد تضعیف می‌شود (Crawford, 2000, p. 292-294). این مسئله در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان، که با شدیدترین اشکال آسیب روانی برای اولیای دم همراه است، اهمیتی دوچندان می‌یابد.

افزون بر این، وابستگی عاطفی نوجوان به والدین در برخی موارد به بروز نوعی جابه‌جایی مسئولیت منجر شده است، به این معنا که نوجوان، آگاهانه یا ناآگاهانه، پذیرش خطا را به والدین واگذار کرده و خود در موضعی منفعل باقی مانده است. مطالعات تطبیقی نشان می‌دهد که در چنین شرایطی، جلسات ترمیمی بیش از آن‌که به گفت‌وگوی مستقیم میان بزه‌کار و بزه‌دیده بینجامد، به تعاملی میان والدین و اولیای دم تقلیل می‌یابد (Karp et al., 2004, p. 199). در نظام حقوقی ایران، که هنوز چارچوب نهادمند مشخصی برای مدیریت نقش والدین در فرایندهای عدالت ترمیمی نوجوانان پیش‌بینی نشده است، این وضعیت به یکی از موانع ساختاری تحقق عدالت ترمیمی در جرائم شدید نوجوانان تبدیل می‌شود.

در مجموع، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که این چالش در صورت فقدان هدایت تخصصی و تنظیم نهادمند نقش خانواده می‌تواند از یک ظرفیت حمایتی به چالشی ساختاری در مسیر تحقق عدالت ترمیمی بدل شود. این امر ضرورت بازاندیشی در شیوه مداخله والدین و طراحی سازوکارهایی برای مدیریت نقش آنان در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان را برجسته می‌سازد.

۲-۱. نارسایی‌های شناختی نوجوانان در فرایند مسئولیت‌پذیری

یکی دیگر از چالش‌های اساسی در اجرای عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان، دشواری تحقق «پذیرش آگاهانه و واقعی مسئولیت کیفری» به دلیل نارسایی‌های شناختی آنان است. این چالش ناظر بر محدودیت‌های درونی و رشدی نوجوان است و حتی در فرض غیبت یا حداقل سازی مداخله والدین نیز همچنان وجود دارد. نوجوانان برخلاف بزرگسالان، هنوز به سطحی از رشد ذهنی نرسیده‌اند که بتوانند پیامدهای بلندمدت رفتار مجرمانه، ابعاد اخلاقی قتل و آثار روانی آن بر بزه‌دیدگان را به‌طور کامل درک کنند. پژوهش‌های روان‌شناختی نشان می‌دهد که در این دوره، تصمیم‌گیری نوجوانان بیش از آن‌که مبتنی بر ارزیابی عقلانی

پیامدها باشد، متأثر از هیجان، فشار موقعیت و واکنش‌های آنی است (Steinberg, 2009, pp. 468-470). این ویژگی رشدی در جرائم خشونت‌آمیز مانند قتل عمد نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری رفتار مجرمانه و نیز در مواجهه نوجوان با فرایندهای پس از ارتکاب جرم دارد.

بررسی پرونده‌های قتل عمد نوجوانان و مصاحبه با قضات نشان می‌دهد که بسیاری از نوجوانان بزهکار در جلسات ترمیمی، درک روشنی از مفهوم مسئولیت کیفری ندارند و پذیرش مسئولیت آنان اغلب صوری، تقلیدی یا القاشده است. طبق مصاحبه با قاضی شماره ۱، برخی از نوجوانان بزهکار به دلیل ترس از مجازات، اقدام به عذرخواهی و درخواست بخشش از اولیای دم می‌کنند، بی‌آن‌که نتیجه رفتار مجرمانه خود را درک کنند. در برخی پرونده‌ها، نوجوانان صرفاً جملاتی کلی نظیر «پشیمانم» یا «اشتباه کردم» را تکرار کرده‌اند، بدون آن‌که بتوانند ارتباطی معنادار میان رفتار خود و رنج وارد شده به اولیای دم برقرار کنند. این وضعیت نشان می‌دهد که پذیرش مسئولیت در این موارد، بیشتر پاسخی به انتظارات اطرافیان یا فضای جلسه بوده است تا نتیجه درک درونی از خطای ارتكابی.

از دیدگاه نظری، عدالت ترمیمی بر مسئولیت‌پذیری فعال بزهکار و مواجهه اخلاقی او با پیامدهای رفتارش تأکید دارد. با این حال، پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در مورد نوجوانان، این مسئولیت‌پذیری نمی‌تواند به صورت ناگهانی و کامل تحقق یابد، بلکه فرایندی تدریجی و نیازمند حمایت آموزشی و روانی است. نادیده گرفتن این واقعیت رشدی در عمل به تحمیل الگوی مسئولیت‌پذیری بزرگسال محور بر نوجوان منجر می‌شود؛ الگویی که نه تنها با توانایی‌های شناختی نوجوان سازگار نیست، بلکه می‌تواند به بی‌اعتباری فرایند عدالت ترمیمی نزد اولیای دم نیز بینجامد.

نارسایی‌های شناختی نوجوانان بر نحوه مواجهه آنان با اولیای دم مؤثر است. یافته‌ها نشان می‌دهد که برخی نوجوانان در جلسات ترمیمی قادر به درک عمق رنج روانی و عاطفی خانواده مقتول نبوده‌اند و واکنش‌های آنان از نگاه اولیای دم، سرد، غیرواقعی یا حتی توهین‌آمیز تلقی شده است. طبق مصاحبه با قاضی شماره ۱، در برخی جلسات رسیدگی، نوجوان بزهکار نه تنها مسئولیت اقدامات خود را قبول نکرده، بلکه به سرکشی و توجیه رفتار مجرمانه‌اش در حضور اولیای دم پرداخته است. این امر در مواردی به تشدید احساس خشم و بی‌عدالتی در میان اولیای دم انجامیده و آنان را به این نتیجه رسانده است که نوجوان بزهکار «فاقد درک واقعی

از فاجعه رخ داده» است. چنین برداشتی اعتماد به سازوکارهای عدالت ترمیمی را به شدت تضعیف می‌کند.

نوجوان ممکن است از نظر حقوقی به ارتکاب جرم اذعان کند، اما درک اخلاقی و هیجانی او از آسیب وارد شده، هنوز ناقص و ناپایدار است. این شکاف در فرایندهای عدالت ترمیمی که بر گفت‌وگو، همدلی و ترمیم رابطه تأکید دارند، به مانعی جدی تبدیل می‌شود.

در نظام حقوقی ایران نیز اگرچه قانون‌گذار با پذیرش تفاوت‌های رشدی نوجوانان، رویکرد حمایتی و تربیتی را در مواجهه با بزهکاری آنان برگزیده است، اما در عمل، سازوکار مشخصی برای تطبیق فرایندهای عدالت ترمیمی با سطح رشد شناختی نوجوانان پیش‌بینی نشده است. بررسی پرونده‌ها نشان می‌دهد که در برخی موارد، جلسات ترمیمی بدون ارزیابی دقیق از توانایی شناختی نوجوان، برگزار شده و انتظار پذیرش مسئولیت کامل و فوری از وی وجود داشته است. با توجه به مصاحبه‌های انجام شده و مطالعه پرونده‌های قتل عمد، درخواست بخشش و پذیرش مسئولیت از سوی نوجوان بزهکار، بدون برگزاری جلسات مشاوره و مددکاری و آگاهی دادن به نوجوان در این زمینه بوده است. این رویکرد نه تنها با واقعیت‌های روان‌شناختی نوجوانان سازگار نیست، بلکه خطر تبدیل عدالت ترمیمی به فرایندی صوری و فاقد اثر ترمیمی واقعی را افزایش می‌دهد.

در مجموع، یافته‌ها نشان می‌دهد که نارسایی شناختی نوجوانان یکی از چالش‌های ساختاری در اجرای عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد است. این نارسایی پذیرش مسئولیت کیفری را از یک فرایند درونی و آگاهانه به واکنشی سطحی و ناپایدار تقلیل می‌دهد و در صورت بی‌توجهی می‌تواند به ناکامی عدالت ترمیمی و تشدید تعارض میان بزهکار و بزه‌دیده بینجامد. ازاین‌رو، بدون توجه نظام‌مند به ویژگی‌های رشدی نوجوانان، تحقق اهداف عدالت ترمیمی در جرائم شدید، با تردیدهای جدی مواجه خواهد بود.

۳-۱. عدم تعادل میان پاسخ‌گویی به مطالبات اولیای دم با شرمندسازی بازپذیرنده نوجوان بزهکار

یکی از مهم‌ترین چالش‌ها در اجرای عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان برداشت بزه‌دیدگان از جانبداری فرایند ترمیمی از نوجوان بزهکار است. بررسی مصاحبه‌ها و پرونده‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در برخی موارد، اولیای دم فرایند عدالت ترمیمی را نه به عنوان سازوکاری برای ترمیم آسیب، بلکه به مثابه ابزاری برای کاهش مسئولیت

کیفری نوجوان تلقی کرده‌اند، مانند پرونده شماره ۸ که حمایت بیش از حد افکار عمومی و تلاش‌های مستمر دستگاه قضایی منجر به آن شد که اولیای دم از قصاص نفس گذشت نکنند و حتی در جلسات آخر صلح و سازش شرکت نمایند (خبرگزاری تابناک، ۱۹ مهر ۱۳۸۸). بنابراین در جرائم شدید، به ویژه در نظام عدالت نوجوانان، تمرکز حمایتی می‌تواند از سوی بزه‌دیدگان به عنوان جانبداری از بزهکار تعبیر شود و اعتماد آنان به فرایند ترمیمی را تضعیف کند.

عدالت ترمیمی در پاسخ‌گویی هم‌زمان به نیازهای عاطفی و نمادین اولیای دم و اهداف بازپرورانه نسبت به نوجوان بزهکار ناتوان است. بررسی پرونده‌ها نشان می‌دهد که در برخی جلسات ترمیمی، تمرکز بر اصلاح و حمایت از نوجوان موجب شده است که بیان خشم، سوگ و مطالبه به رسمیت شناخته شدن رنج از سوی اولیای دم محدود یا کنترل شود، مانند پرونده شماره ۴ که حمایت بیش از حد از نوجوان بزهکار و انکار مسئولیت او توسط افکار عمومی باعث جریحه‌دار شدن احساسات اولیای دم و عدم گذشت ایشان شد. این وضعیت در ادبیات بین‌المللی نیز مورد انتقاد قرار گرفته است، به طوری که زهر تأکید می‌کند در صورت نادیده گرفتن نیازهای بزه‌دیدگان، عدالت ترمیمی از مسیر ترمیم خارج می‌گردد و به فرایندی بزهکارمحور تبدیل می‌شود (Zehr, 2015, pp. 52-56).

عدالت ترمیمی نیازمند تناسب میان زمان‌بندی فرایند ترمیمی و آمادگی روانی اولیای دم است. این مسئله در مطالعات تجربی نیز تأیید شده است؛ ورود شتاب‌زده به فرایندهای ترمیمی در جرائم خشونت‌بار می‌تواند به مقاومت بزه‌دیدگان و شکست فرایند منجر شود (Van Camp & Wemmers, 2013, pp. 120-122).

افزون بر این، ابهام در مرز میان عدالت ترمیمی و پاسخ کیفری رسمی یکی دیگر از چالش‌های اساسی در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان است. یافته‌ها نشان می‌دهد که برخی اولیای دم عدالت ترمیمی را جایگزین یا تهدیدی علیه حق قصاص تلقی کرده‌اند و همین برداشت مانع مشارکت آنان در فرایند ترمیمی شده است. طبق مصاحبه با قاضی شماره ۵، برخی از اولیای دم فکر می‌کنند فرایند صلح و سازش به معنای مجبور کردن آنان در خصوص گذشت از قصاص است، لذا در این جلسات شرکت نمی‌کنند. این چالش در ادبیات نهادمندسازی عدالت ترمیمی نیز مورد توجه قرار گرفته است؛ در فقدان چارچوب‌های روشن، عدالت ترمیمی در جرائم شدید با سوء برداشت بزه‌دیدگان و کاهش مشروعیت مواجه می‌شود.

در نهایت، وابستگی اجرای عدالت ترمیمی به تشخیص‌های موردی و سلیقه‌ای یکی دیگر از موضوعات مهم است. بررسی پرونده‌ها نشان می‌دهد که نحوه توازن بخشی میان حمایت از نوجوان بزهکار و پاسخ‌گویی به مطالبات اولیای دم، تا حد زیادی به دیدگاه شخصی مقام قضایی یا تسهیلگر بستگی داشته است. بررسی پرونده‌های قتل عمد نشان می‌دهد مواردی که قتل به شکل خشونت‌آمیز بوده یا منجر به جریحه دار شدن افکار عمومی شده است، در مقایسه با سایر پرونده‌ها، دستگاه قضایی با سرعت بیشتری اقدام به رسیدگی و صدور حکم نموده و به جلسات صلح و سازش توجهی نداشته است. این یافته نشان می‌دهد در غیاب دستورالعمل‌های نهادمند، عدالت ترمیمی در جرائم شدید به اجرای نابرابر و غیرقابل پیش‌بینی می‌انجامد.

۲. راهبردهای برون‌رفت از چالش‌های کاربری رویه‌های عدالت ترمیمی

با توجه به چالش‌های شناسایی شده در اجرای عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان، روشن است که اتکای صرف به الگوهای کلی عدالت ترمیمی یا تعمیم سازوکارهای مربوط به بزهکاران بزرگسال نمی‌تواند پاسخ‌گوی پیچیدگی‌های این حوزه باشد. ویژگی‌های رشدی نوجوانان، نقش تعیین‌کننده خانواده و حساسیت‌های ویژه اولیای دم ایجاب می‌کند که راهبردهای ارائه‌شده ماهیتی نوجوان‌محور، تخصصی و متناسب با جرائم شدید داشته باشند، به‌گونه‌ای که هم از مسئولیت‌پذیری صوری و نمایشی جلوگیری شود و هم اعتماد بزه‌دیدگان به فرایند ترمیمی مخدوش نگردد.

ازاین‌رو، راهبردهای عدالت ترمیمی در قتل عمد نوجوانان باید معطوف به مدیریت نهادمند روابط و نقش‌ها، بازتعریف مفاهیم مسئولیت و پاسخ‌گویی متناسب با سطح رشد نوجوان و ایجاد توازن عملی میان حمایت از بزهکار و به رسمیت شناختن رنج بزه‌دیدگان باشد. بر این اساس، در این بخش ابتدا راهبردهای ارتقای مشارکت‌های ترمیمی والدین در فرایند میانجی‌گری بررسی می‌شود، سپس راهکارهای تقویت پذیرش مسئولیت کیفری نوجوانان با توجه به نارسایی‌های شناختی آنان مورد تحلیل قرار می‌گیرد و در نهایت، سازوکارهای ایجاد توازن میان حمایت از نوجوان بزهکار و پاسخ‌گویی مؤثر به مطالبات اولیای دم تبیین خواهد شد.

۱-۲. ارتقای مشارکت‌های ترمیمی والدین در فرایندهای میانجی‌گری

تحلیل چالش‌های ناشی از رفتار والدین در فرایند عدالت ترمیمی نشان می‌دهد که مسئله اصلی نه صرف حضور والدین، بلکه نحوه سامان‌دهی و مدیریت نهادمند این حضور است. ادبیات عدالت ترمیمی نوجوانان نیز مؤید آن است که حذف والدین از فرایند ترمیمی نه تنها امکان‌پذیر نیست، بلکه می‌تواند به افزایش آسیب‌پذیری روانی و حقوقی نوجوان بینجامد. در عین حال، یافته‌های نظری و تجربی حاکی از آن است که حضور بدون چارچوب والدین، به‌ویژه در جرائم شدید، با اهداف بنیادین عدالت ترمیمی از جمله مسئولیت‌پذیری مستقیم نوجوان و گفت‌وگوی ترمیمی معنادار در تعارض قرار می‌گیرد. از این منظر، تأکید پژوهش‌ها بر تعریف نقش والدین به عنوان «حامی غیرمداخله‌گر» قابل تفسیر است؛ نقشی که در آن، والدین حمایت عاطفی خود را حفظ می‌کنند، اما از مداخله در بیان مسئولیت‌پذیری نوجوان یا هدایت محتوای گفت‌وگوی ترمیمی پرهیز می‌شود.

در امتداد این تحلیل، بررسی تجربه‌های تطبیقی و مصاحبه‌های پژوهش نشان می‌دهد که نبود آمادگی پیشینی والدین یکی از عوامل مؤثر در بروز رفتارهای انکاری، تدافعی یا سلطه‌گرانه آنان در جلسات ترمیمی است. مطالعات تطبیقی حاکی از آن است که در نظام‌هایی که برای والدین نوجوانان بزهکار جلسات توجیهی و آموزشی مستقل پیش‌بینی گردیده، نقش نوجوان در فرایند ترمیمی تقویت شده و مداخلات مخرب والدین کاهش یافته است (Karp et al., 2004, pp. 203-205). مصاحبه‌های این پژوهش نیز این الگو را تأیید می‌کند، به‌گونه‌ای که در پرونده‌هایی که والدین بدون آگاهی از فلسفه عدالت ترمیمی و حدود نقش خود وارد فرایند شده‌اند، گفت‌وگوهای ترمیمی اغلب به صحنه دفاع از نوجوان یا انکار مسئولیت وی تبدیل شده است. مثلاً وکیل شماره ۸ در این خصوص بیان می‌کند: «پیش از برخورد والدین با اولیای دم به آنان تذکر می‌دهم که هرگونه رفتار شما نقشی حیاتی در جریان پرونده دارد...». این امر نشان می‌دهد که کارآمدی عدالت ترمیمی در قتل عمد نوجوانان به شدت وابسته به نحوه مواجهه نهادی با نقش والدین پیش از آغاز فرایند ترمیمی است.

از سوی دیگر، تحلیل تعامل میان نوجوان، والدین و اولیای دم نشان می‌دهد که نقش تسهیلگر حرفه‌ای در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان اهمیتی فراتر از اداره شکلی جلسه دارد. ادبیات عدالت ترمیمی تأکید می‌کند که در جرائم شدید، تسهیلگر ناگزیر از ایفای نقشی

فعال در تنظیم توازن قدرت و جلوگیری از سلطه یک جانبه والدین بر گفت و گوست (Hoyle & Noguera, 2008, pp. 76-77). داده‌های پژوهش حاضر نیز حاکی از آن است که در غیاب چنین مداخله‌ای، مسئولیت‌پذیری نوجوان به تدریج به حاشیه رانده شده است و فرایند ترمیمی عملاً به گفت و گویی میان والدین بزهکار و اولیای دم فروکاسته می‌شود. این وضعیّت ضمن تضعیف هدف ترمیمی فرایند می‌تواند احساس بی‌عدالتی را در بزه‌دیدگان تشدید کند.

در همین راستا، تحلیل نگرانی‌های اولیای دم نشان می‌دهد که موفقیت عدالت ترمیمی در قتل عمد نوجوانان، بدون تضمین جایگاه نمادین و شنیده شدن صدای بزه‌دیدگان، با چالش جدی مواجه خواهد شد. پژوهش‌ها نشان می‌دهد هرگاه اولیای دم فرایند ترمیمی را به مثابه سازوکاری یک‌سویه در حمایت از نوجوان بزهکار درک کنند، تمایل آنان به مشارکت فعال و گذشت به طور چشمگیری کاهش می‌یابد. این یافته بیانگر آن است که مدیریت رفتار والدین نوجوان در مواجهه با اولیای دم و ایجاد توازن میان حمایت از بزهکار و پاسخ‌گویی به رنج قربانی، نقشی تعیین‌کننده در حفظ مشروعیت فرایند ترمیمی ایفا می‌کند.

در سطح تقنینی و سیاست‌گذاری کیفری نیز تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که اتکای صرف به اصول کلی حمایتی، بدون پیش‌بینی دستورالعمل‌های تخصصی برای مدیریت نقش والدین، به اجرای ناهماهنگ و سلیقه‌ای عدالت ترمیمی منجر می‌شود (Aertsen et al., 2006, p. 159). بررسی وضعیت حقوقی ایران نیز مؤید وجود خلأ مقررات مشخص در خصوص حدود و کیفیت مداخله والدین در فرایندهای ترمیمی است؛ خلئی که آثار آن در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان به دلیل حساسیت بالای جرم و شدت تعارضات برجسته‌تر می‌شود.

مجموع این تحلیل‌ها بیانگر آن است که مسئله محوری در کاربست عدالت ترمیمی در قتل عمد نوجوانان نه وابستگی عاطفی نوجوان به والدین به خودی خود، بلکه نحوه مدیریت نهادی این وابستگی در بستر عدالت کیفری است. یافته‌های پژوهش حاضر حاکی از آن است که رها شدن این وابستگی بدون هدایت تخصصی و چارچوب حقوقی می‌تواند به تضعیف مسئولیت‌پذیری نوجوان، تشدید تعارض با اولیای دم و ناکارآمدی فرایند ترمیمی بینجامد. در مقابل، تنظیم نهادمند نقش والدین این ظرفیت را دارد که وابستگی عاطفی نوجوان را به عاملی حمایتی در مسیر بازپذیری اجتماعی و ترمیم واقعی آسیب‌های ناشی از جرم تبدیل کند. ازاین‌رو، تحقق عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان، در گرو ایجاد توازن تحلیلی

و نهادی میان حمایت خانوادگی، مسئولیت‌پذیری فردی نوجوان و پاسخ‌گویی منصفانه به مطالبات بزه‌دیدگان است.

۲-۲. ارائه مشاوره و آماده‌سازی نوجوان بزهکار جهت مسئولیت‌پذیری

تحلیل چالش‌های نارسایی‌های شناختی نوجوانان نشان می‌دهد که دشواری پذیرش مسئولیت کیفری در این گروه سنی بیش از آن‌که ناشی از امتناع آگاهانه از مسئولیت باشد، ریشه در محدودیت‌های شناختی و هیجانی دوران نوجوانی دارد. ادبیات عدالت ترمیمی نوجوانان نیز مؤید آن است که مسئولیت‌پذیری در این مرحله رشدی نمی‌تواند با همان مفهومی که در قبال بزهکاران بزرگسال به کار می‌رود، سنجیده شود. از این منظر، تأکید نظریه‌پردازان عدالت ترمیمی بر بازتعریف مسئولیت‌پذیری به عنوان فرایندی تدریجی، آموزشی و مبتنی بر فهم پیامدهای رفتار قابل تبیین است؛ فرایندی که مسئولیت را صرفاً به اقرار رسمی یا بیان لفظی پشیمانی فرو نمی‌کاهد، بلکه آن را در بستر یادگیری اخلاقی و شناختی قرار می‌دهد (Zehr, 2015, pp. 45-47). این رویکرد تحلیلی امکان فاصله گرفتن از الگوی بزرگسال محور مسئولیت کیفری را فراهم می‌سازد و زمینه مسئولیت‌پذیری معنادار، هرچند تدریجی نوجوانان را تقویت می‌کند.

در امتداد این تحلیل، یافته‌های پژوهشی نشان می‌دهد که انتظار پذیرش کامل و فوری مسئولیت از نوجوانان مرتکب جرائم شدید، با ظرفیت‌های شناختی آنان همخوانی ندارد. نوجوانان مرتکب جرائم خشونت‌آمیز به دلیل محدودیت‌های رشدی و شناختی، توان درک کامل مسئولیت اعمال خود را ندارند و نمی‌توان انتظار پذیرش فوری و عمیق مسئولیت را از آنان داشت (Scott & Steinberg, 2008, pp. 20-23). این داده‌ها بیانگر آن است که فرایند عدالت ترمیمی در این حوزه زمانی اثربخش خواهد بود که پذیرش مسئولیت در قالب مراحل تدریجی صورت‌بندی شود؛ مرحله‌ای که نوجوان را از درک واقعه و پیامدهای آن، به شناسایی آسیب وارد شده و نهایتاً به پذیرش مسئولیت اخلاقی هدایت کند. چنین مرحله‌بندی‌ای به‌ویژه در پرونده‌های قتل عمد، امکان همسویی واقع‌بینانه‌تری میان توانایی شناختی نوجوان و انتظارات فرایند ترمیمی فراهم می‌آورد و از صوری شدن پذیرش مسئولیت جلوگیری می‌کند.

از سوی دیگر، تحلیل ادبیات روان‌شناختی رشد نشان می‌دهد که بسیاری از نوجوانان برای درک پیامدهای بلندمدت رفتار خشونت‌آمیز نیازمند مداخلات آموزشی - شناختی مکمل هستند. پژوهش‌ها حاکی از آن است که آموزش مهارت‌هایی نظیر همدلی، پیش‌بینی پیامد

و تنظیم هیجان نقش مهمی در تقویت فهم اخلاقی و مسئولیت‌پذیری نوجوانان ایفا می‌کند (Steinberg, 2009, pp. 472-474). این یافته‌ها مؤید آن است که جلسات ترمیمی، در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان، زمانی می‌تواند به پذیرش مسئولیت عمیق‌تر بینجامد که در تعامل با مداخلات شناختی کوتاه‌مدت مانند گفت‌وگوهای هدایت‌شده یا بازسازی شناختی قرار گیرد؛ امری که به نوجوان کمک می‌کند تا رابطه میان کنش خود و رنج بزه‌دیدگان را به تدریج درک کند.

در همین چارچوب، بررسی تعامل میان نوجوان و اولیای دم نشان می‌دهد که بخشی از تنش‌های موجود در فرایند ترمیمی، ناشی از ناهمخوانی انتظارات بزه‌دیدگان با واقعیت‌های رشدی نوجوانان است. در پرونده‌های قتل عمد، اولیای دم غالباً واکنش‌های هیجانی و شناختی نوجوان را با معیارهای بزرگسالان می‌سنجند و ناتوانی او در ابراز پشیمانی عمیق یا پذیرش فوری مسئولیت را به بی‌تفاوتی یا فقدان ندامت تعبیر می‌کنند. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که تبیین حرفه‌ای محدودیت‌های رشدی نوجوانان برای بزه‌دیدگان می‌تواند از سوءبرداشت‌ها بکاهد و زمینه پذیرش واقع‌بینانه‌تر فرایند ترمیمی را فراهم آورد (Crawford, 2006, p. 111). این مداخله تحلیلی ضمن حفظ شأن و حقوق اولیای دم، از تحمیل انتظارات غیرقابل تحقق بر نوجوان جلوگیری می‌کند.

در سطح سیاست‌گذاری کیفی نیز تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که فقدان ارزیابی تخصصی رشد شناختی نوجوانان پیش از ورود به فرایند عدالت ترمیمی، یکی از عوامل شکل‌گیری انتظارات نامتناسب و ناکارآمدی این فرایند است. داده‌های نظری و تجربی حاکی از آن است که ارزیابی‌های روان‌شناختی و شناختی می‌تواند مبنایی علمی برای تصمیم‌گیری درباره زمان، شیوه و سطح مداخله ترمیمی فراهم آورد و از اجرای صوری و شتاب‌زده عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد جلوگیری کند.

مجموع این تحلیل‌ها نشان می‌دهد که چالش نارسایی‌های شناختی نوجوانان بیش از آن‌که مانعی ذاتی برای اجرای عدالت ترمیمی تلقی شود، ناشی از ناسازگاری میان انتظارات نظام عدالت کیفری و واقعیت‌های رشدی نوجوانان است. یافته‌های پژوهش حاضر حاکی از آن است که اجرای عدالت ترمیمی با الگوی بزرگسال‌محور، پذیرش مسئولیت را به واکنشی سطحی و ناپایدار فرو می‌کاهد. در مقابل، بازطراحی فرایند ترمیمی بر مبنای ویژگی‌های شناختی و هیجانی نوجوانان، این محدودیت رشدی را به فرصتی برای یادگیری اخلاقی،

بازسازی شناختی و مسئولیت‌پذیری تدریجی تبدیل می‌کند. از این دیدگاه، موفقیت عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان، در گرو آن است که مسئولیت‌گیری نه به عنوان مطالبه‌ای فوری، بلکه به مثابه فرایندی تربیتی و متناسب با سطح رشد شناختی نوجوانان صورت‌بندی شود.

۲-۳. ایجاد توازن میان ملاحظات ناظر بر شرمندسازی بازپذیرنده و مسئولیت‌پذیری در برابر اولیای دم

تحلیل تعارض میان شرمندسازی بازپذیرنده نوجوان بزهکار و پاسخ‌گویی به مطالبات اولیای دم نشان می‌دهد که این تعارض بیش از آن‌که ماهیتی ذاتی و حل‌ناشدنی داشته باشد، ریشه در ابهام مفهومی پاسخ‌گویی در چارچوب عدالت ترمیمی نوجوانان دارد. ادبیات عدالت ترمیمی تأکید می‌کند که پاسخ‌گویی ترمیمی نباید به عنوان جایگزینی برای پاسخ‌گیری یا سازوکاری برای کاهش مسئولیت نوجوان تلقی شود، بلکه باید به صورت فرایندی چندلایه صورت‌بندی گردد؛ فرایندی که از یک سو، امکان پذیرش مسئولیت متناسب با ظرفیت‌های رشدی نوجوان را فراهم می‌آورد و از سوی دیگر، رنج، خشم و مطالبات اولیای دم را به رسمیت می‌شناسد. از این رو، مشروعیت پاسخ‌گویی ترمیمی زمانی تحقق می‌یابد که بزه‌دیدگان احساس کنند آسیب وارده دیده، شنیده و معتبر شمرده شده است.

در امتداد این تحلیل، بررسی نحوه مشارکت اولیای دم نشان می‌دهد که نهادمندسازی جایگاه بزه‌دیدگان نقشی تعیین‌کننده در کاهش تعارضات ایفا می‌کند. یافته‌های تطبیقی حاکی از آن است که در غیاب چارچوب‌های نهادمند، مشارکت اولیای دم به تصمیم‌های موردی و سلیقه‌ای واگذار می‌شود و همین امر به بی‌اعتمادی، احساس نابرابری و تضعیف مشروعیت عدالت ترمیمی می‌انجامد (Aertsen et al., 2006, p. 68). این داده‌ها بیانگر آن است که مشارکت بزه‌دیدگان زمانی می‌تواند با رویکرد حمایتی نسبت به نوجوان هم‌زیست شود که از سطح حضور نمادین فراتر رفته باشد و در قالب سازوکارهای روشن، زمان‌بندی مشخص و حمایت روانی هدفمند سامان یابد.

از سوی دیگر، تحلیل زمان ورود به فرایند ترمیمی بیانگر آن است که یکی از منابع اصلی تعارض نادیده گرفتن آمادگی روانی اولیای دم است. مطالعات تجربی تأکید می‌کند که در جرائم خشونت‌بار، به ویژه قتل عمد، ورود شتاب‌زده به فرایند ترمیمی بدون توجه به مراحل سوگ بزه‌دیدگان، احتمال شکست فرایند و تشدید احساس بی‌عدالتی را افزایش می‌دهد.

مصاحبه‌های پژوهش حاضر نیز این تحلیل را تأیید می‌کند، به گونه‌ای که در پرونده‌هایی که زمان بندی جلسات ترمیمی با وضعیت روانی اولیای دم همساز بوده، امکان گفت‌وگوی سازنده و کاهش تعارض افزایش یافته است. برای نمونه، در پرونده شماره ۹، برگزاری جلسات صلح و سازش پس از گذشت مدت زمانی مشخص از وقوع قتل و با حمایت و وساطت بزرگان محلی، به گذشت اولیای دم از قصاص نوجوان بزهکار انجامید (ایسنا، ۵ مرداد ۱۳۸۷).

تحلیل دیگری که در این زمینه قابل طرح است، به ابهام در نسبت عدالت ترمیمی و پاسخ کیفری رسمی بازمی‌گردد. بررسی واکنش‌های اولیای دم نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از مقاومت آنان ناشی از این تصور است که عدالت ترمیمی جایگزین حق کیفری ایشان خواهد شد. بر اساس پژوهش‌های تطبیقی، هر چه مرز میان عدالت ترمیمی و نظام رسمی کیفری شفاف‌تر ترسیم شود و عدالت ترمیمی به عنوان فرایندی مکمل، و نه بدیل، معرفی گردد، پذیرش بزه‌دیدگان نسبت به مشارکت در این فرایند افزایش می‌یابد (Bazemore & Umbreit, 2001, pp. 4-5). این یافته نشان می‌دهد که تعارض موجود بیش از آن‌که ریشه در ذات عدالت ترمیمی داشته باشد، حاصل سوء برداشت‌های مفهومی و ارتباطی است.

در نهایت، تحلیل نقش تسهیلگران و مقامات قضایی نشان می‌دهد که مدیریت تعارضات شدید عاطفی در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان نیازمند توانمندی تخصصی فراتر از مهارت‌های عمومی میانجی‌گری است. در این پرونده‌ها تسهیلگر نه تنها نقش میانجی، بلکه نقش تنظیم‌کننده انتظارات و حافظ توازن میان منافع متعارض نوجوان و اولیای دم را ایفا می‌کند. کراوفورد هشدار می‌دهد که فقدان آموزش تخصصی در زمینه مدیریت تعارضات شدید و جرائم جدی می‌تواند عدالت ترمیمی را به فرایندی صوری یا ناکارآمد تقلیل دهد (Crawford, 2000, pp. 291-293).

مجموع این تحلیل‌ها بیانگر تعارض میان حمایت از نوجوان بزهکار و پاسخ‌گویی به مطالبات اولیای دم است. این تعارض تعارضی ذاتی و غیرقابل حل نیست، بلکه محصول فقدان طراحی نهادمند، شفافیت مفهومی و حساسیت نسبت به ویژگی‌های رشدی و عاطفی طرفین است. یافته‌های پژوهش حاضر حاکی از آن است که عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان زمانی می‌تواند کارآمد باشد که نه در دام بزهکارمحوری حمایتی و نه در

ورطه قربانی محوری کیفری محض گرفتار شود، بلکه از طریق سازوکارهای تعادلی، امکان اصلاح نوجوان و ترمیم رنج بزه‌دیدگان را به‌طور هم‌زمان دنبال کند.

۲-۴. ظرفیت‌های بومی عدالت ترمیمی در ایران

اجرای عدالت ترمیمی در جرائم شدید نوجوانان مستلزم حرفه‌ای‌سازی میانجی‌گری، ارزیابی پیشینی و حمایت روانی از بزه‌دیدگان است. با این حال، در بستر حقوقی و اجتماعی ایران، ظرفیت‌های بومی‌ای وجود دارد که می‌تواند در مدیریت چالش‌های یادشده نقش مکمل ایفا کند. این ظرفیت‌ها در صورت تنظیم‌گری و نظارت قضایی می‌توانند به تقویت مشروعیت و کارآمدی سازوکارهای ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد توسط نوجوانان کمک کنند.

خون‌بس: خون‌بس رسم و روشی است که بیشتر در میان مردم کرمانشاه و اقوام کرد، بختیاری‌ها و اهالی لرستان رواج دارد. این روش درصدد است تا جلوی انتقام‌گیری ناشی از قتل را بگیرد. اما خون‌صلح پاسخی از طرف جامعه نسبت به قتل ارتكابی است و بر اساس آن، بزرگان محلی طی مراسمی همراه با در دست داشتن کارد و قرآن، قاتل را نزد خانواده مقتول می‌برند که یا او را قصاص کنند یا به حرمت قرآن او را ببخشند.

این رسم می‌تواند از قصاص قاتل جلوگیری کند و او را دوباره به جامعه برگرداند. طبق بررسی‌های به‌عمل‌آمده، اعضای جامعه، قاتلان و اولیای دم پس از اجرای رسم خون‌بس به بازگشت نظم به جامعه اقرار نمودند. زندگی بزه‌دیدگان نیز پس از اجرای مراسم خون‌بس به شرایط عادی بازگشته است و توانسته‌اند با فراموشی اتفاق رخ داده زندگی خود را ادامه دهند (رضوی فرد و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۲۴۵). در این خصوص می‌توان به پرونده شماره ۹ اشاره کرد.

اما در کنار ویژگی مثبت این رسم باید توجه داشت نبود چارچوب قانونی روشن، خطر نابرابری قدرت و فشار جمعی را نیز افزایش می‌دهد و این موضوع نشان می‌دهد رسوم محلی نیازمند هدایت، نظارت و تنظیم نهادی است.

آموزه‌های اسلامی: از اهداف مهم عدالت ترمیمی برقراری صلح و سازش میان طرفین دعوی است. در این خصوص قرآن کریم دعوت به اصلاح ذات‌البین میان طرفین منازعه می‌نماید. در معارف اسلامی، اصلاح ذات‌البین به معنای زدودن اختلاف و نزاع بین افراد، آشتی دادن آن‌ها و ایجاد صلح و سازش است که در آیات و روایات متعددی به آن پرداخته شده و بر آن تأکید گردیده است. آیات سوره‌های انفال (آیه ۱)، حجرات (آیات ۹ و ۱۰)، بقره (آیه ۱۷۸)،

مأنده (آیه ۴۵)، نساء (آیات ۱۱۴ و ۱۲۸)، مجادله (آیات ۹ و ۱۰) و شوری (آیات ۴۰، ۴۱ و ۴۲) مسلمانان را به اصلاح بین مردم امر فرموده و آن‌ها را در اختلافات بین خود توصیه و سفارش به مصالحه کرده و صلح را برتر و بهتر معرفی نموده است. در واقع، خداوند متعال هم به اصلاح و ایجاد سازش به مسلمانان امر کرده و هم طرفین اختلاف و منازعه را به سازش و مصالحه توصیه و سفارش نموده است.

باید توجه داشت طبق آموزه‌های اسلام، ارتکاب جرم تعدی به منافع بزه‌دیده و جامعه است و نه دولت، و بزه‌دیده در تمام فرایندهای دادرسی و رسیدگی به پرونده، نقشی فعال و پویا ایفا می‌کند. همچنین بزه‌کار موظف است تمام خسارات وارد شده به بزه‌دیده را جبران نماید. باید توجه داشت که رویکرد اسلام به جرائم علیه اشخاص رویکردی ترمیمی است. یکی از این رویکردها اصلاح ذات‌البین است که این موضوع نگاهی ترمیمی دارد (نجفی ابرندآبادی؛ شادمان‌فر، ۱۳۸۷، ص. ۹).

استفاده از نهادهای سازش در این زمینه می‌تواند نقش مؤثری در کاهش تنش میان دو طرف ایفا کند. گفت‌وگوی تدریجی، اقناع عاطفی و استفاده از سرمایه اجتماعی در مدیریت چالش آسیب‌پذیری اولیای دم مؤثر است، مشروط بر آن‌که این فرایند تحت نظارت قضایی انجام گیرد تا از فشار اجتماعی یا تصمیم‌گیری غیرآگاهانه جلوگیری شود. در مجموع، ظرفیت‌های بومی در ایران نه جایگزین سازوکارهای رسمی عدالت ترمیمی، بلکه مکمل آن محسوب می‌شوند. ادغام هدایت‌شده این ظرفیت‌ها با ارزیابی تخصصی بلوغ شناختی نوجوان، حضور میانجی حرفه‌ای و تضمین حمایت روانی از اولیای دم، می‌تواند الگوی بومی‌شده‌ای از عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان ایجاد کند؛ الگویی که هم با یافته‌های تطبیقی هم‌خوان است و هم بر سرمایه اجتماعی داخلی تکیه دارد.

۳. تحلیل تطبیقی تجارب کشورهای نیوزیلند و استرالیا در مواجهه با جرائم شدید نوجوانان

بررسی تجارب نظام‌های پیشرو در حوزه عدالت ترمیمی نشان می‌دهد که مواجهه با جرائم شدید ارتكابی توسط نوجوانان، همواره با ملاحظات خاص نهادی، روان‌شناختی و حمایتی همراه

بوده است. در این میان، تجربه نیوزلند^۱ و استرالیا^۲ به دلیل نهادهای سازی سازوکارهای کنفرانس خانوادگی و توسعه مدل‌های انحراف از دادرسی رسمی، اهمیت ویژه‌ای دارد. تحلیل این تجارب می‌تواند در ارزیابی قابلیت‌ها و محدودیت‌های اجرای عدالت ترمیمی در جرائم خشونت‌آمیز نوجوانان در ایران راهگشا باشد.

۳-۱. نهادهای سازی عدالت ترمیمی

در نیوزیلند با تصویب قانون کودکان، نوجوانان و خانواده‌ها (۱۹۸۹)، «کنفرانس گروه خانوادگی» به عنوان هسته مرکزی نظام عدالت نوجوانان تثبیت شد. در این الگو، رسیدگی به بخش قابل توجهی از جرائم نوجوانان، حتی برخی جرائم شدید، پیش از ورود به دادگاه، در قالب کنفرانس انجام می‌شود. مشارکت نوجوان، خانواده، بزه‌دیده و نمایندگان اجتماعی در تصمیم‌سازی، از ویژگی‌های اصلی این نظام است و هدف آن انتقال تمرکز از پاسخ‌تنبیهی به مسئولیت‌پذیری و بازسازی روابط آسیب‌دیده است (Aertsen et al., 2006, pp. 237-239).

در استرالیا اگرچه رویکردی یکپارچه و ملی وجود ندارد، اما از دهه ۱۹۹۰ به بعد، ایالات مختلف سازوکار «کنفرانس نوجوانان» را پیش‌بینی کرده‌اند. در بسیاری از ایالات، پلیس اختیار دارد نوجوان را مستقیماً به فرایند ترمیمی ارجاع دهد و از طرح رسمی اتهام جلوگیری کند. بدین ترتیب، عدالت ترمیمی به ابزاری برای انحراف از دادرسی رسمی و کاهش برجسب‌زنی کیفری تبدیل شده است (Casey, 2022). با این حال، دامنه شمول جرائم در ایالات مختلف متفاوت است و در برخی موارد، جرائم بسیار شدید از شمول این فرایند خارج شده‌اند.

در هر دو کشور، پذیرش مسئولیت از سوی نوجوان شرط اساسی ورود به کنفرانس محسوب می‌شود و مشارکت بزه‌دیده نیز در چارچوب اصل داوطلبانه بودن پیش‌بینی شده است. این ساختار نشان می‌دهد که عدالت ترمیمی در مواجهه با نوجوانان، نه به عنوان جایگزینی مطلق برای نظام رسمی، بلکه به صورت سازوکاری گزینشی و مبتنی بر ارزیابی موردی اعمال می‌شود.

۳-۲. چالش‌های عملی در جرائم خشونت‌آمیز نوجوانان

با وجود نهادهای سازی این سازوکارها اجرای عدالت ترمیمی در جرائم شدید با چالش‌هایی مواجه بوده است که در هر دو کشور کم‌وبیش مشاهده می‌شود.

1. New Zealand

2. Australia

نخستین چالش مداخله‌گری یا سلطه والدین در کنفرانس‌های خانوادگی است. اگرچه مشارکت خانواده از ارکان اصلی عدالت ترمیمی نوجوانان به شمار می‌رود، اما در برخی موارد، والدین عملاً جایگزین نوجوان در گفت‌وگو شده و فرایند عدالت ترمیمی را به سمت دفاع یا توجیه رفتار وی سوق داده‌اند (Aertsen et al., 2006, pp. 238-239). این وضعیت می‌تواند مسئولیت‌پذیری شخصی نوجوان را تضعیف کند و گفت‌وگوی ترمیمی را به نوعی چانه‌زنی خانوادگی تقلیل دهد.

چالش دوم مسئله اصالت پذیرش مسئولیت و بلوغ شناختی نوجوان در جرائم شدید است. در هر دو کشور، شرط ورود به کنفرانس پذیرش نقش در ارتکاب جرم است. با این حال، پژوهش‌ها نشان داده‌اند که در برخی موارد، نوجوانان برای اجتناب از دادرسی رسمی یا کاهش پیامدهای کیفری، مسئولیت را به صورت شکلی می‌پذیرند، بدون آن‌که درک عمیقی از پیامدهای انسانی و اجتماعی رفتار خود داشته باشند. در جرائم منجر به فوت، فاصله میان سطح رشد شناختی نوجوان و عمق فاجعه‌آمیز پیامد جرم، این مسئله را پیچیده‌تر می‌سازد. سومین چالش وضعیت عاطفی و آسیب‌پذیری بزه‌دیدگان در جرائم شدید است. مشارکت بزه‌دیده در عدالت ترمیمی یکی از ارکان مشروعیت آن محسوب می‌شود، اما در جرائم خشونت‌آمیز، مواجهه مستقیم با مرتکب می‌تواند با فشار روانی و تجربه مجدد رنج همراه باشد. در ارزیابی‌های انجام‌شده، بر ضرورت سنجش آمادگی عاطفی بزه‌دیدگان و تضمین داوطلبانه بودن مشارکت آنان تأکید شده است.

این چالش‌ها نشان می‌دهد که عدالت ترمیمی در جرائم شدید نوجوانان صرفاً به انتقال پرونده از دادگاه به یک نشست گفت‌وگومحور محدود نمی‌شود، بلکه مستلزم طراحی نهادی دقیق و پیش‌بینی ضمانت‌های حمایتی است.

۳-۳. راهبردهای اتخاذشده و نسبت آن با پژوهش حاضر

در پاسخ به چالش مداخله‌گری والدین، هر دو کشور بر حرفه‌ای‌سازی نقش تسهیلگر تأکید کرده‌اند. تسهیلگران آموزش‌دیده موظف‌اند تعادل گفت‌وگو را حفظ کنند، نوجوان را در مرکز فرایند قرار دهند و از سلطه گفتاری سایر اعضا جلوگیری نمایند. این راهبرد با پیشنهاد پژوهش حاضر مبنی بر لزوم حضور میانجی متخصص و مستقل در پرونده‌های قتل نوجوانان هم‌خوانی دارد، به‌ویژه در مواردی که فشارهای خانوادگی می‌تواند بر اراده نوجوان اثرگذار باشد.

در مواجهه با چالش بلوغ شناختی، سازوکارهای غربالگری و ارزیابی پیشینی تقویت شده است. پیش از ارجاع پرونده‌های حساس به کنفرانس، ارزیابی‌های روان‌شناختی درباره میزان درک نوجوان از پیامدهای رفتار و آمادگی او برای مشارکت در گفت‌وگوی ترمیمی انجام می‌شود. این رویکرد با پیشنهاد این پژوهش در خصوص ضرورت ارزیابی تخصصی وضعیت شناختی و عاطفی نوجوان پیش از ورود به فرایندهای ترمیمی، انطباق دارد و نشان می‌دهد که پذیرش مسئولیت باید فراتر از اقرار رسمی تلقی شود.

در خصوص حمایت از بزه‌دیدگان نیز تدابیری چون برگزاری جلسات آماده‌سازی جداگانه، پیش‌بینی امکان مشارکت غیرمستقیم، حضور مشاور حمایتی و تضمین حق انصراف در هر مرحله اتخاذ شده است. این اقدامات با تأکید پژوهش حاضر بر داوطلبانه بودن مشارکت اولیای دم و لزوم پیش‌بینی حمایت روانی در پرونده‌های قتل نوجوانان هم‌راستا است.

در مجموع، تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که تجارب نیوزیلند و استرالیا عدالت ترمیمی را در جرائم شدید نه به صورت مطلق، بلکه در چارچوبی گزینشی، حمایت‌محور و مبتنی بر ارزیابی تخصصی به کار گرفته‌اند. این یافته حاکی از آن است که پیشنهاد‌های ارائه شده در این پژوهش، از جمله حرفه‌ای‌سازی میانجی‌گری، ارزیابی پیشینی بلوغ شناختی و تضمین حمایت از بزه‌دیدگان، نه صرفاً مبتنی بر ملاحظات نظری، بلکه هم‌راستا با رویه‌های تثبیت شده در نظام‌های پیشرو است. به این ترتیب، امکان بهره‌گیری از عدالت ترمیمی در مواجهه با قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان، منوط به طراحی نهادی دقیق و پیش‌بینی سازوکارهای حمایتی متناسب با شدت جرم خواهد بود نه نفی کلی این رویکرد.

نتیجه‌گیری

عدالت ترمیمی در مواجهه با جرائم شدید، به‌ویژه قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان، یکی از پیچیده‌ترین و در عین حال چالش‌برانگیزترین حوزه‌های سیاست جنایی معاصر به شمار می‌رود. این پیچیدگی ناشی از هم‌زمانی چند واقعیت اساسی است: از یک سو، نوجوانان به عنوان افرادی در حال رشد، واجد ویژگی‌های روانی، شناختی و عاطفی خاصی هستند که اقتضای رویکردی حمایتی، تربیتی و بازپرورانه را ایجاب می‌کند. از سوی دیگر، جرم قتل عمد، به عنوان شدیدترین شکل نقض حق حیات، آسیب‌هایی عمیق، پایدار و غیرقابل جبران به بزه‌دیدگان و اولیای دم

وارد می‌سازد که انتظار پاسخ‌گویی جدی و عادلانه را تقویت می‌کند. عدالت ترمیمی دقیقاً در نقطه تلاقی این دو منطق متفاوت قرار می‌گیرد.

یافته‌های این پژوهش نشان داد که اجرای عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان، در عمل با چالش‌هایی مواجه است که بخش قابل توجهی از آن‌ها ماهیتی «نوجوان‌محور» دارند و در صورت حذف عنصر نوجوانی، قابلیت تعمیم به جرائم بزرگسالان را نخواهند داشت. وابستگی عاطفی نوجوانان به والدین و نقش پررنگ آنان در فرایندهای تصمیم‌گیری، نارسایی رشد شناختی و دشواری پذیرش مسئولیت کیفری، و در نهایت، تعارض میان حمایت از نوجوان بزهکار و پاسخ‌گویی به مطالبات اولیای دم، سه چالش محوری شناسایی شده در این پژوهش هستند که هر یک به نحوی اجرای عدالت ترمیمی را با مخاطره مواجه می‌سازند.

مصاحبه‌ها و بررسی پرونده‌ها نشان داد که در بسیاری از موارد، حضور والدین نوجوان بزهکار، به رغم نقش حمایتی بالقوه، به عاملی مداخله‌گر در فرایند ترمیمی تبدیل شده و امکان شکل‌گیری پذیرش مسئولیت واقعی از سوی نوجوان را محدود کرده است. همچنین نارسایی‌های شناختی و هیجانی نوجوانان موجب شده که مفاهیمی همچون مسئولیت، جبران و پاسخ‌گویی، به صورت صوری و غیرعمیق در فرایند ترمیمی بازنمایی شوند. این مسئله نه تنها کارکرد تربیتی عدالت ترمیمی را تضعیف کرده، بلکه از نگاه اولیای دم نیز به بی‌اعتمادی نسبت به این رویکرد انجامیده است.

در سطحی عمیق‌تر، تعارض میان حمایت از نوجوان بزهکار و پاسخ‌گویی به مطالبات اولیای دم، به عنوان مهم‌ترین چالش عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان، خود را نشان داده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در غیاب سازوکارهای نهادمند و شفاف، عدالت ترمیمی گاه به فرایندی بزهکارمحور فروکاسته شده و رنج، خشم و مطالبات نمادین اولیای دم به حاشیه رانده شده است. این وضعیت، به ویژه در جرائم شدید، نه تنها به شکست فرایند ترمیمی انجامیده، بلکه در برخی موارد، احساس بی‌عدالتی مضاعف را در میان بزه‌دیدگان تشدید کرده است.

با این حال، تحلیل یافته‌ها نشان می‌دهد که چالش‌های مذکور ماهیتی ذاتی و حل‌ناشدنی ندارند، بلکه بیش از هر چیز، ناشی از فقدان طراحی نهادمند، ضعف در تنظیم نقش‌ها، و عدم انطباق کامل عدالت ترمیمی با ویژگی‌های رشدی و روانی نوجوانان هستند. به بیان

دیگر، شکست‌های مشاهده‌شده در اجرای عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان را نباید به ناکارآمدی ذاتی این رویکرد نسبت داد، بلکه باید آن‌ها را نتیجه اجرای غیرحساس، شتاب‌زده و فاقد چارچوب دانست.

بر این اساس، عدالت ترمیمی در حوزه نوجوانان تنها زمانی می‌تواند کارآمد و مشروع باشد که از دو افراط پرهیز کند: از یک سو، فروغلتیدن به بزهکارمحوری حمایتی که رنج بزه‌دیدگان را نادیده می‌گیرد، و از سوی دیگر، قربانی‌محوری کیفری که امکان اصلاح و بازپذیری نوجوان را از میان می‌برد. ایجاد توازن میان این دو منطق، مستلزم بازطراحی فرایندهای ترمیمی با رویکردی حساس به سن، رشد و زمینه‌های اجتماعی نوجوانان است.

در پرتو یافته‌های پژوهش، پیشنهاد‌های زیر می‌تواند به بهبود اجرای عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد ارتكابی توسط نوجوانان کمک کند:

۱. تدوین دستورالعمل‌های تخصصی عدالت ترمیمی نوجوانان در جرائم شدید

لازم است دستورالعمل‌هایی ویژه برای اجرای عدالت ترمیمی در جرائم شدید نوجوانان تدوین شود که در آن، نقش والدین، جایگاه اولیای دم، زمان‌بندی فرایند ترمیمی و حدود پاسخ‌گویی نوجوان به صورت شفاف مشخص شده باشد.

۲. مرحله‌بندی فرایند پذیرش مسئولیت متناسب با رشد شناختی نوجوان

پذیرش مسئولیت کیفری نباید به یک لحظه یا اظهارنظر شکلی تقلیل یابد، بلکه باید به عنوان فرایندی تدریجی و آموزشی طراحی شود که با ظرفیت‌های شناختی و هیجانی نوجوان هم‌خوانی داشته باشد.

۳. تقویت جایگاه اولیای دم در فرایند عدالت ترمیمی

مشارکت اولیای دم باید از حالت نمادین خارج شود و با حمایت روانی، اطلاع‌رسانی شفاف و احترام به زمان سوگ آنان همراه باشد تا احساس به رسمیت شناخته شدن رنج تحقق یابد.

۴. تفکیک شفاف عدالت ترمیمی از پاسخ کیفری رسمی

لازم است برای اولیای دم به روشنی تبیین شود که عدالت ترمیمی جایگزین حق کیفری آنان نیست، بلکه فرایندی مکمل است که می‌تواند در کنار پاسخ رسمی، به ترمیم آسیب‌ها کمک کند.

۵. آموزش تخصصی تسهیلگران و مقامات قضایی

تسهیلگران و قضات رسیدگی‌کننده به پرونده‌های نوجوانان باید آموزش‌های تخصصی در زمینه روان‌شناسی رشد، مدیریت تعارضات شدید و عدالت ترمیمی در جرائم خشونت‌بار را دریافت کنند.

در مجموع، این پژوهش نشان می‌دهد که عدالت ترمیمی در پرونده‌های قتل عمد نوجوانان، نه یک نسخه ساده و یکسان، بلکه رویکردی ظریف، حساس و نیازمند طراحی دقیق است. تنها با درک عمیق ویژگی‌های نوجوانی، به رسمیت شناختن رنج بزه‌دیدگان و ایجاد توازن نهادمند میان حمایت و پاسخ‌گویی می‌توان از ظرفیت‌های واقعی عدالت ترمیمی در این حوزه بهره‌مند شد.

پیوست‌ها

جدول شماره ۱: مشخصات پرونده‌های مورد مطالعه

شماره	سن و جنس متهم	سن و جنس مقتول	تاریخ صدور حکم	روش میانجی‌گری	چالش غالب	نتیجه حکم صادرشده
۱	مرد - ۱۶	زن - ۶	۱۳۹۵/۱۰/۲۰	مراجعه خیرین والدین متهم به اولیای دم	نقص درک شناختی نوجوان	قصاص (اعدام با طناب دار)
۲	مرد - ۱۵	مرد - ۱۶	۱۳۹۳/۰۹/۰۲	مراجعه مددکار جهت اخذ رضایت	نقص درک شناختی نوجوان	قصاص (اعدام با طناب دار)
۳	مرد - ۱۷	مرد - ۳۰	۱۳۹۰/۰۶/۱۶	-	دخالت ناسنجیده والدین در پرونده	قصاص (اعدام با طناب دار)
۴	مرد - ۱۷	زن - ۱۹	۱۳۹۹/۱۲/۱۰	مراجعه افراد معروف، تشکیل جلسات سازش توسط شورای حل اختلاف	تعارض میان حمایت از نوجوان و پاسخ‌گویی به اولیای دم	قصاص (اعدام با طناب دار)
۵	مرد - ۱۵	مرد - ۱۶	۱۳۹۵	مشارکت جمعیت امام علی برای اخذ رضایت	دخالت ناسنجیده والدین در پرونده	قصاص (اعدام با طناب دار)

شماره	سن و جنس متهم	سن و جنس مقتول	تاریخ صدور حکم	روش میانجی‌گری	چالش غالب	نتیجه حکم صادر شده
۶	زن - ۱۷	زن - ۶۵	۱۳۸۳/۰۶/۱۳	مراجعه انجمن‌های مردم‌نهاد و افراد معروف جهت اخذ رضایت	تعارض میان حمایت از نوجوان و پاسخ‌گویی به اولیای دم	قصاص (اعدام با طناب دار)
۷	مرد - ۱۷	مرد - زن	۱۳۹۸	مراجعه بزرگان محلی به اولیای دم جهت اخذ رضایت	نقص درک شناختی نوجوان	قصاص (اعدام با طناب دار)
۸	مرد - ۱۷	مرد - ۱۷	۱۳۸۶/۰۴/۰۹	ارجاع پرونده به واحد جنایی صلح و سازش دادسرا تهران	تعارض میان حمایت از نوجوان و پاسخ‌گویی به اولیای دم	قصاص (اعدام با طناب دار)
۹	مرد - ۱۷	مرد -	۱۳۸۳	انجام آیین محلی و اجرای رسم خون بس		قصاص (گذشت اولیای دم)
۱۰	مرد - ۱۷	مرد - ۱۷	۱۳۹۴	ارجاع پرونده به شعبه صلح و سازش شورای حل اختلاف		قصاص (گذشت اولیای دم)

جدول شماره ۲: مشخصات مصاحبه‌شوندگان

ردیف	سمت	تحصیلات	تاریخ و مدت مصاحبه
۱	قاضی دادگاه کیفری ۱ استان خراسان رضوی	دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی	مرداد ۱۴۰۲ (۲۰ دقیقه)
۲	قاضی دادگاه کیفری ۱ استان خراسان رضوی	دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی	مرداد ۱۴۰۲ (۲۰ دقیقه)
۳	قاضی دادگاه کیفری ۱ استان خراسان رضوی	کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی	مرداد ۱۴۰۲ (۲۰ دقیقه)
۴	قاضی دادگاه کیفری ۱ استان خراسان رضوی	دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی	مرداد ۱۴۰۲ (۲۰ دقیقه)
۵	قاضی دادگاه کیفری ۱ استان تهران	دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی	شهریور ۱۴۰۲ (۱۵ دقیقه)
۶	قاضی دادگاه کیفری ۱ استان تهران	دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی	شهریور ۱۴۰۲ (۳۰ دقیقه)

ردیف	سمت	تحصیلات	تاریخ و مدت مصاحبه
۷	بازپرس ویژه قتل دادسرای عمومی و انقلاب خراسان رضوی	دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی	مرداد ۱۴۰۲ (۵۰ دقیقه)
۸	وکیل پایه ۱ دادگستری کانون وکلای خراسان رضوی	دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی	مرداد ۱۴۰۲ (۳۰ دقیقه)
۹	وکیل پایه ۱ دادگستری کانون وکلای خراسان رضوی	کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی	مرداد ۱۴۰۲ (۳۰ دقیقه)
۱۰	وکیل پایه ۱ دادگستری کانون وکلای خراسان رضوی	کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی	مرداد ۱۴۰۲ (۱۵ دقیقه)

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

مقاله هیچ کمک مالی مشخصی از نهادهای دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده اول، ۵۰ درصد مقاله شامل یافتن منابع و استخراج داده را عهده‌دار بوده است و نویسنده دوم ۵۰ درصد شامل تحلیل داده را بر عهده داشته است. همه نویسندگان به طور برابر در مفهوم‌سازی مقاله و نگارش پیش‌نویس اولیه و نسخه‌های بعدی آن اعم از نسخه بازبینی شده، ویرایش شده و ... مشارکت داشته‌اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در فرایند تهیه این مقاله، از ابزارهای مبتنی بر هوش مصنوعی صرفاً در جهت کمک به خلاصه‌نویسی، اصلاح ایرادات نگارشی و زبانی، ترجمه متون و یافتن منابع متناسب با موضوع استفاده شده است. لازم به ذکر است که تحلیل علمی، تفسیر داده‌ها، نتیجه‌گیری‌ها و محتوای اصلی پژوهش به طور کامل توسط نویسندگان انجام شده است و مسئولیت صحت و اصالت مطالب بر عهده آنان است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که در نگارش این مقاله هیچ گونه تعارض منافع ندارند.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از هر گونه جعل و سرقت علمی و هر گونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب نموده‌اند.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های به‌کاررفته در این پژوهش شامل اسناد و پرونده‌های قضایی و نیز مصاحبه‌های انجام‌شده با قضات و وکلای دادگستری است. با توجه به ماهیت حساس و محرمانه این داده‌ها و لزوم حفظ حریم خصوصی اشخاص، امکان دسترسی عمومی به داده‌های خام وجود ندارد. با این حال، داده‌های پردازش‌شده و اطلاعات غیرشخصی مرتبط با یافته‌های پژوهش، در صورت درخواست معقول، توسط نویسنده مسئول و در چارچوب ملاحظات اخلاقی و حقوقی قابل ارائه خواهد بود..

فهرست منابع

۱. خبرگزاری ایسنا. (۱۳۸۷ش). تاریخ دسترسی: ۱۴/۰۶/۱۴۰۴، بازآورده شده از: www.isna.ir/news/02478-8705
۲. خبرگزاری تابناک. (۱۳۸۸ش). تاریخ دسترسی: ۱۴/۰۶/۱۴۰۴، بازآورده شده از: www.tabnak.ir/67942
۳. پایگاه خبری انتخاب. (۱۳۹۰ش). تاریخ دسترسی: ۱۴/۰۶/۱۴۰۴، بازآورده شده از: www.entekhab.ir/34167
۴. خبرگزاری خبر آنلاین. (۱۳۹۰). تاریخ دسترسی: ۱۴/۰۶/۱۴۰۴، بازآورده شده از: www.khabaronline.ir/163619
۵. رحیمی نژاد، اسماعیل؛ کاوسی خسرقی، پریرزاد. (۱۳۹۶ش). بررسی محدودیت‌های استفاده از برنامه‌های عدالت ترمیمی در دادرسی اطفال و نوجوانان، با تأکید بر نظام حقوقی ایران. **دانشنامه عدالت ترمیمی** (مجموعه مقاله‌های همایش بین‌المللی عدالت ترمیمی و پیشگیری از جرم): (زیر نظر محمد فرجیها؛ ج. ۱، ص. ۳۸۷-۴۰۶). تهران: بنیاد حقوقی میزان.
۶. رضوانی، سودابه؛ کردعلیوند، روح‌الدین. (۱۳۹۷ش). مطالعه تطبیقی کاربرد آموزه‌های عدالت ترمیمی در مدرسه. **مطالعات حقوق تطبیقی**، ۹(۲)، ۶۶۱-۶۸۳. <https://doi.org/10.22059/jcl.2018.251909.633627>
۷. رضوی فرد، بهزاد؛ مرادقلی، حسین؛ و ضرغامی، سیروس. (۱۳۹۵ش). بررسی آثار ترمیمی اجرای مراسم خون‌صلح؛ مطالعه موردی در استان کرمانشاه. **مجله حقوقی دادگستری**، ۸۰(۹۴)، ۲۲۹-۲۴۷. دسترس‌پذیر در: magiran.com/p1598126
۸. صفی‌نجاج، محمدرضا؛ مؤذن‌زادگان، حسنعلی؛ و غلامی، حسین. (۱۴۰۱ش). چالش‌های دادرسی ترمیمی اطفال معارض با قانون در نظام حقوقی ایران. **کارآگاه**، ۱۶(۵۸)، ۲۹-۴۸. <https://doi.org/10.22034/det.2022.210942.1223>
۹. نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۳۹۵ش). بسترهای اجتماعی و حقوقی عدالت ترمیمی در ایران. در **دانشنامه عدالت ترمیمی**، (زیر نظر محمد فرجیها). تهران: میزان.
۱۰. نجفی ابرندآبادی، علی حسین؛ شادمان‌فر، محمدرضا؛ و توجهی، عبدالعلی. (۱۳۸۷ش). اصلاح ذات‌البین و نظریه عدالت ترمیمی. **مدرس علوم انسانی**، ۱۲(۳)، ۱۹۳-۲۲۲. دسترس‌پذیر در: magiran.com/p683514
۱۱. وحدت‌طاهر، مهدی؛ مؤذن‌زادگان، حسنعلی؛ غلامی‌دون، حسین؛ و سهرابی‌اسمرود، فرامرز. (۱۴۰۴ش). بررسی نقش تجربیات نامطلوب دوران کودکی در ارتکاب بزه قتل عمد (مورد مطالعه: نوجوانان مرتکب قتل در قانون اصلاح و تربیت استان البرز). **دانشنامه فقه و حقوق تطبیقی**، ۳(۳)، ۱۹-۱. <https://doi.org/10.61838/jecj.192>

12. Aertsen, I., Daems, T., & Robert, L. (Eds.). (2006). *Institutionalizing restorative justice*. Cullompton, UK: Willan Publishing. <https://doi.org/10.4324/9781843926276>
13. Bazemore, G., & Umbreit, M. S. (2001). A comparison of four restorative conferencing models. Washington, DC: *Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention* (OJJDP). <https://www.ojp.gov/pdffiles1/ojjdp/184738.pdf>
14. Casey, Annie E. (2022). *What is Restorative Justice for Young People?*
15. Crawford, A. (2000). The state, community and restorative justice: Heresy, nostalgia and butterfly collecting. In: L. Walgrave (Ed.), *Restorative justice and the law* (pp. 287–304). Cullompton, UK: Willan Publishing. <https://doi.org/10.4324/9781843924814>
16. Crawford, A. (2006). Institutionalizing restorative youth justice in a cold, punitive climate. In I. Aertsen, T. Daems, & L. Robert (Eds.), *Institutionalizing restorative justice* (pp. 120–143). Cullompton, UK: Willan Publishing. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781843926276-6/institutionalizing-restorative-youth-justice-cold-punitive-climate-adam-crawford>
17. Elrod, P., & Ryder, R. (2018). *Juvenile justice: A social, historical, and legal perspective* (5th ed.). Burlington, MA: Jones & Bartlett Learning. <https://books.google.com/books?id=ttHTDwAAQBAJ&lpg=PP1&pg=PR6#v=onepage&q&f=false>
18. Hoyle, H. & Noguera, S. (2008). supporting young offenders through restorative justice: parents as (in) appropriate adults. *British Journal of Community Justice Sheffield*, 6(3), 67–85.
19. Karp, D. R., Sweet, M., Kirshenbaum, A. and Bazemore, G (2004). Reluctant Participants in Restorative Justice? Youthful Offenders and Their Parents. *Contemporary Justice Review*. 7(2), 199–216. <https://doi.org/10.1080/1028258042000221193>
20. Prichard, J. (2002). parent-child dynamics in community conferences - some questions for reintegrative shaming practice and restorative justice, youthful offenders and their parents. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 35(3), 330–346. <http://doi.org/10.1375/acri.35.3.330>
21. Scott, E. S., & Steinberg, L. (2008). Adolescent development and the regulation of youth crime. *The Future of Children*, 18(2), 15–33. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ815071.pdf>
22. Steinberg, L. (2009). Adolescent development and juvenile justice. *Annual Review of Clinical Psychology*, 5, 459–485. <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.032408.153603>

23. UNODC. (2020). *Handbook on restorative justice programmes* (2nd ed.). United Nations Office on Drugs and Crime. Handbook on Restorative Justice Programmes Second Edition
24. Van Camp, T., & Wemmers, J.-A. (2013). Victim satisfaction with restorative justice: More than simply procedural justice. *International Review of Victimology*, 19(2), 117–143. <https://doi.org/10.1177/0269758012472764>
25. Zehr, H. (2015). *The little book of restorative justice* (Revised and updated ed.). New York, NY: Good Books.

Resources

1. Iranian Students News Agency (ISNA). (2008). Accessed on: September 5, 2025. Retrieved from: <http://www.isna.ir/news/02478-8705/>
2. Tabnak News Agency. (2009). Accessed on: September 5, 2025. Retrieved from: <http://www.tabnak.ir/67942/>
3. Entekhab News Website. (2011). Accessed on: September 5, 2025. Retrieved from: <http://www.entekhab.ir/34167/>
4. Khabar Online News Agency. (2011). Accessed on: September 5, 2025. Retrieved from: <http://www.khabaronline.ir/163619>
5. Rahiminejad, Esmail & Kavousi Khosrangi, Parizad. (2017). An Examination of the Limitations on the Use of Restorative Justice Programs in Juvenile Proceedings, with Emphasis on the Iranian Legal System. In *Encyclopedia of Restorative Justice* (Proceedings of the International Conference on Restorative Justice and Crime Prevention), edited by Mohammad Farjiha. First Edition. Mizan Legal Foundation, pp. 387–406 [in Persian]
6. Rezvani, Soudabeh & Kordalivand, Ruh al-Din. (2018). A Comparative Study on the Application of Restorative Justice Teachings in Schools. *Comparative Law Studies*, Vol. 9, No. 2, pp. 661–683. doi:10.22059/jcl.2018.251909.633627 [in Persian]
7. Razavi Fard, Behzad; Moradgholi, Hossein; Zarghami, Sirus. (2016). Examining the Restorative Effects of the “Blood Reconciliation” Ceremony: A Case Study in Kermanshah Province. *Judiciary Law Journal*, Year 80, No. 94, pp. 229–247. Retrieved from: <http://magiran.com/p1598126> [in Persian]
8. Safi Nataj, Mohammad Reza; Moazzenzadegan, Hassanali; Gholami, Hossein. (2022). Challenges of Restorative Justice Proceedings for Juvenile Offenders in the Iranian Legal System. *Detective Scientific Quarterly*, Vol. 16, No. 58, pp. 29–48. doi:10.22034/det.2022.210942.1223 [in Persian]
9. Najafi Abrandabadi, Ali Hossein. (2016). Social and Legal Contexts of Restorative Justice in Iran. In *Encyclopedia of Restorative Justice*, edited by Mohammad Farjiha. Tehran: Mizan Publications.
10. Najafi Abrandabadi, Ali Hossein; Shadmanfar, Mohammad Reza; Tavvajohi, Abdolali. (2008). Reconciliation (Islah-e Zat al-Bayn) and the Theory of Restorative Justice.

- Modarres Human *Sciences Quarterly*, Vol. 12, No. 3. Retrieved from: <http://magiran.com/p683514> [in Persian]
11. Vahdat-Taher, Mehdi; Moazzenzadegan, Hassanali; Gholamidun, Hossein; Sohrabi-Asmarud, Faramarz. (2025). Examining the Role of Adverse Childhood Experiences in the Commission of Intentional Homicide (Case Study: Juvenile Homicide Offenders in the Juvenile Correction and Rehabilitation Center of Alborz Province). *Journal of Comparative Jurisprudence and Law*, Vol. 3, No. 3, pp. 1–19. Retrieved from: <https://jecjl.com/index.php/jecjl/article/view/192> [in Persian]
12. Aertsen, I., Daems, T., & Robert, L. (Eds.). (2006). *Institutionalizing restorative justice*. Cullompton, UK: Willan Publishing. <https://doi.org/10.4324/9781843926276>
13. Bazemore, G., & Umbreit, M. S. (2001). *A comparison of four restorative conferencing models*. Washington, DC: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention (OJJDP). <https://www.ojp.gov/pdffiles1/ojjdp/184738.pdf>
14. Casey, Annie E. (2022), *What is Restorative Justice for Young People?*
15. Crawford, A. (2000). The state, community and restorative justice: Heresy, nostalgia and butterfly collecting. In L. Walgrave (Ed.), *Restorative justice and the law* (pp. 287–304). Cullompton, UK: Willan Publishing. <https://doi.org/10.4324/9781843924814>
16. Crawford, A. (2006). Institutionalizing restorative youth justice in a cold, punitive climate. In I. Aertsen, T. Daems, & L. Robert (Eds.), *Institutionalizing restorative justice* (pp. 120–143). Cullompton, UK: Willan Publishing. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781843926276-6/institutionalizing-restorative-youth-justice-cold-punitive-climate-adam-crawford>
17. Elrod, P., & Ryder, R. (2018). *Juvenile justice: A social, historical, and legal perspective* (5th ed.). Burlington, MA: Jones & Bartlett Learning. <https://books.google.com/books?id=ttHTDwAAQBAJ&lpg=PP1&pg=PR6#v=onepage&q&f=false>
18. Hoyle, H. & Noguera, S. (2008) *supporting young offenders through restorative justice: parents as (in) appropriate adults*, Centre for Criminology, University of Oxford. <https://www.thefreelibrary.com/USTICE+WITHOUT+A+VICTIM%3a+RISE+AND+THE+ROADS+NOT+TAKEN.-a0678180280>
19. Karp, D. R., Sweet, M., Kirshenbaum, A. and Bazemore, G (2004) Reluctant Participants in Restorative Justice? Youthful Offenders and Their Parents, *Contemporary Justice Review*. <https://doi.org/10.1080/1028258042000221193>

20. Prichard, J. (2002) parent -child dynamics in community conferences - some questions for reintegrative shaming, practice and restorative justice, youthful offenders and their parents, *Contemporary Justice Review*. <http://doi.org/10.1375/acri.35.3.330>
21. Scott, E. S., & Steinberg, L. (2008). Adolescent development and the regulation of youth crime. *The Future of Children*, 18(2), 15–33. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ815071.pdf>
22. Steinberg, L. (2009). Adolescent development and juvenile justice. *Annual Review of Clinical Psychology*, 5, 459–485. <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.032408.153603>
23. **UNODC**. (2020). Handbook on restorative justice programmes (2nd ed.). United Nations Office on Drugs and Crime. Handbook on Restorative Justice Programmes Second Edition
24. Van Camp, T., & Wemmers, J.-A. (2013). Victim satisfaction with restorative justice: More than simply procedural justice. *International Review of Victimology*, 19(2), 117–143. https://restorativejustice.ie/2021/04/26/van-camp-and-wemmers-2013-on-victim-satisfaction-with-restorative-justice/?utm_source=chatgpt.com
25. Zehr, H. (2015). *The little book of restorative justice* (Revised and updated ed.). New York, NY: Good Books.

The Future of Institutionalizing Restorative Processes of Juvenile Delinquency in Iran: A Case Study of the Special Police for Juveniles Bill

Fatemeh Tolouei ¹ | Azade Sadeghi ²

1. M.A. in Criminal law & Criminology, Department of Criminal Law & Criminology, Faculty of Law & Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: f.h.tolouee@gmail.com
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Criminal Law & Criminology, Faculty of Law & Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: az.sadeghi@umz.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Received: 1 November 2025
Revised: 6 January 2026
Accepted: 12 January 2026
Available Online: 12 January 2026

Keywords

Institutionalization,
Family Group
Conference, Mediation,
Restorative Justice
Policies, The bill of
Professional Police for
Juveniles

Abstract

The Research goal is to analyze of legislator's restorative approach in the Special Police for Juveniles Bill from perspective of Restorative Justice (RJ) policies, aiming to derive insights that enhance the effectiveness of restorative processes during the bill's approval in the Islamic Parliament of IRI. The research employs descriptive-analytical methodology, case studying the Bill and comparing it with RJ policies implemented by leading countries. This approach aims to identify the most prominent restorative policies implemented by the bill. This study finds ambiguity in applying multiple restorative methods aims to specialization mediation for supporting youth. Given the changing role of police in the adaptive model from facilitator to referrer, the bill's assignment of major agency to police in facilitating restorative processes demonstrates the legislator's thoughtful initiative, although it highlights the lack of mechanisms to respond to negative outcomes in police-led restorative processes. Referral challenges include inconsistent acceptance of consent by the parties, lack of oversight of judicial referrals, and potential issues during preliminary investigations. Ultimately, the pioneering distinctions of the Iranian restorative policymaking are highlighted while taking future challenges into account. Conclusions: The results indicate that to effectively implement RJ, the bill requires fundamental revisions, including clear criteria for the selection of process, specialized training for facilitators and referring authorities, strengthening restorative culture in criminal organizations, unifying the legislator's approach to party consent in referrals, ensuring oversight of referral system, and adopting appropriate mechanisms for violent crimes.

Cite this article: Cite this article: Tolouei, F.; Sadeghi, A. (2025). The Future of Institutionalizing Restorative Processes for Children and Adolescent Delinquency in Iran: A Case Study of the Special Police for Juveniles Bill. *Criminal Law Doctrines*, 22(30). 297-336. <https://doi.org/10.30513/cld.2026.7654.2197>

Extended Abstract

Introduction

Restorative justice has developed over the past three decades as a reform-oriented response to structural weaknesses in the traditional criminal justice system. This approach is particularly significant in juvenile delinquency. Youth offending often arises from social inequality, family dysfunction, peer pressure, neglect, or mistreatment by adults. Formal punitive responses may intensify stigmatization and increase recidivism by embedding minors within rigid criminal structures. Restorative mechanisms instead aim to hold juveniles accountable in constructive settings that prevent long-term marginalization. Comparative experiences indicate that properly implemented restorative programs reduce reoffending, enhance victim satisfaction, improve compliance with agreements, and strengthen community engagement. In Iran, institutional recognition of restorative mechanisms began with the 2013 Code of Criminal Procedure, which introduced criminal mediation in Article 82. This marked a shift toward incorporating alternative responses within the legal framework. A further step occurred in 2021 with approval of the Special Police for Juveniles bill. Its fifth section, titled “Non-Judicial Procedures,” anticipates restorative measures such as mediation and family group conferencing for individuals under eighteen. However, structural governmental changes and differing institutional views have delayed completion of its legislative process in parliament.

Comparative studies of jurisdictions leading in restorative justice show that while models vary according to cultural and legal contexts, successful systems consistently uphold core principles. Difficulties typically arise when legislative frameworks fail to embed these principles clearly. Weak statutory design can result in inconsistent practice or symbolic implementation without substantive impact.

This study analyzes the restorative policies contained in the Special Police for Juveniles bill, identifying their strengths and weaknesses. It assesses the extent to which these provisions align with restorative justice principles and offers recommendations to improve effectiveness during the legislative process. The key research questions are: What restorative policies are adopted in the Bill? To what extent do they conform to restorative justice principles?

A review of domestic scholarship shows that since adoption of the 2013 Code and development of specialized juvenile policing initiatives, most research has focused on the structure and functions of specialized police in detection, prosecution and prevention. After approval of the Bill in 2021, attention expanded to organizational needs and professional training. However, limited analysis has addressed decriminalization and systematic integration of restorative justice within this framework. This study seeks to fill that gap by examining institutionalization of restorative processes in juvenile delinquency through a comparative policy lens in various legal systems around the world.

Method

The research employs a descriptive-analytical approach. It conducts a focused case study of the Special Police for Juveniles Bill of 1400 and compares it with policies and regulations of leading and experienced countries in institutionalization of restorative process.

Results

The study has dealt with the most prominent restorative policies in the Bill in four sections.

The first part, by challenging the adoption of a policy of multiple restorative processes by the legislator, reached the conclusion that this multiplicity, rather than being based on a clear distinction based on the type or severity of the crime and the individual characteristics of the juvenile, is directed at the allocation and development of the mediation institution foreseen in Article 82 of the Criminal Procedure Code of 1392, alongside the introduction of the family meetings as a new mechanism in the field of juvenile delinquency. However, there are ambiguities in the selection criteria between these two processes; in such a way that specific criteria for preferring one over another are not foreseen and extensive authority is delegated to the judicial authority. This gap can lead to uncoordinated procedures, the application of taste, and a reduction in the efficiency of restorative processes.

The second part considered the adoption of the policy of holding police-led restorative processes by the legislator to be objectionable, because the main activism in implementing restorative processes for juvenile delinquency has been entrusted to an institution that is organizationally part of the formal criminal justice structure. However, considering the gradual decline in the role of the police from holding to referring restorative processes in comparative studies, holding police-led restorative processes is not considered an established and dominant option in successful global experiences. Although the Bill emphasizes specialized training in the field of juveniles, observing the best interests of the child, and some formal considerations, there is no explicit statement on specialized training in the doctrines and skills of restorative justice dialogue. This gap can challenge the effectiveness of restorative processes and pave the way for authoritarian approaches.

The third section found the restorative policies governing the referral system in the Bill to lack sufficient coherence and transparency. In this regard, there are some problems, especially with regard to the consent of the parties and the manner of referral to restorative processes. First, a dual approach is observed regarding the consent of the parties, which may negatively affect the principles of restorative justice. Second, granting absolute authority to the judicial authority to refer a case without requiring it to provide a reason or foresee the right to object can lead to the exercise of discretion and a decrease in referrals. Third, the referral mechanism at the preliminary investigation stage is ambiguous, and the lack of prerequisites and the lack of clarity about the relationship between the establishment of guilt and referral make it difficult to effectively implement restorative processes at the pre-trial stage.

The final section highlights the Bill's innovative and pioneering restorative policies. First, the possibility of returning to restorative processes after a failure to implement an agreement demonstrates a flexible and supportive approach to offenders. Second, the provision for re-referral and re-hearing in the event of a failure to reach an agreement or a failure to hold the process within the prescribed time limit moves away from rigid approaches and helps to improve the quality of restorative processes. Third, the expansion of the scope of crimes that can be referred to restorative processes, even in the case of serious and violent crimes, is one of the Bill's notable innovations, although the lack of specialized and psychological guarantees in the field of victim support could create implementation challenges.

Conclusions

Restorative justice in Iran remains partially institutionalized, particularly in juvenile delinquency, where a comprehensive framework is still evolving. Nonetheless, legislative developments indicate gradual integration of restorative principles within criminal policy. This change, albeit being successful in many countries, has faced institutional and executive challenges.

The main challenges in the structural design include the lack of clear criteria for selecting restorative processes, the delegation of the role of conducting the process to special police without specialized training, and the granting of unconditional authority to the judicial authority. Also, the ambivalence in accepting the principle of consent of the parties and the ambiguities of referral at the preliminary investigation stage may lead to inconsistent procedures. However, the bill includes innovative policies such as returning to restorative processes after failure to implement the agreement, flexibility in the timing of hearings, and expanding the scope of referable crimes. These innovations can strengthen the effectiveness of restorative justice if educational and psychological measures are foreseen. However, managing the sensitivity of violent crimes and ensuring the inadmissibility of confessions require revision.

The future of restorative justice in Iran depends on balancing normative restorative ideals with practical legal realities. Legislative refinement should clarify referral standards, harmonize consent requirements, regulate discretion, mandate professional training, and promote a restorative institutional culture. Through gradual and coherent reform, restorative justice can become an effective, fair, and sustainable response to juvenile delinquency in Iran.

Author Contributions

All authors equally contributed to conceptualization, drafting, revision, and final editing.

Data Accessibility Statement

No data are available.

Ethical Considerations

The authors avoided fabrication, falsification, plagiarism, and any form of research misconduct.

Funding

No specific funding was received.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

آینده نهادینه سازی فرایندهای ترمیمی ناظر بر بزهکاری اطفال و نوجوانان در ایران؛ مطالعه موردی لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان

فاطمه طلوعی^۱ | آزاده صادقی^۲

۱. کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: f.h.tolouee@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه حقوق کیفری و جرم شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: az.sadeghi@umz.ac.ir

چکیده

هدف اصلی پژوهش، تحلیل رویکرد ترمیمی قانونگذار در لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان از منظر سیاست‌های عدالت ترمیمی است تا از این رهگذر، دانش مفیدی برای تقویت کارآمدی فرایندهای ترمیمی در جریان تصویب قانونی این لایحه در مجلس شورای اسلامی، به دست آید. روش تحقیق از نوع تحلیلی - توصیفی است که با مطالعه موردی لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان مصوب ۱۴۰۰ و نیز تطبیق آن با قوانین و سیاست‌های عدالت ترمیمی اتخاذ شده توسط کشورهای پیشرو و با سابقه در نهادهای ساز فرایندهای ترمیمی، به تحلیل مهم‌ترین سیاست‌های ترمیمی اتخاذ شده لایحه پرداخته است. یافته‌های پژوهش حاضر با مطالعه موردی لایحه مزبور نشان می‌دهد که ابهام در اتخاذ سیاست تعدد فرایندهای ترمیمی ناظر بر بزهکاری اطفال و نوجوانان توسط قانونگذار به دنبال توسعه مفهومی و تخصیص فرایند میانجی‌گری برای حمایت بیشتر از اطفال و نوجوانان رقم خورده است. همچنین به سبب تغییر الگوی تطبیقی از گزینش پلیس به عنوان برگزارکننده عمده فرایندها به محدود نمودن نقش آن در ارجاع دهنده‌گی، رویکرد قانونگذار را به عنوان ابتکاری نو پذیرفته، هرچند که بر عدم پیش‌بینی سازوکارهای مقابله با پیامدهای ناگوار در برگزاری فرایندهای ترمیمی تحت رهبری پلیس تأکید داشته است. همچنین در واریسی سیاست‌های حاکم بر نظام ارجاع، چالش‌هایی نظیر تضاد رویکرد قانونگذار در پذیرش اصل رضایت طرفین، عدم وجود نظام نظارتی بر میزان ارجاع مقامات قضایی و نیز امکان به وجود آمدن چالش‌های اجرایی در مرحله تحقیقات مقدماتی را شناسایی نموده است. در نهایت نیز سیاست‌های ترمیمی پیشگامانه ایران ضمن در نظر گرفتن چالش‌های آتی آن برجسته شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که برای بهبودی کامل و اثربخش از عدالت ترمیمی، لایحه نیازمند بازنگری‌های اساسی می‌باشد، از جمله تعیین معیارهای روشن برای انتخاب نوع فرایندها، آموزش تخصصی برگزارکنندگان و مقامات ارجاع‌دهنده، تقویت فرهنگ ترمیمی در سازمان‌های کیفری، یکپارچه سازی رویکرد قانونگذار در پذیرش اصل رضایت طرفین در امر ارجاع، تضمین نظارت بر نظام حاکم بر ارجاع و اتخاذ سازوکارهای متناسب در خصوص جرائم جدی و خشن.

استناد: طلوعی، فاطمه؛ صادقی، آزاده. (۱۴۰۴). آینده نهادینه سازی فرایندهای ترمیمی ناظر بر بزهکاری اطفال و نوجوانان در ایران؛ مطالعه موردی: لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان. <https://doi.org/10.30513/cld.2026.7654.2197>. ۳۳۶-۲۹۷، ۲۲(۳)، ۲۹۷-۳۳۶.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۲

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۱۰/۲۲

کلیدواژه‌ها

سیاست‌های عدالت ترمیمی،
لایحه پلیس ویژه اطفال و
نوجوانان، میانجیگری، نشست
خانوادگی، نهادینه سازی.

مقدمه

بیش از سه دهه است که از ظهور عدالت ترمیمی به عنوان رویکردی نوین در حوزه عدالت می‌گذرد؛ رویکردی که در واکنش به ناکارآمدی‌های نظام سنتی عدالت کیفری، ضمن توجه یکسان به همه طرف‌های بزه شکل گرفت. عدالت ترمیمی با تکیه بر مفاهیمی چون بازپذیری اجتماعی بزهکار، ترمیم آسیب‌های ناشی از جرم و مشارکت فعال افراد در تعیین سرنوشت خود، توانست به سرعت جایگاه ویژه‌ای در میان نظریه‌پردازان و سیاست‌گذاران پیدا کند (نجفی ابرندآبادی و همکاران، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۵-۱۹۸). این همراهی نظریه و عمل باعث شد تا عدالت ترمیمی نه تنها به عنوان پاسخی عملی به کاستی‌های نظام سنتی کیفری، بلکه به مثابه الگویی تازه و اثربخش که می‌تواند حس انصاف و رضایت را در هر دو طرف دعوا تقویت کند، هزینه‌های رسیدگی را کاهش دهد و در نهایت، بر کنترل و کاهش نرخ تکرار جرم تأثیرگذار باشد، مطرح شود (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۶، ص. ۸۰۳). ازاین‌رو، سیاست‌گذاران و مجریان عدالت، در شرایطی که مشروعیت نهادهای کیفری زیر سؤال رفته، ترغیب شده‌اند تا از ظرفیت‌های فرایندهای ترمیمی غافل نشوند و به‌کارگیری آن‌ها را در اولویت قرار دهند (غلامی، ۱۳۹۸، ص. ۱۶۷).

اولین نهادینه‌سازی فرایندهای عدالت ترمیمی در بطن عدالت کیفری، در حوزه عدالت اطفال و نوجوانان شکل گرفت، چراکه این گروه از افراد جامعه نه تنها لزوماً به دنبال نقض هنجارهای اخلاقی و اجتماعی متبلور در حقوق کیفری نیستند، بلکه عمدتاً در نتیجه تأثیرپذیری از سوءرفتار بزرگسالان و نارسایی‌های اجتماعی موجود، به‌سوی نقض قوانین و تعارض با آن سوق داده می‌شوند (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۰). همچنین از منظر سیاسی، اطفال و نوجوانان نقشی اساسی در شکل‌دهی آینده یک کشور ایفا می‌کنند. بنابراین، کنترل و کاهش نرخ بزهکاری آنان از مهم‌ترین اولویت‌های هر نظام حقوقی محسوب خواهد شد. ازآنجا که در اواخر قرن بیستم بسیاری از کشورهای جهان با معضل افزایش نرخ بزهکاری اطفال و نوجوانان مواجه بودند، عدالت ترمیمی همچون آب حیات، جان دوباره‌ای به ثبات و مقبولیت دولت‌ها نزد مردم بخشید، بدین صورت که آنان توانستند با نهادینه‌سازی فرایندهای ترمیمی ویژه بزهکاری اطفال و نوجوانان، برخلاف نظام رسمی عدالت کیفری، در افزایش رضایت بزه‌دیدگان، کاهش برجسب‌زنی و نیز کنترل و کاهش نرخ تکرار جرم اطفال و نوجوانان، عملکردی موفق از خود نشان دهند (Cutress, 2015, p. 42; Maglione, 2019).

اقدام به نهادهای سازی فرایندهای ترمیمی در ایران به سال ۱۳۹۲ بازمی‌گردد؛ زمانی که در ماده ۸۲ قانون آیین دادرسی کیفری، برای نخستین بار از نهاد «میانجی‌گری کیفری» یاد شد. این روند در ادامه با تصویب «آیین‌نامه میانجی‌گری در امور کیفری» در سال ۱۳۹۵ و جذب و آموزش میانجیگران حرفه‌ای تداوم یافت، تا آن‌که در سال ۱۴۰۰ با تصویب لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان توسط هیئت وزیران، رویکردی پیشگام در سیاستگذاری‌های ترمیمی ایران در حوزه اطفال و نوجوانان اتخاذ شد، چراکه فصل پنجم لایحه^۱ با عنوان «روش‌های رسیدگی غیرقضایی»، فرایندهای ترمیمی نشست خانوادگی و میانجی‌گری را به منظور پاسخ‌گویی به بزهکاری افراد زیر ۱۸ سال پیش‌بینی نمود (نیازپور، ۱۴۰۲، ص. ۲۷۲). نشست خانوادگی که از گرهمایی طفل یا نوجوان متهم به ارتکاب یکی از جرائم موجب قصاص، دیه و تعزیر، به همراه ولی وی، بزه‌دیده و در صورت نیاز هر شخص دیگری که حضورش مؤثر واقع شود، با تسهیلگری پلیس ویژه یا مددکار اجتماعی تشکیل می‌گردد^۲ و میانجی‌گری کیفری نیز متشکل از میانجی‌گر،^۳ طفل یا نوجوان مرتکب به یکی از جرائم موجب قصاص، دیه یا تعزیر قابل گذشت و نیز جنبه خصوصی جرائم غیرقابل گذشت به همراه ولی وی، بزه‌دیده و در صورت ضرورت، اعضای جامعه محلی، سمن‌ها و سایر افراد مؤثر همچون اعضای خانواده، دوستان و همکاران، در راستای حل اختلاف کیفری و نیز حصول توافق از طریق تبادل نظر و گفت‌وگو با یکدیگر برگزار می‌شود.^۴

لایحه مذکور با وجود اهمیت و ضرورت بسیار زیاد خود، به دلایل مختلفی از جمله تغییر در ساختار دولت و نیز اختلاف نظرهای ناجا و قوه قضائیه تاکنون در مجلس شورای اسلامی تصویب نشده و به صورت رسمی فرایند قانونی‌سازی را به اتمام نرسانده است. هرچند تعلل‌ها و چالش‌های متعددی تاکنون، رسمیت یافتن لایحه را با کندی مواجه ساختند، اما از میزان اهمیت و ضرورت تصویب آن برای حمایت از حقوق اطفال و نوجوانان بزه‌دیده، معارض با قانون و نیز در معرض خطر به هیچ نحو کاسته نشد (کاظمی، ۱۴۰۳)، به‌ویژه آن‌که پیش‌بینی روش‌های رسیدگی غیرقضایی در این لایحه می‌تواند ایران را در آستانه نهادهای سازی فرایندهای

۱. از این پس در پژوهش حاضر به جای عبارت «لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان» به اختصار از واژه «لایحه» استفاده می‌کنیم.

۲. نک: ماده ۳۲ لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان

۳. بر حسب مورد پلیس ویژه یا مددکار اجتماعی یا دیگر اشخاص حقیقی یا حقوقی مؤثر

۴. نک: ماده ۳۸ لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان و بند «ث» ماده ۱ آیین‌نامه میانجی‌گری در امور کیفری

ترمیمی ناظر بر بزهکاری اطفال و نوجوانان قرار دهد؛ سیاستی که اکثر کشورهای پیشرو در زمینه عدالت ترمیمی برای کنترل بزهکاری اطفال و نوجوانان در پیش گرفته‌اند و موفق نیز ظاهر شدند. همچنین رسالت جرم‌شناسان، به‌ویژه پژوهشگران حوزه جرم‌شناسی انتقادی آن است که ضمن تحلیل انتقادی و ارزیابی علمی لوایح و پیش‌نویس‌های قانونی، با شناسایی چالش‌ها، تعارض‌ها و تبعیض‌های احتمالی، مسیر تدوین سیاست‌های جنایی و ترمیمی را مبتنی بر عدالت، کرامت انسانی و حمایت مؤثر از اقشار آسیب‌پذیر همچون اطفال و نوجوانان هموار سازند (DeKeseredy, 2015). لذا ارزیابی سیاست‌های ترمیمی اتخاذشده در نهادهای سازی فرایندهای ترمیمی پیش‌بینی‌شده در لایحه، شایان توجه است.

با مطالعه تطبیقی پژوهش‌های کیفی کشورهای پیشرو و باسابقه در عدالت ترمیمی اطفال و نوجوانان درمی‌یابیم که هر کشوری در نهادهای سازی فرایندهای ترمیمی ویژه اطفال و نوجوانان در قوانینش، سیاست ترمیمی منحصر به فرد یا متأثر از کشورهای دیگر و به مدد تطبیق آن با بستر فرهنگی خود اتخاذ نموده است. این تنوع در سیاست‌گذاری‌ها ناشی از ویژگی انعطاف‌پذیری نظریه عدالت ترمیمی در تطبیق با فرهنگ‌ها و ساختارهای مختلف است. با این حال، آنچه به عنوان وجه مشترک در میان این کشورها قابل مشاهده است، پایبندی حداکثری به اصول و اهداف بنیادین عدالت ترمیمی در فرایند نهادهای سازی آن بوده است. با وجود این، هرگاه یک نظریه وارد مرحله اجرا می‌شود، ناگزیر با چالش‌هایی مواجه خواهد شد؛ چالش‌هایی که عمدتاً در نتیجه نادیده انگاشتن اصول اساسی آن حین فرایند قانونی سازی آشکار می‌شوند. این وضعیت سرنوشتی است که بسیاری از کشورهای پیشرو در حوزه عدالت ترمیمی تجربه کرده‌اند، چنان‌که برخی مانند نیوزیلند، از این چالش‌ها درس گرفتند و با بازنگری‌های مستمر، فرایندهای ترمیمی خود را تقویت نمودند، درحالی‌که برخی دیگر نظیر انگلستان، به‌رغم سابقه طولانی در این حوزه، همچنان در مرحله شناسایی چالش‌های اجرایی خود به سر می‌برند.

این‌گونه چالش‌های اجرایی که عمدتاً ناشی از نقض یا کم‌توجهی به اصول و اهداف بنیادین عدالت ترمیمی در مرحله تقنینی است، می‌توانند منجر به ناکارآمدی و کاهش اثربخشی فرایندهای ترمیمی شوند. اگر بخواهیم نهادهای سازی عدالت ترمیمی دچار سرنوشت مشابه عدالت کیفری نشود و تحت سلطه ساختارها و رویه‌های سنتی عدالت کیفری قرار نگیرد، ضروری است چگونگی فراهم سازی زمینه‌ها و زیرساخت‌های فرهنگی و سازمانی لازم

را از همان مرحله تقنین پیش‌بینی نماییم. این زیرساخت‌ها باید به‌گونه‌ای طراحی شوند که فرایندهای عدالت ترمیمی بتوانند به‌طور مستقل و متناسب با اهداف انسانی و ترمیمی خود عمل کنند و از آسیب‌ها و محدودیت‌هایی که در مسیر نهادینه‌سازی عدالت کیفری مشاهده شده است، مصون بمانند.

بنابراین، نهادینه‌سازی فرایندهای ترمیمی ویژه اطفال و نوجوانان در لایحه پلیس ویژه، این نگرانی را در ما به وجود می‌آورد که تا چه اندازه لایحه مذکور توانسته است با سیاست‌های عدالت ترمیمی همراه گردد و از نافرجامی‌ها و چالش‌های آتی که سایر کشورها به آن دچار شدند، اجتناب ورزد. در واقع، هدف اصلی این پژوهش، ارزیابی و تحلیل سیاست‌های ترمیمی اتخاذشده توسط قانون‌گذار ایران در لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان است تا از این رهگذر، دانش مفیدی برای افزایش اثربخشی و کارآمدی فرایندهای ترمیمی در جریان تصویب قانونی این لایحه در مجلس شورای اسلامی به دست آید. بر این اساس، پرسش‌های اصلی پژوهش را این‌گونه می‌توان بیان نمود که مهم‌ترین سیاست‌های ترمیمی اتخاذشده توسط قانون‌گذار ایران در لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان کدام‌اند؟ و تا چه اندازه می‌توان آن‌ها را به نظریه عدالت ترمیمی پایبند دانست؟

مطالعه ادبیات نظری داخلی مبین آن است که از زمان تصویب آیین دادرسی کیفری در سال ۱۳۹۲ که تشکیل پلیس ویژه اطفال و نوجوان به‌منظور حسن اجرای وظایف ضابطان در مورد اطفال و نوجوانان در دستور کار قرار گرفت،^۵ عمده توجه پژوهشگران داخلی بر ماهیت و ضرورت پلیس ویژه اطفال و نوجوانان و افتراقی‌سازی و تخصص‌گرایی آنان متمرکز بوده است (عباسی و همکاران، ۱۳۹۷؛ بارانی، ۱۳۹۸؛ بیرانوند و یاراحمدی، ۱۴۰۰). پس از تصویب لایحه در سال ۱۴۰۰ همچنان عمده توجه بر ضرورت و ماهیت پلیس ویژه اطفال و نوجوانان و نیز نیاز به تخصص‌گرایی آنان باقی ماند، با این تفاوت که از این پس، دامنه مطالعه به وظایف متمایز پلیس ویژه در حوزه‌های کشف جرم، تعقیب و پیشگیری از جرم نسبت به اطفال و نوجوانان نیز گسترش یافت (بازوند؛ نورمحمدی، ۱۴۰۱؛ طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۳؛ قاسمی و نجانی؛ گلدوست جویباری، ۱۴۰۴). همچنین به بحث قضازدایی و به‌کارگیری عدالت ترمیمی به شکلی محدود در قالب اشاره‌ای به پیش‌بینی فرایندهای ترمیمی و وجود چنین پتانسیلی پرداخته شد (ترکمنی؛ کردعلیوند،

۱۴۰۱؛ نیازپور، ۱۴۰۲؛ شهنقی؛ مقیمی، ۱۴۰۲). اما پژوهش حاضر ضمن شناسایی خلأ موجود در ادبیات نظری داخلی در حوزه نهادینه‌سازی فرایندهای ترمیمی ناظر بر بزهکاری اطفال و نوجوانان ایران که با توجه به فصل «روش‌های رسیدگی غیرقضایی» لایحه می‌توان آینده‌ای درخشان برایش متصور شد، با اتخاذ روش توصیفی - تحلیلی و رویکردی نوآورانه سعی دارد ضمن مطالعه موردی لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان، سیاست‌گذاری ترمیمی ایران را از منظر سیاست‌های پرکاربرد عدالت ترمیمی در نظام‌های حقوقی مختلف جهان ارزیابی کند.

مقاله حاضر در چهار بخش به مهم‌ترین سیاست‌های ترمیمی اتخاذشده در لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان پرداخته است: بخش نخست پذیرش سیاست تعدد فرایندهای ترمیمی توسط قانون‌گذار را به چالش می‌کشد. بخش دوم اشکالات سیاست برگزاری فرایندهای ترمیمی به رهبری پلیس ویژه اطفال و نوجوانان را در لایحه از منظر مطالعات تطبیقی تبیین می‌نماید. بخش سوم به ابهامات سیاست‌های حاکم بر ارجاع می‌پردازد و در نهایت، بخش آخر سیاست‌های ترمیمی پیشگامانه لایحه را معرفی می‌کند.

۱. سیاست تعدد فرایندهای ترمیمی

با توجه به فصل پنجم لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان که به شکلی ابتکاری به پیش‌بینی روش‌های رسیدگی غیرقضایی یا به تعبیر عدالت ترمیمی، فرایندهای ترمیمی ویژه بزهکاری اطفال و نوجوانان روی آورده است، ماده ۲۹ لایحه مزبور، فرایندهای ترمیمی نشست خانوادگی و میانجی‌گری را در حوزه بزهکاری اطفال و نوجوانان معرفی نمود. این امر حکایت از آن دارد که سیاست تعدد فرایندهای ترمیمی برای پاسخ‌گویی به بزهکاری اطفال و نوجوانان در نظام حقوقی ما پذیرفته شده است. زمانی که سیاست‌گذاری ترمیمی یک نظام حقوقی بر پایه تعدد فرایندهای ترمیمی بنا می‌شود باید توجهی ورای پیش‌بینی هر یک از آنان همچون پاسخ‌گویی به نیازهای گوناگون اطفال و نوجوانان بزهکار وجود داشته باشد تا اجرای همه فرایندهای پیش‌بینی شده به شکلی مؤثر و کارآمد محقق شود. این‌که چه دلالتی موجب پذیرش سیاست تعدد فرایندهای ترمیمی توسط قانون‌گذار ما شد و چه ابهاماتی در سازوکار گزینش فرایند ترمیمی متناسب موجود است، موارد قابل تأمل بخش حاضر خواهند بود.

۱-۱. توجیه پذیرش سیاست تعدد فرایندهای ترمیمی

در پذیرش سیاست تعدد فرایندهای ترمیمی، نخستین توجیهی که در ذهن خطور می‌کند، الگوبرداری قانون‌گذار ایران از تجارب دیگر کشورهای پیشرو و باسابقه و گزینش انتقال سیاست اختیاری است (کوهی اصفهانی و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۶۰۸). برای نمونه، استرالیا و کانادا از کشورهایی هستند که بر اساس شدت جرم و با هدف کاهش تماس اطفال یا نوجوانان با سیستم رسمی قضایی، ارجاع به فرایندهای مختلف را پیش‌بینی نموده‌اند. لکن با مطالعه مفاد لایحه هیچ وجه تمایز قابل ملاحظه‌ای در گزینش میان فرایندهای میانجی‌گری و نشست خانوادگی از لحاظ شدت و ماهیت جرم و نیز سن بزهکار نمی‌توان یافت، به‌گونه‌ای که تقریباً همه جرائم افراد زیر ۱۸ سال، به جز جرائم مستوجب حد، قابل ارجاع به این فرایندها خواهند بود.^۶ همچنین برای مقام قضایی ملاک‌های روشنی جهت انتخاب میان نشست خانوادگی یا میانجی‌گری مشخص نشده و صرفاً به بیان برخی عوامل مؤثر در انتخاب روش رسیدگی غیرقضایی پرداخته شده است، بدون آن‌که فرایند ارزیابی و نتیجه‌گیری از آن عوامل به‌وضوح تبیین گردد.^۷

از آنجاکه پیش از تصویب لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان در سال ۱۴۰۰، ارجاع جرائم قابل تعلیق درجه ۶ تا ۸ ارتكابی توسط افراد زیر ۱۸ سال همچون بزرگسالان، به فرایند میانجی‌گری، بر اساس ماده ۸۲ آیین دادرسی کیفری و نیز آیین‌نامه میانجی‌گری در امور کیفری مصوب ۱۳۹۵، فراهم بود. بنابراین، شاید بتوان چنین توجیه نمود که پیش‌بینی میانجی‌گری در کنار نشست خانوادگی، بیش از آن‌که بیانگر پذیرش سیاست تعدد فرایندها باشد، در واقع، نوعی تخصیص و بازتعریف فرایند پیشین میانجی‌گری به نفع و مصلحت اطفال و نوجوانان است. در این چارچوب، هدف اصلی قانون‌گذار را می‌توان گسترش شمول فرایند میانجی‌گری کیفری در قبال جرائم ارتكابی توسط افراد زیر ۱۸ سال دانست، به‌گونه‌ای که نه تنها جرائم بیشتری قابلیت ارجاع به این فرایند را پیدا خواهند کرد، بلکه دامنه افرادی که صلاحیت ایفای نقش میانجی‌گر را دارند نیز توسعه می‌یابد، به خصوص با حضور اشخاص آموزش دیده در امور کودکان مانند افسران پلیس ویژه یا مددکاران اجتماعی در کنار میانجی‌گران. از دیگر مواردی که می‌تواند مؤید این موضوع باشد، نسبت بالای مواد اختصاص یافته به نشست خانوادگی در

۶. همچنین بر اساس ماده ۳۸ لایحه، در خصوص ارجاع جرائم تعزیری غیرقابل گذشت به فرایند میانجی‌گری تنها جنبه خصوصی آن، قابل ارجاع است.

۷. ماده ۳۱ لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان

مقایسه با میانجی‌گری در لایحه است، به طوری که تبصره ماده ۳۸ مقرر داشته است که برای شرایط و ترتیبات ناظر بر میانجی‌گری و نیز چگونگی اجرای توافقات حاصل شده، باید به آیین‌نامه میانجی‌گری در امور کیفری مصوب ۱۳۹۵ مراجعه شود.

لذا این‌گونه می‌توان استنتاج نمود که میانجی‌گری در لایحه مذکور نه به عنوان فرایندی مستقل و نو، بلکه به عنوان مکانیزمی توسعه یافته و تخصیص یافته نسبت به پیشینه قانونی آن مدنظر بوده است، به گونه‌ای که قانون‌گذار ما بیش از آن‌که در پی معرفی دو فرایند ترمیمی جدید و متنوع بر اساس نیازهای اطفال و نوجوانان باشد، به دنبال معرفی نشست خانوادگی به عنوان سازوکاری نوین و مؤثر در حوزه عدالت اطفال و نوجوانان، در کنار بازتعریف و گسترش دامنه میانجی‌گری کیفری بوده است تا بتواند با افزایش دسترسی افراد زیر ۱۸ سال به شیوه‌های غیرقضایی و ترمیمی از تماس آنان با سیستم رسیدگی کیفری بکاهد.

۲-۱. ابهام در سازوکار گزینش فرایند ترمیمی متناسب

با مطالعه لایحه، ابهاماتی در سازوکار گزینش فرایند ترمیمی متناسب به چشم می‌آید: مقام قضایی بر چه اساسی می‌تواند یکی از این دو فرایند را ارجح از دیگری برای رسیدگی به جرائم افراد زیر ۱۸ سال انتخاب نماید؟ پلیس ویژه یا مددکار اجتماعی بر پایه چه معیارهایی می‌توانند نوع فرایند را به مقام قضایی پیشنهاد دهند؟ آیا انتخاب تصادفی مدنظر قانون‌گذار بوده است یا با تکیه بر بخشنامه‌ای در آینده این موضوع رو قابل تبیین دانسته است؟

از این رو شایسته است ضوابطی شفاف و مشخص از سوی قانون‌گذار برای گزینش مناسب میان نهاد میانجی‌گری و نشست خانوادگی به جای تفویض اختیار مطلق به مقام قضایی بدون تعیین معیارهای روشن، ارائه گردد تا روند ارجاع نیز بتواند به گونه‌ای اثربخش و عادلانه پیشروی نماید، چراکه ملاحظه مطالعات تطبیقی نیز حکایت از آن دارد که در اغلب مواقع، میانجی‌گری و نشست ترمیمی به عنوان الگوهای اصلی عدالت ترمیمی، به صورت هم‌ارز و در کنار هم، برای پاسخ‌گویی به بزهکاری نوجوانان، به کار گرفته نشده‌اند. برای مثال، در کشورهای استرالیا و نیوزیلند نظام عدالت نوجوانان به شدت بر نشست ترمیمی خانوادگی به عنوان مدل غالب پاسخ‌گویی به بزهکاری نوجوانان مبتنی است و ارجاع به آن بر اساس نوع جرم ارتكابی خواهد بود، در حالی که فرایند میانجی‌گری تنها در بعضی جرائم سنگین همچون قتل و تجاوز جنسی در مرحله پس از صدور حکم قابل اجراست (Wood & Tauri, 2025, Sewak et al., 2019) یا انگلستان و

ولز به جای به کارگیری مدل های غالب عدالت ترمیمی به توسعه فرایندهای نوآورانه تر و مستقل همچون پانل نوجوانان بزهکار^۸ دست زده اند (Rosenblatt, 2014). همچنین در برخی کشورهای دیگر همچون فنلاند و ترینیداد و توباگو^۹ فرایند میانجی گری به عنوان تنها مدل عدالت ترمیمی برای نوجوانان و بزرگسالان در نظر گرفته شده است (Pali & Randazzo, 2018, p. 80; Scotland, 2024). پس با توجه به مطالعات تطبیقی و همچنین احتمال بروز سوگیری های ناعادلانه، سردرگمی و عدم انسجام در اجرای فرایندها، توصیه می شود که لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان در مرحله تصویب قانونی خود، معیارهای گزینش هر نهاد ترمیمی را با شفاف سازی و تعیین اولویت بندی مشخص میان فرایندهای میانجی گری و نشست خانوادگی تعریف نماید تا مقام قضایی نیز بتواند مسئولیت ارجاع را با راهنمایی روشن و مبتنی بر ضوابط مشخص و استاندارد، به انجام رساند. همچنین شایسته تر است اگر طیف بندی جرائم همچون سایر کشورها، حین تصویب قانونی لایحه، به عنوان یکی از معیارهای انتخاب نوع فرایند در ارجاع، لحاظ گردد، چراکه ممکن است تا زمانی که سازوکارهای برگزاری نشست خانوادگی فراهم شود، ارجاع به فرایند میانجی گری به دلیل بر پا بودن سازوکارهای آن از قبل و نیز آزادی عمل مقامات قضایی در گزینش میان فرایندها، به یک رویه تبدیل شده و در نتیجه، ظرفیت استفاده از فرایند نشست خانوادگی با وجود اهمیت بسیار آن در مشارکت دادن اعضای جامعه، مسئولیت پذیر نمودن بزهکار و نیز بازپذیری وی، به فراموشی سپرده شود (شیری، ۱۳۹۷، ص. ۳۵۷). در حقیقت، این وجه تمایز مثبت نشست خانوادگی در مقایسه با میانجی گری در لایحه نیز برجسته شده است، زیرا برنامه ای که در نشست خانوادگی به توافق طرفین می رسد باید مواردی نظیر تعهدات طرفین، اقدامات مناسب برای اصلاح و مسئولیت پذیر کردن طفل یا نوجوان، پیشگیری از تکرار جرم و جبران خسارت بزه دیده را در بر گیرد،^{۱۰} درحالی که برای فرایند میانجی گری چنین تمهیداتی در نظر گرفته نشده است.

۲. سیاست برگزاری فرایندهای ترمیمی تحت رهبری پلیس

در مکتب عدالت ترمیمی، برگزاری فرایندهای ترمیمی، فارغ از نوع آن، همواره نیازمند حضور یک

8. Youth offender panels

9. Trinidad and Tobago

۱۰. نک: ماده ۳۵ لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان

شخص ثالث بی طرف است که با عناوین مختلفی مانند تسهیلگر، برگزارکننده، هماهنگ کننده یا میانجی گر شناخته می شود. بر حسب سیستم حقوقی یک کشور و نیز نوع فرایند ترمیمی خاصی که برای پاسخ گویی به بزهکاری اطفال و نوجوانان به کار گرفته می شود، یکی از این عناوین برای شخص ثالث بی طرف حاضر در فرایند انتخاب می گردد. در مواد ۳۲ و ۳۸ لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان نیز قانون گذار از عناوین «برگزارکننده» و «میانجی گر» به ترتیب برای فرایندهای نشست خانوادگی و میانجی گری استفاده نموده است.

حال، آنچه از مفاد مواد لایحه پلیس ویژه قابل ملاحظه است، جایگاه برگزارکننده فرایند نشست خانوادگی و نیز میانجی گر در فرایند میانجی گری، تنها به افسران پلیس ویژه اطفال و نوجوانان و مددکاران اجتماعی^{۱۱} اختصاص یافته است. البته همان طور که در بخش اول اشاره نمودیم، یک استثنا وجود دارد که اشخاص حقیقی یا حقوقی مؤثر همچون افراد دارای پروانه میانجی گری در امور کیفری نیز می توانند نقش میانجی گر را در فرایند میانجی گری موضوع ماده ۳۸ لایحه بر عهده بگیرند. از این رو، قانون گذار کنشگری عمده ای را در برگزاری فرایندهای ترمیمی برای افسران پلیس ویژه اطفال و نوجوانان قائل شده است. اکنون این پرسش اساسی مطرح خواهد شد که آیا قانون گذار ایران در خصوص برگزاری فرایندهای ترمیمی توسط افسران پلیسی که خود بازوی اجرایی دولت و در عین حال، از لحاظ سازمانی، وابسته به ساختار عدالت کیفری هستند، دست به ابتکاری نو زده یا به مدد مطالعات تطبیقی و تأثیرپذیری از نتایج مثبت آن، انتقال داوطلبانه سیاست های ترمیمی را برگزیده است؟

اگر نخست به تجارب دیگر کشورها در مورد برگزاری فرایندهای ترمیمی توسط افسران پلیس بپردازیم، باید اشاره نمود که کشورهای پیشرو در زمینه عدالت ترمیمی، از جمله استرالیا، کانادا، انگلستان و ایالات متحده آمریکا که طی سالیان متمادی، فرایندهای ترمیمی ویژه اطفال و نوجوانان را برگزار کرده اند، در ابتدا تسهیلگری افسران پلیس را در این نوع فرایندها پذیرفته بودند، اما در ادامه، به تدریج نقش پلیس از تسهیلگری بیشتر به سوی ارجاع دهنده گی پیش

۱۱. درخصوص جایگاه مددکار اجتماعی نیز باید گفت که لایحه آنان را به گونه ای هم ارز با پلیس ویژه در برگزاری فرایندهای ترمیمی مطرح کرده است. اما درباره تخصص مددکاران اجتماعی در امور اطفال و نوجوانان و نیز الزام به گذراندن دوره های آموزشی تخصصی که برای افسران پلیس ویژه در نظر گرفته شده، مسکوت مانده است. تنها منبع اطلاعاتی در دست در این زمینه، مصاحبه آقای سید علی کاظمی (معاون وزیر دادگستری وقت و دبیر مرجع ملی حقوق کودک) با خبرگزاری تسنیم در مردادماه ۱۴۰۳ است که در آن به راه اندازی رشته مددکاری اجتماعی ویژه اطفال و نوجوانان در دانشگاه سلامت اجتماعی و علوم بهزیستی از سال ۱۴۰۲ و نیز نوید جذب آنان در نهادهای پلیس ویژه اطفال و نوجوانان در آینده اشاره نموده است.

رفته و امروزه نیز بسیار کم‌رنگ و نادر گشته است. این‌گونه که در استرالیا نخستین نشست ترمیمی ویژه نوجوانان با تسهیلگری پلیس در سال ۱۹۹۱ در شهر واگاواگای ایالت نیوساوت ولز^{۱۲} برگزار شد. این تجربه بعدها به «مدل واگا»^{۱۳} شهرت یافت، اما امروزه تنها در ایالت‌های مرکزی و شمالی، نشست‌های ترمیمی نوجوانان با رهبری افسران پلیس برگزار می‌شوند (Cutress, 2015). همچنین در کانادا در دهه ۱۹۹۰ تجربه‌ای مشابه دیده می‌شود، بدین صورت که نخستین نشست گروهی خانوادگی با تسهیلگری پلیس سواره سلطنتی کانادا^{۱۴} برای نوجوانانی که مرتکب جرائم غیرخشونت‌آمیز شده بودند، در سال ۱۹۹۷ برگزار شد (Alarid & Montemayor, 2012, p. 456). اما در حال حاضر، نقش پلیس سواره سلطنتی عمدتاً به ارجاع‌دهندگی محدود شده است و تسهیلگری در نشست‌های ترمیمی بیشتر به صورت غیررسمی و در قالب برنامه‌های ترمیمی بومی یا محلی صورت می‌پذیرد (Broschuk, 2020, p. 46). به همین ترتیب در انگلستان در سال ۱۹۹۸ برنامه هشدارهای ترمیمی با تسهیلگری افسران پلیس در منطقه تیمز ولی^{۱۵} آغاز شد و تا چند سال به طور گسترده ادامه داشت. با این‌که این تجربه در زمان خود نوآورانه و مؤثر ارزیابی شد، اما در حال حاضر، نقش تسهیلگری پلیس کاهش یافته است و امروزه بیشتر به ارجاع و صلح و سازش خیابانی محدود می‌باشد (Stockdale, 2015, p. 73-77). در نهایت، در ایالات متحده آمریکا پروژه‌ای آزمایشی در شهر بتلهم ایالت پنسیلوانیا^{۱۶} طی سال‌های ۱۹۹۵ تا ۱۹۹۸ اجرا شد که در آن، افسران پلیس تسهیلگر نشست‌های گروهی خانوادگی برای نوجوانان بزهکار بودند. هرچند در این برنامه رضایت بالای شرکت‌کنندگان گزارش شد، اما سرانجام به دلیل عدم پشتیبانی سازمانی پلیس، این برنامه متوقف گردید و به نهادهای غیرپلیسی واگذار شد (McCo-ld, 2004). البته کشورهای کوچکی چون اسکاتلند و ایرلند همچنان از نشست‌های ترمیمی تحت رهبری پلیس بهره می‌برند، اما در مورد میزان ارجاع و کیفیت برگزاری آن، همچنان نقدهایی از طرف محققان عدالت ترمیمی وارد است (Marder & Forde, 2023; Maglione, 2021).

لذا با توجه به مطالعات تطبیقی موجود نمی‌توان استنتاج نمود که به‌کارگیری تسهیلگری

12. Wagga Wagga, New South Wales (NSW)

13. Wagga Model

14. Royal Canadian Mounted Police (RCMP)

15. Thames Valley

16. Bethlehem, Pennsylvania

پلیس در فرایندهای ترمیمی جزو گزینه‌های محبوب و اثربخش در سطح جهانی است، چراکه بحث اقتدارگرایی و تضاد منافع پلیس^{۱۷} و نیز نقش آن به عنوان بازوی اجرایی عدالت کیفری، همواره از موضوعات چالش برانگیز در حوزه ارجاع و تسهیلگری فرایندهای عدالت ترمیمی بوده است (Hoyle, 2013; Volpe, 2013; Gray et al., 2019; Brushuk, 2020). به همین سبب، اصولاً ترجیح بر آن است که نقش تسهیلگری به افراد بی طرف، آموزش دیده و مستقل از نهادهای قضایی سپرده شود. در نتیجه نمی توان تصور نمود که گزینش پلیس در چنین جایگاهی توسط قانونگذارِ ما یک اقتباس تطبیقی بوده باشد.

بنابراین تنها یک تفسیر دیگر از عملکرد قانونگذار با گزینش پلیس ویژه در مقام یکی از برگزارکننده‌های عمده فرایندهای ترمیمی باقی می ماند و آن، اتخاذ ابتکاری نو است. اگر قانونگذار با وجود آگاهی کامل از تمام معضلات موجود در به کارگیری افسران پلیس در این جایگاه، همچنان آن‌ها را انتخاب نماید، منطقی است که راهکارهایی نیز برای مقابله با چالش‌های این حوزه در نظر گرفته باشد. اما با بررسی لایحه پلیس ویژه، به جز اتخاذ تدابیری سطحی، نکته قابل توجهی ملاحظه نمی شود و در اغلب موارد نیز لایحه مذکور در این زمینه مسکوت مانده است. تنها مواردی که می توان آن‌ها را به عنوان اشاراتی جزئی از راهکارهای قانونگذار در این حوزه تلقی نمود، در مواد ۴، ۲۷، ۴۴، ۴۶ و ۴۷ لایحه قابل مشاهده اند: الزام افسران پلیس ویژه به گذراندن آموزش‌های تخصصی مازاد بر دوره‌های آموزشی ضابطان قضایی؛ اعطای اختیار به افسران پلیس ویژه در استفاده از لباس غیرنظامی در موارد اقتضای مصلحت طفل یا نوجوان؛ مکلف نمودن پلیس ویژه، مقامات قضایی و تمام دستگاه‌های اجرایی که به موجب این قانون وظایفی به آنان محول شده است، اولویت قرار دادن غبطه و مصالح اطفال و نوجوانان؛ تهیه ضوابطی در خصوص کیفیت و معماری مکان‌های نشست خانوادگی متناسب با شرایط روحی، روانی و عاطفی اطفال و نوجوانان و نیز تهیه دستورالعمل اخلاق حرفه‌ای پلیس ویژه و مددکاران اجتماعی در مورد شیوه رفتار با اطفال و نوجوانان توسط ناجا.

در نتیجه، همان گونه که قابل مشاهده است، هیچ گاه قانونگذار از ضرورت آموزش آموزه‌های

۱۷. در عدالت ترمیمی، اصل بر بی طرفی، اعتمادسازی، و مشارکت داوطلبانه است، درحالی که پلیس به عنوان یک نهاد اجرایی، نقشی ذاتی در شناسایی، دستگیری، و ارجاع متهمان برای پیگیری قضایی دارد. این دو نقش به طور ساختاری در تضادند، زیرا نهادی که کارکرد اصلی اش سزادهی و اجرای قانون است، چگونه می تواند به گونه ای مؤثر و بی طرفانه در فضایی مبتنی بر ترمیم، گفت و گو و همدلی ایفای نقش نماید.

عدالت ترمیمی به برگزارکنندگان فرایندهای نشست خانوادگی و میانجی‌گری و ترویج فرهنگ ترمیمی میان اطفال، نوجوانان و خانواده‌هایشان و نیز به‌گونه‌ای درون‌سازمانی در نهاد پلیس ویژه، سخن به میان نیاورده، بلکه تنها بر ماهیت متفاوت پلیس ویژه از طریق گذراندن دوره‌های تخصصی در حوزه اطفال و نوجوانان و تقدم دادن به غبطه و مصالح ایشان نسبت به سایر ملاحظات، تأکید نموده است، بدین معنا که شاید افسران پلیس ویژه آموزش‌هایی فراتر از دیگر نیروهای انتظامی در زمینه امور اطفال و نوجوانان دریافت کنند و عملکردی متمایز از خود نشان دهند، اما تحت هیچ تعلیم تخصصی در خصوص نحوه تسهیلگری یا میانجی‌گری و به‌طور کلی برگزاری فرایندهای ترمیمی قرار نخواهند گرفت. حال این پرسش پیش می‌آید که به‌عنوان مثال، یک افسر پلیس ویژه چگونه می‌تواند نقش تسهیلگری در نشست خانوادگی را بر عهده بگیرد، درحالی‌که نه از اهداف و اصول حاکم بر این فرایند نظیر بی‌طرفی و انصاف برگزارکننده، ایجاد توازن قدرت میان طرفین، تمرکز بر گفت‌وگو و ترمیم روابط آسیب دیده، نه سرزنشگری و ملامت بزهکار آگاه است و نه می‌داند در مواجهه با چالش‌های اجرایی، کدام مؤلفه‌ها را باید در اولویت قرار دهد تا بتواند به شیوه‌ای مؤثر اقدام نماید.

این موضوع در حالی است که آموزش مناسب برگزارکنندگان فرایندهای ترمیمی اطفال و نوجوانان از عمده‌ترین چالش‌های نظام‌های حقوقی بزرگ در حوزه نهادینه‌سازی عدالت ترمیمی محسوب می‌گردد (طلوعی؛ صادقی، ۱۴۰۳)، چراکه آموزش تخصصی تسهیلگران با توجه به ویژگی‌های خاص اطفال و نوجوانان، برای ایجاد شرایطی ایدئال در مواجهه آنان با بزه‌دیده بسیار اهمیت خواهد داشت (رضوانی؛ طاهریان، ۱۳۹۲، ص. ۱۴). به‌عنوان نمونه، گفت‌وگو از مهم‌ترین ابزارها در برقراری ارتباط در فرایندهای عدالت ترمیمی به شمار می‌آید، اما زبان گفت‌وگو و مهارت‌های ارتباطی اطفال و نوجوانان با بزرگسالان بسیار متفاوت است. اگر تسهیلگر یا میانجی‌گر نتواند به دلیل نداشتن تخصص لازم، پل زبانی و ارتباطی مناسب میان طفل یا نوجوان بزهکار با بزه‌دیده بزرگسال برقرار کند، طبیعتاً نتایج ترمیمی مطلوبی حاصل نمی‌گردد (Snow & Sanger, 2015; Riley & Hayes, 2018). حتی در پژوهش‌های کیفی صورت‌گرفته در سازمان پلیس ایران نیز ترویج فرهنگ عدالت ترمیمی در سازمان پلیس، آموزش آموزه‌های عدالت ترمیمی به افسران پلیس و نیز نظارت و ارزیابی مستمر بر آنان بسیار مهم شمرده شده است (ازآنجا که ابراهیم رجبی تاج‌امیر (۱۳۹۸) در یک پژوهش کیفی بر واحدهای مشاوره و مددکاری

اجتماعی کلانتری‌های شهر تهران با استفاده از ابزارهای کیفی نظیر تحلیل محتوای ۲۴ پرونده میانجی‌گری، مصاحبه نیمه ساختارمند با ۴۰ افسر پلیس و مشاهده ۸ جلسه میانجی‌گری، با چالش‌ها و موانع اجرایی متعددی از جمله سیطره فرهنگ سازمانی پلیس بر فرایند صلح و سازش، ضعف سازوکار نظارتی اثربخش بر فرایند میانجی‌گری، توسل به الگوهای اقتدارگرا و اجبار توأم با سرزنش در ایجاد صلح و سازش، درک نامناسب پلیس از چگونگی کاربرد نتایج عدالت ترمیمی، فقدان مفاهیم زبانی نسبت به مفهوم و مصادیق عدالت ترمیمی در سازمان پلیس، نادیده انگاشتن رضایت طرفین در ارجاع به فرایند ترمیمی، مواجهه شد و از این رو راهکارهای مناسب برای مقابله با موانع را مبتنی بر آموزش اصول و موازین عدالت ترمیمی به میانجی‌گران متخصص، استانداردسازی رفتار تسهیلگران پلیس و نیز ترویج فرهنگ عدالت ترمیمی در سازمان پلیس ضمن پابندی به آن دانست. مشابه چالش‌ها و راهکارهایی که در مطالعات تطبیقی، در خصوص به‌کارگیری ظرفیت پلیس در قالب تسهیلگر یا میانجی‌گر در فرایندهایی ترمیمی، قابل مشاهده بود.

در نهایت، یکی از اقداماتی که می‌توان برای پیشگیری از بروز مشکلات آتی در زمینه برگزاری فرایندهای عدالت ترمیمی توسط افسران پلیس ویژه پیشنهاد کرد، الزام به گذراندن دوره‌های آموزشی تخصصی در حوزه عدالت ترمیمی برای افسران داوطلبی است که قرار است به شکلی مستقل در برگزاری فرایندهای ترمیمی ایفای نقش نمایند. این الزام می‌تواند هم‌زمان با تصویب قانونی لایحه پلیس ویژه یا از طریق مصوبه‌ها و بخشنامه‌های دولتی لحاظ شود و از بروز مشکلات اجرایی آتی تا حد امکان جلوگیری نماید.

۳. سیاست‌های ترمیمی حاکم بر نظام ارجاع

نظام حاکم بر ارجاع فرایندی است که چگونگی ارجاع متهم به فرایندهای ترمیمی را در هر مرحله از دادرسی، معین می‌نماید. از صلاحیت مقام ارجاع‌دهنده تا شایستگی متهم برای شرکت در فرایندهای ترمیمی، در نظام حاکم بر ارجاع، قابل تبیین است. نظام حاکم بر ارجاع فرایندهای ترمیمی ناظر بر بزهکاری اطفال و نوجوانان نیز از جمله متنوع‌ترین سیاست‌های ترمیمی به‌کاررفته در کشورهای جهان است، چراکه هم از جنبه قوانین شکلی و آیین دادرسی متفاوت هر کشور می‌تواند گوناگون باشد و هم می‌تواند به‌گونه‌ای مستقل از نهادهای قضایی موجود و به مدد

نهادهای غیرقضایی و متخصص در امور اطفال و نوجوانان تشکیل گردد. متأسفانه سیاست‌های ترمیمی حاکم بر نظام ارجاع در لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان با آشفتگی و ابهامات گسترده‌ای روبه‌روست که از سه موضع به آن می‌پردازیم.

۳-۱. اصل رضایت طرفین برای ارجاع

با آن‌که پذیرش اصل مشارکت داوطلبانه طرفین از اصول بنیادین عدالت ترمیمی است (Dan-
durand et al., 2020, p. 16)، اما رضایت طرفین در امر ارجاع که از پیامدهای همین اصل می‌باشد، بر حسب سیاست‌های حاکم بر حوزه عدالت ترمیمی کشورهای مختلف، متمایز است. برای نمونه، در کشورهای انگلستان و ولز رویکردی مجرم‌محور حاکم بر سیاست‌های ترمیمی به‌وضوح دیده می‌شود، به‌گونه‌ای که کشورهای مجاور نظیر ایرلند و اسکاتلند نیز با الهام از سیاست‌های ترمیمی انگلستان هنگام تدوین قانونی و نیز نهادینه‌سازی عدالت ترمیمی در کشور خود، رویکرد مجرم‌محوری اتخاذ نموده‌اند، به‌طوری که بزهکار طفل یا نوجوان با یک حکم الزامی ارجاع به فرایندهای ترمیمی راه پیدا کرده و حضور یا عدم حضور بزه‌دیده تأثیری در برگزاری آن نخواهد داشت. بدین ترتیب، بزه‌دیده که یکی از سهام‌داران کلیدی در فرایند ترمیمی است، با توجه به رویکرد مجرم‌محوری سیاست‌های ترمیمی انگلستان و ولز و به‌دنبال آن ایرلند و اسکاتلند، تا حد زیادی نادیده گرفته شد (Banwell-moore, 2022; Maeder & Forde, 2023, p. 206; Marder et al., 2023, p. 11; Butler et al., 2024, p. 12). این موضوع در حالی است که بزه‌دیده در عدالت کیفری نیز معمولاً از نقش و مشارکت مؤثر محروم بود (شیری، ۱۳۹۷، ص. ۲۲۵)، اما عدالت ترمیمی با هدف دادن صدا به بزه‌دیدگان و تقویت جایگاه آنان به عنوان سهام‌دار کلیدی در اجرای عدالت، سعی در مقابله با این نقیصه داشت (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۸۲، ص. ۲۱). همچنین، عدم مشارکت بزه‌دیده می‌تواند تحقق دیگر اهداف اساسی عدالت ترمیمی همچون مسئولیت‌پذیری بزهکار و ادغام مجدد وی در جامعه را نیز با تردید مواجه سازد.

البته در کشورهای قاره اقیانوسیه همچون استرالیا و نیوزیلند سیاست‌های ترمیمی حاکم بر نظام ارجاع به نسبت متعادل‌تر به نظر می‌رسد. این‌گونه که حضور بزه‌دیدگان و مشارکت بزهکاران اطفال و نوجوانان پررنگ‌تر و رضایت طرفین از کیفیت برگزاری فرایندهای ترمیمی بسیار بالا گزارش شده است. این امر ناشی از اهمیت ویژه‌ای است که برای رضایت طرفین در ارجاع به این فرایندها و همچنین آمادگی آنان برای مشارکت مؤثر در جلسات ترمیمی قائل

می‌شوند، چراکه رضایت و آمادگی طرفین از پیش شرط‌های اساسی در موفقیت و اثربخشی فرایندهای ترمیمی محسوب می‌شوند (Minis-، 2019; Wang & Weatherburn, 2012; Kim & gerber, 2012; try of Justice, 2021). بنابراین آنچه در چارچوب عدالت ترمیمی قابل قبول‌تر به نظر می‌رسد، پذیرش اصل رضایت طرفین در امر ارجاع به فرایندهای ترمیمی است، چراکه نادیده انگاشتن این اصل خود به خود اصل مشارکت داوطلبانه را نیز که از اصول بنیادین عدالت ترمیمی است، تحت تأثیر قرار می‌دهد و در نتیجه، زمینه‌ساز خروج فرایندهای ترمیمی از چارچوب عدالت ترمیمی خواهد شد.

حال قانون‌گذار ایران در امر ارجاع به روش‌های رسیدگی غیرقضایی، دو رویکرد کاملاً متفاوت اتخاذ نموده است. از یک سو، ارجاع پرونده به فرایند نشست خانوادگی را تنها با توافق و رضایت طرفین، یعنی هم بزه‌دیده و هم بزه‌کار، پذیرفت و ازسوی دیگر، در فرایند میانجی‌گری کیفری، ارجاع اجباری از سوی مقام قضایی یا ارجاع تنها با رضایت بزه‌کار نوجوان یا ولی طفل را قابل اعمال دانست.^{۱۸} چرایی چنین تضاد رویکردی در لایحه بر ما پوشیده است و به‌طور دقیق مشخص نیست قانون‌گذار اصل رضایت طرفین را پذیرفته است یا می‌خواهد همچون انگلستان رویکردی مجرم‌محور در پیش بگیرد، به‌ویژه آن‌که ارجاع اجباری به میانجی‌گری کیفری به‌صورت عام، طبق ماده ۸۲ آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، غیرقابل اعمال بوده و به رضایت طرفین وابسته است. به هر حال، آنچه مبین است لزوم یکپارچه‌سازی رویکرد قانون‌گذار در لایحه هنگام تصویب قانونی آن و نیز ترجیح بر پذیرش اصل رضایت طرفین در امر ارجاع به هر دو فرایند نشست خانوادگی و میانجی‌گری کیفری خواهد بود.

۳-۲. اختیار مطلق مقام قضایی در بحث ارجاع

از دیگر چالش‌های قابل بررسی در نظام حاکم بر ارجاع، می‌توان به اعطای اختیار مطلق به مقام قضایی در امر ارجاع پرونده به فرایندهای ترمیمی اشاره داشت. مطابق لایحه، مقام قضایی به‌عنوان تنها مقام ارجاع‌دهنده اختیار دارد که پرونده طفل یا نوجوان ناقض قوانین جزایی را به یکی از روش‌های رسیدگی غیرقضایی ارجاع نماید، بدون آن‌که مکلف به ارائه مستندات و مستدلّاتی در توجیه تصمیم به عدم ارجاع و ادامه رسیدگی قضایی باشد (Archibald & Llewellyn, 2006, p. 314) یا حداقل متهم بتواند نسبت به این تصمیم اعتراض نماید. از آنجاکه پرونده‌های

۱۸. مواد ۳۲ و ۳۸ لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان

اطفال و نوجوانان تنها به طور مستقیم در دادگاه اطفال و نوجوانان مورد رسیدگی واقع نمی شوند، بلکه تحقیقات مقدماتی جرائم افراد ۱۵ تا ۱۸ سال شمسی به جز جرائم موضوع مواد ۳۰۶ و ۳۴۰ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، بر عهده دادرای ویژه اطفال و نوجوانان، متشکل از یک یا چند بازپرس و با سرپرستی یکی از معاونان دادستان، خواهد بود.^{۱۹} بنابراین با وجود امکان ارجاع به فرایندهای نشست خانوادگی و میانجی‌گری در هر مرحله از رسیدگی،^{۲۰} نه تنها قاضی دادگاه اطفال و نوجوانان، بلکه بازپرس و معاون دادستانی که سرپرستی دادرای ویژه اطفال و نوجوانان را داراست، می‌توانند مقام قضایی ارجاع‌دهنده به روش‌های رسیدگی غیرقضایی به شمار آیند. این درحالی است که ما با فقدان آموزش‌های تخصصی مقامات قضایی در خصوص بهره‌گیری از ابزار عدالت ترمیمی روبه‌رویم. در شرایطی که قانون‌گذار برای پلیس، تخصصی شدن را در حوزه اطفال و نوجوانان لازم دانسته است، فقدان برنامه‌های آموزشی مشابه برای قضات و مقامات دادرای، خلئی جدی در مسیر نهادینه‌سازی عدالت ترمیمی به شمار می‌رود، به خصوص آن‌که دادرای ویژه اطفال و نوجوان یک شعبه‌ای تخصصی از دادرای عمومی و انقلاب می‌باشد. پس علاوه بر رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان، صلاحیت رسیدگی به جرائم بزرگسالان را نیز داراست.

مقامات قضایی که با مبانی نظری، آموزه‌های عملی و آثار اجرای عدالت ترمیمی آشنا نباشند، طبعاً انگیزه و اراده‌ای برای ارجاع به فرایندهای ترمیمی نخواهند داشت، همان‌طور که در تجارب کشورهای دیگر آمده است که تمایل پایین مقامات قضایی در ارجاع پرونده اطفال و نوجوانان بزهکار به فرایندهای ترمیمی در کنار فقدان دانش لازم نسبت به اصول و کارکردهای عدالت ترمیمی می‌تواند نهادینه‌سازی عدالت ترمیمی و نیز بهره‌گیری از اثرات مثبت آن را با چالش مواجه سازد (Richards et al., 2017; Marder & Forde, 2023, p. 209).

۳-۳. ابهامات ارجاع در مرحله تحقیقات مقدماتی

ابهام اصلی ارجاع در مرحله تحقیقات مقدماتی از آن‌روست که اصولاً در این مرحله به احراز بی‌گناهی یا مجرمیت بزهکار پرداخته می‌شود و بر حسب مورد، پرونده متهم مختومه یا به دادگاه اطفال و نوجوانان ارسال می‌گردد، پس چگونه بازپرس می‌تواند پیشنهاد ارجاع به روش‌های

۱۹. نک: ماده ۲۸۵ قانون آیین دادرسی کیفری و تبصره ۱ آن

۲۰. نک: ماده ۳۲ لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان

رسیدگی غیرقضایی را به طرفین دهد، درحالی که هنوز مجرمیت بزهکار محرز نگشته است؟ اگر هم مجرمیت بزهکار محرز گردد، به دنبال صدور قرار جلب به دادرسی و کیفرخواست در مهلت محدود و نیز خروج پرونده از دادسرا،^{۲۱} دیگر فرصتی برای ارجاع به فرایندهای ترمیمی باقی نخواهد ماند.

البته کشورهایی نیز هستند که نظام ارجاع فرایندهای ترمیمی را در مرحله پیش از رسیدگی، همچون لایحه پذیرفته باشند، اما این امر را اصولاً منوط به اعتراف به جرم یا عدم انکار به ارتکاب آن از سوی بزهکار دانستند تا نتایج قابل انتظار از فرایندهای ترمیمی نظیر پشیمانی بزهکار، عذرخواهی، جبران خسارت و نیز ترمیم آسیب‌های بزه‌دیده محقق گردند (Prichard, 2004, p. 29; Lacey, 2012, p. 9; Little et al., 2018, p. 4). درحالی که لایحه هیچ پیش شرط یا مقررهای برای نظام ارجاع فرایندهای ترمیمی در مرحله پیش از رسیدگی (دادسرا) تعیین نکرده است، با آن که ممکن است در حین اجرا، این امر چالش برانگیز گردد.

لذا توجه به آموزش‌های تخصصی در حوزه عدالت ترمیمی و امور اطفال و نوجوانان، ایجاد سازوکارهای نظارتی بر نظام ارجاع و همچنین تطبیق اصول ارجاع فرایندهای ترمیمی با قوانین موجود، نه تنها مانع از اعمال سلیقه‌های شخصی و تبعیض‌های احتمالی خواهد شد، بلکه ظرفیت‌های ترمیمی موجود را نیز تقویت و گسترش خواهد داد تا همه اطفال و نوجوانان بزهکار و نیز بزه‌دیدگان آن‌ها بتوانند از مزایای مثبت عدالت ترمیمی بهره‌مند شوند و ترمیم روابط انسانی جایگاه مجازات و هتک کرامت انسانی از آن خود سازد. همچنین از نظر نگارندگان، ملزم نمودن مقام قضایی به ارائه پیشنهاد ارجاع ضمن حفظ اختیار طرفین در پذیرش یا رد آن و نیز ایجاد پیش شرط عدم انکار جرم توسط طفل یا نوجوان بزهکار جهت احراز شایستگی وی برای ارجاع در مرحله پیش از رسیدگی، می‌تواند به مؤثرترین گام‌ها جهت تقویت سیاست‌های ترمیمی حاکم بر نظام ارجاع تبدیل گردند.

۴. سیاست‌های ترمیمی پیشگامانه

با وجود تمام چالش‌ها و ابهاماتی که در ارزیابی لایحه پلیس ویژه تا این مرحله از پژوهش شناسایی شد، قانون‌گذار ایران در برخی موارد، برخلاف رویه رایج در بسیاری از کشورهای پیشرو

۲۱. نک: ماده ۲۶۵ قانون آیین دادرسی کیفری

در حوزه عدالت ترمیمی، به ویژه در زمینه اطفال و نوجوانان، سیاست های ترمیمی نوآورانه ای در پیش گرفت که در راستای حمایت از این گروه و گسترش شمول عدالت ترمیمی نسبت به آنان قابل تأمل و بررسی است. این سیاست های پیشگام شامل امکان بازگشت به فرایندهای ترمیمی پس از شکست در اجرای توافق، امکان ارجاع مجدد به فرایندهای ترمیمی در صورت عدم توافق طرفین یا عدم امکان برگزاری در مهلت تعیین شده و نیز گسترش دامنه جرائم قابل ارجاع به جرائم جدی و خشن نظیر جرائم مستوجب قصاص خواهند بود.

۴-۱. امکان بازگشت به فرایندهای ترمیمی

اولین سیاست ترمیمی پیشگامی که قابل تأمل می نماید امکان بازگشت به فرایندهای ترمیمی پس از شکست در اجرای توافق است، چراکه در رویه عدالت ترمیمی نظام های حقوقی مختلف دنیا هنگامی که طفل یا نوجوان بزهکار موفق به اجرای توافق ترمیمی شود، پرونده او مختومه اعلام می گردد و هیچ سابقه ای از جرم ارتكابی در پیشینه کیفری او درج نمی شود.^{۲۲} همچنین این امر به عنوان انگیزه ای برای همکاری طفل یا نوجوان و نیز خانواده هایشان در فرایندهای ترمیمی، تلقی خواهد شد. با این حال، اگر نوجوان در اجرای کامل توافق ترمیمی در مهلت تعیین شده شکست بخورد یا تعهدات خود را نقض بنماید، معمولاً پرونده او مجدداً به نظام سنتی عدالت کیفری باز می گردد و رسیدگی قضایی از سر گرفته می شود (Archibald & Llewellyn, 2006; Smith & Chonody, 2010; Rosenblatt, 2014).

اما قانونگذار ایران در این زمینه به گونه ای نوآورانه و در راستای حمایت از حقوق و منافع اطفال و نوجوانان، نگرشی منعطف و تدریجی را در حالت شکست یا نقض در اجرای تعهدات مندرج در توافقنامه نشست خانوادگی یا صورت مجلس میانجی گری پذیرفته است. این گونه که علاوه بر ارجاع مجدد پرونده به رسیدگی قضایی،^{۲۳} برای مقام قضایی این امکان را مقرر داشته است که با بررسی علت عدم موفقیت یا عدم پیروی از برنامه و حتی احضار ولی طفل یا نوجوان در صورت ضرورت، تنها برای یک بار پرونده را به دیگر روش رسیدگی غیرقضایی ارجاع

۲۲. البته در بعضی ایالات آمریکا حتی اگر طفل یا نوجوان تعهدات خود را در مهلت تعیین شده به طور کامل اجرا کند، باز هم این امکان وجود دارد که سابقه کیفری آن ها پاک سازی نگردد، چراکه برای پاک سازی سابقه کیفری، آن ها ملزم می شوند تا از طریق وکیل، مراحل قانونی مورد نظر را پیگیری نمایند. در حالی که بسیاری از آنان به خاطر شرایط اقتصادی ضعیف و عدم توانایی در پرداخت هزینه وکیل، با آن که در تکمیل تعهدات خود موفق بوده اند، از حق قانونی پاک سازی سابقه کیفری، محروم خواهند شد (Gaby & Magnus, 2024).

۲۳. در صورت مستند بودن عدم موفقیت یا عدم پیروی از برنامه به طفل یا نوجوان بزهکار رسیدگی قضایی انجام می شود.

دهد و یا دستور اجرای مجدد برنامه توافقی شده یا برخی از شرایط آن را صادر نماید.^{۲۴} حال اگر طفل یا نوجوان ناقض قانون جزایی، تعهدات توافقی نامه نشست خانوادگی یا صورت مجلس میانجی‌گری را با موفقیت تکمیل کند، پرونده وی بر اساس ماده ۴۳ لایحه، از اعتبار امر مختوم برخوردار می‌شود و تعقیب مجدد وی به جهت همان موضوع امکان‌پذیر نخواهد بود. در خصوص عدم ثبت سابقه کیفری به سبب جرم ارتكابی طفل یا نوجوان در رسیدگی‌های غیرقضایی نیز سخنی باقی نمی‌ماند، چراکه قانون‌گذار ایران پیش‌تر در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، تکلیف ثبت سابقه کیفری در محکومیت‌های اطفال و نوجوانان را مشخص نموده و آن‌ها را فاقد آثار کیفری اعلام نموده است.^{۲۵}

۴-۲. توجه به مسئله زمان‌بندی فرایندهای ترمیمی

توجه به مسئله زمان‌بندی در برگزاری فرایندهای ترمیمی از دیگر سیاست‌های پیشگامانه لایحه است که به دلیل اهمیت بسیار آن در موفقیت یا به چالش کشیدن یک فرایند ترمیمی، شایان توجه می‌باشد. در بسیاری از موارد، برای جلوگیری از طولانی شدن و پیچیدگی بیش از حد روند رسیدگی، جلسات ترمیمی در زمان‌های معین و کوتاهی برگزار می‌شوند که این امر ممکن است بر کیفیت و اثربخشی فرایند، اثر منفی بگذارد، به‌ویژه زمانی که به دلیل فقدان زمان کافی، طرفین فرایند بدون آمادگی لازم وارد آن شوند یا در رسیدن به توافقات، دچار موانعی گردند. مشابه آنچه که در تجربه کشورهای با سابقه نظیر انگلستان و استرالیا قابل مشاهده است؛ زمان‌بندی فشرده ۲۰ روزه برای تشکیل جلسات پانل‌های نوجوانان بزهکار توسط تیم نوجوانان بزهکار انگلستان و نیز عدم امکان تجدید جلسات در نشست‌های ترمیمی استرالیا چالش‌های بزرگی بر سر راه موفقیت و اثربخشی فرایندهای ترمیمی در راستای پاسخ‌گویی به بزهکاری اطفال و نوجوانان ایجاد نموده است. آمار پایین حضور بزه‌دیده در پانل نوجوانان بزهکار به دلیل عدم وجود زمان کافی برای انتخاب روش دعوت مؤثرتر (مثل ملاقات حضوری یا تماس تلفنی)، عدم آماده‌سازی بزهکار برای قبول عواقب رفتار مجرمانه‌اش و ترغیب وی به ترمیم آثار آسیب وارد شده بر بزه‌دیده در

۲۴. ماده ۴۱: «مرجع قضایی ارجاع‌کننده در صورت اطلاع از عدم موفقیت برنامه توافقی شده در نشست خانوادگی یا میانجی‌گری یا نقض برنامه توسط طفل یا نوجوان یا اولیای او، در خصوص بررسی علت عدم موفقیت یا عدم پیروی از برنامه و در صورت ضرورت احضار ولی طفل یا نوجوان، اقدام می‌کند. چنانچه این موضوع منتسب به طفل یا نوجوان باشد، رسیدگی قضایی انجام می‌شود، لکن مرجع قضایی می‌تواند برای یک بار دیگر به یکی از روش‌های غیرقضایی ارجاع دهد یا دستور اجرای مجدد برنامه توافقی شده یا برخی از شرایط آن را صادر کند».

۲۵. نک: ماده ۹۵ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲

انگلستان، همچنین دور شدن از ترمیم آسیب بزه‌دیده یا پشیمانی و مسئولیت‌پذیری بزهکار و در نتیجه، ناقص و ناموفق بر جای گذاشتن فرایند نشست ترمیمی، به دلیل زمان‌بندی محدود جلسه ترمیمی در استرالیا، ازجمله چالش‌های ناشی از زمان‌بندی نامناسب است (Suzuki & Wood, 2017; Banwell-moore, 2022).

قانون‌گذار ایران هرچند در حوزه زمان‌بندی برگزاری جلسات نشست خانوادگی و میانجی‌گری کیفری رویکردی یکپارچه در پیش نگرفت، اما با اعمال تمایزاتی قابل تأمل آن را به نفع اطفال و نوجوانان سامان بخشیده است، بدین گونه که فرصت تشکیل جلسات نشست خانوادگی برای برگزارکننده، تنها یک ماه^{۲۶} و در خصوص فرایند میانجی‌گری کیفری، مهلتی سه ماهه (قابل تمدید برای سه ماه دیگر) برای میانجی‌گر در نظر گرفته شد.^{۲۷} حال، آنجا تمایز و نوآوری قانون‌گذار به چشم می‌آید که ماده ۳۷ لایحه اختیاری را به مقام قضایی ارجاع‌کننده اعطا می‌کند تا به واسطه آن بتواند در موارد عدم برگزاری نشست خانوادگی در مهلت تعیین شده یا عدم توافق طرفین، موضوع را مجدداً جهت برگزاری نشست خانوادگی ارجاع دهد یا از دیگر روش غیرقضایی یعنی میانجی‌گری کیفری بهره‌برد. همچنین در خصوص امکان تجدید جلسات باید گفت که قانون‌گذار با رویکردی واحد برای هر دو فرایند نشست خانوادگی و میانجی‌گری کیفری، این امکان را قابل تحقق دانست.^{۲۸}

۴-۳. گسترش دامنه شمول جرائم قابل ارجاع به جرائم جدی و خشن

آخرین سیاست ترمیمی پیشگام قانون‌گذار که در این بخش بحث خواهد شد، گسترش دامنه جرائم قابل ارجاع به جرائم جدی و خشن است. نهادینه‌سازی فرایندهای ترمیمی از ابتدا به منظور پاسخ‌گویی به جرائم سبک و جزئی اطفال و نوجوانان مورد استقبال کشورهای مختلف واقع شد، به گونه‌ای که غالباً در کشورهای پیشرو عدالت ترمیمی همچون نیوزیلند، استرالیا، کانادا و ایالات متحده آمریکا، جرائم جدی و خشن اطفال و نوجوانان مثل انواع قتل عمد و غیرعمد، ضرب و جرح شدید و یا تجاوز به عنف، قابل ارجاع به فرایندهای ترمیمی نخواهند بود و تنها گزینه رسیدگی سنتی کیفری برایشان باقی خواهد ماند (Archibald & Llewellyn, 2006; Smith & Chono).

۲۶. نک: ماده ۳۳ لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان

۲۷. ازآنجا که لایحه پلیس ویژه در این خصوص ساکت است، بر اساس تبصره ماده ۳۸ لایحه مذکور می‌توان به قواعد مندرج در آیین‌نامه میانجی‌گری در امور کیفری مصوب ۱۳۹۵ مراجعه کرد که به این موضوع در ماده ۲۸ آن به صراحت پرداخته شده است.

۲۸. نک: ماده ۳۳ لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان و ماده ۱۷ آیین‌نامه میانجی‌گری در امور کیفری

جریان اصلی پیش رفته و شمول فرایندهای ترمیمی را به همه جرائم اطفال و نوجوانان مشروط به ارتکاب برای بار اول و اعتراف به آن، گسترش داده‌اند (Stone, 2019).

اما قانون‌گذار ایران به شکلی منعطف و با سعه صدر، اختیار ارجاع به فرایندهای ترمیمی را در خصوص تمامی جرائم مستوجب تعزیر، قصاص و دیه اطفال و نوجوانان، بی‌هیچ قید و شرطی (از جمله اعتراف به جرم یا ارتکاب برای بار اول) به مقام قضایی اعطا نمود و فقط عدم شمولیت جنبه عمومی جرائم غیرقابل گذشت را در خصوص فرایند میانجی‌گری، برخلاف نشست خانوادگی، مستثنا ساخت.^{۲۹} با آن‌که این رویکرد قانون‌گذار نسبت به هم‌تایان خارجی خود بسیار متمایز و مدبرانه ظاهر گشته است، اما نمی‌توان از نیاز به بازنگری و اصلاح چنین تفاوت‌هایی در زمینه شمولیت جرائم قابل ارجاع به فرایندهای ترمیمی که ممکن است زمینه‌های نابرابری‌ها و تبعیض را در آینده فراهم سازند، چشم پوشید، بدین گونه که گسترش شمول جرائم قابل ارجاع در خصوص اطفال و نوجوانان بزهکار که از افشار آسیب‌پذیر و مورد حمایت جامعه‌اند، قابل قبول‌تر می‌نماید و شایسته است در خصوص میانجی‌گری کیفری نیز همچون نشست خانوادگی اعمال گردد. البته دو نگرانی مهم در این زمینه وجود دارد: حساسیت بالایی برگزاری فرایندهای ترمیمی در جرائم خشن، و خطر بالایی اقرار به جرم در جرائم موجب قصاص.

با آن‌که اثربخشی مثبتی از برگزاری فرایندهای ترمیمی در پژوهش‌های تطبیقی قابل مشاهده است، اما نمی‌توان از اهمیت گروه‌های تخصصی و آموزش دیده جهت آماده‌سازی بزهکار و بزه‌دیده جرائم خشن و نیز پیشگیری حرفه‌ای چنین فرایندهایی غافل شد (Jülich et al., 2024)، چراکه بزه‌دیدگان جرائم خشن به‌طور معمول با آسیب‌های روانی عمیق‌تری مواجه‌اند که می‌تواند شامل اختلال استرس پس از سانحه (PTSD)، اضطراب، افسردگی، یا ترس مزمن باشد. در این شرایط، مواجهه دوباره با بزهکار در قالب یک فرایند ترمیمی، اگر بدون آمادگی قبلی، حمایت روانی مستمر، و چارچوب‌های مشخص حمایتی انجام شود، ممکن است منجر به بزه‌دیدگی ثانویه گردد (Gal, 2021). از سوی دیگر، آمادگی روانی و اخلاقی بزهکار نیز یکی از پیش‌نیازهای کلیدی برای موفقیت فرایندهای ترمیمی در جرائم خشن است. بزهکاری که هنوز

۲۹. نک: مواد ۳۲ و ۳۸ لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان

مسئولیت رفتار خود را نپذیرفته یا فاقد حس همدلی نسبت به آسیب دیدگان است، نمی تواند در گفت و گوی ترمیمی نقش سازنده ای ایفا کند.

همچنین فرایندهای ترمیمی مبتنی بر پشیمانی از ارتکاب جرم و مسئولیت پذیری بزهکار و در نهایت، ترمیم آسیب های بزه دیده تشکیل می شوند که چنین روندی مستلزم اعتراف بزهکار به جرم خود است. حال، نگرانی اصلی زمانی مطرح می شود که بر اساس قوانین مجازات اسلامی ایران، اگر فرد مرتکب جرائم موجب قصاص به جرم خود اقرار نماید، قصاص بر وی ثابت می شود،^{۳۰} درحالی که هیچ تضمینی وجود ندارد که در نهایت، توافقی در فرایند ترمیمی به دست آید و پرونده مختومه شود یا توافق صورت نگیرد و اقرار وی بر علیه اش در رسیدگی قضایی استفاده گردد. البته ماده ۴۲ لایحه به عدم استنادپذیری اظهارات طرفین به عنوان دلیل یا اماره در رسیدگی قضایی اشاره دارد. اما شایسته است به این تضمین در جرائم جدی مثل جرائم موجب قصاص، به گونه ای قابل اعتماد و مستقل پرداخته شود تا به هیچ وجه بر بی طرفی قاضی در صورت بازگشت به رسیدگی قضایی تأثیر نگذارد یا آن که امکان ارجاع به فرایندهای ترمیمی در این گونه جرائم، در مرحله پس از رسیدگی مرسوم گردد.

بنابراین، برگزاری فرایندهای ترمیمی در حوزه جرائم خشن، با وجود چالش های متعدد، می تواند نقش مؤثری در بازسازی روابط اجتماعی، ترمیم آسیب های وارد شده به بزه دیده و بازپذیری اجتماعی بزهکار ایفا کند، مشروط بر آن که این فرایندها با رعایت اصول اساسی ترمیمی، همراه با ملاحظات روان شناختی، اخلاقی و حقوقی، و در چارچوبی دقیق و نظارت شده طراحی و اجرا شوند؛ موضوعی که متأسفانه در لایحه پلیس ویژه، قانونگذار نسبت به آن سکوت نموده و هیچ برنامه یا تدبیر مشخصی برای مدیریت چنین نگرانی ها و نیازهای ویژه برگزاری فرایندهای ترمیمی در جرائم خشن پیش بینی نکرده است.

نتیجه گیری

نهادینه سازی فرایندهای ترمیمی در ایران هنوز به طور کامل به مرحله اجرا نرسیده است و در حوزه بزهکاری اطفال و نوجوانان نیز همچنان از پشتوانه قانونی روشن و جامع برخوردار نیست. با این حال، افزایش توجه قانونگذار ایران به مفاهیم و رویکردهای عدالت ترمیمی در قوانین و لوایح

۳۰. مواد ۱۶۰، ۱۶۱ و ۱۷۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲

اخیر، نشان از شکل‌گیری تدریجی نگرشی نوین در سیاست جنایی تقنینی کشور دارد؛ نگرشی که آینده نظام عدالت کیفری ایران را به سمت تلفیق و پذیرش اصول عدالت ترمیمی در کنار الگوی سنتی عدالت کیفری سوق می‌دهد. این تغییر رویکرد، طی سه دهه گذشته در بسیاری از کشورهای جهان گسترش یافته و اثربخشی آن در کاهش نرخ تکرار جرم، ترمیم آسیب‌های وارد شده به بزه‌دیدگان و بازسازی روابط اجتماعی آسیب‌دیده به اثبات رسیده است.

با این حال، اجرای عملی عدالت ترمیمی، به‌ویژه در بستر نظام‌های حقوقی با پیشینه‌ای سخت‌گیرانه و تنبیهی، با چالش‌هایی بنیادین روبه‌روست، زیرا اهداف و فلسفه عدالت ترمیمی، همچون اولویت دادن به گفت‌وگو، ترمیم آسیب و مشارکت داوطلبانه بزه‌دیده، بزه‌کار و جامعه، در بسیاری موارد با بنیان‌های سنتی عدالت کیفری که عمدتاً بر مجازات و تنبیه متمرکز است، در تعارض قرار می‌گیرد. برای آن‌که اجرای فرایندهای ترمیمی، آن‌هم در حوزه اطفال و نوجوانان، که از حساس‌ترین و ارزشمندترین اقشار جامعه‌اند، دچار تزلزل و ناکارآمدی نگردد، لازم است از همان ابتدا بسترهای حقوقی، فرهنگی و سازمانی به‌دقت متناسب با به‌کارگیری الگوی عدالت ترمیمی در پاسخ‌گویی به بزهکاری اطفال و نوجوانان، فراهم شوند.

اکنون که لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان در سال ۱۴۰۰ در ایران به تصویب رسیده است، گام بعدی باید ناظر بر ارزیابی دقیق سیاست‌های ترمیمی اتخاذ شده در آن باشد، چراکه این لایحه به‌منزله نخستین تجربه رسمی ایران در نهادینه‌سازی فرایندهای ترمیمی در حوزه بزهکاری اطفال و نوجوانان، می‌تواند الگوی سیاست‌گذاری‌های ترمیمی آینده کشور محسوب شود. از این‌رو، ضرورت دارد پیش از تصویب نهایی آن در مجلس شورای اسلامی، از منظر سیاست‌های ترمیمی اصولی و اثربخش در نظام‌های حقوقی پیشرو جهان ارزیابی شود. این ارزیابی باید ضمن شناسایی چالش‌های احتمالی در اجرای سیاست‌های ترمیمی اتخاذ شده در بستر حقوقی ایران، راهکارهایی با هدف اثربخشی و کارآمدی مضاعف فرایندهای ترمیمی ارائه دهد. همچنین، با شفاف‌سازی ابهامات موجود در متن لایحه می‌توان از بروز سوگیری‌ها و اعمال سلیقه‌های ناعادلانه جلوگیری کرد و زمینه اجرای اثربخش این‌گونه فرایندها را فراهم نمود. پژوهش حاضر با مطالعه موردی لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان و نیز ارزیابی سیاست‌های ترمیمی پرکاربرد کشورهای پیشرو و باسابقه دنیا مهم‌ترین سیاست‌های ترمیمی لایحه را تبیین نمود.

در بخش نخست، اتخاذ رویکرد تعدد فرایندهای ترمیمی مورد سؤال واقع شد، چراکه در سیاست‌های ترمیمی دیگر کشورها عمدتاً یکی از فرایندهای میانجی‌گری یا نشست خانوادگی به عنوان فرایندی غالب در حوزه بزهکاری اطفال و نوجوانان اتخاذ می‌شد. اما لایحه این دو فرایند را هم‌ارز یکدیگر دانسته و هیچ معیاری جهت تمییز آنان حین ارجاع توسط مقام قضایی در نظر نگرفته است. به نظر می‌رسد با توجه به تعداد بالای مواد اختصاص یافته به نشست خانوادگی و حواله نمودن شرایط برگزاری فرایند میانجی‌گری به آیین نامه میانجی‌گری در امور کیفری ۱۳۹۵، هدف اصلی قانون‌گذار، نشست خانوادگی بوده، اما وجود نهاد میانجی‌گری قبلی و تلاش برای گسترش دامنه جرائم و تخصصی‌سازی میانجی‌گران، منجر به انتخاب رویکرد تعدد فرایندهای ترمیمی شده است. اما همچنان نیاز به شفاف‌سازی معیارهای گزینش نوع فرایند متناسب توسط مقامات قضایی بسیار برجسته به نظر می‌رسد. در بخش دوم، گزینش افسران پلیس ویژه به عنوان یکی از برگزارکنندگان اصلی فرایندهای ترمیمی مورد بحث قرار گرفت. از آنجاکه افسران پلیس با فرهنگ سازمانی پلیس و باورهای اقتدارگرایانه عدالت کیفری تربیت می‌شوند، بسیار چالش برانگیز خواهد بود اگر از آنان عملکردی به مثابه یک برگزارکننده بی‌طرف با تفکر ترمیم و گفت‌وگوی صلح‌آمیز بدون سرزنش و سرکوب بزهکار انتظار بداریم، آن‌هم زمانی که هیچ آموزشی برای آنان در زمینه الگوی عدالت ترمیمی، در لایحه پیش‌بینی نشده و سازمان پلیس نیز هیچ گونه الزامی جهت ترویج درون‌سازمانی فرهنگ عدالت ترمیمی نداشته است. همچنین تجربه نافرجام کشورهای دیگر و تغییر نقش پلیس از برگزاری فرایندهای ترمیمی به ارجاع‌دهندگی در سیاست‌گذاری‌های ترمیمی آنان بر پرچالش بودن این انتخاب قانون‌گذار تأکید دارد. در بخش سوم نیز ابهامات سیاست‌های ترمیمی حاکم بر ارجاع، بررسی شد؛ از تضاد رویکرد قانون‌گذار در پذیرش اصل رضایت طرفین برای ارجاع بحث گردید تا چالش برانگیزی اعطای اختیار مطلق ارجاع به مقامات قضایی که همچون افسران پلیس از بازوهای اصلی عدالت کیفری هستند و نیز در حوزه عدالت ترمیمی هیچ آموزشی ندیده‌اند. همچنین به مشکل ساز بودن قابلیت ارجاع به فرایندهای ترمیمی از سوی مقامات قضایی دادسرا در مرحله پیش از رسیدگی که ذاتاً مرحله‌ای جهت احراز گناهکار بودن بزهکار با انجام تحقیقات مقدماتی است، اشاره شد. سرانجام در بخش نهایی، سیاست‌های ترمیمی پیشگامانه لایحه همچون فراهم نمودن امکان بازگشت به فرایند ترمیمی در صورت شکست

در اجرای توافق ضمن تضمین اعتبار امر مختوم و پاک‌سازی سابقه کیفری پس از تکمیل آن، توجه به مسئله زمان‌بندی برای تشکیل جلسات فرایندهای ترمیمی با دادن مهلت کافی یا تجدید آن برای آماده‌سازی طرفین و نیز گسترش دامنه جرائم قابل ارجاع به جرائم خشن و جدی، هرچند که نیازمند توجه بسیاری نسبت به حساسیت‌ها و شرایط ویژه اجرایی‌شان خواهند بود، شناسایی و مورد تحلیل قرار گرفت.

لذا سیاست‌گذاری ترمیمی ایران در حوزه بزهکاری اطفال و نوجوانان به‌رغم تمایزات پیشگامانه‌ای که از خود نشان داده است، همچنان نیازمند بازنگری و اصلاحات بسیاری پیش از تصویب قانونی لایحه در مجلس شورای اسلامی خواهد بود. از این رو، می‌توان با اتکا به یافته‌های پژوهش حاضر، بازنگری‌هایی ضروری را از منظر سیاست‌گذاری‌های ترمیمی به‌روز جهان و منطبق با نظام حقوقی ایران منتج نمود:

تعیین معیارهای مشخص برای گزینش میان فرایندهای نشست خانوادگی و میانجی‌گری در امور ارجاع توسط مقام قضایی یا پیشنهاد به ارجاع توسط پلیس ویژه و مددکار اجتماعی مانند طیف‌بندی جرائم؛

آموزش آموزه‌های عدالت ترمیمی به افسران پلیس ویژه، مددکاران اجتماعی و مقامات قضایی ضمن ترویج درون‌سازمانی فرهنگ ترمیمی در سازمان‌های کیفری؛

یکپارچه‌سازی رویکرد قانون‌گذار در پذیرش اصل رضایت طرفین در امر ارجاع؛

الزامی نمودن پیشنهاد ارجاع به فرایندهای ترمیمی توسط مقام قضایی با رعایت اصل رضایت طرفین یا ایجاد سازوکارهای نظارتی بر امر ارجاع با الزام مقام قضایی به مستدل رد کردن پیشنهاد ارجاع و یا در نظر گرفتن حق اعتراض متهم به تصمیم عدم ارجاع؛

توجه ویژه به آموزش تخصصی برگزارکنندگان فرایندهای ترمیمی ناظر بر جرائم خشن و جدی، ضمن تضمین عدم استنادپذیری اقرار بزهکار در این نوع فرایندها.

بنابراین، چشم‌انداز آینده نهادهای سازی فرایندهای ترمیمی ناظر بر بزهکاری اطفال و نوجوانان در ایران در گرو ایجاد تعادل میان واقع‌گرایی حقوقی و آرمان‌گرایی ترمیمی است؛ تعادلی که تنها از مسیر اصلاحات تدریجی، آموزش‌های هدفمند و سیاست‌گذاری هماهنگ میان نهادهای کیفری و ترمیمی تحقق خواهد یافت. در این مسیر، تقویت زیرساخت‌های قانونی در درجه اول و در ادامه، ایجاد بسترهای سازمانی، اجتماعی و فرهنگی متناسب با

شکل‌گیری شبکه‌ای منسجم از همکاری میان قوه قضائیه، پلیس ویژه اطفال و نوجوانان، مددکاران اجتماعی و اعضای جامعه، از پیش شرط‌های اساسی موفقیت خواهد بود.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

نویسندگان در نگارش مقاله هیچ‌گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده‌اند.

مشارکت‌نویسندگان

نویسندگان در نگارش و پژوهش مقاله مشارکت یکسان داشته‌اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش در نگارش این مقاله از هیچ هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله اعلام می‌کنند که در نگارش آن هیچ تعارض منافی ندارند.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی و هرگونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

هیچ داده‌ای در دسترس نیست

فهرست منابع

۱. بارانی، محمد. (۱۳۹۸ش). بررسی نقش، اختیار و رفتار پلیس در دادرسی ویژه اطفال و نوجوانان. پژوهش‌های دانش انتظامی. (۱)، ۲۱-۲۸.
۲. بازوند، وحید؛ نورمحمدی، حسین. (۱۴۰۱ش). پلیس اطفال و نوجوانان، مبانی و کارکرد پیشگیرانه آن. تحقیقات حقوق قضایی، (۶)، ۳، ۹۷-۱۰۴.
۳. بیرانوند، رضا؛ یاراحمدی، حسین. (۱۴۰۰ش). سیاست جنایی اجرایی ایران در استفاده از ابزارهای عدالت ترمیمی در قبال اطفال و نوجوانان. پژوهش‌های جرم‌شناختی پلیس، (۲)، ۲۵-۴۹.
۴. ترکمنی، شادی؛ کردعلیوند، روح‌الدین. (۱۴۰۱ش). کارکردهای پلیس ترمیمی ویژه اطفال؛ رویکرد تطبیقی استرالیا. پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی، (۱۹)، ۱۷۹-۲۰۶. <https://doi.org/10.22034/jclc.2022.299595.1546>
۵. رجبی تاج‌امیر، ابراهیم. (۱۳۹۸ش). سازوکارهای اجرایی رویه‌های عدالت ترمیمی در سازمان پلیس (چالش‌ها و راهکارها). پژوهش‌های دانش انتظامی، (۲)، ۷۱-۹۶.
۶. رضوانی، محمد؛ طاهریان، میلاد. (۱۳۹۲ش). قضازدایی در عدالت کیفری اطفال و نوجوانان با تأکید بر اسناد بین‌المللی و نظام کیفری ایران. در: کنفرانس ملی سیاست کیفری ایران در قبال بزهکاری و بزه‌دیدگی کودکان و نوجوانان. کرمان.
۷. شهنائی، محمد؛ مقیمی، مهدی. (۱۴۰۲ش). قضازدایی از اطفال و نوجوانان بزهکار در پرتو لایحه پلیس ویژه اطفال و نوجوانان، مصوب سال ۱۴۰۰ (با نگاهی به تجربه نظام حقوق کیفری انگلستان). آموزه‌های فقه و حقوق جزا، (۷)، ۳، ۶۵-۸۴. <https://www.doi.org/10.30495/jcd.2023.1984659.1062>
۸. شیری، عباس. (۱۳۹۷ش). عدالت ترمیمی، (ج ۲). تهران: میزان.
۹. طلوعی، فاطمه؛ صادقی، آزاده. (۱۴۰۳ش). چالش‌های نهادهای سازش فرایندهای ترمیمی ناظر بر بزهکاری نوجوانان؛ مطالعه تطبیقی انگلستان و استرالیا. آموزه‌های حقوق کیفری، (۲۸)، ۲۱، ۲۰۵-۲۴۰. <https://doi.org/10.30513/cld.2025.6339.2026>
۱۰. طهماسبی، جواد؛ تدین، عباس؛ پاکزاد، بتول؛ و کلی‌وند، علی. (۱۴۰۳ش). ضرورت پلیس ویژه اطفال و نوجوانان در نظام دادرسی افتراقی. دیدگاه‌های حقوق قضایی، (۱۰۶)، ۲۹، ۱۰۴-۷۹. <https://doi.org/10.22034/jlvi.2024.2003231.1011>
۱۱. عباسی، نیکزاد؛ وطنی، امیر؛ و روایی، اکبر. (۱۳۹۷ش). بررسی و نقد جلوه‌های ظهور دادرسی افتراقی اطفال و نوجوانان بزهکار در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲. انتظام اجتماعی، (۴)، ۱۰، ۱۷۱-۱۹۰.
۱۲. غلامی، حسین. (۱۳۹۸ش). عدالت ترمیمی، (ج ۸). تهران: سمت.
۱۳. قاسمی ونجانی، سعید؛ گلدوست جویباری، رجب. (۱۴۰۴ش). راهبرد شاخص‌های الگوی مطلوب کشگری پلیس نسبت به اطفال و نوجوانان. مجلس و راهبرد، (۱۲۱)، ۳۲، ۵۹-۸۵. <https://doi.org/10.22034/mr.2023.15326.5506>

۱۴. کاظمی، علی. (۱۴۰۳ش). چرا معمای پلیس اطفال پس از پنج سال حل نمی‌شود؟. خبرگزاری تسنیم. <https://tn.ai/3139480>
۱۵. کوهی اصفهانی، ابراهیم؛ نجفی ابرندآبادی، علی حسین؛ و فرجیها، محمد. (۱۴۰۰ش). انتقال سیاست‌های کنترل جرم؛ انتقال داوطلبانه یا اجباری؟. *پژوهش‌نامه حقوق اسلامی*، ۲۲(۲)، ۶۰۵-۶۳۶. <https://doi.org/10.30497/law.2022.242161.3147>
۱۶. نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۳۸۲ش). از عدالت کیفری «کلاسیک» تا عدالت «ترمیمی». *فصلنامه الهیات و حقوق دانشگاه علوم اسلامی رضوی (آموزه‌های حقوقی)*، ۴(۹-۱۰)، ۳-۳۸.
۱۷. نجفی ابرندآبادی، علی حسین؛ شادمان‌فر، محمدرضا؛ و توجهی، عبدالعلی. (۱۳۸۷ش). اصلاح ذات‌البین و نظریه عدالت ترمیمی. *مدرس علوم انسانی*، ۳(۵۸)، ۱۹۳-۲۲۲.
۱۸. نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۳۹۰ش). از حق‌های کودکان تا حقوق کودکان. دیپاچه در: مدنی قهفرخی، سعید؛ و زینالی، امیرحمزه. *آسیب‌شناسی حقوق کودکان در ایران*. تهران: میزان.
۱۹. نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۳۹۶ش). بسترهای حقوقی اجتماعی عدالت ترمیمی در ایران. مقاله در: *دانشنامه عدالت ترمیمی*. تهران: میزان.
۲۰. نیازپور، امیرحسن. (۱۴۰۲ش). آینده آیین دادرسی کیفری ایران پس از تصویب «لایحه تشکیل پلیس ویژه اطفال و نوجوانان». *آموزه‌های حقوق کیفری*، ۲۰(۲۶)، ۲۸۸-۲۲۵. <https://doi.org/10.30513/cld.2024.5614.1924>
21. Alarid, L. F., & Montemayor, C. D. (2012). Implementing restorative justice in police departments. *Police Practice and Research*, 13(5), 450-463. <https://doi.org/10.1080/15614263.2011.607654>
22. Archibald, B., & Llewellyn, J. (2006). *The challenges of institutionalizing comprehensive restorative justice: Theory and practice in Nova Scotia*. Dalhousie LJ, 29, 297.
23. Banwell-Moore, R. (2022). The delivery of restorative justice in youth offending teams in England and Wales: examining disparities and highlighting best practice. *Laws*, 11(4), 60. <https://doi.org/10.3390/laws11040060>
24. Becroft, A. (2015). Playing to win—Youth offenders out of court (and sometimes in): Restorative practices in the New Zealand youth justice system [Paper presentation]. *Queensland Youth Justice Forum*, Brisbane, Australia.
25. Broschuk, B. (2020). An Examination of Police Culture and its Effects on Patrol Officers Attitudes towards Restorative Justice (Doctoral dissertation, University of Winnipeg). <http://doi.org/10.36939/ir.202012141250>
26. Butler, S., Maglione, G., & Buchan, J. (2024). Institutionalising restorative justice for adults

- in Scotland: An empirical study of criminal justice practitioners' perspectives. *Criminology & Criminal Justice*, 24(1), 269-290. <https://doi.org/10.1177/17488958221104229>
27. Cutress, L. (2015). The use of restorative justice by the police in England and Wales (Doctoral dissertation, University of Sheffield).
28. Dandurand, Y., Lee, J. & Vogt, A. (2020). *Handbook on RESTORATIVE JUSTICE PROGRAMMES SECOND EDITION CRIMINAL JUSTICE HANDBOOK SERIES*. United Nations, Vienna.
29. DeKeseredy, W. S. (2015). Critical criminology. *The handbook of deviance*, 237-258.
30. Gal, T. (2021). Setting Standards for Child-Inclusive Restorative Justice. *Family Court Review*, 59(1), 144-160. <https://doi.org/10.1111/fcre.12546>
31. Gray, R. M., Green, R., Bryant, J., Rance, J., & MacLean, S. (2019). How 'vulnerable' young people describe their interactions with police: Building positive pathways to drug diversion and treatment in Sydney and Melbourne, Australia. *Police Practice and Research*, 20(1), 18-33. <https://doi.org/10.1080/15614263.2017.1347787>
32. Hoyle, C. (2013). Policing and restorative justice. In: *Handbook of restorative justice* (pp. 292-311). Willan.
33. Joudo-Larsen, J. (2014). Restorative justice in the Australian criminal justice system. *Australian Institute of Criminology*.
34. Jülich, S., Brady-Clark, M., Yeung, P., & Landon, F. (2024). Restorative justice responses to sexual violence: Perspectives and experiences of participating persons responsible and persons harmed. *Victims & Offenders*, 19(7), 1424-1449. <https://doi.org/10.1080/15564886.2024.2333311>
35. Kim, H. J., & Gerber, J. (2012). The effectiveness of reintegrative shaming and restorative justice conferences: Focusing on juvenile offenders' perceptions in Australian reintegrative shaming experiments. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 56(7), 1063-1079. <https://doi.org/10.1177/0306624X11418916>
36. Lacey, L. (2012). Youth Justice in England and Wales: Exploring young offenders' perceptions of restorative and procedural justice in the referral order process (Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science).
37. Little, S., Stewart, A., & Ryan, N. (2018). Restorative justice conferencing: Not a panacea for the overrepresentation of Australia's Indigenous youth in the criminal justice system. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 62(13), 4067-4090. <https://doi.org/10.1177/0306624X18764524>

38. Maglione, G. (2019). The political rationality of restorative justice. *Theoretical Criminology*, 23(4), 545-562. <https://doi.org/10.1177/1362480618756364>
39. Maglione, G. (2021). Restorative justice, crime victims and penal welfarism. Mapping and Contextualising Restorative Justice Policy in Scotland. *Social & Legal Studies*, 30(5), 745-767. <https://doi.org/10.1177/0964663920965669>
40. Marder, I. D., & Forde, L. (2023). Challenges in the future of restorative youth justice in Ireland: Minimising intervention, maximising participation. *Youth Justice*, 23(2), 201-225. <https://doi.org/10.1177/14732254221122568>
41. Marder, I. D., Banwell-Moore, R., Hobson, J., & Payne, B. (2023). New ideas, enduring cultural barriers? An analysis of recommendations from the All-Party Parliamentary Group on Restorative Justice in England and Wales. *Criminology & Criminal Justice*. <https://doi.org/10.1177/17488958231198787>
42. McCold, P. (2004). An experiment in police-based restorative justice: The Bethlehem (PA) project. *Correctional counseling and treatment*, 9-14.
43. Ministry of Justice. (2021). Restorative Justice Satisfaction Survey 2025. *Ministry of Justice New Zealand*. <https://www.justice.govt.nz/about/news-and-media/news/victims-satisfied-with-restorative-justice>.
44. Pali, B., & Randazzo, S. (2018). *Practical guide implementing restorative justice with children*.
45. Prichard, J. (2004). Juvenile conferencing and restorative justice in Tasmania (Doctoral dissertation, University of Tasmania).
46. Richards, K., Bartels, L., & Bolitho, J. (2017). Children's court magistrates' views of restorative justice and therapeutic jurisprudence measures for young offenders. *Youth Justice*, 17(1), 22-40. <https://doi.org/10.1177/1473225416665612>
47. Riley, M., & Hayes, H. (2018). Youth restorative justice conferencing: facilitator's language—help or hindrance?. *Contemporary Justice Review*, 21(1), 99-113. <https://doi.org/10.1080/10282580.2017.1413358>
48. Rosenblatt, F. F. (2014). Community involvement in restorative justice: lessons from an English and Welsh case study on youth offender panels. *Restorative Justice*, 2(3), 280-301. <https://doi.org/10.5235/20504721.2.3.280>
49. Scotland, G. (2024). Making a Case for Incorporating Victim–Offender Mediation into the Criminal Justice System of Trinidad and Tobago. *Journal of Victimology and Victim Justice*, 7(1), 7-18. <https://doi.org/10.1177/25166069241245768>

50. Sewak, S., Bouchahine, M., Liong, K., Pan, J., Serret, C., Saldarriaga, A., & Farrukh, E. (2019). *Youth restorative justice: Lessons from Australia*. A Report for HAQ centre for child rights, LAWS452.
51. Smith, S., & Chonody, J. M. (2010). Peer-driven justice: Development and validation of the Teen Court peer influence scale. *Research on Social Work Practice*, 20(3), 283-292. <https://doi.org/10.1177/1049731509347857>
52. Snow, P. C., & Sanger, D. D. (2015). Restorative justice conferencing and the youth offender: Exploring the role of oral language competence. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 1-10.
53. Stockdale, K. J. (2015). Police understandings of restorative justice—the impact of rank and role. *Restorative Justice*, 3(2), 212-232. <https://doi.org/10.1080/20504721.2015.1069528>
54. Stone, N. (2019). The referral order 20 years on: Deals, jewels and mules. *Youth Justice*, 19(3), 299-308. <https://doi.org/10.1177/1473225419889205>
55. Suzuki, M., & Wood, W. R. (2017). Restorative justice conferencing as a 'holistic' process: Convenor perspectives. *Current Issues in Criminal Justice*, 28(3), 277-292. <https://doi.org/10.1080/10345329.2017.12036075>
56. Volpe, M. R. (2013). Police and mediation: Natural, unimaginable or both. In *Moving toward a just peace: The Mediation Continuum* (pp. 91-105). Dordrecht: Springer Netherlands.
57. Wang, J. J., & Weatherburn, D. (2019). Are police cautions a soft option? Reoffending among juveniles cautioned or referred to court. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 52(3), 334-347. <https://doi.org/10.1177/0004865818794235>
58. Wood, W. R., & Tauri, J. (2025). Revisiting New Zealand's "gift to the world": demythologising youth justice family group conferencing in Aotearoa New Zealand. *Contemporary Justice Review*, 1-25. <https://doi.org/10.1080/10282580.2025.2519736>

Resources

1. Abbasi, N., Vatani, A., & Varavaei, A. (1397). Barrasi va naghd-e jelvehaye zohur-e dadresi-ye eftaraqi-ye atfal va nojavanan-e bezahkar dar Ghanun-e Ayin-e Dadresi-ye Keyfari-ye mosavab-e 1392. *Entezam-e Ejtemaei*, 10(4), 171–190. [In Persian]
2. Barani, M. (1398). Barrasi-ye naghs, ekhtiyar va raftar-e police dar dadresi-ye vizhe-ye atfal va nojavanan. *Pazhuhesh-haye Danesh Entezami*, 21(1), 1–28. [In Persian]
3. Bazvand, V., & Nourmohammadi, H. (1401). Police-ye atfal va nojavanan: Mabani va karkard-e pishgirane-ye an. *Tahghighat-e Hoquq-e Ghazayi*, 3(6), 97–104. [In Persian]
4. Beiranvand, R., & Yarahmadi, H. (1400). Siasat-e jenayi ejraei-ye Iran dar estefade az abzarhaye edalat-e tarmimi dar ghabal-e atfal va nojavanan. *Pazhuhesh-haye Jormshenakhti-ye Police*, 2(2), 25–49. [In Persian]
5. Ghasemi Vanjani, S., & Goldoost Joybari, R. (1404). Rahbord-e shakhes-haye olgou-ye matloub-e konshgari-ye police nesbat be atfal va nojavanan. *Majles va Rahbord*, 32(121), 59–85. <https://doi.org/10.22034/mr.2023.15326.5506> [In Persian]
6. Gholami, H. (1398). Edalat-e tarmimi (Chap-e hashtom). Tehran: SAMT. [In Persian]
7. Kazemi, A. (1403). Chera moamma-ye police-ye atfal pas az panj sal hal nemishavad? Khabargozari-ye Tasnim. <https://tn.ai/3139480> [In Persian]
8. Koochi Esfahani, E., Najafi Abrandabadi, A. H., & Farajiha, M. (1400). Enteghal-e siasathaye kontrol-e jorm: Enteghal-e davtalabane ya ejbari? *Pazhuhesh-nameh-ye Hoquq-e Eslami*, 22(2), 605–636. <https://doi.org/10.30497/law.2022.242161.3147> [In Persian]
9. Najafi Abrandabadi, A. H. (1382). Az edalat-e keyfari “classic” ta edalat-e “tarmimi”. *Faslnameh-ye Elahiyat va Hoquq-e Daneshgah-e Razavi (Amuzeh-haye Hoquqi)*, 4(3–4), 3–38. [In Persian]
10. Najafi Abrandabadi, A. H. (1390). *Az hagh-haye koodakan ta hoquq-e koodakan* (Dibache dar: Madani Ghahfarkhi, S., & Zeinali, A., Asibshenasi-ye hoquq-e koodakan dar Iran). Tehran: Mizan. [In Persian]
11. Najafi Abrandabadi, A. H. (1396). Bastarhaye hoquqi-ye ejtemaei-ye edalat-e tarmimi dar Iran. Dar: *Daneshnameh-ye Edalat-e Tarmimi*. Tehran: Mizan. [In Persian]
12. Najafi Abrandabadi, A. H., Shadmanfar, M. R., & Tavjohi, A. (1387). Eslah-e zatolbeyn va nazariye-ye edalat-e tarmimi. *Modarres Olum-e Ensani*, 3(58), 193–222. [In Persian]

13. Niazpour, A. H. (1402). Ayandeh-ye Ayin-e Dadresi-ye Keyfari-ye Iran pas az tasvib-e "Layeh-ye Tashkil Police-ye Vizhe-ye Atfal va Nojavanan". *Amuzeh-haye Hoquq-e Keyfari*, 20(26), 225–288. <https://doi.org/10.30513/cld.2024.5614.1924> [In Persian]
14. Rajabi-Taj-Amir, E. (1398). Sazokarhaye ejraei-ye raviyehaye edalat-e tarmimi dar sazman-e police (chaleshha va rahkarha). *Pazhuhesh-haye Danesh Entezami*, 21(2), 71–96. [In Persian]
15. Rezvani, M., & Taherian, M. (1392). Ghazazdai dar edalat-e keyfari-ye atfal va nojavanan ba takid bar asnad-e beynolmelali va nezam-e keyfari-ye Iran. Dar: Konferans-e Melli-ye Siasat-e Keyfari-ye Iran dar Ghabal-e Bezahkari va Bezadidegi-ye Koodakan va Nojavanan, Kerman. [In Persian]
16. Shahanaghi, M., & Moghimi, M. (1402). Ghazazdai az atfal va nojavanan-e bezahkar dar partav-e layeh-ye police-ye vizhe-ye atfal va nojavanan, mosavab-e sal 1400 (ba negahi be tajrobeh-ye nezam-e hoquq-e keyfari-ye England). *Amuzeh-haye Fiqh va Hoquq-e Jaza*, 7(3), 65–84. <https://www.doi.org/10.30495/jcld.2023.1984659.1062> [In Persian]
17. Shiri, A. (1397). *Edalat-e tarmimi* (Chap-e dovom). Tehran: Mizan. [In Persian]
18. Tahmasbi, J., Tadayyon, A., Pakzad, B., & Kolivand, A. (1403). Zarurat-e police-ye vizhe-ye atfal va nojavanan dar nezam-e dadresi-ye eftaraqi. *Faslnameh-ye Didgahhaye Hoquq-e Ghazayi*, 29(106), 79–104. <https://doi.org/10.22034/jlvi.2024.2003231.1011> [In Persian]
19. Tolouei, F., & Sadeghi, A. (1403). Chalesh-haye nahadine-sazi-ye farayandhaye tarmimi nazer bar bezahkari-ye nojavanan: Motale'e-ye tatbighi-ye England va Australia. *Amuzeh-haye Hoquq-e Keyfari*, 21(28), 205–240. <https://doi.org/10.30513/cld.2025.6339.2026> [In Persian]
20. Torkamani, S., & Kordalivand, R. (1401). Karkardhaye police-ye tarmimi-ye vizhe-ye atfal: Roykard-e tatbighi-ye Australia. *Pazhuheshhaye Hoquq-e Jaza va Jormshenasi*, 10(19), 179–206. <https://doi.org/10.22034/jclc.2022.299595.1546> [In Persian]

An Assessment of the Feasibility of the theft of ornamental dogs in Imami jurisprudence and Iranian criminal law

Hossein Andalib¹ | Seyyed Amir Sekhavatian²

1. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran. Email: hoseinandalib@iau.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran. Email: sekhavatian@iau.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 23 January 2026
Revised: 29 March 2026
Accepted: 7 April 2026
Available Online: 26 April 2026

Keywords

Theft, right of appropriation, non-harash dog, ornamental dog, criminal liability.

Abstract

The goal of the present study is to examine and analyze the feasibility of commitment of the offense of theft in ornamental dogs in Islamic jurisprudence, law and judicial precedence. The paper has been conducted using bibliometric studies and descriptive-analytical method which refers to rationales and jurisprudential-legal resources, Articles of codes and court decisions. One of the issues that has been raised in many court cases is the theft of ornamental dogs. Some judges have ruled out the crime of theft in relation to these types of dogs, citing their lack of religious property."However, some other judges, citing the application of Article 267 of the Islamic Penal Code, consider the subject of theft to be absolute property; both customarily and religiously, and since according to the custom, these types of dogs have monetary value, they consider the crime of theft committed. The parallaxes have caused different decisions as it seems necessary to examine the jurisprudential and legal basics of the issue. The main question facing the research is: What are the jurisprudential and legal foundations of the crime of theft in the case of ornamental dogs? Given that these ornamental dogs are examples of non-domesticated dogs and their buying and selling is permissible, and also that in the hadiths, a blood money is prescribed for killing these dogs, indicating an obligation on their property, as well as the right of appropriation regarding impure objects, the crime of theft can be considered conceivable regarding these dogs, and civil and criminal liability is considered to be directed at the perpetrators.

Cite this article: Andalib, H.; Sekhavatian, S.A. (2025). An Assessment of the Feasibility of the theft of ornamental dogs in Imami jurisprudence and Iranian criminal law. *Criminal Law Doctrines*, 22(30). 337-368.
<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7632.2195>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

One of the issues in legal cases that has increased in recent years is the issue of theft or betrayal of trust regarding ornamental dogs. Some judges, citing the application of Article 267 of the Islamic Penal Code, consider the subject of theft to be “absolute property,” both customarily and religiously, and since ornamental dogs have monetary value according to the custom, they consider the crimes of theft and breach of trust to be applicable to ornamental dogs. However, some other judges believe that, considering the jurisprudential principles, the subject of theft is solely “religious property.” And since ornamental dogs are not considered property according to Islamic law, the crimes of theft and breach of trust in relation to ornamental dogs are ruled out. The origin of this disagreement among jurists and judges goes back to the differences in jurisprudential principles. Given the differences in views, which have also led to the issuance of different decisions in judicial practice, it is necessary to examine and analyze the jurisprudential and legal foundations of each of these views in order to demonstrate their compliance with jurisprudence and legal standards. The purpose of this research is to examine and analyze the possibility of commitment of the crime of theft regarding ornamental dogs in the Iranian jurisprudence, law, and judicial practice. Regarding the background of the research, the following researches have been conducted so far: Jabali-Sink and Imam (2009) in their article titled “A Reflection on the Ownership of Clubs in Imamiyyah Jurisprudence” addressed this issue from a jurisprudential perspective and concluded that the analysis of the issue indicates that the mere purchase and sale of this animal for the purpose of entertainment, recreation, and decoration, as has become very common today, is among the forbidden and invalid transactions, and the price obtained from it is illegitimate. Therefore, according to the strongest opinion, such dogs neither have monetary value nor can become property. Latif Zadeh et al. (1400) in their study entitled “Investigating the Rights of Owners of Ornamental Dogs from the Perspective of Imamiyyah Jurisprudence and Iranian Law with Emphasis on Judicial Procedure” have examined this issue and concluded that considering the customary ownership of these items, which is confirmed from the perspective of law and some jurisprudential sources, as well as the exclusive right that jurisprudence gives to the owners of these impure items, a protective approach should be considered and the effects of this protective approach (civil and criminal liability) should also be taken into account.

Both studies have looked at the issue solely from a jurisprudential perspective, and fewer legal analyses are observed. Furthermore, jurisprudential sources, texts, and evidence have not been examined and analyzed in detail. The advantage of the present study is that in addition to a detailed examination of jurisprudential evidence, it has also referred to the relevant laws and judicial opinions, examined and analyzed them, and, unlike previous studies, it has presented a new classification of dogs from a jurisprudential perspective. Therefore, this study is distinctive both in the process and in the outcome.

Method

This research was conducted using library studies and descriptive-analytical methods, and the necessary information was obtained and analyzed by referring to evidence and jurisprudential-legal texts, legal articles, and judicial opinions.

Finding

One of the issues in legal cases is the theft of ornamental dogs. Some judges, citing the "lack of religious property" of these types of dogs, rule out the crime of theft against them. However, some other judges, citing the application of Article 267 of the Islamic Penal Code, consider the subject of theft to be "absolute property," both customary and religious, and since these types of dogs have monetary value according to the custom, they consider the crime of theft against them committed. This difference in views has led to the issuance of different and conflicting opinions. Therefore, it is necessary to examine the jurisprudential and legal foundations of the issue. The main question facing the research is "What are the jurisprudential and legal foundations of the crime of theft against ornamental dogs?" The division that some jurists, lawyers and judges pay attention to is the division into four-dog groups and others. Therefore, they think that since ornamental dogs are not part of the four-dog groups, their purchase and sale is not permissible and they have no monetary value, and as a result, they conclude that the crime of theft is not committed.

Conclusion

Considering that this other division, namely the division of dogs into barking and non-barking, has been generally neglected, and ornamental dogs are examples of non-barking (domestic) dogs, and their purchase and sale is considered permissible, and also that in the narrations, blood money has been determined for killing these dogs, indicating an obligation on their monetary value, as well as the right of appropriation in the case of impure objects, the crime of theft can be considered conceivable in the case of these dogs, and civil and criminal liability can be considered towards the criminals. In Article 267 of the Islamic Penal Code, the legislator has made the realization of theft subject to the realization of the three elements of "taking away", "property" and "belonging to another". And in Article 268 of the aforementioned law, the proof of Hadd theft is subject to the existence of conditions, including, according to paragraph "A" of the aforementioned article, having a religious property. Therefore, only Ta'zir theft can be realized in the case of ornamental dogs. Given the disagreement of jurists, lawyers and judges regarding the realization or non-realization of the crime of stealing impure objects such as dogs and illegitimate property, the need to review the laws in order to provide a unified policy in this area is an inevitable necessity. Therefore, the Iranian criminal legislator should explicitly allocate a legal article to this matter in the chapter on theft in the Ta'zir book.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization and writing of the initial draft and subsequent versions, including revised, edited, etc.

Data Access Statement

No data are available.

Acknowledgements

The authors would like to thank all those who contributed to the formation of this article.

Ethical Considerations

The authors have avoided data falsification, distortion, plagiarism, and any research misconduct.

Funding

The article has not received any financial support from government, commercial, or non-profit institutions.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflict of interest.

امکان سنجی تحقق سرقت سگ‌های زینتی در فقه امامیه و حقوق کیفری ایران

حسین عندلیب^۱ | سید امیر سخاوتیان^۲

۱. نویسنده مسئول، گروه معارف اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. رایانامه: hoseinandalib@iau.ac.ir

۲. گروه معارف اسلامی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. رایانامه: sekhavatian@iau.ac.ir

چکیده

هدف از این پژوهش آن است که امکان تحقق و صدق عنوان بزه سرقت در خصوص سگ‌های زینتی، در فقه، حقوق و رویه قضایی ایران بررسی و تحلیل شود. این پژوهش با روش مطالعات کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی - تحلیلی انجام شده است که با مراجعه به ادله و متون فقهی - حقوقی، مواد قانونی و آرای قضایی اطلاعات لازم به دست آمده و تجزیه و تحلیل شده است. بنابر یافته‌ها، یکی از مسائل متبایه در پرونده‌های قضایی، سرقت سگ‌های زینتی است. برخی از قضات با استناد به «عدم مالیت شرعی» این نوع سگ‌ها، تحقق بزه سرقت درباره آن‌ها را منتفی می‌دانند. لکن برخی دیگر از قضات با استناد به اطلاق ماده ۲۶۷ قانون مجازات اسلامی، موضوع سرقت را «مطلق مال» اعم از عرفی و شرعی می‌دانند و از آنجا که در نظر عرف، این نوع سگ‌ها دارای مالیت هستند، لذا تحقق بزه سرقت را درباره آن‌ها محقق می‌شمارند. این اختلافی دیدگاه‌ها باعث صدور آرای متفاوت و متهافت شده است. از این‌رو ضروری است مبانی فقهی و حقوقی مسئله بررسی گردد. پرسش اصلی فراروی پژوهش این است که «مبانی فقهی حقوقی تحقق بزه سرقت در خصوص سگ‌های زینتی چیست؟». نتایج حاکی از آن است که با توجه به این‌که تقسیم‌بندی دیگر یعنی تقسیم کلب به هراش و غیر هراش عموماً مغفول مانده است و سگ‌های زینتی مصداق کلب غیر هراش (اهلی) هستند و خرید و فروش آن‌ها جایز شمرده است، و نیز در روایات برای کشتن این سگ‌ها دیه تعیین شده است، به دلالت التزامی بر مالیت آن‌ها دلالت می‌کند. همچنین بنابر حق اختصاص در خصوص اعیان نجس، می‌توان بزه سرقت در خصوص این سگ‌ها را قابل تصور و تحقق دانست و مسئولیت مدنی و کیفری را متوجه بزهکاران دانست.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۲۲

کلیدواژه‌ها

سرقت، حق اختصاص، کلب غیر هراش، سگ زینتی، مسئولیت کیفری.

استناد: عندلیب، حسین؛ سخاوتیان، سید امیر. (۱۴۰۴). امکان سنجی تحقق سرقت سگ‌های زینتی در فقه امامیه و حقوق کیفری ایران. *آموزه‌های حقوق کیفری*، ۲۲(۳)، ۳۶۸-۳۳۷.

<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7632.2195>

مقدمه

یکی از مسائل مبتلابه در پرونده‌های قضایی که در چند سال اخیر نیز فزونی یافته است مسئله سرقت یا خیانت در امانت در خصوص سگ‌های تزینینی است. برخی قضات با استناد به اطلاق ماده ۲۶۷ قانون مجازات اسلامی، موضوع سرقت را «مطلق مال» اعم از عرفی و شرعی می‌دانند و از آنجاکه سگ‌های تزینینی در عرف مالیت دارند، بزه سرقت و خیانت در امانت را در خصوص این سگ‌ها قابل تحقق می‌دانند. لکن برخی دیگر از قضات معتقدند با توجه به مبانی فقهی، موضوع سرقت صرفاً «مال شرعی» است و از آنجاکه سگ‌های تزینینی از نظر شرع مالیت ندارند، تحقق بزه‌های سرقت و خیانت در امانت در خصوص سگ‌های تزینینی منتفی است. منشأ این اختلاف نظر در بین حقوق‌دانان و قضات به اختلاف نظرها در مبانی فقهی بازمی‌گردد. با توجه به اختلاف دیدگاه‌ها که در رویه قضایی نیز باعث صدور آرای متفاوت شده است، ضروری است مبانی فقهی و حقوقی هر یک از این دیدگاه‌ها بررسی و تحلیل شود تا انطباق آن با فقه و موازین حقوقی مبرهن گردد. هدف از این پژوهش آن است که امکان تحقق و صدق عنوان بزه سرقت در خصوص سگ‌های زینتی، در فقه، حقوق و رویه قضایی ایران بررسی و تحلیل شود. پرسش اصلی پژوهش این است که: «مبانی فقهی حقوقی تحقق بزه سرقت در خصوص سگ‌های زینتی چیست؟». فرضیه پژوهش آن است که با توجه به این که سگ‌های زینتی مصداق کلب غیر هراش (اهلی) هستند و خرید و فروش آن‌ها جایز شمرده است، و نیز در روایات برای کشتن این سگ‌ها دیه تعیین گردیده است، به دلالت التزامی، بر مالیت آن‌ها دلالت می‌کند. همچنین بنابر حق اختصاص در خصوص اعیان نجس، می‌توان بزه سرقت در خصوص این سگ‌ها را قابل تصور و تحقق دانست و مسئولیت مدنی و کیفری را متوجه بزهکاران دانست.

پیشینه پژوهش: تاکنون درباره موضوع مرتبط با مقاله حاضر پژوهشی‌های زیر انجام شده است: جلی سینیکی و امام (۱۳۸۸) در مقاله خود با عنوان «تأملی بر مالیت کلاب در فقه امامیه» به این مسئله از جنبه فقهی پرداخته‌اند و معتقدند که تحلیل مسئله بیانگر آن است که صرف خرید و فروش این حیوان به قصد تفریح و تفرج و زینت، چنان‌که امروز بسیار متداول گشته است، از جمله معاملات حرام و باطل، و ثمن حاصل از آن نامشروع است. از این رو بنابر قول اقوی، این‌گونه سگ‌ها نه مالیت دارند و نه به ملکیت درمی‌آیند.

لطیف‌زاده و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهش خود با عنوان «بررسی حقوق دارندگان سگ‌های تزئینی از نگاه فقه امامیه و حقوق ایران با تأکید بر رویه قضایی» به بررسی این مسئله پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که با توجه به مالیت عرفی این اعیان که از نگاه حقوق و برخی منابع فقهی تأییدشدنی است و نیز حق اختصاصی که فقه به دارندگان این اعیان نجس می‌دهد، باید رویکرد حمایتی را لحاظ نمود و آثار این رویکرد حمایتی (مسئولیت مدنی و کیفری) را نیز بار کرد.

این دو پژوهش صرفاً از جهت فقهی به موضوع نگریسته‌اند و در آن‌ها تحلیل‌های حقوقی کمتری دیده می‌شود، همچنان‌که به صورت تفصیلی، منابع و متون و ادله فقهی بررسی و تحلیل نشده‌اند. اما مزیت پژوهش حاضر در آن است که علاوه بر بررسی تفصیلی ادله فقهی، به قوانین مرتبط با آرای قضایی نیز اشاره کرده و آن‌ها را بررسی و تحلیل نموده و برخلاف پژوهش‌های پیشین، تقسیم‌بندی جدیدی از کلاب از منظر فقه ارائه کرده است. بنابراین، هم در فرایند و هم در برآیند، این پژوهش متمایز است.

برای یافتن پاسخ مناسب به پرسش اصلی پژوهش حاضر، باید ابتدا بررسی گردد که مراد از مطلق مالیت، مال، مالیت عرفی و شرعی چیست، سپس این موضوع بررسی شود که آیا سگ زینتی مالیت دارد تا ربودن آن مشمول جرم سرقت تعزیری یا حدی گردد یا خیر. در ادامه، در ضمن سه گفتار، با استناد به منابع لغوی، فقهی و حقوقی، به این امر می‌پردازیم و در پایان نیز دیدگاه برگزیده تبیین و ارائه می‌گردد.

۱. بررسی مالیت داشتن سگ‌های تزئینی

بنابر نظر فقیهان خصوصاً امام خمینی مال چیزی است که مورد رغبت و تقاضای عقلا باشد و آنان در عوض به دست آوردنش بهایی پردازند (موسوی خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۳۷؛ موسوی خویی، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۲؛ اصفهانی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۱۶). سگ تزئینی از نگاه عرف و عقلا دارای مالیت است، لکن به نظر برخی از فقها، مالیت شرعی ندارد و مالیت شرعی از آن سلب شده است (گنجینه استفتائات قضایی، سؤال ۸۶۵۵). بنابراین، ربایش سگ تزئینی هرچند که میلیون‌ها تومان ارزش داشته باشد، سرقت حدی محسوب نمی‌شود و از دایره ماده ۲۶۸ قانون مجازات اسلامی خارج خواهد بود، زیرا همان‌طوری که اشاره شد، جهت تحقق سرقت حدی، علاوه بر

آن‌که عین مورد ربایش، بر اساس ماده ۲۶۷ باید دارای مالیت عرفی باشد، طبق بند «الف» ماده ۲۶۸، باید مالیت شرعی نیز داشته باشد، و حال آن‌که برخی از فقها مالیت سگ تزئینی را الغا نموده و آن را نپذیرفته‌اند، لکن سرقت از نظر قانون‌گذار موجب تعزیر خواهد بود. بنابراین در خصوص مالیت و عدم مالیت سگ‌های زینتی دو دیدگاه وجود دارد که در ادامه به بررسی آن‌ها خواهیم پرداخت.

۱-۱. عدم مالیت سگ‌های زینتی

طرف‌داران عدم مالیت سگ زینتی می‌توانند به وجوهی استناد نمایند که در ادامه بررسی می‌شود.

۱-۱-۱. عدم جواز کسب با نجس العین

غالب فقیهان بحث مالیت و فروش سگ را در مکاسب محرمه مطرح نموده‌اند، زیرا یکی از کسب‌های حرام فروش اعیان نجس است و به اتفاق فقیهان، سگ از جمله اعیان نجس است. البته فقیهان در خصوص استثنای کلاب اربعه اتفاق نظر دارند. لکن میرزای نائینی تقسیم‌بندی را به «کلب هراش» و «کلب غیر هراش» انجام داده است و معتقد است خرید و فروش کلب غیر هراش از حرمت خرید و فروش استثنا شده است (نک: نائینی، ۱۴۱۳، ج. ۱، ص. ۹).

طبق بیان میرزای نائینی، که واقعیت خارجی نیز مؤید آن است، مشهور فقیهان متأخر مالیت شرعی سگ را اختصاص به سگ شکار نداده و معتقدند علاوه بر آن، شارع مقدس از سگ خانه، مزرعه و گله نیز سلب مالیت نکرده و معامله آن‌ها را جایز دانسته است.

به خلاف فقیهان متأخر، مشهور قدما جواز بیع را منحصر به سگ شکار دانسته و معتقدند که شارع مقدس از سایر سگ‌ها سلب مالیت نموده است (نائینی، ۱۴۱۳، ج. ۱، ص. ۹). از جمله قدما شیخ طوسی است که در کتاب نهاییه، مالیت شرعی و جواز فروش سگ را اختصاص به سگ شکاری داده است (طوسی، ۱۴۰۰، ص. ۴۰۳). البته قاطبه فقیهان متأخر قائل به تعمیم شده و وجود مالیت شرعی را نسبت به کلاب اربعه پذیرفته‌اند (انصاری، ۱۴۱۵، ج. ۱، ص. ۵۲).

مستند این دیدگاه‌ها روایاتی‌اند که متیقن از برخی از آن‌ها جواز خرید و فروش سگ‌هایی است که در آن‌ها وصف صیادی به فعلیت رسیده است، و مابقی مشمول حرمت بیع می‌باشند. از جمله، روایتی است منقول از امام صادق علیه السلام که در پاسخ به سائلی که از ثمن حاصل از کلب سؤال کرده بود، فرمودند: «واعلم أنَّ أجرة الزانية وثمن الكلب سحت إلا کلب الصيد» (صدوق،

۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۲۵۳). روایت دیگر خبری است منقول از حضرت علی امیرالمؤمنین علیه السلام که ایشان فرموده‌اند: «لا بأس بثمان كلب الصيد» (مغربی، ۱۳۸۵، ج. ۱، ص. ۱۹). دلیل دیگر مفهوم روایتی است که ابوبصیر از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که امام فرمودند: «ثمان الخمر وثمان الكلب الذي لا يصطاد من السحت» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۶، ص. ۲۵۲)، با این تقریر که سیاق الفاظ معصوم علیه السلام تنها جواز بیع سگ با منفعت صیادی را می‌رساند و منافع دیگر را گویی نفع نشمرده و با عباراتی صریح، بر حرمت دیگر منافع تأکید کرده است (بحرانی، ۱۴۰۵، ج. ۱۸، ص. ۸۱)، بلکه با عنایت به اخبار مستفیض موجود، ثمن سگ‌های غیر صید، با عنوان «سحت» مطرح شده است که نشانگر بطلان این معاملات است؛ و اگر فروش سگ‌های غیر صید، مجاز شمرده شود موجب تخصیص اکثر است، که تخصیص اکثر نیز مستهجن است. توضیح این که سگ‌های غیر صید دایره فراوانی از سگ‌ها را شامل می‌شود و روایات عام ناهی از خرید و فروش مطلق سگ بدون فرد باقی می‌ماند که این موجب تخصیص اکثر می‌گردد. در مقابل، احادیثی وجود دارند دال بر جواز خرید و فروش کلاب اربعه و عدم انحصار در کلب صید. اولین حدیث مرسله‌ای است که شیخ طوسی در مبسوط این گونه نقل کرده است: «فما يجوز بيعه ما كان معلماً للصيد، وروی أن كلب الماشية والحائط كذلک» (طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۲، ص. ۱۱۶).

دومین حدیثی که دال بر صحت بیع سگ‌های مذکور می‌باشد روایتی منقول از امام صادق علیه السلام است که فرمودند: «دية الكلب الذي ليس للصيد ولا للماشية زنبيل من تراب علی القتاتل أن يعطى وعلى صاحبه أن يقبل» (صدوق، ۱۳۹۰، ج. ۴، ص. ۱۷۰). شاهد مثال در این روایت آن است که امام علیه السلام برای سگ‌های غیر از صید، از عنوان صاحب و مالک استفاده کرده است و چنین کاربردی از جانب معصوم علیه السلام حجتی است بر مالیت این کلاب، همچنان که محقق نراقی به این مورد اشاره می‌کند: اثبات صاحب برای کلاب مذکور، مثبت ملکیتی است که موجب جواز بیع و اقتنای این سگ‌هاست (نراقی، ۱۴۱۵، ج. ۱۴، ص. ۸۷). آخرین گروه از روایات دال بر جواز خرید و فروش کلاب اربعه، مجموعه احادیثی است راجع به دیات مقدری که شارع در فرض اتلاف این کلاب وضع کرده است. برای نمونه، از روایات بیشماری که در این باره وارد شده خبری است که شیخ صدوق با اسنادش از امام صادق علیه السلام نقل کرده که ایشان فرمودند: «دية كلب الماشية عشرون درهماً...؛ دية سگ محافظ گله بیست درهم

است که قاتل به صاحب سگ می‌پردازد» (صدوق، ۱۳۷۸، ص. ۵۳۴). تقریب استدلال آن‌گونه است که از کلمات موافقان استنباط می‌شود ایشان به صراحت وضع دیات معین منصوص را مستلزم تملک، جواز تصرف و معاوضه این سگ‌ها دانسته‌اند و مضافاً صحت اجاره آن‌ها را هم به عنوان مؤیدی دیگر بر نظریه خود ابراز داشتند (فاضل آبی، ۱۴۰۸، ج. ۱، ص. ۴۳۷). نتیجه این‌که، جمع روایات گروه اول و گروه دوم آن است که کلاب اربعه از نظر شرع مقدس مالیت دارند و خرید و فروش آن‌ها جایز است.

۱-۲. انحصار ضمان تلف به برخی سگ‌ها

مشهور فقیهان معتقدند ضمان نسبت به غیر سگ‌های چهارگانه محقق نمی‌شود (فاضل لنکرانی، ۱۳۸۶، ص. ۳۲۷). در روایتی وارد شده است: «وَدِيَةُ كَلْبِ الْأَهْلِ قَفِيزٌ مِنْ تَرَابٍ لِأَهْلِهِ» (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۱۰، ص. ۳۱۰). شهید ثانی راجع به مراد از «کلب اهل» آورده است: «والمراد به ما يَتَّخِذُ لِحْرَاسَةِ أَهْلِهِ فِي الْبُوَادِي، وَ قَدْ يَتَّخِذُهُ أَهْلُ الْحَضَرِ لَذَلِكَ» (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج. ۱۵، ص. ۴۹۹). برخی فقیهان معتقدند پیمانه‌ای از خاک (قفیز من تراب) کنایه از عدم ضمان است. این بیان نشان می‌دهد که قتل غیر کلاب اربعه موجب ضمان نیست (شوشتری، ۱۴۰۶، ج. ۱۱، ص. ۴۹۲). این برداشت را در ادامه نقد می‌کنیم.

در همین راستا و با اعتقاد به عدم مالیت سگ‌های زینتی، گروهی از قضات نظر به صدور قرار منع تعقیب در خصوص بزه سرقت سگ‌های زینتی دارند. برای نمونه، شعبه ۹ دادیاری دادسرای عمومی و انقلاب ناحیه ۱۵ تهران در خصوص شکایت سرقت مستوجب تعزیر یک قلاده سگ تزئینی، قرار منع تعقیب صادر کرد که متن قرار به شرح زیر است:

«در خصوص شکایت آقای ... فرزند ...، علیه آقای ... فرزند ... دائر بر: سرقت مستوجب تعزیر یک قلاده سگ تزئینی از نژاد شیواوا به ارزش چهارصد میلیون ریال، پرونده در مسیر تحقیقات قرار گرفت. با لحاظ اوراق و محتویات پرونده، اولاً بر اساس ماده ۲۶۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ سرقت عبارت است از ربودن «مال» متعلق به غیر و با توجه به این‌که تعریف «مال» در قوانین موضوعه مشخص نشده است، مستنداً به اصل ۱۶۷ قانون اساسی برای رفع ابهام باید به شرع و منابع فقهی رجوع کرد. از نظر فقهای امامیه، برای مال محسوب شدن، لازم است شیء مورد دادوستد منفعت عقلایی مشروع داشته باشد، و مطابق شرع اسلام تنها چهار نوع سگ دارای مالیت است (کلاب اربعه) که موضوع شکایت شاکی هیچ کدام

از آن موارد نیست، لذا مورد حمایت قانون‌گذار نبوده و عمل مرتکب فاقد عنصر قانونی جرم سرقت مستوجب تعزیر است. ثانیاً سگ‌های تزئینی مصداقی از مجموعه اعیان نجس هستند، به همین دلیل احکام کلی این اعیان درباره سگ‌های تزئینی نیز جاری است، بنابراین باید گفت: از نظر فقهای شیعه اعیان نجس مالیت ندارند (فیاض، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۶۲؛ روحانی، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۱۰۶؛ منتظری، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۱۱۶؛ عراقی، ۱۴۲۱، ص ۱۱۸) و در زمره اموال جای نمی‌گیرند و اصل راجع به انتفاع از آن‌ها حرمت است (نجفی، ۱۴۱۵، ص ۷۷؛ قمی، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۵۹)، و براین اصل، روایات متعددی در فقه مشهود است. با توجه به مبانی فقهی ممکن است این اعیان از نظر عقلاً مالیت (مالیت عرفی) داشته باشد، ولی فاقد امضای شارع هستند، چون منافع آن از نظر شرع حرام است، پس مالیت خود را از دست می‌دهد و هیچ یک از احکام مال مانند احکام بیع و... بر آن بار نمی‌شود (مکارم شیرازی، ۱۴۲۶، ص ۳۰).

ثالثاً در پاسخ به حقوق دانانی که معتقدند در سرقت مستوجب تعزیر مالیت شرعی ملاک در تعقیب کیفری نیست و مالیت عرفی کافی است، باید گفت که اقتباس بسیاری از مقررات حقوقی از احکام و مبانی فقهی و لزوم انطباق آن‌ها با موازین شرعی و قانون اساسی، این نکته را به ذهن متبادر می‌سازد که مالیت شرعی نیز در مالیت تلقی کردن یک مال ضروری است و مالیت شرعی در مالیت یک مال به قدری مهم تلقی شده است که در صورت فقدان این وصف، به طور کلی مالیت آن شیء نادیده گرفته شده است، به نحوی که گویی چنین شیئی اصلاً وجود ندارد و تعیین مجازات بر اساس ارزش عرفی مخالف شرع است. مضافاً آن‌که برای فهم مال باید به برخی مواد قانونی مانند ماده ۲۱۵ قانون مدنی رجوع کرد که مقرر می‌دارند: «مورد معامله باید مالیت داشته و متضمن منفعت عقلایی مشروع باشد»، بنابراین، برای این‌که شیء مالیت داشته باشد باید هر دو شرط یادشده را داشته باشد و وجود مشروعیت در انتفاع، شرط لازم برای مال تلقی شدن است، لذا تنها اشیایی مال هستند که شرع نیز آن‌ها را مال به شمار آورد و اموالی که مشروع نباشند مورد حمایت قانون نیستند. به عبارت دیگر، سگ‌های تزئینی مال به شمار نمی‌آیند و تحت حمایت قانون به منظور بار نمودن اوصاف مدنی و جزایی نیستند.

رابعاً نظر اکثریت قضات محترم دادگستری شهرستان کرمان در نشست قضایی شماره ۵۷۱۷-۱۳۹۸ مورخ ۰۷-۰۲-۱۳۹۷ و همچنین اکثریت قضات محترم دادگستری شهرستان

سردشت در نشست قضایی به شماره ۵۹۶۴-۱۳۹۸ مورخ ۱۸-۰۷-۱۳۹۸ مؤید این مهم است که مطابق احکام اسلامی، سگ صرفاً در صورتی مال محسوب می‌گردد که جزء کلاب اربعه باشد و در غیر این صورت، مال محسوب نگردیده و نمی‌تواند موضوع جرم سرقت تعزیری قرار گیرد، لذا سرقت سگ‌های غیر کلاب اربعه قابل تعقیب کیفری نیست.

خامساً معاونت بهداشت دانشگاه‌های علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی کشور در نظریات متعددی که در چارچوب ماده ۶۸۸ کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی (تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده) مصوب ۱۳۷۵ صادر نموده‌اند، نگهداری سگ در اماکن و معابری که محل رفت‌وآمد عموم مردم است را حتی با داشتن شناسنامه دامپزشکی نیز تهدید علیه بهداشت عمومی تشخیص داده‌اند و در مانحن‌فیه همان‌طور که گذشت، حسب اظهارات شاکی وی اقدام به نگهداری سگ ربایش شده در نمایشگاه خودروی خود که محل رفت‌وآمد عموم می‌باشد می‌نموده است.

لذا با عنایت به مطالب معنونه و با توجه به این‌که رفتار موصوف توسط شاکی فاقد عنصر قانونی جرم سرقت مستوجب تعزیر می‌باشد، توجهاً به حاکمیت اصل برائت و مستنداً به ماده ۲۶۵ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ و اصلاحات بعدی، قرار منع تعقیب متهم صادر و اعلام می‌گردد. قرار صادره به موجب بند «الف» ماده ۲۷۰ و ۲۷۱ قانون ماز الذکر ظرف مهلت ده روز از تاریخ ابلاغ به تقاضای شاکی قابل اعتراض در دادگاه کیفری دو شهرستان تهران است. چنان‌که ملاحظه می‌شود، نقطه اصلی استدلال قاضی محترم صادرکننده قرار منع تعقیب، «مالیت نداشتن شرعی» سگ‌های زینتی است و لذا با این استدلال که سگ‌های زینتی مالیت شرعی ندارند و مالیت عرفی کافی نیست، معتقد به عدم وقوع بزه شده‌اند.

همچنین قضات شعبه ۲۷ دادگاه تجدیدنظر استان تهران با این استدلال که: «سگ به عنوان حیوان نجس‌العین و مطابق احکام اسلامی در صورت مصداق سگ گله یا سگ نگهبان به عنوان مال محسوب گردیده و در غیر آن، مال محسوب نمی‌شود و در مانحن‌فیه اطلاق سگ گله یا نگهبان بر حیوان مورد ادعا قابل تردید و تشکیک می‌باشد»، بزه خیانت در امانت را در خصوص سگ زینتی محرز ندانسته و حکم به برائت مشتکی عنه داده است (دادنامه ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۷۰۰۶۶۶ مورخ ۱۳۹۳/۵/۲۲).^۱ این استدلال‌ها در قسمت بعدی مورد نقد قرار می‌گیرند.

۱. «رأی دادگاه تجدیدنظر: در خصوص تجدیدنظرخواهی خانم غ.ف. نسبت به دادنامه شماره ۹۳۰۹۹۷۲۱۶۸۰۰۲۴۶ مورخ ۱۳۹۳/۰۳/۳۱ که در مقام واخواهی از دادنامه شماره ۹۳۰۹۹۷۲۱۶۷۸۰۱۱۳۹ مورخ ۱۳۹۲/۱۱/۲۸ هر دو صادره از شعبه ۱۱۰۵ دادگاه عمومی

۲-۱. مالیت سگ‌های زینتی

برای مالیت سگ‌های زینتی می‌توان به وجوهی استناد کرد که در ادامه بررسی می‌شوند.

۱-۲-۱. استثنا از عدم جواز تکسب به اعیان نجس

یکی از کسب‌های حرام فروش اعیان نجس است و به اتفاق فقیهان، سگ از جمله «اعیان نجسه» است (حلبی، ۱۴۱۷، ص. ۴۳). البته باید توجه داشت از اصل عدم جواز تکسب به اعیان نجس، دو مورد استثنا شده است: یکی وجود منفعت محلله عقلایی و شرعی، دیگری برای مستحلینی که استفاده از این اموال برای آن‌ها مجاز است. در خصوص استثنای اول باید گفت یکی از مصادیق بارز آن خرید و فروش خون است که در گذشته به دلیل نبود منفعت محلله عقلایی، حرام بود، اما بعدها به سبب پیدایش منفعت محلله عقلایی جایز دانسته شد. همچنین اخیراً نیز پیوند قلب خوک شبیه‌سازی شده، از سوی چند تن از مراجع تقلید، حضرات آیات خویی، سیستانی، صافی گلپایگانی، مکارم شیرازی و علوی گرگانی، جایز دانسته شد (گنجینه استفتائات قضایی، سؤال‌های ۳۲۶۱ و ۵۲۷۷۳)، که این می‌تواند مؤید مالیت شرعی آن باشد. در خصوص سگ‌های زینتی نیز می‌توان منفعت محلله عقلایی را در نظر گرفت و علت استثنای سگ‌های چهارگانه نیز همان منفعت عقلایی آنان می‌باشد، زیرا اطلاق روایات «ثمن الکلب سحت» با روایات بیع کلب «غیر هراش» را جایز می‌داند تخصیص می‌خورد و در کلاب غیر هراش وجود نفع محلل مقصود عقلایی منشأ اصلی صحت بیع است. بنابراین هیچ دلیلی نیست که صحت فروش سگ را منحصر در گونه‌های مذکور بدانیم و مابقی سگ‌هایی که در روایات ذکری از آن‌ها نیست، هراش یا عقور بینگاریم، چنان‌که فقیهی همچون محقق سبزواری این حصر را زیر پا نهاد و فتوایی محققانه به شرح ذیل داد: «سگ‌هایی که در آن‌ها اغراض صحیحی وجود داشته که شرعاً از آن‌ها نهی نشده باشد مالیت دارند، همچون سگ‌های تعلیم‌دیده پلیس، و قاتل این سگ‌ها ملزم به پرداخت قیمت این کلاب است و به علت آن‌که در شرع انور مقدری برای این‌گونه سگ‌ها تعیین نشده

جزایی تهران، که به موجب آن، تجدیدنظرخواه به شش ماه حبس تعزیری به دلیل ارتکاب بزه خیانت در امانت نسبت به یک قلاده سگ حسب شکایت خانم الف. ک. محکوم گردیده است؛ با توجه به محتویات پرونده و ازانجایی که ماده ۶۷۴ قانون مجازات اسلامی سپردن اموال منقول یا غیرمنقول را در تحقق بزه معنونه شرط می‌داند و نظر به این‌که سگ به عنوان حیوان نجس العین و مطابق احکام اسلامی در صورت مصداق سگ گله یا سگ نگهبان به عنوان مال محسوب گردیده و در غیر آن، مال محسوب نمی‌شود و در مانحن‌فیه اطلاق سگ گله یا نگهبان بر حیوان مورد ادعا قابل تردید و تشکیک می‌باشد، این دادگاه با استناد به ماده ۲۵۷ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری بند اول از قسمت «ب» با نقض دادنامه فوق‌الاشعار و لحاظ بند «الف» ماده ۱۷۷ قانون مذکور و رعایت اصالة البرائه اصل سی‌وهفتم قانون اساسی، رأی بر برائت تجدیدنظرخواه از بزه انتسابی را صادر و اعلام می‌نماید. رأی صادره قطعی است».

است، معیار در قیمت آن‌ها رجوع به عرف است» (سبزواری، ۱۴۲۳، ج. ۲۹، ص. ۳۷۳). امام خمینی نیز انتفاع از سگ در کشف جرائم و تفتیشات پلیسی را نفعی عقلایی و همین انتفاع را مجوز بیع می‌داند (موسوی خمینی، ۱۴۱۵، ج. ۱، ص. ۶۵). نتیجه آنچه بیان شد چنین است که به‌کارگیری این حیوان در منافعی غیر از آنچه روایات متعرضش شده‌اند، صحیح و ثمن حاصل از آن خرید و فروش به قصد ایصال به آن نفع مقصود حلال خواهد بود، چنان‌که انتفاع از سگ در غیر از عملیات پلیسی و در امداد به بلازدگان طبیعی همچون زلزله و نجات زیر آوارماندگان از واقعیاتی است که نمی‌توان نادیده گرفته شود. بنابراین، با توجه به منافع عقلایی سگ‌های زینتی که نهی و ردعی نیز از سوی شارع صورت نگرفته است می‌توان آن‌ها را از مصادیق استثنای اول تکسب به اعیان نجس دانست. مؤید این برداشت آن است که از دیدگاه برخی فقها مالیت داشتن اعیان نجس با توجه به دو عنصر مهم زمان و مکان تعیین می‌شود. برای نمونه، محقق کرکی در مسائلی نظیر حرمت بیع اعیان نجس، ملاک در جواز و عدم جواز فروش اعیان نجس را مالیت و انتفاع و عدم آن دانسته است که به نسبت زمان‌ها و مکان‌های مختلف تغییر می‌یابد (محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج. ۴، ص. ۱۱-۱۲). این نظر مورد تأکید برخی فقیهان معاصر نیز قرار گرفته است (مکارم شیرازی، ۱۴۲۶، ص. ۲۷۰). البته چنان‌که تأکید شد، مالیت داشتن پدیده‌های نوپیدا بستگی به وجود منفعت حلال و عقلایی و عدم ردع و نهی شارع از آن منفعت دارد، که در محل بحث نیز منافع سگ‌های زینتی مورد نهی و مذمت شارع قرار نگرفته است، بنابراین بر اصل حلیت تکسب باقی می‌ماند.

۲-۲-۱. مالیت عرفی غیرمردوعه

مالیت اشیا و صدق عنوان «مال» بر آن‌ها بستگی به نظر عرف دارد. همان‌طور که برخی فقیهان همچون محقق نراقی بیان کرده‌اند، در تعریف مال، نظر عرف بر شرع مقدم است (نراقی، ۱۴۱۵، ج. ۱۴، ص. ۳۰۴). در جای خود نیز ثابت شده است که یکی از کارکردهای عرف در جریان استنباط احکام شرعی، مرجعیت عرف در تفسیر مفردات و واژه‌های متخذ در ادله و اسناد شرعی است. (عندلیب، ۱۳۹۷، ص. ۶۵). بنابراین «مال» مدنظر شارع همان چیزی است که در عرف مال محسوب می‌شود، مگر این‌که شارع از آن مالیت را سلب کرده باشد. در خصوص سگ‌های ولگرد قدر مسلم، شارع مالیت را سلب کرده، لکن درباره کلاب اربعه مالیت را پذیرفته است. اما در خصوص سگ‌های زینتی که گونه جدید از سگ محسوب می‌شوند و در زمان شارع نبوده‌اند نمی‌توان آن‌ها را تحت عنوان سگ‌های ولگرد برد، زیرا بالوجدان این سگ‌ها ولگرد نیستند. بنابراین

دلیلی بر سلب مالیت از این نوع سگ‌ها نداریم و لذا طبق اصل اولی و با توجه به این‌که در نظر عرف در قبال سگ‌های زینتی مال پرداخت می‌شود، می‌توان قائل به مالیت عرفی غیرمردوعه این نوع سگ‌ها شد.

اداره کل حقوقی قوه قضائیه نیز با عنایت به مالیت عرفی سگ‌های زینتی، در نظریه مشورتی شماره ۷/۹۴/۲۹۸۳ - ۱۳۹۴/۱۰/۲۸، مقرر داشته است: «ربودن هر مالی از جمله سگ‌های تزئینی که عرفاً مورد خرید و فروش می‌شوند و مالیت دارند، با تحقق سایر شرایط مقرر در قانون، می‌تواند از مصادیق یکی از سرقت‌های مقرر در قوانین کیفری باشد». بر همین نظر در موارد مشابه نیز تأکید کرده است (نظریه شماره ۲۵۳۲/۹۷/۷ مورخ ۲۷/۰۶/۱۳۹۸؛ نظریه شماره ۷/۸۲۷ مورخ ۱۳۸۵/۲/۱۲).

برخی حقوق دانان بر این باورند: «حرمت شرعی یا ممنوعیت قانونی داشتن اشیا، در صورتی که به لحاظ عرفی مالیت داشته باشد، مانع تحقق سرقت نیست. بنابراین، ربودن خوک، سلاح غیرمجاز، آنتن ماهواره، آلات قمار، فیلم‌های مبتذل و امثال آن‌ها سرقت محسوب می‌شود، زیرا هدف از جرم‌انگاری سرقت، در وهله نخست، حفظ نظم عمومی است (آقایی‌نیا؛ رستمی، ۱۴۰۴، ص. ۱۷۱).

این حقوق دانان به درستی و با تأکید بر فلسفه جرم‌انگاری بزه سرقت، ربودن اموال نامشروع مانند سگ و خوک را مصداق سرقت دانسته‌اند. البته به لحاظ تصریح بند «الف» ماده ۲۶۸ قانون مجازات اسلامی مبنی بر «مالیت شرعی» مال مسروقه، سرقت سگ یا خوک و اشیایی که به لحاظ شرعی نجس محسوب می‌شوند و اموال نامشروع سرقت حدی نخواهد بود (آقایی‌نیا؛ رستمی، ۱۴۰۴، ص. ۱۸۹)، بلکه مصداق سرقت تعزیری است.

همین امر در آرای برخی محاکم قضایی نیز تأیید شده است (نک: رأی صادره از شعبه ۱۰۱ دادگاه کیفری دو مشهد در پرونده ۹۶۰۹۹۸۱۲۷۷۰۰۱۸۸؛ دادنامه شعبه ۱۲۴ دادگاه کیفری دو مشهد در پرونده ۹۵۰۹۹۷۷۵۹۲۴۰۰۵۸۰؛ تصمیم شماره ۹۸۰۹۹۷۵۱۲۷۷۰۰۶۷۹ مورخ ۱۳۹۸/۰۷/۲۵ شعبه ۶۰۸ بازپرسی دادرسی عمومی و انقلاب مشهد).

برای نمونه در دادنامه صادره از شعبه ۱۰۲ دادگاه کیفری دو شهرستان قرچک، با این استدلال که «در شرع مقدس اسلام، سگ در شرایطی از قبیل نگهبانی و یا کار مالیت دارد و حیوان با وصف سگ تزئینی مالیت شرعی نداشته، لذا ربودن آن نیز موجب تحقق بزه مذکور نمی‌شود»، رأی به برائت سارق داده است. لکن این دادنامه مورد تجدیدنظرخواهی قرار گرفت و قضات

شعبه ۸۱ دادگاه تجدیدنظر استان تهران ضمن نقض دادنامه، رأی به محکومیت مشتکی عنه دادند (https://www.vakileirani.ir/16591).

رأی قضات دادگاه تجدیدنظر به نظر موجه می‌رسد، چراکه بر فرض هم که شرایط تحقق سرقت حدی وجود نداشته باشد، سرقت تعزیری قابل صدق است. مضافاً بر این که برای صدق عنوان مال، مالیت غیرمردوعه کافی است و لازم نیست در شریعت، تصریح به مالیت شده باشد. همین که مالیت از شیء، نفی نشده باشد کافی است.

۳-۲-۱. عدم انحصار ضمان تلف به برخی سگ‌ها

برخلاف آنچه طرف‌داران عدم مالیت سگ‌های زینتی معتقدند، ضمان تنها در کلاب اربعه نیست، زیرا ضمان در دو مورد قابل اثبات است: ۱. مالیت داشتن؛ ۲. حق اختصاص. در خصوص مالیت داشتن سگ‌های زینتی، چنان که گذشت، این نوع سگ‌ها مالیت عرفی دارند و شارع از این مالیت نهی نکرده است. این گفته که غیر از کلاب اربعه «... چون برای مسلمان ملکیت ندارد و وقتی ملکیت نداشت با تلف شدن آن ضرری متوجه مسلمان نمی‌شود (تا ضمان و جبران ضرر، معنا داشته باشد)» (فاضل لنکرانی، ۱۳۸۶، ص. ۳۲۷)، جای نقد و تأمل دارد، زیرا ضمان متوقف بر ملکیت نیست، بلکه در خصوص «حق» نیز ضمان قابل تصور است. همچنین تحقق عنوان «ضرر» بستگی به نظر عرف دارد و شرع در این باره مؤسس نیست، بلکه آنچه در نظر و داوری عرف، ضرر محسوب شود، ضررزننده ملزم به جبران خسارت است. با توجه به این که در نظر عرف، سرقت و یا عدم استرداد سگ‌های زینتی ضرر محسوب می‌شود، پس موضوع ضمان محقق و طبیعتاً حکم ضمان جاری می‌گردد.

همچنین باید توجه داشت که به باور برخی فقیهان، «حق اختصاص» برای اثبات ضمان در خصوص سگ‌های زینتی کافی است. بنابراین، در موارد ثبوت حق اختصاص هر گونه مزاحمت و کنار زدن صاحب حق و نیز تصرف در متعلق حق بدون اجازه او حرام است (هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۶، ج. ۳، ص. ۳۳۰).

همچنین فقیهان درباره تصرف در چیزی که متعلق حق دیگری است، با الغای خصوصیت مالیت بیان کرده‌اند که تصرف جایز نیست، گرچه مال افراد نباشد و مصداق حق اختصاص باشد (جمعی از نویسندگان، ش. ۵۰، ص. ۲۱۷). برخی فقیهان همچون محقق نائینی، ضمان را به صورت مطلق ثابت دانسته است، هر چند شیء مورد نظر مالیت و ملکیت نداشته باشد

(نائینی، ۱۴۱۳، ج. ۲، ص. ۳۶۵-۳۶۶)، چون برای ثبوت ضمان، حق اختصاص صاحب نسبت به آن شیء کفایت می‌کند و برای ثبوت ضمان نیاز به ملکیت تام نیست، بلکه مرتبه پایین‌تر از ملکیت که از آن تعبیر به حق می‌شود نیز کافی است. برخی از فقیهان معاصر نیز ضمن تأکید بر حق اختصاص نسبت به سگ‌های تزئینی و تحقق عنوان سرقت نسبت به آن‌ها، چنین اقدامی را جایز ندانسته‌اند. آیت‌الله سیستانی در پاسخ به این پرسش که «چنانچه فردی اقدام به ربایش سگ زینتی نماید، بفرمایید: آیا اقدام فرد مزبور سرقت محسوب شده و قابل تعزیر می‌باشد؟» چنین مرقوم داشته‌اند: «سرقت این‌ها جایز نیست، زیرا حق اختصاص دارند. [۱۳۹۶/۵/۱۶]» (گنجینه استفتائات قضایی، سؤال ۸۶۵۶).

بنابراین حق اختصاص نیز می‌تواند یکی از مبانی ضمان در قبال سرقت و یا خیانت در امانت نسبت به سگ‌های زینتی شمرده شود. لذا انحصار ضمان در کلاب اربعه خالی از وجه است.

۱-۲-۴. تعیین دیه برای کلب اهلی

یکی دیگر از وجوهی که می‌توان برای اثبات مالیت داشتن سگ‌های زینتی به آن استناد کرد، تعیین دیه‌ای است بر اساس برخی روایات برای کلاب اهلی قرار داده شده است. در روایتی که شیخ طوسی آن را نقل کرده چنین آمده است: «وَدِيَةُ كَلْبِ الْأَهْلِ قَفِيرٌ مِنْ تَرَابٍ لِأَهْلِهِ» (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۱۰، ص. ۳۱۰). هرچند برخی فقیهان معتقدند پیمان‌های از خاک کنایه از عدم ضمان است، این بیان نشان می‌دهد که قتل غیر کلاب اربعه موجب ضمان نیست (شوشتی، ۱۴۰۶، ج. ۱۱، ص. ۴۹۲). اما این برداشت جای نقد دارد، زیرا همان‌طور که محقق اردبیلی و برخی دیگر از فقیهان گفته‌اند منظور از «تراب»، نوعی خاص از خاک است که قیمت دارد (محقق اردبیلی، ۱۴۰۳، ج. ۱۴، ص. ۳۵۰) و گرنه معنا نداشت امام علیه‌السلام صاحب سگ را ملزم به پذیرش این میزان از دیه نمایند و بفرمایند: «... و علی صاحبه أن یقبل» (صدوق، ۱۳۹۰، ج. ۴، ص. ۱۲۶؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۹، ص. ۲۲۷، أبواب دیات النفس، ب. ۱۹، ج. ۴). همچنین برخی فقیهان همچون محقق نراقی از واژه «صاحب» در روایت فوق چنین استنباط کرده‌اند: «وإثبات الصاحب لها مثبت للملكية الموجبة لجواز الاتخاذ» (نراقی، ۱۴۱۵، ج. ۱۴، ص. ۸۷). سخن حائز اهمیت برخی فقیهان مبنی بر این‌که یکی از مصادیق کلاب اهلی، سگی است که در خانه برای «انس با او»، نگهداری می‌کنند (حلی، ۱۴۰۷، ج. ۵، ص. ۳۹۶)، نیز مؤید همین برداشت است. در نتیجه،

سگ‌های زینتی از مصادیق کلاب اهلی دارای دیه و دارای مالیت می‌باشند، لذا بزه سرقت و خیانت در امانت در قبال آن‌ها قابل تصور و تحقق است.

۲. مالیت عرفی مورد سرقت

«مال» واژه‌ای است عربی و در لغت به آنچه تملک پذیرد (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج. ۱۱، ص. ۶۳۶)، ارزش مبادله داشته باشد و یا در ملک کسی باشد (معین، ۱۳۶۳، ج. ۳، ص. ۳۰۷۸) اطلاق شده است. نظرات مختلفی درباره مال و مالیت، بین اهل نظر اعم از فقیهان و حقوق دانان وجود دارد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

۱-۲. مال و مالیت از نگاه فقها و حقوق دانان

راجع به حقیقت و چیستی مال و مالیت وحدت نظر میان فقیهان و حقوق دانان وجود ندارد و سه دیدگاه عمده در این رابطه از کتب فقهی می‌توان استظهار نمود.

۱-۱-۲. دیدگاه نخست: داشتن منفعت عقلایی

برخی فقیهان شرط مال بودن اشیا را داشتن منفعت عقلایی دانسته‌اند، یعنی هر چیزی که دارای منفعت مورد توجه عرف و عقلاً باشد، مال است و مالیت دارد (نجفی، ۱۳۶۷، ج. ۲۲، ص. ۳۴۳؛ انصاری، ۱۴۱۵، ج. ۴، ص. ۹؛ محقق اردبیلی، ۱۴۰۳، ج. ۸، ص. ۵۳).

۲-۱-۲. دیدگاه دوم: دخالت چند عنصر در صدق مال

عده‌ای از فقیهان صدق مال بر یک چیز را منوط به وجود دو عنصر نموده‌اند: ابتدا این‌که انسان به آن نیازمند باشد، حال چه در دنیا و چه در آخرت؛ دوم آن‌که او برای به دست آوردنش تلاش نماید (ایروانی، ۱۴۰۶، ج. ۱، ص. ۱۶۵).

۳-۱-۲. دیدگاه سوم: اعتباری بودن مالیت

برخی فقها مالیت را امر اعتباری عقلایی دانسته‌اند که منشأ آن وجود خصوصیتی در یک شیء است که موجب رغبت عقلاً برای به دست آوردن آن می‌شود (حکیم، بی‌تا، ص. ۳۲۵؛ موسوی خمینی، ۱۴۱۵، ج. ۱، ص. ۲۴۶؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۱، ج. ۱، ص. ۳۷؛ موسوی خویی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۳). نتیجه این‌که از نظر فقها مالیت داشتن بستگی به وجود منفعت عقلایی در آن شیء و عدم ردع شارع از آن منفعت دارد.

حقوق دانان نیز با الهام از فقه، ویژگی‌هایی برای مال بیان کرده‌اند. مؤلف ترمینولوژی حقوق با استفاده از ملاک استعمال عرف و عقلا، در قالب بیان ویژگی‌ها، به شناسایی مفهوم مال پرداخته و نوشته است: «عناصر مال از قرار ذیل است:

۱. مال باید قابل اختصاص دادن به شخص حقیقی و یا حقوقی باشد.
۲. در صورت اختصاص به شخص، قابل نقل و انتقال باشد، پس سرقفلی که مستقلاً قابل نقل و انتقال نیست، مال نیست.
۳. دارای نفع باشد، پس ده‌شاهی زمان حاضر مال نیست.
۴. ارزش ذاتی داشته باشد، مانند کار و کارگر، تمبر پست، طلب، منافع، نه آن‌که حاکی ارزش باشد، مانند اوراق قرضه و دستور پرداخت‌ها و سهام شرکت‌ها که حاکی از اهداف مالی هستند. این عناصر عمومی مال است. برخی مال‌ها عناصر اختصاصی دارند» (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸، ج. ۴، ص. ۳۱۲۶).

برخی حقوق دانان نیز معتقدند که مال آن چیزی (اعم از حیوانات، گیاهان یا اشیا) است که پرداخت پول یا یک کالای با ارزش دیگر در مقابل آن، هم از نظر عرف و هم از نظر شرع، جایز شناخته شود، حتی اگر آن چیز عبارت از «زهر مار» باشد (میرمحمدصادقی، ۱۴۰۳، ص. ۲۶۴). در نتیجه، از نظر حقوق دانان، مالیت یک شیء بستگی به منفعت عقلایی، و ارزش دادوستد داشتن دارد و این‌که عرف در مقابلش پول یا مال دیگر بدهد و آن شیء قابلیت اختصاص یافتن بیابد. هرچند برخی حقوق دانان سخنی از موافقت شارع با آن منفعت نکرده‌اند، اما با توجه به دیگر سخنان حقوق دانان اسلامی، مشروعیت داشتن آن منفعت امری مسلم و واضح است. همچنین توجه به این نکته نیز لازم است که از نظر قوانین کیفری ایران، یکی از شرایط اساسی برای تحقق بزه سرقت، داشتن مالیت است. بر اساس ماده ۲۶۸ قانون مجازات اسلامی، سرقت حدی منوط به وجود شرایطی است که انتفای هر یک از آن‌ها سرقت را از وصف حدی بودن خارج می‌سازد و در زمره سرقت تعزیری قرار می‌دهد. یکی از شرایط مزبور که بند «الف» از ماده فوق مشعر به آن است، مالیت شرعی داشتن شیء مورد سرقت است. البته باید به این مهم توجه داشت که قانون‌گذار در ماده ۲۶۷ ق.م.ا. موضوع سرقت را مال قرار داده است که اطلاق آن شامل همه اموال شرعی و عرفی می‌شود، ولی در بند «الف» ماده ۲۶۸ یکی از شرایط سرقت موجب حد را مالیت شرعی شیء مورد سرقت قرار داد. بنابراین ظهور مواد

مذکور این است که ربودن مطلق مال سرقت است، ولی در صورتی موجب حد می‌شود که کالای سرقت شده شرعاً مالیت داشته باشد. همان‌گونه که موضوع خیانت در امانت نیز مطلق مال است. بنابراین حتی بر فرض که مالیت نداشتن سگ‌های تزئینی در شرع پذیرفته شود، از نظر قانون‌گذار، سرقت آن یا خیانت در امانت نسبت به آن می‌تواند موجب تعزیر باشد و گرنه بند «الف» ماده ۲۶۸ لغو خواهد بود. مضافاً به این‌که داشتن مالیت شرعی برای آن نیز چندان دور از ذهن نیست که در ادامه بررسی می‌شود.

با توجه به آنچه گذشت، می‌توان گفت اگر سگ‌های تزئینی در نزد عرف مالیت داشته باشند و شارع مقدس نیز آن را سلب و نفی نکرده باشد، سرقت آن‌ها در زمره سرقت حدی و یا تعزیری قرار دارد و با توفر سایر شرایط مندرج در ماده ۲۶۸ قانون مجازات اسلامی، موجب قطع می‌گردد.

به نظر آنچه باید در آن تأمل و دقت شود، موارد زیر است:

یکم: تقسیم‌بندی فقها نسبت به جواز و عدم جواز خرید و فروش کلاب؛

دوم: حق اختصاص. در خصوص مطلب اول، دقت و بازخوانی سخنان شیخ انصاری و میرزای نائینی اهمیت دارد. شیخ انصاری تقسیم‌بندی سگ‌ها را بر مبنای «هراش» و «غیر هراش» بنیان نهاده و بر همین مبنا گفته است که خرید و فروش «کلب هراش» جایز نیست، لکن خرید و فروش «کلب غیر هراش» جایز است. بعد از آن انواع «کلب غیر هراش» را بیان کرده است (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۵۱). میرزای نائینی نیز از عدم جواز کسب با اعیان نجس که به عنوان قاعده‌ای کلی مطرح است، مواردی را مستثنا می‌کند که سگ غیر ولگرد (غیر هراش) از جمله آن‌هاست (نائینی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۹). بنابراین محقق نائینی نیز همچون شیخ انصاری، مقسم اصلی کلاب را «هراش» و «غیر هراش» می‌داند. بر این بنیان، اگر مقسم اصلی در جواز بیع، «غیر هراش» بودن کلب باشد، در این صورت می‌توان سگ‌های زینتی را نیز مصداقی از کلب «غیر هراش» دانست، زیرا به شهادت عرف و وجدان، این سگ‌ها ولگرد نیستند و تحت این عنوان قرار نمی‌گیرند. از سوی دیگر نیز انحصار کلاب «غیر هراش» به کلب ماشیه و حائط و زرع غیرموجه است، زیرا این مسئله از مسائل خارجی و واقعی است که باید اقسام آن در بیرون و حقیقت خارجی و عرفی جست‌وجو شود، که نتیجه این جست‌وجو آن است که

سگ‌های تزئینی، غیر هراش محسوب می‌شوند و کلب اهلی هم به دلیل تعیین دیه از سوی امام علیه‌السلام دارای مالیت است.

در خصوص مطلب دوم یعنی حق اختصاص نیز سخنان فقها باید بازخوانی و دقت شود. چنان‌که بیان شد، از سخنان محقق نائینی و آیت‌الله سیستانی می‌توان ضمان نسبت به سرقت یا عدم استرداد سگ‌های زینتی را استنباط کرد.

حاصل این‌که با دقت در نظرات و عبارات فقها که خرید و فروش کلب «غیر هراش» را جایز می‌دانند، و از سوی دیگر، سگ‌های تزئینی قطعاً جزء مصادیق کلب غیر هراش محسوب می‌شوند، لذا خرید و فروش آن‌ها جایز است. در نتیجه، دارنده سگ تزئینی نسبت به آن حداقل حق اختصاص پیدا می‌کند و در این صورت، کسی حق تعدی و تجاوز به حق اختصاص وی را ندارد. از این رو بزه سرقت و خیانت در امانت نسبت به این سگ‌ها قابل تصور و تحقق است و مرتکب آن مستحق تعزیر و در عداد سرقت‌های تعزیری محسوب می‌شود.

همچنین می‌توان با توجه به مباحث «مسئولیت مدنی»، ضمان سارق و خائن در امانت نسبت به سگ‌های تزئینی را به اثبات رساند، زیرا ارکان مسئولیت مدنی عبارت‌اند از: وقوع فعل زیان‌بار، تحقق ضرر و رابطه سببیت بین آن‌ها. در نظر عرف عام و خاص، سرقت و خیانت در امانت نسبت به سگ‌های تزئینی فعل زیان‌بار و سبب ورود ضرر به صاحب آن می‌باشد و رابطه سببیت نیز محرز است. از آنجاکه برای اثبات مسئولیت مدنی، حق اختصاص نیز کافی است، بنابراین می‌توان مسئولیت مدنی نسبت به سارق و خائن در امانت نسبت به سگ‌های تزئینی را ثابت دانست. در غیر این صورت، مجوز اتلاف اموال و دارایی‌های افراد جامعه به جهت عمد یا تقصیر فراهم می‌شود که این با منطق حقوقی در تضاد و ناسازگار است.

این مهم را نیز نباید از نظر دور داشت که نظم عمومی در قوی‌ترین جنبه‌اش در موضوعات کیفری تبلور می‌یابد و واکنش نشان می‌دهد و حفظ این نظم اقتضا دارد که حقوق کیفری نوعی، وابستگی به حقوق مدنی نداشته باشد و این ویژگی همان استقلال حقوق کیفری است (خدابخشی، ۱۳۹۲، ص. ۳۶۹). آثار جزایی حمایت از اعیان نجس مانند سگ‌های زینتی در مقایسه با آثار مدنی با مقبولیت بیشتری همراه است. محکومیت سرقت سگ‌های زینتی، نشان از توجه به مالیت این اعیان و معیارهای فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و احترام به حقوق اشخاص دارد. حقوق کیفری به مفهوم اقتصادی مال توجه ویژه‌ای دارد و نه تنها ارزش اقتصادی

اشیایی مانند مواد مخدر، ماهواره، اعیان نجس را تأیید می‌کند، بلکه اساساً موضوع جرائم مالی خود را با نگاه بیرونی تعیین می‌کند نه ارزیابی درونی و ارزشی. میان مالی ذاتی و مال تبعی و سند مالی نیز تفاوت نمی‌گذارد و ارتکاب اعمال مجرمانه در تمام این موارد را یکسان می‌داند (خدابخشی، ۱۳۹۵، ص. ۴۸۱-۴۸۲). علاوه بر مالیت این اعیان، نظم عمومی جامعه برای حمایت از اشیایی که تلقی مال بر آن‌ها دشوار است، هرچند در مورد سگ‌های زینتی از نظر عرف دارای مالیت است، نیز غافل نمانده است، و تجاوز به حقوق افراد، ترویج هرج و مرج و بی‌نظمی، نقض هنجارها و ارزش‌های اساسی جامعه خود با فلسفه وضع قواعد کیفری در تعارض است (افراسیابی؛ مصطفی‌زاده، ۱۳۹۳، ص. ۲۰). به همین جهت، مقتضای تلف برخی اعیان نجس مانند گراز را جرم‌انگاری کرده است (ماده ۱۲ و ۱۸ قانون شکار و صید) تا نظم و امنیت عمومی، و البته در نظر گرفتن مسائل زیست‌محیطی و حفظ گونه‌های جانوری، خدشه دار نگردد. البته قطعاً در نوع مجازات، توجه به مالیت گاهی مدنظر قانون‌گذار قرار گرفته و شرعیت یا عدم شرعیت مالی کیفیت جرم را تغییر داده است، به گونه‌ای که وجود مالیت شرعی از شرایط اساسی در ثبوت حد برای جرم سرقت است و مالیت نداشتن شرعی از قبح عمل نمی‌کاهد، اما شدت مجازات را کاهش می‌دهد.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، تحقق بزه سرقت سگ‌های زینتی بررسی و تحلیل شد و نتایج زیر حاصل گردید:

۱. منشأ اختلاف نظر حقوق‌دانان و قضات در خصوص تحقق بزه سرقت در سگ‌های زینتی، اختلاف نظرهای فقهی است، زیرا برخی فقیهان با تکیه بر قید «مالیت شرعی»، تحقق بزه سرقت را منکر می‌شوند و برخی دیگر از فقها بزه سرقت تعزیری را در این باره محقق می‌دانند. نظر برگزیده این پژوهش آن است که قید «مالیت شرعی» فقط در تحقق «سرقت حدی» لازم است و لذا مالیت شرعی نداشتن مانع تحقق «سرقت تعزیری» نیست.
۲. تمسک جزم‌گرایانه به عدم مالیت شرعی موجب رهایی اشخاص از قیدوبندهای اجتماعی، نظم و امنیت عمومی است. چگونه می‌توان ربودن بدون مجوز سگ فردی در معابر را اعم از این‌که با توسل به زور باشد یا نباشد، مجاز شمرد، درحالی‌که منع قانونی برای نگهداری آن نیست؟

۳. مبانی جرم‌انگاری حقوق کیفری تابعی از حقوق مدنی نیست، بلکه از اصل ضرر عمومی و صدمه سرچشمه می‌گیرد. بنابراین حمایت از همه انواع علاقه‌های مادی و اعتباری اشخاص با فلسفه حقوق کیفری سازگار است و محدودیت تنها باید در مواردی باشد که مال در هر دو حوزه مدنی و جزایی فاقد ارزش ذاتی و حمایت قانونی باشد.

۴. قانون‌گذار در ماده ۲۶۷ قانون مجازات اسلامی تحقق سرقت را منوط به تحقق سه عنصر «ربودن»، «مال» و «تعلق به غیر» نموده است، و در ماده ۲۶۸ قانون مزبور ثبوت سرقت حدی را منوط به وجود شرایطی ساخته که از جمله آن‌ها طبق بند «الف» ماده مزبور، مالیت شرعی داشتن مورد ربایش است. بنابراین تنها سرقت تعزیری در خصوص سگ‌های زینتی قابل تحقق است.

۵. طبق نظر اهل لغت، مال به چیزی گفته می‌شود که ارزش مبادله داشته باشد. طبق نظر تعداد زیادی از فقیهان از جمله محقق نراقی، امام خمینی و محقق خویی، مالیت یک امر اعتباری عقلایی است و منشأ آن وجود خصوصیتی در یک شیء است که موجب رغبت عرف جهت به دست آوردن آن می‌گردد. بنابراین بی‌تردید، سگ‌های تزئینی مالیت عرفی دارند.

۶. تقسیم‌بندی که برخی فقه‌پژوهان، حقوق‌دانان و قضات به آن توجه دارند، تقسیم‌بندی به کلاب اربعه و غیر آن است. لذا تصور می‌کنند چون سگ‌های زینتی جزء کلاب اربعه نیستند پس خرید و فروش آن‌ها جایز نیست و مالیت ندارند و از این فقدان مالیت، عدم تحقق بزه سرقت را نتیجه می‌گیرند. اما به نظر می‌رسد باید تقسیم‌بندی دیگری را مدنظر قرار داد و آن تقسیم کلاب به «هراش (ولگرد)» و «غیر هراش (اهلی)» است. با تأمل در تقسیم‌بندی فقهی کلاب، می‌توان سگ‌های تزئینی را مصداق کلب «غیر هراش» و اهلی دانست که برایشان دیه تعیین شده است و این نشان از مالیت آن دارد و لذا باید خرید و فروش آن را جایز دانست.

۷. با توجه به سخن برخی فقیهان همچون محقق نائینی، و از میان معاصران، آیت‌الله سیستانی، در خصوص سگ‌های تزئینی، «حق اختصاص» وجود دارد و همچنین مالیت عرفی و مالیت شرعی با عنایت به تعیین دیه برای کلاب اهلی. لذا بزه سرقت و خیانت در امانت (مسئولیت کیفری) درباره آن‌ها قابل تحقق است.

۸. از نظر حقوقی نیز با توجه به مبانی مسئولیت مدنی، می‌توان ضمان (مسئولیت مدنی) سارق و خائن در امانت نسبت به سگ‌های تزئینی را ثابت دانست.

۹. با توجه به اختلاف نظر فقها، حقوق دانان و قضات در خصوص تحقق یا عدم تحقق بزه سرقت اعیان نجس مانند سگ و اموال نامشروع، ضرورت بازنگری در قوانین به منظور ارائه یک سیاست واحد در این حوزه، اجتناب ناپذیر است. لذا قانون‌گذار کیفری ایران با صراحت و در فصل سرقت کتاب تعزیرات، ماده قانونی را به این امر اختصاص دهد.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

نویسندگان در نگارش مقاله هیچ گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده‌اند.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان در نگارش و پژوهش مقاله مشارکت یکسان داشته‌اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در نگارش این مقاله از هیچ هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله اعلام می‌کنند که در نگارش آن هیچ تعارض منافی ندارند.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی و هرگونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

هیچ داده‌ای در دسترس نیست.

سپاسگزاری

نویسندگان از داوران ناشناس مقاله بابت نظرات سازنده‌شان و همچنین از نشریه آموزه‌های حقوق کیفری سپاسگزاری می‌کنند.

فهرست منابع

۱. ابن منظور، محمد بن مكرم. (۱۴۱۴ق). **لسان العرب**. بيروت: دار الفكر - دار صادر.
۲. اصفهانی، محمد حسین. (۱۴۱۹ق). **حاشیه المکاسب**. بی‌جا: بی‌نا.
۳. افراسیابی، محمد اسماعیل؛ مصطفی زاده، فهیم. (۱۳۹۳ش). بررسی رویکرد ابزارگرا به حقوق کیفری ایران در پرتو قانون اساسی. **دیدگاه‌های حقوقی قضایی**، ش. ۶۸، ص. ۱۹-۴۶.
۴. آقایی‌نیا، حسین؛ رستمی، هادی. (۱۴۰۴ش). **جرایم علیه اموال و مالکیت**. تهران: بنیاد حقوقی میزان.
۵. انصاری، مرتضی. (۱۴۱۵ق). **کتاب المکاسب**. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
۶. ایروانی، علی. (۱۴۰۶ق). **حاشیه المکاسب**. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۷. بجنوردی، سید حسن. (۱۴۱۹ق). **القواعد الفقهیه**. قم: نشر الهادی.
۸. بحرانی، یوسف بن احمد. (۱۴۰۵ق). **الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۹. بستانی، فؤاد افرام. (۱۳۷۵ش). **فرهنگ ابجدی**. قم: انتشارات اسلامی.
۱۰. جلی سینکی، محمد؛ امام، سید محمد رضا. (۱۳۸۸ش). تأملی بر مالیت کلاب در فقه امامیه. **فقه و مبانی حقوق اسلامی**، ش. ۱، ص. ۶۹-۸۷.
۱۱. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. (۱۳۷۸ش). **ترمیم‌ولوژی حقوق**. تهران: کتابخانه گنج دانش.
۱۲. جمعی از نویسندگان. (۱۳۸۶ش). **اتلاف**، قسمت اول. **مجله فقه اهل بیت (ع)**، (همراه با دائرةالمعارف فقه اسلامی). ش. ۵۰، ص. ۱۹۲-۲۲۳.
۱۳. جمعی از نویسندگان. (۱۳۸۶ش). **اتلاف**، قسمت دوم. **مجله فقه اهل بیت (ع)**، (همراه با دائرةالمعارف فقه اسلامی). ش. ۵۱، ص. ۱۸۴-۲۱۲.
۱۴. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). **وسائل الشیعة**. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۱۵. حسینی روحانی، سید صادق. (بی‌تا). **فقه الصادق علیه السلام**، بی‌جا: بی‌نا.
۱۶. حکیم، سید محسن. (بی‌تا). **نهج الفقاهة**. قم: انتشارات ۲۲ بهمن.
۱۷. حلبی، ابن زهره. (۱۴۱۷ق). **غنیة النزوع**. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۱۸. حلی، ابن فهد. (۱۴۰۷ق). **المهذب البارع فی شرح المختصر النافع**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۹. خدابخشی، عبدالله. (۱۳۹۲ش). **تمایز بنیادین حقوق مدنی و حقوق کیفری**. تهران: شهر دانش.
۲۰. خدابخشی، عبدالله. (۱۳۹۵ش). **حقوق دعاوی**. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۱. رجایی، فاطمه؛ محقق داماد، سید مصطفی. (۱۳۹۵ش). بررسی فقهی حقوقی مالیت اعضای بدن انسان. **مجله فقه پزشکی**، ش. ۲۶ و ۲۷، ص. ۱۳۷-۱۷۳.
۲۲. روحانی، محمد صادق. (۱۴۲۹ق). **منهاج الفقاهة**. قم: انوار الهدی.
۲۳. سبزواری، محمد باقر. (۱۴۲۳ق). **کفایة الأحکام**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۴. شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳ق). **مسالك الأفهام**. قم: مؤسسه المعارف الإسلامية.

۲۵. شوشتری، محمدتقی. (۱۴۰۶ق). **النجعة في شرح اللمعة**. تهران: کتابفروشی صدوق.
۲۶. صدوق، ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۳ش). **المقنع**. قم: مؤسسة الإمام الهادي عليه السلام.
۲۷. صدوق، ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۰ق). **من لا يحضره الفقيه**. تهران: دار الكتب الإسلامية.
۲۸. طباطبایی، سید تقی. (۱۴۱۳ق). **عمدة المطالب في التعليق على المكاسب**، قم: کتابفروشی محلاتی.
۲۹. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۰ق). **النهاية في مجرد الفقه والفتاوى**. بیروت: دار الكتب الإسلامية.
۳۰. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). **تهذيب الأحكام**. تهران: دار الكتب الإسلامية.
۳۱. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷ق). **المبسوط في فقه الامامية**. تهران: المكتبة المرتضوية.
۳۲. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). **الخلاف**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۳. عراقی، ضیاءالدین. (۱۴۲۱ق). **حاشية المكاسب**، (تقرير ابوالفضل نجم آبادی). قم: غفور.
۳۴. عندلیب، حسین. (۱۳۹۸ش). **ارتكازات عرفی در فقه و حقوق**. قم: مركز بین المللی توسعه علم، فرهنگ و عقلانیت.
۳۵. فاضل آبی، حسن بن ابی طالب. (۱۴۰۸ق). **كشف الرموز في شرح المختصر النافع**. قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
۳۶. فاضل لنکرانی، محمد. (۱۳۸۶ش). **تفصيل الشريعة**. قم: مركز فقهی ائمه اطهار عليهم السلام.
۳۷. فیاض، محمداسحاق. (۱۴۱۵ق). **رسالة توضيح المسائل**. قم: كنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
۳۸. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). **الكافي**، تهران: دار الكتب الإسلامية.
۳۹. گلدوزیان، ایرج. (۱۳۹۳ش). **محشای قانون مجازات اسلامی**. تهران: مجد.
۴۰. لطیف زاده، مهدیه؛ افکار، حمید؛ خدايشی شلمزاری، عبدالله. (۱۴۰۰ش). بررسی حقوق دارندگان سگ‌های تزئینی از نگاه فقه امامیه و حقوق ایران با تأکید بر رویه قضایی. **فقه و اصول**، ۵۳ (۳)، ۸۷-۱۰۵. <https://doi.org/10.22067/jfu.v53i3.84231>
۴۱. محقق اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۳ق). **مجمع الفائدة و البرهان في شرح إرشاد الأذهان**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۲. محقق کرکی، علی بن حسین. (۱۴۱۴ق). **جامع المقاصد في شرح القواعد**، قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
۴۳. مركز تحقیقات فقهی حقوقی قوه قضائیه. **گنجینه استفتائات قضایی**، (نرم افزار). قم: مركز تحقیقات فقهی حقوقی قوه قضائیه.
۴۴. مصطفوی، سید محمدکاظم. (۱۴۲۳ق). **فقه المعاملات**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۵. معین، محمد. (۱۳۶۳ش). **فرهنگ فارسی**، تهران: امیرکبیر.
۴۶. مغربی، نعمان بن محمد. (۱۳۸۵ق). **دعائم الإسلام**. قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
۴۷. مفید، محمد بن نعمان. (۱۴۱۳ق). **المقنعة**. قم: كنگره جهانی هزاره شیخ مفید.

۴۸. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۶ق). **أنوار الفقاهة**. (كتاب التجارة). قم: مدرسة امام علي بن ابي طالب عليه السلام.
۴۹. منتظری، حسینعلی. (۱۴۱۵ق). **دراسات في المكاسب المحرمة**. قم: تفکر.
۵۰. موسوی، سید علی. (۱۴۲۴ق). **ینایع الأحكام في معرفة الحلال والحرام**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۵۱. موسوی خمینی، سید روح‌الله. (۱۴۲۱ق). **كتاب البيع**. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.
۵۲. موسوی خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۷۴ش). **تحریر الوسيلة**. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.
۵۳. موسوی خمینی، سید روح‌الله. (۱۴۱۵ق). **المكاسب المحرمة**. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.
۵۴. موسوی خویی، سید ابوالقاسم. (بی‌تا). **مصباح الفقاهة**. بی‌جا: بی‌نا.
۵۵. موسوی خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۲۲ق). **مبانی تکملة المنهاج**. قم: مؤسسه إحياء الآثار الإمام الخوئی.
۵۶. میرمحمدصادقی، حسین. (۱۳۸۷ش). **جرائم علیه اموال و مالکیت**. تهران: میزان.
۵۷. میرمحمدصادقی، حسین. (۱۴۰۳ش). **جرائم علیه اموال و مالکیت**. تهران: میزان.
۵۸. نائینی، محمد حسین. (۱۴۱۳ق). **المكاسب و البيع**. (تقرير محمدتقی آملی). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۵۹. نجفی، محمد حسن. (۱۳۶۷ق). **جواهر الكلام**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۶۰. نراقی، احمد بن محمد مهدی. (۱۴۱۵ق). **مستند الشيعة في أحكام الشريعة**. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۶۱. هاشمی شاهرودی، سید محمود و جمعی از پژوهشگران. (۱۴۲۶ق). **فرهنگ فقه مطابق با مذهب اهل البيت (ع)**. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت عليهم السلام.

Resources

1. Ibn Manzoor, Muhammad ibn Makram (1993), *Lisan al-Arab*, Beirut: Dar al-Fikr for Printing, Publishing and Distribution - Dar Sader. [in Arabic]
2. Isfahani, Muhammad Hussein (1998), *Hashiyet al-Makasib*, Bija: Bi Na. [in Arabic]
3. Afrasiabi, Mohammad Esmaeil; Mostafazadeh, Fahim (2014), "A Study of the Instrumental Approach to Iranian Criminal Law in the Light of the Constitution", *Quarterly Journal of Judicial Legal Perspectives*, No. 68, 1393, pp. 19-46. [in Persian]
4. Aghaeinia, Hossein; Rostami, Hadi (1404), *Crimes against Property and Ownership*, Tehran: Mizan Legal Foundation. [in Persian]
5. Ansari, Morteza (1994), *Kitab al-Makasib*, Qom: World Congress in Commemoration of Sheikh Ansari Majma' al-Fikr al-Islami. [in Arabic]
6. Irvani, Ali (1985), *Hashiyet al-Makasib*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Arabic]
7. Bojnourdi, Seyyed Hassan (1998), *Al-Qawwaad al-Fiqhiyyah*, Qom: Al-Hadi Publications. [in Arabic]
8. Bahrani, Al-Asfour (1984), Yusuf bin Ahmad bin Ibrahim, *Al-Hadaeq al-Nadhra fi Ahkam al-Atra al-Tahirah*, Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Qom Seminary Teachers' Association. [in Arabic]
9. Bostani, Fouad Afram (1996), *Farhang al-Abjadi*, Qom: Islamic Publications. [in Persian]
10. Jabali-Sinki, Mohammad; Imam, Seyyed Mohammad Reza (2009). A Reflection on the Property of Clubs in Imami Jurisprudence. *Two Quarterly Journals of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law*, 1, pp. 69-87. [in Persian]
11. Jafari Langroodi, Mohammad Jafar (1999), *Terminology of Law*, Tehran: Ganj Danesh Library. [in Persian]
12. Harameli, Abu Jafar. (1988). *Wasaal al-Shi'ah*, Qom: Al-Bayt Institute (AS). [in Arabic]
13. Halabi, Ibn Zuhra (1996), *Ghaniyyah al-Nuzoo*, Qom, Imam Sadiq (a.s.) Institute.
14. Hilli, Ibn Fahd (1986), *Al-Muhzab al-Bare fi Sharh al-Mukhtasar al-Nafi'*, Qom: Islamic Publications Office. [in Arabic]
15. Hayati, Ali Abbas (2010), *Civil Law (2) Property and Ownership*, Tehran: Mizan Publications. [in Persian]

15. Khodabakhshi, Abdullah (2013), *The Fundamental Distinction of Civil and Criminal Law*, Tehran: Shahr Danesh. [in Persian]
16. Khodabakhshi, Abdullah (2016), *Law of Claims*, Tehran: Joint Publications Company. [in Persian]
17. Rajai, Fatemeh and Mohaqeq Damad, Seyyed Mustafa (2016), "A Legal Jurisprudential Study of the Ownership of Human Body Parts", *Journal of Medical Fiqh*, No. 26 and 27, 1395, pp. 137-173. [in Persian]
18. Rouhani, Mohammad Sadiq (2008), Minhaj al-Faqah, Qom: Anwar Al-Hadi. [in Arabic]
19. Sabzevari, Mohammad Baqir (2002), *Kefayat al-Ahkam*, Qom: Islamic Publications Office. [in Arabic]
20. Shahid Thani, Zain al-Din bin Ali (1992), *Masalak al-Afham*, Qom: Al-Ma'arif al-Islamiyya Foundation. [in Arabic]
21. Shushtri, Mohammad Taqi (1985), *Al-Najaa fi Sharh al-Lamaa*, Tehran: Sadouq Bookstore. [in Arabic]
22. Sadouq Ibn Babouyeh, Muhammad Ibn Ali (1994). *Al-Muqnaq* Qom: Imam Al-Hadi Foundation, peace be upon him. [in Arabic]
23. Sadouq Ibn Babouyeh, Muhammad Ibn Ali (1970), *Man La Yahdara al-Faqih*, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyeh. [in Arabic]
24. Safai, Seyyed Hossein (2017), *Persons and Property*, Tehran: Mizan. [in Persian]
25. Tabatabayi, Seyyed Taqi (1992), *Imaada al-Mutaleb fi al-Taleeq al-Makasab*, Qom: Mahalati bookstore. [in Arabic]
26. Tousi, Abu Ja'afar (1979), *The end of jurisprudence and al-fatawi*, Beirut: Dar al-Kitab al-Islamiya. [in Arabic]
27. Tousi, Abu Jaafar (1986), *Tahdeeb al-Ahkam*, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyya. [in Arabic]
28. Tusi, Abu Jaafar (1967). *Al-Mabsut fi fiqh al-Amiyyah*. Tehran: Al-Mortazavi School [in Arabic]
29. Tusi, Abu Jaafar (1986), *Al-Khalaf*, Qom: Islamic Publishing House. [in Arabic]
30. Iraqi, Zia al-Din (2000), *Marjih al-Makasab*, translated by Abulfazl Najmabadi, Qom: Ghafoor. [in Persian]
31. Andalib, Hossein (2018), *Customary Concentrations in Jurisprudence and Law*, Qom: International Center for the Development of Science, Culture and Rationality. [in Persian]

32. Fazil Abhi, Hassan Ibn Abi Talib. (1987). *The discovery of symbols in Sharh al-Mukhtasar al-Nafi*. Qom: Islamic Publishing House. [in Arabic]
33. Fazel Lankarani, Mohammad (2007), *Shariah Explanation*, Qom: The Jurisprudential Center of the Pure Imams (AS). [in Persian]
34. Fayyaz, Mohammad Ishaq (1994), *Treatise on the Explanation of the Issues*, Qom: The World Congress in Commemoration of Sheikh Azam Ansari. [in Arabic]
35. Qummi, Abbas (2002), *The Ultimate End in the Translation of the Al-Urwah Al-Wathqi*, Qom: The Morning of Victory Publications. [in Arabic]
36. Kulayni, Mohammad Ibn Yaqoub (1407), *Al-Kafi*, Tehran: Dar Al-Kutub Al-Islamiyya. [in Arabic]
37. Katouzian, Nasser (1999), *Introductory Course on Civil Law*, Property and Ownership, Tehran: Dadgostar Publication. [in Persian]
38. Golduzian, Iraj (2014), *The Understanding of the Islamic Penal Code*, Tehran: Majd Scientific and Cultural Forum. [in Persian]
39. Latifzadeh, Mahdieh; Afkar, Hamid; Khodabakhshi Shalmazari, Abdullah. (2021). A Study of the Rights of Owners of Ornamental Dogs from the Perspective of Imamiyyah Jurisprudence and Iranian Law with an Emphasis on Judicial Procedure. *Jurisprudence and Principles*, 53(3), 87-105. [in Persian]
40. Journal of Fiqh of the Ahl al-Bayt (AS) (2007), together with the Encyclopedia of Islamic Fiqh of Attala - Part One, *Journal of Fiqh of the Ahl al-Bayt (AS)*, Vol. 50, Summer 1386, pp. 192-223. [in Persian]
41. Mohaqiq Ardabili, Ahmad bin Muhammad (2024), *Majma' al-Fa'da wa al-Burhan fi Sharh Irshad al-Azhan*, Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Qom Seminary Teachers' Association. [in Persian]
42. Mohaqiq al-Karaki, Ali bin Husayn (1993), *Jame' al-Maqassid fi Sharh al-Qawa'id*, Qom: Aal al-Bayt (AS). [in Arabic]
43. Mustafavi, Sayyid Muhammad Kazem (2002), *Fiqh al-Ma'alat*, Qom: Islamic Publications Office. [in Arabic]
44. Moin, Muhammad (1984), *Farhang al-Farhang*, Tehran: Amir Kabir Publications. [in Persian]
45. Maghribi, Abu Hanifa, Nu'man ibn Muhammad Tamimi (1965), *Da'am al-Islam*, Qom: Aal al-Bayt Foundation, peace be upon them. [in Arabic]

46. Mufid, Muhammad ibn Nu'man (1992), *Al-Muqana'a*, Qom: Sheikh Mufid's Millennium World Congress. [in Arabic]
47. Makarem Shirazi, Nasser (2005), *Anwar al-Fiqah* (Book of Commerce), Qom: Imam Ali ibn Abi Talib (AS) School. [in Persian]
48. Montazeri, Husayn Ali (1994), *Studies in the Forbidden Profits*, Qom: Thoughts. [in Persian]
49. Mousavi, Seyyed Ali (2003), *The Sources of the Laws in the Knowledge of Halal and Haram*, Qom: Islamic Publications Office. [in Persian]
50. Mousavi Khomeini, Seyyed Ruhollah (2001), *The Book of Sale*, Tehran: The Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, Quds and Surah. [in Persian]
51. Mousavi Khomeini, Seyyed Ruhollah (1954), *Tahrir al-Wasilah*, Tehran: The Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, Quds and Surah. [in Persian]
52. Mousavi Khomeini, Seyyed Ruhollah (1994), *The Profits of the Forbidden*, Tehran: The Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, Quds and Surah. [in Persian]
53. Mousavi Khoei, Seyyed Abul Qasim (Betty), *The Lamp of Jurisprudence*, Benet, Beet. [in Persian]
54. Mousavi Khoei, Seyyed Abul-Qasim (2001), *Fundamentals of Completing the Curriculum*, Qom: Imam Khoei Reviving Monuments Foundation. [in Persian]
55. Mir Mohammad Sadeqhi, Hossein (2008), *Criminal Law Specific to Crimes Against Property and Ownership*, Tehran: Mizan. [in Persian]
56. Mir Mohammad Sadeqhi, Hossein (2024). *Crimes Against Property and Ownership*, Tehran: Mizan. [in Persian]
57. Na'ini, Mohammad Hussein (1992), *Al-Makasib and Al-Bay'*, edited by Mohammad Taqi Amoli, Qom: Islamic Publications Office. [in Arabic]
58. Najafi, Mohammad Hassan (1998), *Jawaher Al-Kalam*, Beirut: Dar Ihya Al-Turaht Al-Arabi. [in Persian]
59. Naraqi, Ahmad bin Muhammad Mahdi (1994), *The Document of the Shi'a in the Rules of the Sharia*, Qom: Aal Al-Bayt (AS). [in Arabic]
60. Hashemi Shahroudi, Seyyed Mahmoud and a Group of Researchers (2005), *The Dictionary of Jurisprudence According to the School of Ahlul Bayt (AS)*, Qom: The Encyclopedia of Islamic Jurisprudence on the School of Ahlul Bayt (AS). [in Arabic]

- 61.Hashemi, Seyed Ahmad and Ebrahim Taghizadeh (2016), *Property and Ownership Rights*, Tehran: Majd Scientific and Cultural Association. [in Persian]

Multi-Level Analysis of Factors in Cyber sexual Victimization of Children and Adolescents

Mahmoud Mahdavi¹ | Alireza Ghaderi²

1. Assistant Professor, criminal Law and criminology Department, Faculty of law and political science, Tehran University, Tehran, Iran. Email: mahmahdavi46@ut.ac.ir
2. Corresponding Author, Master of Science in Criminal Law for children and adolescent, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: a.r.ghaderi0491@ut.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 1 January 2026

Revised: 5 February 2026

Accepted: 19 March 2026

Available Online: 22 June 2026

Keywords

Victimization, Juveniles,
Sexual Abuse,
Cyberspace, Multiaxial
Analysis.

Abstract

With advances of technology and emergence of new situations in the digital era, victimization of children has obtained complex and modern forms. The present study has been conducted in order to analyze effective factors and causes of on this type of victimization of juveniles. The central issue of the research is to identify various factors that facilitate or accelerate the process of child victimization in this complex environment. This research is descriptive-analytical in terms of methodology. The dominant approach in this research is meta-analysis of pre-existing data. Data collection was carried out through a systematic review of documents and a library method. For this purpose, a variety of information sources were used, including written and digital resources, scientific research articles, academic theses, domestic and international reports, as well as reputable scientific databases. The findings of the study show that cyber sexual victimization of children is the result of a complex interaction of several key factors: internal factors, including individual characteristics such as age, gender, and virtual lifestyle, and psychological factors such as sexual curiosity and thrill seeking; and external factors, including community-based factors such as the socio-economic level of the family, the cultural gap in media and sexual literacy education and training, and development-based factors such as the socialization of the child by the family. The present study has provided a context to design multi-dimension preventive measures and effective supporting policies by presenting a comprehensive analysis of multi-level factors affecting this phenomenon.

Cite this article: Mahdavi, M.; Ghaderi, A. (2025). Detailed Abstract: Multi-Level Analysis of Factors in Cyber sexual Victimization of Children and Adolescents. *Criminal Law Doctrines*, 22(30). 369-405 . <https://doi.org/10.30513/cld.2026.8000.2238>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

The rapid acceleration of digital transformation has turned cyberspace into a field for the convergence of traditional criminal patterns and emerging crimes. Researchers in the field of criminology have classified crimes committed in cyberspace into two distinct types: "digitally environment-related" and "pure cybercrimes." Juveniles, as vulnerable developing populations in the contemporary digital environment, are exposed to a triple-layered augmented acquired vulnerability (physical-emotional-identity) due to cognitive limitations in risk assessment and early contact with harmful content. This exposure demands normative social system responses in the form of enhanced protective frameworks. What factors lead to or facilitate the process of cyber sexual victimization of juveniles? This question constitutes the main inquiry of the present research.

Method

This research is descriptive-analytical in nature, and the predominant approach in this study is meta-analysis of pre-existing data. Data collection was conducted through systematic document review and library-based methods. To this end, diverse information sources were utilized, including written and digital resources, peer-reviewed scientific articles, academic theses, domestic and international reports, and reputable scientific databases. This research is based on a multi-layered and multi-level analysis that enables comprehensive examination of factors influencing victimization. This approach, by integrating data from previous studies, provides multi-dimensional analysis.

Findings

The research findings indicate that cyber sexual victimization of children is the result of the complex interaction of several key factors that can be analyzed in three main sections. The first section addresses individual-psychological causes of victimization, where demographic characteristics including age and gender have been identified as key variables. Juveniles are the predominant actors in cyberspace, considered pioneers of this digital ecosystem thanks to their technological knowledge superiority and family structure transformations. However, inherent distinctions arising from developmental stages (including physical weakness, cognitive limitations, personality immaturity, and lack of experience) intensify their inherent vulnerability to cybercrimes. Furthermore, women and girls, due to gender factors, have greater vulnerability to cybercrimes, especially sexual crimes. Regarding psychological characteristics, curiosity and advent-seeking as developmental traits begin in early childhood and peak in adolescence. Empirical research has proven that curiosity about sexual unknowns is the core component of sexual victimization in these developmental periods. Additionally, emotional sensitivity as a key psychological trait in adolescence which by creating impulsive behaviors

and risky decision-making, intensifies vulnerability to cyber threats. Adolescents with emotional sensitivity in cyberspace are systematically exposed to abuse, exploitation, and psychological harm. This vulnerability can be explained through two causal pathways: first, intra-individual characteristics including deficits in emotional regulation skills and behavioral inhibition; second, cyber seduction techniques that, leveraging this psychological readiness, facilitate exploitation. In the behavioral patterns section, research shows that victimization is the direct result of lifestyle and risky individual behaviors. The greater the interaction with unsafe environments and criminal individuals, the more the probability of victimization increases. Key findings in this regard indicate that approximately 70 percent of victimized users used their personal photos as profile pictures on social networks. Approximately 20 percent used images that were attractive to criminals. Approximately 90 percent had membership in unethical interaction-oriented social networks. Users who spend more than 3 hours daily on social networks face 2.7 times increase in the probability of victimization against online harassment. This increased rate is also observed for users under 18 who spend more than 3 hours daily on social networks.

The second section of the findings addresses environmental-social causes of victimization. Regarding the type of child socialization by family, sexual education is considered an educational, continuous, and dynamic process that through transferring necessary knowledge and insight in this domain, aids the growth of beliefs and existential values of individuals. The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) explicitly states: sexual education, as an educational process, is organized in the direction of nurturing correct sexual attitudes and skills. Sexual education in Iran, due to the traditional social fabric, has always faced conceptual, theoretical, and practical challenges. Obstacles in this domain include: resistance from the family institution and traditional beliefs that consider sexual education an abnormal matter; at the micro-level, parents' psychological resistance and weak intergenerational communication skills that limit the space for constructive dialogue; and at the middle level, the educational system faces shortage of specialized personnel, weak standard educational resources, and lack of a systematic strategic document. Regarding social position and class, what is meant by the term social position in this analytical context is not that classical concept commonly used in sociological discourses, but rather a multi-dimensional structure of demographic and identity distinctions related to systematic marginalization. Research findings show that Black people are targeted by cyber sexual harassment twice as much as White people. Immigrant and non-native children face double victimization rate compared to native children. Sexual minorities are exposed to virtual sexual harassment at a rate of 41 percent higher. Sexual victimization rates among sexual minorities are three times higher than other groups. In the economic level and status section, multi-faceted studies have consistently confirmed the structural relationship between residing in economically low-tier ecosystems and the progressive prevalence of the crime-victimization phenomenon. Structured poverty and livelihood necessities act as key facilitating factors in the formation of digital transactional interaction phenomena. Children from impoverished families face three times the probability of sexual exposure in cyberspace more than the privileged groups. Economic deprivation, by creating the

discourse of "coerced sexual profit-oriented activity," directs individuals lacking material capital toward informal platforms. In these spaces, the body becomes transformed into a unit of commodity exchange.

Conclusion

The findings of this research clearly and decisively indicate that victimization in this realm is the result of a complex interaction of intra-individual, psycho-developmental, and social-structural factors, and reducing it to a single cause would lead to error in analysis and management. Intra variables such as young age, vulnerable gender, and risky online lifestyle provide a suitable ground for victimization occurrence. There is a significant correlation between psychological characteristics of adolescence including pure curiosity and blind thrill-seeking with increased cyber vulnerability. Developmental factors, especially the quality of intra-family relationships and child socialization methods, play a determining role. Social factors such as marginal socio-economic status, migration status, and ethnic-national ties, play an undeniable role in completing the causality chain of victimization. Suggested strategies in this regard include: drafting and enacting a "Comprehensive Law for Protection of Juveniles in Cyberspace" with clear criminalization of various forms of cyber sexual victimization; establishing specialized branches in prosecution offices and courts with trained judges in cyber matters and psychology of children; institutionalizing education of "secure digital literacy" and "health-oriented sexual education" in school curricula from elementary level; implementing mandatory "digital age parenting" workshops for parents and creative media campaigns; creating confidential support networks and "comprehensive centers for supporting cyber-victimized children"; encouraging production of "child SIM cards and internet" with smart supervision capabilities; and establishing maximum coordination between all relevant institutions under the leadership of a "National Command Center."

Authors' Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization, drafting, and revision of all versions of the manuscript.

Ethical Considerations

The authors observed all ethical standards and refrained from data fabrication, falsification, plagiarism, and any form of research misconduct.

Funding

This research received no financial support from governmental, commercial, or non profit organizations.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest.

Use of Artificial Intelligence Tools

No AI tool was used in this research.

تحلیل چند سطحی عوامل بزه‌دیدگی جنسی کودکان و نوجوانان در فضای سایبر

محمود مهدوی^۱ | علیرضا قادری^۲

۱. استادیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران رایانامه: mahmahdavi46@ut.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، کارشناس ارشد حقوق کیفری اطفال و نوجوانان، دانشگاه تهران، ایران. رایانامه: a.r.gnaderi0491@ut.ac.ir

چکیده

با پیشرفت‌های فناوری و ظهور موقعیت‌های جدید در عصر دیجیتال، بزه‌دیدگی کودکان آشکال پیچیده و نوینی به خود گرفته است. یکی از مصادیق نگران‌کننده این تحولات، بزه‌دیدگی جنسی سایبری است. پژوهش حاضر با هدف واکاوی علل و عوامل مؤثر بر این نوع از بزه‌دیدگی کودکان و نوجوانان انجام شده است. مسئله محوری تحقیق شناسایی عوامل مختلفی است که فرایند بزه‌دیدگی این قشر را در این محیط پیچیده تسهیل یا تسریع می‌نماید. این پژوهش از منظر روش، توصیفی - تحلیلی است و رویکرد غالب در آن فراتحلیل داده‌های پیش موجود می‌باشد. گردآوری داده‌ها از طریق مرور نظام‌مند اسناد و با روش کتابخانه‌ای انجام پذیرفته است. بدین منظور، از منابع اطلاعاتی متنوعی شامل منابع مکتوب و دیجیتال، مقالات علمی پژوهشی، پایان‌نامه‌های دانشگاهی، گزارش‌های داخلی و بین‌المللی، و نیز پایگاه‌های داده معتبر علمی بهره گرفته شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که بزه‌دیدگی جنسی سایبری کودکان حاصل تعامل پیچیده چند دسته عوامل کلیدی است: عوامل درونی مشتمل بر ویژگی‌های فردی مانند سن، جنسیت و سبک زندگی مجازی و عوامل روان‌شناختی نظیر کنجکاوی جنسی، هیجان‌طلبی؛ عوامل بیرونی شامل عوامل جامعه‌مدار از قبیل سطح اقتصادی - اجتماعی خانواده، خلأ فرهنگی در تربیت و آموزش سواد رسانه‌ای و جنسی؛ و عوامل رشد‌محور نظیر نوع جامعه‌پذیری کودک توسط خانواده است. این مطالعه با ارائه تحلیل جامعی از عوامل چندسطحی مؤثر بر این پدیده، زمینه را برای طراحی راهبردهای پیشگیرانه چندبعدی و تدوین سیاست‌های حمایتی مؤثر فراهم می‌نماید.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۴
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۲۷
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱
تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۱۰/۱۳

کلیدواژه‌ها

بزه‌دیدگی، کودکان و نوجوانان، سوءاستفاده جنسی، فضای سایبر، تحلیل چندمحوری.

استناد: مهدوی، محمود؛ قادری، علیرضا. (۱۴۰۴). تحلیل چند سطحی عوامل بزه‌دیدگی جنسی کودکان و نوجوانان در فضای سایبر. آموزه‌های حقوق کیفری، ۲۲(۳۰)، ۳۶۹-۴۰۵.
<https://doi.org/10.30513/cld.2026.8000.2238>

مقدمه

امتداد پیشرفت‌های فناورانه در سده حاضر زمینه‌ساز تکوین فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی گردید. این سپهر مجازی با دارا بودن اوصاف ممتاز و خصایص بی‌همتا به تدریج به مؤلفه‌ای جوهری در زیست اجتماعی انسان‌های عصر حاضر مبدل شد. این فضا که روابط بین‌الذهانی را دستخوش دگرگونی‌های بنیادین نموده، به ایجاد نوعی هویت دوگانه و حقوق چندلایه نیز انجامیده است؛ گویی که سوژه مدرن در پس این تحولات، صاحب وجودی ثانوی یا حیاتی مجازی گشته است. نفوذ فزاینده این فضای مجازی به تمامی وجوه حیات بشری، انقلابی خاموش، اما ژرف را در ساحت‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و معرفتی موجب شده است (خلیل‌پور چالکیاسری، ۱۳۹۹)، به گونه‌ای که می‌توان از بازتعریف مفاهیمی چون فضای عمومی و کنش ارتباطی در پرتو این تحولات سخن گفت. به رغم کارکردهای مثبت شبکه‌های اجتماعی، ذات چندگانه این رسانه‌ها مستلزم واکاوی انتقادی آسیب‌های بالقوه آن‌هاست. غفلت از این امر می‌تواند زمینه‌ساز ناهنجاری‌های ساختاری در سطوح خرد و کلان جامعه شود. شتاب‌انگیزی تحولات دیجیتال فضای مجازی را به میدانی برای هم‌افتادگی الگوهای بزهکاری سنتی و جرائم نوظهور تبدیل کرده است. در این راستا پژوهشگران حوزه جرم‌شناسی، جرائم ارتكابی در فضای سایبری را به دو گونه متمایز «مرتبط با محیط دیجیتال» و «جرائم سایبری محض» طبقه‌بندی کرده‌اند. از وجوه تمایز بنیادین جرائم سایبری نیز می‌توان به سیالیت ساختاری، انطباق پویا با سازوکارهای امنیتی، پنهان‌سازی هویتی نسبی فاعلان، و ماهیت فراسرزمینی این پدیده‌های بزهکارانه اشاره نمود (نجفی ابرنآبادی، ۱۳۹۹، ص. ۱۳۰).

بزه‌دیده‌شناسی به عنوان شاخه‌ای از علوم جنایی، با رسالتی دوگانه متولد شد: کاستن از رنج قربانیان از رهگذر ارتقای حمایت‌ها، و تضمین شناسایی رسمی حقوق آنان. این رشته با چنین اهدافی موجودیت خود را در پهنه علوم جنایی تثبیت کرد (کاریو، ۱۴۰۱، ص. ۲۴).

پژوهشگران بزه‌دیدگی کودکان در فضای مجازی را عمدتاً در دو گونه سوءاستفاده‌های جنسی مبتنی بر شبکه و آسیب‌های روانی - عاطفی ناشی از تعاملات دیجیتال طبقه‌بندی نموده‌اند (کرامتی معز، ۱۳۹۹، ص. ۴۶). کودکان در محیط دیجیتال با طیف وسیعی از تهدیدات مواجه هستند که از طریق سازوکارهای پیچیده و چندبعدی به آنان آسیب می‌رساند. این آسیب‌ها که عمدتاً ماهیتی روانی - اجتماعی دارند، می‌توانند تأثیرات ماندگاری بر رشد شناختی، عاطفی و اجتماعی کودکان بر جای بگذارند. بزه‌دیدگی کودکان در شبکه‌های اجتماعی به وضعیتی اشاره دارد که در آن کاربران خردسال

در حین فعالیت در فضای مجازی در معرض تعاملات مخاطره‌آمیز و بالقوه آسیب‌زا قرار می‌گیرند. شواهد پژوهشی نشان می‌دهد که این پدیده عمدتاً شامل مواجهه با درخواست‌های نامشروع جنسی، مکالمات با محتوای نامناسب، و اجبار به افشای اطلاعات شخصی می‌شود که در پلتفرم‌های مراوداتی مانند اینستاگرام به‌طور ویژه دیده می‌شود. ابعاد این پدیده گاه از محدوده تعاملات مجازی فراتر می‌رود و به حوزه فیزیکی تسری می‌یابد. مواردی مانند ارسال محتوای غیراخلاقی به‌صورت فیزیکی، برقراری تماس‌های تلفنی ناخواسته، یا درخواست ملاقات‌های حضوری، حتی در زمانی که کودک فعالانه از پلتفرم استفاده نمی‌کند، از مصادیق این گسترش هستند. از منظر آسیب‌شناسی، می‌توان پیامدهای این بزه‌دیدگی را در دو حوزه اصلی بررسی کرد: نخست، آسیب‌های جنسی که شامل انواع بهره‌کشی و سوءاستفاده می‌شود، و دوم، آسیب‌های روانی - عاطفی که متأثر از فشارهای روانی و عواطف منفی ناشی از این تعاملات است.

در عصر حاضر، شاهد ظهور و گسترش پدیده‌ای نگران‌کننده در حوزه آسیب‌شناسی مجازی کودکان هستیم که در ادبیات پژوهشی معاصر تحت عنوان «بزه‌دیدگی جنسی سایبری» شناخته می‌شود. این شکل خاص از بزه‌دیدگی چندبعدی که هم‌زمان ابعاد جنسی و روانی - عاطفی را در بر می‌گیرد، به‌عنوان یکی از چالش‌های نوظهور در حقوق کیفری کودکان و روان‌شناسی رشد کودک، توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده است.

به باور برخی پژوهشگران، نیاز به مطالعات بزه‌دیده‌شناختی، به‌ویژه آن دسته که بر پیمایش‌های بزه‌دیدگی متکی هستند، محرکی اساسی برای رجوع به اصول نخستین به‌شمار می‌رود. این اندیشمندان با طرح پرسش انتقادی «از غیربزه‌دیده‌ها چه می‌دانیم؟»، بر اهمیت کانونی‌شناسایی مواردی که بزه‌دیده محسوب نمی‌شوند، انگشت می‌گذارند. در تحلیل نهایی آنان، ناتوانی در پرداختن به این خلأ نظری، به پیدایش آنچه «پارادوکس پیشگیری» نامیده می‌شود دامن می‌زند و در نتیجه، کارآمدی این پارادایم را در ایجاد تحول، با تردید مواجه می‌سازد (والکلیت، ۱۴۰۰، ص. ۱۳).

پژوهش‌های متعددی در حوزه جرائم سایبری و بزه‌دیدگی کودکان در فضای مجازی انجام شده است.^۱ با این حال، مقاله حاضر که در چارچوب جرم‌شناسی علت‌شناختی،

۱. اعظمی و طارهمیان (۱۳۹۹) در پژوهش خود تحت عنوان «بررسی شیوع آزار سایبری و متغیرهای دموگرافیک آزارگران آزاریدگان و آزارگر - آزاردیده‌های سایبری» دریافتند افرادی با باورهای خانوادگی سست که در معرض انفکاک خانوادگی قرار دارند، نسبت به سایرین با احتمال بیشتری درگیر پدیده آزارگری و آزاردیدگی سایبری می‌شوند.

ایقانی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «علت‌شناسی و ارائه راهکارهای پیشگیری غیرکیفری از بزه‌دیدگی اطفال در فضای مجازی»، علل

بزه‌دیده‌شناسی کودکان و بزه‌دیده‌شناسی سایبری تدوین یافته است، از تمایزات مفهومی قابل توجهی برخوردار است. این پژوهش در مقایسه با سایر مطالعات موجود در این حوزه، رویکردی عمیق‌تر و تحلیل‌گرانه‌تر اتخاذ نموده است. در حالی که تحقیقات پیشین عمدتاً به توصیف پدیده یا بررسی کلی جرائم سایبری علیه کودکان پرداخته‌اند، مطالعه حاضر با تمرکز ویژه بر مکانیسم‌های علی و زمینه‌ساز بزه‌دیدگی جنسی سایبری، به واکاوی نظام‌مند عوامل فردی، روان‌شناختی و اجتماعی مؤثر در این فرایند می‌پردازد.

لذا سؤال اصلی پژوهش پیش‌رو این‌گونه قابل طرح است:

چه عواملی باعث بروز یا تسهیل روند بزه‌دیدگی جنسی سایبری کودکان و نوجوانان می‌شوند؟

۱. علل فردی - روان‌شناختی

علل فردی روان‌شناختی بزه‌دیدگی بر آن دسته از عوامل متمرکز است که در سطح فردی، زمینه‌ساز افزایش آسیب‌پذیری و تقویت موقعیت بزه‌دیده بالقوه می‌گردد. این چارچوب تحلیلی، سه رکن اصلی را بررسی می‌کند. نخست، ویژگی‌های جمعیت‌شناختی از قبیل سن و جنسیت است که به عنوان متغیرهای پایه، الگوهای متفاوتی از خطرپذیری را ایجاد می‌کنند. دوم، ویژگی‌های روان‌شناختی قرار دارد که طیفی از عوامل، از جمله سطح کنجکاوی، میزان تحریک‌پذیری و هیجان‌طلبی را در بر می‌گیرد. در نهایت، الگوهای رفتاری خاص ناشی از این ویژگی‌ها چارچوب عینی تعامل فرد با محیط را شکل می‌دهد و در عمل، بستر مناسب برای وقوع بزه را فراهم می‌سازد. این عوامل در پیوندی همگام، فرد را به سوژه‌ای جذاب برای بزه‌کار تبدیل می‌کنند و احتمال بزه‌دیدگی را به نحو چشمگیری افزایش می‌دهند.

۱-۱. ویژگی‌های جمعیت‌شناختی

سن و جنسیت به عنوان متغیرهای کلیدی، الگوهای متفاوتی از بزه‌دیدگی را ایجاد می‌کنند. گروه‌های سنی خاص مانند کودکان، نوجوانان (و یا سالمندان) و همچنین جنسیت افراد، با سطوح

عام بزه‌دیدگی در فضای مجازی را واکاوی نموده و راهکارهای پیشگیری اجتماعی و وضعی را ارائه کرده‌اند. این پژوهش، کم‌اطلاعی والدین، ناکارآمدی سیاست‌های ساماندهی اوقات فراغت و فقدان سیاست‌های کلان را از عوامل مؤثر در بزه‌دیدگی می‌شمارد. موسوی و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «فرایند بزه‌دیدگی اطفال در فضای سایبری با تأکید بر عوامل اقتصادی»، با بهره‌گیری از چارچوب‌های جرم‌شناختی کلاسیک نظیر انتخاب عقلانی و فعالیت روزمره، به تبیین علل بزه‌دیدگی کودکان پرداختند. صفاری و ایمانی (۱۳۹۹) در مقاله «تأثیر بزه‌دیدگی اطفال و نوجوانان بر بزه‌کاری و پیشگیری از آن»، از طریق مصاحبه با ۲۷ کودک مقیم کانون اصلاح و تربیت تهران، روند تولید بزه‌کاری ناشی از بزه‌دیدگی را به صورت عام بررسی کردند.

متفاوتی از آسیب‌پذیری و انواع خاصی از بزه‌ها مرتبط‌اند. این ویژگی‌ها نقش تعیین‌کننده‌ای در مطالعات بزه‌دیدگی دارند.

۱-۱-۱. سن

کودکان و نوجوانان کنشگران غالب فضای سایبری‌اند که به لطف برتری دانش فناوریانه و تحولات ساختار خانواده، پیش‌گامان این زیست‌بوم دیجیتال محسوب می‌شوند (ابوذری، ۱۳۹۵، ص. ۵۸). با این حال، تمایزات ماهوی ناشی از مراحل رشدی (شامل ضعف جسمانی، محدودیت‌های شناختی، ناپختگی شخصیتی و کمبود تجربه)، آسیب‌پذیری ذاتی آنان را در برابر بزه‌های سایبری تشدید می‌کند. متغیر سنی به‌عنوان عاملی تعیین‌کننده، بر اساس اصل هم‌تنظری آسیب‌پذیری و ظرفیت‌های حفاظتی، رابطه‌ای علی با افزایش بزه‌دیدگی ایجاد می‌نماید، به‌طوری که طبق اصل خطی آسیب‌پذیری، کاهش توانمندی‌های زیستی روانی مستقیماً با افزایش احتمال بزه‌دیدگی سایبری هم‌بسته است.

مبنای تحلیل بزه‌دیدگی کودکان در فضای سایبری بر شناسایی وضعیت ویژه رشدی وابسته به سن استوار است که پنج مؤلفه بنیادین آن عبارت‌اند از: وابستگی ساختاری به والدین به‌مثابه پایه امنیت زیستی - اجتماعی، نیازمندی ذاتی به دریافت مهرورزی و ثبات هیجانی، آسیب‌پذیری فزاینده ناشی از محدودیت‌های تکاملی، کاستی‌های ادراکی در بازنمایی واقعیت‌های محیطی، و کم‌ظرفیتی شناختی نسبت به خطر و پیامدهای ناخواسته زیست‌بوم دیجیتال. این شاخص‌های درهم‌تنیده زیرساخت تبیین‌کننده الگوهای بزه‌دیدگی سایبری را تشکیل می‌دهند (عمرانی، ۱۳۹۴). خوش‌بینی ادراکی و کاستی شناختی نسبت به مخاطرات سایبری به‌عنوان متغیرهای فرعی وابسته به سن، ناشی از رشد شناختی ناکامل و کم‌تجربگی در کودکی‌اند. این نقصان شناختی توانایی تشخیص رفتارهای پرخطر را تضعیف می‌نماید و پیش‌شرط اصلی بزه‌دیدگی محسوب می‌گردد. مهاجمان با مکانیزم فریب مبتنی بر جلب اعتماد (استفاده نظام‌مند از علایق شخصی و تحریک کنج‌کاوی)، از این ضعف شناختی سوءاستفاده می‌کنند. هم‌زمان، ناپختگی شناختی و ناآگاهی از تهدیدات، منجر به همکاری غیرانتقادی کودک در تعاملات سایبری می‌شود که در چرخه‌ای فزاینده، آسیب‌پذیری را تشدید می‌نماید.

بر پایه داده‌های مطالعات میدانی در ایالات متحده (۲۰۲۴)، ۷۳ درصد دختران و زنان ۱۳ تا

۲۱ ساله، بزه‌دیده‌آزار و اذیت جنسی‌سایبری بوده‌اند که نقطه آغاز این روند در اغلب موارد، تولید و اشتراک‌گذاری غیرارادی محتوای جنسی تحت فشار روانی گزارش شده است.^۲ تحلیل یافته‌های پژوهشی در ایالات متحده (۲۰۲۲) نشان‌دهنده تباین تجربیات بزه‌دیدگی جنسی سایبری بر اساس متغیر سنی است: تقریباً ۵۰ درصد نوجوانان ۱۵ تا ۱۷ ساله، دست‌کم یک مورد از شش مصداق فریب‌کاری و بهره‌کشی جنسی آنلاین را گزارش نموده‌اند. این شاخص در گروه سنی ۱۳ تا ۱۴ سال به ۴۳ درصد می‌رسد که طی بازه یک‌ساله، در معرض درخواست‌ها و آزارهای جنسی قرار گرفته‌اند. در هر دو گروه، الگوی آغازین غالب، تولید و ارسال غیرارادی محتوای مستهجن تحت فشار روانی بوده است.^۳ در پژوهشی مستقل (۲۰۲۳)، با جامعه آماری ۱۰,۰۰۰ نفر از گروه سنی ۱۲ تا ۲۰ سال، توزیع پلتفرم‌محور بزه‌دیدگی سایبری بدین ترتیب تشریح می‌گردد: ۴۲ درصد در اینستاگرام،^۴ ۳۷ درصد در فیس‌بوک،^۵ ۳۱ درصد در اسنپ‌چت،^۶ و ۱۲ درصد در واتس‌آپ.^۷ کمتر از ۱۰ درصد موارد نیز در سایر برنامه‌ها رخ داده است. این داده‌ها مؤید آن است که افزون بر ۹۰ درصد موارد بزه‌دیدگی و آزار آنلاین کودکان، در پلتفرم‌های مبتنی بر تعاملات اجتماعی شکل می‌گیرد.^۸

بر پایه پژوهش میدانی ونترو^۹ بر روی ۲۰۰ کودک و نوجوان، توزیع سنی بزه‌دیدگان جنسی سایبری بدین گونه است: ۴۲ درصد در گروه ۱۰ تا ۱۲ سال، ۴۰ درصد در بازه ۱۲ تا ۱۷ سال، و ۱۰ درصد در محدوده ۱۷ تا ۱۹ سال (Ventéjoux, 2019, p. 86). تحلیل این مطالعه نشان‌دهنده چهار الگوی رفتاری «گفت‌وگو درباره موضوعات جنسی»، «تولید و ارسال غیرارادی محتوای مستهجن»، «درخواست ارتباط تصویری»، و «تقاضای تصاویر اندام‌های جنسی» در غالب مهاجمان است. او تأیید می‌کند که کودکان در اکثر موارد، مکالمات جنسی را عادی پنداشته و از نیات بزه‌کاران ناآگاه بوده‌اند. مطالعات موازی حاکی از آن است که ۹۹ درصد بزه‌دیدگان

2. <https://explodingtopics.com/blog/cyberbullying-stats>

3. <https://www.pewresearch.org>

4. Instagram

5. Facebook

6. Snap chat

7. WhatsApp

8. <https://cyberbullying.org/category/statistics>

9. Ventéjoux, Aude

جرائم جنسی سایبری در گروه سنی ۱۳ تا ۱۷ سال قرار دارند که ۶۸ درصد آنان ۱۳ تا ۱۴ ساله‌اند. همچنین بیش از ۸۰ درصد این رخدادها از طریق تلفن همراه شخصی رخ می‌دهد. داده‌های دولت بریتانیا (۲۰۲۲-۲۰۲۳) مؤید تمرکز ۸۰ درصدی بزه‌دیدگی جنسی سایبری بر گروه ۱۳ تا ۱۵ سال است (Karsna & Bromley, 2023, p. 8). در پژوهش میدانی دیگر، ۸۵ درصد بزه‌دیدگی‌ها در بازه ۹ تا ۱۵ سال گزارش شده است (۴۵ درصد ۹-۱۲ ساله، ۴۰ درصد ۱۲-۱۵ ساله) و تنها ۱۵ درصد مربوط به گروه ۱۶ تا ۱۸ سال بوده است (منشوری، ۱۳۹۸). همخوان با این یافته‌ها، گزارش رئیس بهزیستی تهران بزرگ (۱۳۹۶) نشان می‌دهد ۱۶۴ دختر فراری پذیرش شده با میانگین سنی ۱۱ تا ۱۶ سال، عمدتاً بزه‌دیده فریب‌کاری مجازی بوده‌اند، که این امر گویای نقش محوری فضای سایبری در پدیده فرار نوجوانان است.^{۱۰}

جمع‌بندی یافته‌ها الگوی هشداردهنده‌ای را نشان می‌دهد: کانون بحرانی آسیب‌پذیری در گروه سنی ۱۳-۱۵ سال متمرکز است که در داده‌های بین‌المللی به‌طور هماهنگ تأیید می‌شود. این الگو نشان می‌دهد که بلوغ شناختی ناقص نوجوانان در این بازه سنی، همراه با کنجکاوی جنسی در حال شکل‌گیری، آن‌ها را در برابر تهدیدات سایبری به شدت آسیب‌پذیر می‌کند. تکرار الگوی تولید محتوای جنسی تحت فشار در پژوهش‌های مختلف، عینیت بخش نظریه کم‌ظرفیتی شناختی است. همچنین، غالب بودن پلتفرم‌های اجتماعی به عنوان بستر وقوع جرم و پیوند دیده‌شده بین بزه‌دیدگی سایبری و پیامدهای عینی مانند فرار از خانه، اثربخشی تهدیدات مجازی را در زندگی واقعی نشان می‌دهد. این تحلیل یکپارچه، ضرورت طراحی راهبردهای حفاظتی چندلایه و هدفمند را فریاد می‌زند.

۲-۱-۱. جنسیت

زنان و دختران به دلیل عوامل جنسیتی، آسیب‌پذیری بیشتری در برابر جرائم سایبری، به‌ویژه جرائم جنسی دارند. این مسئله ناشی از ساختارهای اجتماعی، سبک زندگی متفاوت و ویژگی‌های روان‌شناختی است که آنان را به اهدافی جذاب‌تر برای مجرمان تبدیل می‌کنند. جامعه‌پذیری جنسیتی و ترس از جرم نیز این آسیب‌پذیری را تشدید می‌کند. تحقیقات نشان می‌دهد زنان و دختران به‌طور نامتناسبی بیش از مردان، بزه‌دیده جرائم سایبری می‌شوند (محمدکوره‌پز، ۱۳۹۳). برای مثال، در مطالعه‌ای، ۷۱ درصد از موارد مزاحمت‌های سایبری مربوط به زنان بود (حاجی‌ده‌آبادی؛

10. <https://fararu.com>

سلیمی، ۱۳۹۳). همچنین، از هر ۵ بزه‌دیده، ۴ نفر زن و دخترند و احتمال آزار جنسی آنلاین برای زنان ۸ برابر مردان است (یوسفی، ۱۳۹۶). تحقیقات روان‌شناسی اجتماعی و جرم‌شناسی سایبری نشان می‌دهد که تفاوت‌های جنسیتی در استفاده از فضای مجازی، دختران را در معرض بزه‌دیدگی بیشتری قرار می‌دهد. به دلایل جامعه‌پذیری جنسیتی، دختران تمایل بیشتری به استفاده از شبکه‌های اجتماعی برای ارتباطات و تعاملات اجتماعی دارند (Navarro, 2016, p. 31). این در حالی است که رفتارهای پرخطر سایبری مانند اشتراک‌گذاری بیش از حد اطلاعات شخصی، تنظیمات نادرست حریم خصوصی و بی‌توجهی به اصول امنیتی پایه، آن‌ها را به طعمه‌های آسان برای مجرمان سایبری تبدیل می‌کند. مطالعات نشان می‌دهد دختران محتوای شخصی بیشتری منتشر می‌کنند، اما از ابزارهای محافظتی کمتری استفاده می‌نمایند که این امر منجر به آسیب‌پذیری مضاعف آن‌ها می‌شود (ابوذری، ۱۳۹۵، ص. ۵۵). بر اساس داده‌های «مرکز پیو»^{۱۱}، ۴۰ درصد دختران نوجوان تجربه اغوای جنسی آنلاین داشته‌اند، درحالی‌که این رقم برای پسران ۲۸ درصد است.^{۱۲} مطالعات دیگر حاکی از آن است که احتمال مواجهه دختران با سوءاستفاده جنسی سایبری سه تا پنج برابر بیشتر از پسران است (Sherman & Sigfúsdóttir, 2009, p. 15151). در برخی پژوهش‌ها، نرخ بزه‌دیدگی جنسی دختران تا ۶۵ درصد گزارش شده، اما این میزان برای پسران حدود ۲۳ درصد است (Stoltenborgh et al., 2011, p. 79). این اعداد به روشنی نشان می‌دهند که چگونه عوامل اجتماعی و روان‌شناختی، زنان و دختران را در محیط دیجیتال آسیب‌پذیرتر می‌سازد. دختران به دلایل روانی - اجتماعی مانند نیاز به تأیید جمعی و فشارهای فرهنگی درباره ظاهر و محبوبیت، در فضای مجازی آسیب‌پذیرترند. رفتارهای آنلاین آن‌ها شامل مشارکت فعال در شبکه‌های اجتماعی و اشتراک محتوای شخصی، اگرچه نشان‌دهنده مهارت‌های ارتباطی است، اما آن‌ها را در معرض تهدیداتی مانند آزار جنسی و انتشار محتوای غیراخلاقی قرار می‌دهد. این سوءاستفاده‌ها اغلب منجر به اضطراب، افسردگی و کاهش اعتماد به نفس می‌شود که چرخه بزه‌دیدگی را تشدید می‌کند. این یافته‌ها لزوم توجه ویژه به این آسیب‌پذیری خاص را نشان می‌دهد.

داده‌ها به وضوح الگوی آسیب‌پذیری مضاعف زنان در فضای سایبری را تأیید می‌کنند. این مسئله ریشه در ساختارهای اجتماعی جنسیتی و الگوهای رفتاری آموخته شده دارد که زنان

11. Pew Research Center

12. <https://www.pewresearch.org>

را به اهدافی آسان برای مجرمان تبدیل می‌کند. از یک سو، جامعه‌پذیری جنسیتی موجب می‌شود زنان برای برقراری ارتباط و تأیید اجتماعی، بیشتر به فضای مجازی روی آورند، و از سوی دیگر، رفتارهای پرخطر نظیر انتشار محتوای شخصی و تنظیمات نادرست حریم خصوصی، خطر بزه‌دیدگی را تشدید می‌کند. آمارها نشان می‌دهد زنان به‌طور ویژه در معرض آزارهای جنسی آنلاین هستند، به‌طوری که احتمال قربانی شدن آنان تا ۸ برابر مردان است. این آسیب‌پذیری فقط به عوامل بیرونی مرتبط نیست، بلکه پیامدهای روانی نظیر اضطراب و افسردگی، چرخه بزه‌دیدگی را تقویت می‌کند. این یافته‌ها ضرورت مداخلات جنسیت‌محور را آشکار می‌سازد؛ از آموزش مهارت‌های دیجیتال تا طراحی سیاست‌های حفاظتی که متناسب با نیازها و خطر خاص دختران باشد.

۲-۱. ویژگی‌های روان‌شناختی

وجود شاخصه‌هایی نظیر تحریک‌پذیری شناختی، جست‌وجوی مشروعیت‌سازی اجتماعی، ضعف در عزت نفس، و گرایش به استقلال‌طلبی زود هنگام، به مثابه پیش‌زمینه‌های علی، سبب تمرکز پژوهشگران حوزه بزه‌دیدگی یا بزهکاری بر این دوره تحولی (کودکی و نوجوانی) شده است. درک علل غلبه کودکان و نوجوانان بر آمار بزه‌دیدگان فضای سایبر و همچنین تحلیل مکانیسم‌های اثرگذاری مخرب محتوای دیجیتال بر این گروه، مستلزم واکاوی نظام‌مند این تابع‌های روان‌شناختی در پیوند با یافته‌های سایر شاخه‌های علوم انسانی است.

۱-۲-۱. کنجکاوی و ماجراجویی

حس کنجکاوی و ماجراجویی به‌عنوان ویژگی‌های تحولی، از اوایل کودکی آغاز و در نوجوانی به اوج می‌رسد. در دوران کودکی، این حس ماهیتی محدود و معطوف به اشیاء و نیازهای اولیه انسانی دارد، لکن هم‌زمان با ورود به نوجوانی، ابعاد گسترده‌تری می‌یابد و افراد را مستعد مواجهه با موقعیت‌ها یا رفتارهای پرخطر می‌سازد. پژوهش‌ها به‌طور تجربی ثابت کرده‌اند که کنجکاوی نسبت به ناشناخته‌های جنسی، مؤلفه محوری بزه‌دیدگی جنسی در این دوره‌های تحولی است. ماجراجویی نیز به مثابه یک سازه شخصیتی یا کنش هدفمند، نقش بنیادین در رشد شناختی، عاطفی و اجتماعی کودکان ایفا می‌کند که مستقیماً بر تقویت مهارت‌های حل مسئله، افزایش تاب‌آوری، رشد اعتماد به نفس و پرورش خلاقیت تأثیر می‌گذارد. با این حال، ماجراجویی

کنترل نشده و فاقد نظارت، کودکان را در معرض مخاطرات جسمانی و روانی، به ویژه در زیست بوم دیجیتال، قرار می‌دهد. کودکانِ ماجراجو ممکن است ملاحظات امنیتی را نادیده بگیرند و به اشتراک‌گذاری اطلاعات شخصی یا کلیک بر پیوندهای مخرب مبادرت ورزند. همچنین تمایل ذاتی به کشف محیط‌های نوین، احتمال گرفتاری در تهدیدات آنلاین شامل تعامل با غریبه‌ها، مواجهه با محتوای نامناسب و سوءاستفاده جنسی سایبری را افزایش می‌دهد. سوءاستفاده‌گران سایبری نیز با بهره‌برداری نظام‌مند از این حس ماجراجویی و کنجکاوی، نوجوانان را در دام آسیب‌پذیری‌های برنامه‌ریزی شده گرفتار می‌سازند.

در یک مطالعه کیفی همسو با موضوع حاضر، یکی از مصاحبه‌کنندگان که مورد آزار جنسی و سوءاستفاده آنلاین قرار گرفته بود بیان می‌دارد:

” دوست داشتم حق انتخاب‌های زیادی داشته باشم. به همین دلیل، می‌خواستم سر در بیارم و بینم زمانی که آدم با یه نفر دوست می‌شه چه اتفاقی می‌افته. من که قرار نبود باهاش بیرون برم، فقط گاهی صحبت می‌کردیم.

مصاحبه‌کننده دیگر نیز بیان می‌دارد:

” واقعاً می‌خواستم بینم حرف‌هایی که راجع به خودش گفته درسته یا نه؟ می‌خواستم بینم راست می‌گه که وضع مالی آن چنانی داره؟ به همین دلیل قبول کردم و سر قرار رفتم (افضلی گره، ۱۳۹۹).

در تحلیل مصاحبه‌های انجام‌گرفته در پژوهشی دیگر مشاهده می‌شود بزه‌دیدگان به دلیل کنجکاوی و فعالیت زیاد در شبکه‌های اجتماعی مجازی مورد آزار جنسی سایبری قرار گرفته‌اند. در این راستا یکی از مصاحبه‌کنندگان بیان می‌دارد:

” از روی کنجکاوی، در شبکه‌های اجتماعی با آزارگر دوست شدم.

مصاحبه‌شونده دیگر نیز بیان می‌دارد:

” به دلیل کنجکاوی، پیام تلگرام مبنی بر وارد کردن رمز را استفاده کردم

(شورجیان، ۱۴۰۰)

از سیاق مصاحبه‌های اشاره‌شده می‌توان نتیجه گرفت که ماجراجویی و کنجکاوی نقش کلیدی در بزه‌های جنسی سایبری دارد. وجود عباراتی مانند «می‌خواستم ببینم راست گفته یا نه؟»، «می‌خواستم ببینم چه اتفاقی می‌افته» و «دوست داشتم تجربه کنم»، همگی دلالت به میل به ماجراجویی و حس کنجکاوی دارد که در سنین کودکی و نوجوانی به اوج خود می‌رسد.

۲-۲-۱. تحریک‌پذیری و هیجان‌طلبی

تحریک‌پذیری عاطفی به عنوان ویژگی روان‌شناختی کلیدی در نوجوانی، با ایجاد رفتارهای تکانشی و تصمیم‌گیری‌های مخاطره‌آمیز، آسیب‌پذیری در برابر تهدیدات سایبری را تشدید می‌کند. این وضعیت که در اوان نوجوانی اوج می‌گیرد، منجر به افق دید کوتاه‌مدت، ناتوانی در تأخیر ارضای تمایلات، هیجان‌طلبی بیمارگونه، ریسک‌پذیری آسیب‌زا و خودتنظیمی ناکارآمد می‌شود. مجموعه این عوامل باعث می‌گردد تا نوجوانان پیامدهای کنش‌های خود را کمتر ارزیابی کنند و به‌طور معناداری در معرض موقعیت‌های پرخطر سایبری قرار گیرند، که در نهایت، سهم بسزایی در افزایش نرخ بزه‌دیدی این گروه سنی دارد (حسینعلی‌خانی، ۱۴۰۱).

مطالعات طولی مؤید آن‌اند که نوجوانان دارای تحریک‌پذیری عاطفی با شاخصه‌های بارز آن یعنی برانگیختگی سریع هیجانات شدید، خشم، اضطراب و نوسانات خلقی در فضای مجازی به‌طور نظام‌مند در معرض سوءاستفاده، بهره‌کشی و آسیب‌های روان‌شناختی قرار می‌گیرند. این آسیب‌پذیری مضاعف از دو مسیر علی‌قابل تبیین است: نخست، ویژگی‌های درون‌فردی شامل نقصان در مهارت‌های تنظیم هیجانی و بازداری رفتاری؛ دوم، فنون فریب‌کارانه اغوای سایبری که با بهره‌گیری از این آمادگی‌های روان‌شناختی، بستر بهره‌کشی را مهیا می‌سازند.

کودکان و نوجوانان با تحریک‌پذیری بالا در فضای سایبری به دلیل سه ویژگی کلیدی، در معرض مخاطرات جدی قرار می‌گیرند:

نخست، واکنش‌های سریع هیجانی به محرک‌های منفی، آن‌ها را مستعد فریب آنلاین می‌کند، به‌طوری که سوءاستفاده‌گران از طریق تهدیدهای کاذب (مانند افشای اطلاعات) یا پیشنهادهای فریبنده (مثل هدایای رایگان)، این آسیب‌پذیری را هدف می‌گیرند.

دوم، نیاز شدید به تأیید اجتماعی که اغلب ریشه در طردشدگی واقعی دارد، موجب جست‌وجوی جایگزین‌های آنلاین می‌شود و سوءاستفاده‌گران با ایجاد روابط ظاهری حمایت‌گرانه و استفاده از پاداش‌های اجتماعی (لایک/کامنت) این فرایند را تسهیل می‌کنند.

سوم، ضعف در کنترل هیجانی و تمایل به تصمیم‌گیری‌های آنی منجر به افشای اطلاعات شخصی، پذیرش درخواست‌های نامعقول یا مشارکت در فعالیت‌های پرخطر می‌شود. این سه‌گانه در محیط‌های تعاملی مانند شبکه‌های اجتماعی تشدید می‌شود و پیامدهایی چون بزه‌دیدگی در جرائم سایبری، سوءاستفاده روانی و بهره‌کشی جنسی را به دنبال دارد. هیجان‌خواهی ویژگی‌ای شخصیتی است که چنین تعریف می‌شود: تمایل به تجربه احساسات جدید، متفاوت و پیچیده و همچنین گرایش به خطرپذیری جسمی و اجتماعی برای دستیابی به این تجربیات (ریو، ۱۴۰۳، ص. ۲۳۱). به عقیده زاکرمن،^{۱۳} هیجان‌خواهی صفتی روان‌شناختی است که شامل تنوع‌طلبی، نیاز به هیجانات قوی و موقعیت‌های غیرمعمول می‌شود. چنین افرادی به دنبال موقعیت‌های مهیج، چالش‌برانگیز و حتی مخاطره‌آمیزند تا از طریق آن‌ها تجربیات تازه و جدید را کسب کنند (عمرانی سامیان، ۱۳۹۹).

از منظر شخصیت‌شناسی، افراد هیجان‌طلب عموماً در طیف برون‌گرایی جای می‌گیرند و محیط اجتماعی را منبعی برای تحریک و هیجان می‌دانند. ویژگی‌های بارز آن‌ها شامل بیان بی‌پرده هیجانات، جسارت در تعاملات اجتماعی، تمایل به حفظ استقلال فکری و عملی، عدم پایبندی کورکورانه به هنجارهای مرسوم، و اولویت‌دهی به خواسته‌های شخصی نسبت به انتظارات جامعه است. این گروه معمولاً کمتر مقید به سنت‌ها یا آداب رایج‌اند و رفتارهایشان را بنابر تمایلات فردی تنظیم می‌کنند. تصمیم‌گیری افراد هیجان‌طلب معمولاً در آخرین لحظه است و فقط به تعهدات کوتاه‌مدت پایبندند. آن‌ها به راحتی تعهداتشان را به نفع موقعیت‌های جذاب جدید نادیده می‌گیرند، بی‌آن‌که پیامدهای بلندمدت را ارزیابی کنند یا احساس گناه داشته باشند. این گروه گرایش به بیان آزادانه افکار و احساسات دارند، اما از مسئولیت‌ها و روابط طولانی‌مدت اجتناب می‌ورزند (فرانکن، ۱۴۰۳، ص. ۲۵۱). تحلیل پژوهش‌ها نشان می‌دهد این افراد به دنبال محیط‌هایی‌اند که امکان خلاقیت، تجربه محرک‌های شدید و ارتباط با همسالانِ ناهم‌نوا را فراهم کند تا جایگاهی متناسب با تمایلات خود بیابند. این ویژگی‌ها هیجان‌طلبی را به عاملی کلیدی در بزه‌دیدگی جنسی سایبری تبدیل می‌کند، چراکه موجب کاهش بازداری‌های شناختی، تضعیف ارزیابی خطر و افزایش تمایل به پذیرش پیشنهادهای

13. Zuckerman

غیرمعارف می‌شود. در ترکیب با گمنامی و دسترس‌پذیری فضای سایبر، این آمادگی روان‌شناختی بستر ایدئالی برای سوءاستفاده‌گران فراهم می‌آورد.

۳-۱. الگوهای رفتاری

الگوهای رفتاری قابل پیش‌بینی و تکرارشونده از طریق افزایش مواجهه با موقعیت‌های پرخطر و کاهش هزینه ارتکاب جرم برای بزهکار، فرایند بزه‌دیدی را تسهیل می‌نمایند. این الگوها در چارچوب نظریه فعالیت روزمره و سبک زندگی، فرد را به هدفی جذاب برای بزهکاران تبدیل می‌کند.

۱-۳-۱. سبک زندگی و نوع فعالیت‌های روزمره

تحقیقات نشان می‌دهد گاهی اوقات بزه‌دیدی نتیجه مستقیم سبک زندگی و رفتارهای پرخطر افراد است. هر چه تعامل با محیط‌های ناامن و افراد بزهکار بیشتر باشد، احتمال بزه‌دیدی نیز به شدت افزایش می‌یابد. انتخاب‌های روزمره مانند نوع روابط اجتماعی و شیوه استفاده از فضاهای مجازی، تعیین‌کننده سطح آسیب‌پذیری افراد هستند. این یافته‌ها نشان می‌دهند پیشگیری از بزه‌دیدی نیازمند تغییر رفتارها و افزایش آگاهی نسبت به خطرات است (جلالی فراهانی، ۱۳۹۳، ص. ۷۴). از آنجا که سبک زندگی قابلیت تعمیم بالایی به مباحث جرم‌شناسی فضای سایبر دارد، برخی از نویسندگان از آن با عنوان «سبک زندگی برخط»^{۱۴} یاد کرده‌اند (فرهادی‌الاشتی، ۱۳۹۵، ص. ۳۹). پژوهش‌ها مؤید آن‌اند که کنش‌های هنجارشکنانه سایبری شامل بازنمایی هویت غیراستاندارد (نمایه‌سازی تصاویر نامتعارف)، هم‌القایی با خرده‌فرهنگ‌های انحرافی، و عدول از پروتکل‌های امنیتی، با نرخ بزه‌دیدی همبستگی معنادار دارند (کرامتی معز، ۱۳۹۹، ص. ۸۷).

در تبیین بزه‌دیدی‌های جنسی سایبری کودکان و نوجوانان، مکانیزم‌های تعاملی آسیب‌زا مواردی چون پذیرش درخواست‌های ارتباطی ناشناسان، پاسخ‌دهندگی غیرفعال به آزارسنجی‌های دیجیتال، تولید محتوای تحریک‌کننده، و مشارکت در شبکه‌های هنجارگریز را شامل می‌شود. پذیرش ارتباطات بین‌نسلی فاقد نظارت توسط کودکان و نوجوانان، به‌ویژه در مواجهه با عدم تقارن سنی، به مثابه مؤید تعاملی مخاطره‌آمیز، زمینه‌ساز بزه‌دیدی ساختاریافته می‌گردد. تحلیل نتایج یک تحقیق بر روی نوجوانانی که مکرراً مورد بزه‌دیدی جنسی در فضای سایبر قرار می‌گرفتند بیان می‌دارد: حدوداً ۷۰ درصد از کاربران بزه‌دیده از عکس شخصی

خود به عنوان عکس نمایه (پروفایل) در شبکه‌های اجتماعی استفاده می‌کردند، ۲۰ درصد از آنان نیز از عکس‌هایی که برای بزه‌کاران جذابیت داشت استفاده می‌کردند. همچنین پژوهشگران به این نتیجه رسیدند که بین عضویت در گروه‌های پرخطر و بزه‌دیدگی جنسی ارتباط مستقیم وجود دارد، بدین ترتیب که حدود ۹۰ درصد، در شبکه‌های اجتماعی تعاملی غیراخلاقی (مانند اینستاگرام) عضویت داشته‌اند (حاجی‌ده‌آبادی؛ سلیمی، ۱۳۹۸). تحقیقات در چارچوب نظریه سبک زندگی نشان می‌دهد گزینش‌های آگاهانه/ غیرآگاهانه افراد در تعیین سطح آسیب‌پذیری جنسی سایبری نقشی محوری ایفا می‌کند. شواهد تجربی حاکی است تصمیم‌سازی‌های مخاطره‌آمیز نظیر افشای تصاویر، متون، ترجیحات شخصی و داده‌های حساس در فضای مجازی، مستقیماً موقعیت‌سازی بزه‌دیدگی جنسی را تسهیل می‌نماید. در پژوهشی همسو با موضوع حاضر یکی از مصاحبه‌کنندگان بیان می‌دارد:

”می‌خواستم عکسشو ببینم. کم‌کم عکس‌ها بیشتر و راحت‌تر شد، چون همیشه تا نیمه‌های شب با هم مشغول صحبت بودیم.

یکی دیگر از مصاحبه‌کنندگان بیان می‌دارد:

”کافیه فقط توی یک گروه سکسی عضو بشی، بعدش هر چند دقیقه یک بار یک لینک جدید می‌آد (عظیمی و دیگران، ۱۴۰۲).

برای نمونه، در یک تحقیق همسو یکی از مصاحبه‌شوندگان که مورد آزار و اذیت آنلاین قرار گرفته بود اظهار می‌دارد:

”احتمال نمی‌دادم کسی از عکس‌های من سوءاستفاده کند! به نظرم، گذاشتن عکس در پروفایل یک مسئله عادی است.

یکی دیگر از مصاحبه‌شوندگان بیان می‌دارد:

”همه توی اینستاگرام عکس می‌گذارند، منم گذاشتم. تمام اعضای خانواده و دوستان من در جای دیگر هستند و از این طریق با هم ارتباط داشتیم؛ به خاطر همین عکس‌ها و فیلم‌های خصوصی از خودم را به اشتراک می‌گذاشتم.

در تحقیق دیگری همسو با موضوع حاضر یکی از مصاحبه‌کنندگان بیان می‌دارد:

” مدت زیادی بود که با او در ارتباط بودم، دائماً از عکس‌ها و مطالبی که منتشر می‌کردم تعریف می‌کرد. دوست بسیار خوبی بود، همیشه برایم عکس می‌فرستاد و خودش را النا معرفی می‌کرد. من هم برایش از خودم عکس می‌فرستادم. بعد از مدتی که درخواست ملاقات حضوری داشت قبول کردم. وقتی به محل قرار رفتم متوجه شدم فردی که خود را النا معرفی کرده بود یک مرد ۵۰ ساله است (افضلی گروه، ۱۳۹۹).

در تحقیق دیگری نیز یکی از بزه‌دیدگان بیان می‌دارد:

” تقصیر خودم بود؛ تمام درخواست‌های دوستی (دنبال کردن) در اینستاگرام را می‌پذیرفتم (شورجیان، ۱۴۰۰).

در یک پژوهش انجام‌گرفته و همسو با موضوع حاضر یکی از مصاحبه‌کنندگان بیان می‌دارد:

” وقتی فیلم خودمو فرستادم دو روز بعدش فهمیدم طرف خودشو فیک معرفی کرده. فکر نمی‌کردم یک نفر بتونه آن‌قدر عوضی باشه. آخه من فکر می‌کردم اون توی شهر دیگه زندگی می‌کنه و هیچ آزاری نمی‌تونه به من برسونه (عظیمی و دیگران، ۱۴۰۲).

در پژوهشی دیگر در این زمینه مصاحبه‌کنندگان بیان داشتند:

” همه توی شبکه‌های اجتماعی عکس می‌گذارند، منم دلم می‌خواست عکس‌هایم را به اشتراک بگذارم. اصلاً خاصیت اینستاگرام این است که عکس و محتوا به اشتراک بگذاریم.

مصاحبه‌شونده دیگری نیز بیان می‌دارد:

” همیشه با خودم فکر می‌کردم عکس‌های من ممکن است به درد چه کسی بخورد. فکر نمی‌کردم کسی به وسیله آن‌ها بتواند مرا مورد آزار و اذیت قرار دهد.

مصاحبه‌کننده دیگری نیز بیان می‌دارد:

» خب، در حقیقت خیال نمی‌کردم با اشتراک‌گذاری این عکس‌ها و محتواها در حقیقت به ضرر خودم عمل می‌کنم (افضلی گروه، ۱۳۹۹).

یکی دیگر از متغیرهای تبیین‌کننده کلیدی در مطالعه پدیده بزه‌دیدگی در فضای سایبری، الگوهای فعالیت روزمره افراد محسوب می‌شود که در چارچوب «نظریه فعالیت‌های روزمره»^{۱۵} تحلیل می‌شود. این نظریه جرم‌شناسی با اتکا بر الگوواره تحلیل محیطی، استدلال می‌نماید که کنش‌های مجرمانه در بستر تعاملات ساختاریافته و الگوهای رفتاری نهادینه شده در زندگی روزمره بزه‌دیدگان شکل می‌پذیرد. یکی از متغیرهای محوری در چارچوب نظریه فعالیت‌های روزمره، مدت زمان بهره‌برداری از فضای سایبری است که بر اساس شواهد پژوهشی، همبستگی مثبت و معناداری با افزایش سطح بزه‌دیدگی افراد نشان می‌دهد. مطالعات مؤید آن است که کاربرانی با میزان استفاده هفتگی بیش از ۱۰ ساعت از محیط‌های سایبری، به‌طور معناداری در مقایسه با کاربران کم‌مصرف، با خطر فزاینده بزه‌دیدگی مواجه‌اند (زررخ، ۱۳۸۹).

تحقیقات بین‌المللی رابطه مستقیمی بین مدت استفاده از فضای مجازی و بزه‌دیدگی کودکان نشان می‌دهد. مطالعات اتحادیه اروپا^{۱۶} (۲۰۲۰) و پیو (۲۰۲۱) بیانگر آن است که بزه‌دیدگان سوءاستفاده آنلاین به‌طور میانگین ۳-۴ ساعت روزانه در شبکه‌های اجتماعی فعالیت داشته‌اند. بنابه گزارش یونیسف، در کشورهای در حال توسعه، کودکانی که روزانه بیش از ۵ ساعت آنلاین هستند، سه برابر بیشتر در معرض شکارچیان جنسی سایبری قرار دارند.^{۱۷} این یافته‌ها مؤید آن است که افزایش زمان حضور دیجیتال، آسیب‌پذیری در برابر تهدیداتی مانند سوءاستفاده جنسی، قلدری و محتوای نامناسب را به‌طور معناداری افزایش می‌دهد (Livingstone et al., 2011, p. 9). در این راستا، پژوهشگران با شواهد کمی مستندسازی شده بیان داشته‌اند: کاربران زیر ۱۸ سال که بیش از ۳ ساعت روزانه در شبکه‌های اجتماعی فعالیت می‌کنند، با افزایش ۲/۷ برابری احتمال بزه‌دیدگی در برابر آزارهای آنلاین مواجه‌اند (Hinduja & Patchin, 2019, p. 340).

15. Routine Activity Theory

16. www.lsc.ac.uk

17. www.unicef.org

متغیر تعیین‌کننده دیگر در آسیب‌پذیری سایبری، نوع و کیفیت بهره‌برداری از فضای دیجیتال است که به عنوان عاملی ساختاری در تشدید دامنه و شدت بزه‌دیدگی عمل می‌نماید، به‌ویژه انجام فعالیت‌های پرخطر سایبری (همچون تعامل در محیط‌های کنترل‌نشده) و فعالیت در کانون‌های جرم‌خیز دیجیتال، احتمال بزه‌دیدگی را به صورت تصاعدی افزایش می‌دهد. چنان‌که پیش‌تر مستند شد، حضور در فضاهای تعاملی فاقد نظارت (نظیر چت‌روم‌های ناشناس) و مواجهه نظام‌مند با محتوای نامناسب، از جمله مکانیسم‌های تسهیل‌کننده بزه‌دیدگی محسوب می‌گردد. تحلیل نهایی نشان می‌دهد که بزه‌دیدگی سایبری محصول تعامل سه عامل کلیدی در سبک زندگی دیجیتال است: مدت زمان استفاده (حضور بیش از ۳-۴ ساعت روزانه)؛ کیفیت تعاملات (عضویت در گروه‌های پرخطر و تعامل با غریبه‌ها)؛ و الگوهای رفتاری (اشتراک‌گذاری محتوای شخصی و تعدی از پروتکل‌های امنیتی). این سه‌گانه در چارچوب نظریه فعالیت‌های روزمره تبیین می‌شود که برهم‌پوشانی زمان، مکان و رفتارهای پرخطر در ایجاد فرصت‌های جرم تأکید دارد.

یافته‌ها حاکی از آن است که سبک زندگی برخط نه تنها بازتاب انتخاب‌های فردی، بلکه محصول شرایط ساختاری است که کاربران در آن عمل می‌کنند. افزایش ۲/۷ (دو و هفت دهم) برابری خطر بزه‌دیدگی در کاربران پرمراجعه، و همبستگی ۹۰ درصدی بین عضویت در گروه‌های غیراخلاقی و بزه‌دیدگی جنسی، مؤید این مدعاست که راهبردهای پیشگیری باید بر تغییر محیط‌های دیجیتال و نه صرفاً تغییر رفتار فردی، متمرکز شوند.

در یکی از پژوهش‌های میدانی همسو با موضوع حاضر یکی از مصاحبه‌شوندگان که در فضای سایبری مورد اغفال و آزار و اذیت آنلاین قرار گرفته بود، بیان می‌دارد:

” روزی ۱۰ ساعت در فضای مجازی هستم.

مصاحبه‌شوندگان دیگر نیز هر کدام بیان می‌کنند:

” روزی ۱۴ الی ۱۵ ساعت را در فضای مجازی می‌گذرانم (افضلی گروه، ۱۳۹۹).

بدین ترتیب می‌توان استدلال نمود که کودکان و نوجوانانی که با فقدان نظارت ساختاریافته والدین، زمان‌های متمادی (عمدتاً فراتر از ۳ ساعت روزانه) را در فضاهای سایبری، به‌ویژه

پلتفرم‌های تعامل محور سپری می‌نمایند، به‌طور سیستماتیک در معرض آسیب‌پذیری مضاعف نسبت به همسالان با استفاده محدود قرار دارند. این امر عمدتاً ناشی از تلفیق دو عامل خطرناست: اول، تشدید مواجهه با تهدیدات محیطی ناشی از گسترش دامنه تعاملات کنترل‌نشده، و دوم، تضعیف مکانیسم‌های محافظتی درون‌زا (مانند هوشیاری امنیتی و مهارت‌های اجتناب از مخاطرات) که در غیاب چارچوب‌های نظارتی خارجی رخ می‌نماید.

۲. علل محیطی-اجتماعی بزه‌دیدگی

در اینجا در دو قسمت به بررسی نقش عوامل بیرونی در افزایش آسیب‌پذیری افراد می‌پردازیم. قسمت اول بر نقش نهاد خانواده تأکید دارد. کارکرد نامناسب این نهاد در فرایند جامعه‌پذیری می‌تواند به کاهش خودکنترلی و افزایش آسیب‌پذیری فرد منجر شود. قسمت دوم نیز به تأثیر متغیرهای ساختاری مانند فقر و نابرابری می‌پردازد. این عوامل با تضعیف نظارت اجتماعی غیررسمی و محدود کردن دسترسی به منابع حمایتی، بستر مناسب برای آسیب‌پذیری را فراهم می‌سازند.

۲-۱. نوع جامعه‌پذیری کودک توسط خانواده

تحقیقات بسیاری نشان می‌دهند که رشد اجتماعی و عاطفی مناسب تأثیر بسزایی در کاهش قرارگیری افراد در موقعیت‌های بزهکاری و بزه‌دیدگی دارد. کودکانی که در محیط خانواده مهارت‌های اجتماعی لازم را می‌آموزند، کمتر در معرض خطرات مربوط به جرم قرار می‌گیرند (Axpe, 2019, p. 2204). در مقابل، عدم جامعه‌پذیری مناسب می‌تواند به ضعف در شناخت هنجارهای اجتماعی، ناتوانی در تشخیص رفتارهای پرخطر، درک ناکافی از حقوق شخصی و ناآگاهی از مرزهای اخلاقی و قانونی بینجامد (صفاری؛ ایمانی، ۱۳۹۹). این کاستی‌ها فرد را به طعمه‌ای آسان برای سوءاستفاده و بزه‌دیدگی تبدیل می‌کند.

جامعه‌پذیری ناقص منجر به عدم کسب مهارت‌های اساسی مانند توانایی «نه گفتن» در موقعیت‌های خطرناک، درخواست کمک مؤثر و ایجاد روابط سالم می‌شود. این کاستی‌ها کودکان را به طعمه‌های آسانی برای بزهکاران و سوءاستفاده‌گران تبدیل می‌کند. همچنین، عدم یادگیری قواعد اجتماعی اغلب به طرد شدن از سوی همسالان و جامعه می‌انجامد (ملکوتی؛ محسنی، ۱۴۰۲) که این انزوا به نوبه خود فرد را به سمت گروه‌های بزهکار به عنوان جایگزینی برای

پذیرش اجتماعی سوق می‌دهد. از سوی دیگر، بزه‌کاران عموماً اهداف آسیب‌پذیر را انتخاب می‌کنند. کودکانی که به دلیل جامعه‌پذیری ناقص از اعتماد به نفس پایین، مهارت‌های حل مسئله ضعیف و فقدان حمایت اجتماعی رنج می‌برند، به‌طور ویژه‌ای در معرض خطر بزه‌دیدی در انواع آزارها و بهره‌کشی‌های جسمی و جنسی قرار دارند. این عوامل در کنار هم، چرخه معیوبی ایجاد می‌کنند که خطر بزه‌دیدی را به‌طور فزاینده‌ای افزایش می‌دهد.

تربیت جنسی فرایندی تعلیمی، مستمر و پویا محسوب می‌گردد که از رهگذر انتقال دانش و بینش ضروری در این عرصه، به رشد باورها و ارزش‌های وجودی افراد مدد می‌رساند. این آموزش‌ها نه تنها معلومات بنیادین پیرامون مسائل جنسیتی را فراهم می‌آورند، بلکه مهارت‌های کاربردی‌ترین این آموزه‌ها در ساحات زیست واقعی را نیز تقویت می‌نمایند (حجازی و دیگران، ۱۴۰۰).

سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو)^{۱۸} در این خصوص تصریح می‌کند: «تربیت جنسی به مثابه فرایند تعلیمی، در راستای پرورش نگرش‌ها و مهارت‌های صحیح جنسی سامان می‌یابد. این آموزش‌ها بر تقویت اتکا به نفس، توان ترسیم حدود فردی، حرمت نهادن به حریم خویش و غیره، کاهش مخاطرات سوءاستفاده و خشونت‌های جنسی، و نیز هدایت افراد به سوی مناسبات سالم و اخذ تصمیمات آگاهانه در این عرصه استوار است».^{۱۹} تربیت جنسی در ایران به دلیل بافت سنتی جامعه، همواره با چالش‌های مفهومی، نظری و اجرایی مواجه بوده است. این مشکلات نه تنها اجرای برنامه‌های آموزشی مؤثر را با مانع روبه‌رو کرده، بلکه به شکل‌گیری آسیب‌های اجتماعی و ناهنجاری‌های رفتاری در میان جوانان منجر شده است (افشاری و دیگران، ۱۴۰۱).

یکی از موانع اساسی در این باره مقاومت نهاد خانواده و باورهای سنتی حاکم بر آن است که آموزش مسائل جنسی را امری ناهنجار و متعارض با هنجارهای اجتماعی می‌داند. این نگرش نه تنها انتقال صحیح مفاهیم تربیتی را دشوار می‌سازد، بلکه موجب شکل‌گیری باورهای نادرست و ایجاد مخاطرات متعدد برای نوجوانان می‌شود. به‌رغم این چالش‌ها، اسناد بالادستی نظام آموزشی از جمله «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» و برنامه درسی ملی بر

18. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)

19. UNESCO. (2018). International technical guidance on sexuality education an evidence informed approach. Revised edition, Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <https://www.who.int>

اهمیت تربیت جنسی تأکید کرده‌اند. در این اسناد، به بهداشت و سلامت دوران بلوغ جنسی و تکمیل هویت جنسی دانش‌آموزان به عنوان ارکان اساسی تربیت جامع‌نگر توجه شده است. این تأکیدات نشان‌دهنده اهمیت موضوع و ضرورت غلبه بر موانع فرهنگی و اجتماعی موجود است. تربیت جنسی به عنوان یکی از ارکان اساسی نظام آموزشی، با چالش‌های ساختاری چندسطحی در ابعاد فردی، خانوادگی، آموزشی و اجتماعی روبه‌روست (قاسمی و دیگران، ۱۴۰۲). در سطح خرد، مقاومت روان‌شناختی والدین و ضعف مهارت‌های ارتباطی میان‌نسلی، فضای گفت‌وگوی سازنده در این حوزه را محدود کرده است. این مسئله با نگرش بزرگسال‌محور به مسائل جنسیتی تشدید شده و شکاف عمیقی بین نیازهای نوجوانان و درک سنتی والدین ایجاد نموده است. در سطح میانی، نظام آموزشی با کمبود نیروهای متخصص، ضعف منابع آموزشی استاندارد و فقدان سند راهبردی مدون همسو با ارزش‌های اسلامی مواجه است. در سطح کلان، جامعه با تفسیرهای نادرست از مفهوم تربیت جنسی دست به گریبان است که ناشی از کمبود سواد رسانه‌ای و برداشت‌های غیرتخصصی از مبانی دینی است.

۲-۲. موقعیت و پایگاه اجتماعی

مراد از اصطلاح «موقعیت اجتماعی» در این بافت تحلیلی، نه آن مفهوم کلاسیک متداول در گفتمان‌های جامعه‌شناختی مرسوم (متعلق به سلسله مراتب مبتنی بر پایگاه اقتصادی یا منزلت سنتی)، بلکه ساختار چندبُعدی تمایزهای جمعیت‌شناختی و هویتی مرتبط با حاشیه‌نشینی نظام‌مند است. این انگاره به‌طور مشخص تجربه زیسته تعلق به گروه‌های اقلیتی مشخصی را در بر می‌گیرد که در معرض سازوکارهای طرد ساختاری قرار دارند، از جمله: وضعیت مهاجرتی (به‌مثابه یک موقعیت جمعیت‌شناختی فرودست)، تعلق به اقلیت‌های قومی یا نژادی به حاشیه‌رانده شده و عضویت در طیف‌های جنسیتی و جنسی غیرهژمونیک (شامل آن دسته از افراد که تحت عنوان اقلیت‌های جنسیتی طبقه‌بندی می‌شوند). بر اساس یافته‌های بزه‌دیده‌شناسی انتقادی، وابستگی به گروه‌های اقلیتی، وضعیت مهاجرتی و موقعیت بیگانگی، از عوامل پیش‌بینی‌کننده افزایش آسیب‌پذیری در برابر بزه‌دیدگی هستند (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۱). پژوهش‌ها نشان می‌دهند سیاه‌پوستان دوبرابر سفیدپوستان هدف آزارهای جنسی سایبری قرار می‌گیرند. کودکان مهاجر و غیربومی نیز نسبت به کودکان بومی، با میزان بزه‌دیدگی مضاعف مواجه‌اند. مطالعات گسترده در آمریکا حاکی از آن است که دانش‌آموزان آمریکایی - آفریقایی تبار، لاتین تبار و آسیایی تبار

به‌طور معناداری بالاترین سطوح بزه‌دیدگی جنسی سایبری را تجربه می‌کنند (Sawyer et al., 2008, p. 114). گزارش‌های مرکز پژوهشی پیو در سال ۲۰۲۲ نیز بالاترین نرخ بزه‌دیدگی‌های جنسی سایبری را به‌ترتیب متعلق به سیاه‌پوستان، اسپانیایی‌زبانان و آسیایی‌تباران می‌داند. از دیگر مصادیق شایان تأمل در این سیاق، اقلیت‌های جنسی موسوم به «دگرباشان جنسی»^{۲۰} است. بر پایه واکاوی نظام‌مند مستندات پژوهشی، این استنتاج مسلم حاصل می‌گردد که کودکان و نوجوانان متعلق به اقلیت‌های جنسی، در مقایسه با افراد دگرجنس‌گرا با میزان به‌مراتب بالاتری از آزارهای جنسی سایبری مواجه می‌شوند. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که افراد غیردگرجنس‌گرا با نرخ ۴۱ درصدی بیشتری مورد آزارهای جنسی مجازی قرار می‌گیرند (Cooper & Blumenfeld, 2012, p. 160). همچنین یافته‌ها حاکی از آن است که زنان اقلیت‌های جنسی در سنین متأخر بیش از مردان هم‌گروه خود هدف آزارها و سوءاستفاده جنسی سایبری واقع می‌شوند. در مقابل، پسران هم‌جنس‌گرا و اقلیت‌های جنسی به‌طور قابل توجهی بیش از دختران این طیف، آماج آزارهای جنسی برخط هستند (Schneider, 2015, p. 620). مطالعات نشان می‌دهند نزدیک به نیمی از کودکان و نوجوانان این جامعه به‌طور پیوسته در معرض تهدیدات جنسی آنلاین هستند که اغلب شامل دریافت محتوای جنسی ناخواسته می‌شود. یافته‌های پاول و همکاران نیز مؤید آن است که میزان بزه‌دیدگی جنسی در بین دگرباشان جنسی سه برابر بیشتر از سایر گروه‌هاست (Powell et al., 2019, p. 400). این آمارها آسیب‌پذیری فوق‌العاده بالای این گروه را در فضای سایبری نشان می‌دهد. به‌نظر از آنجا که کودکان و نوجوانان دگرباش جنسی بیش از همتایان خویش احساسات نهفته هراس، تشویش و بی‌پناهی را تجربه می‌نمایند، در نتیجه، مستعد بزه‌دیدگی در برابر جرائم جنسی، به‌خصوص در فضای سایبر و شبکه‌های اجتماعی می‌گردند.

تحلیل نهایی نشان می‌دهد موقعیت اجتماعی حاشیه‌نشین، اعم از تعلق به گروه‌های قومی و نژادی اقلیت، مهاجران یا اقلیت‌های جنسی، به‌عنوان عاملی ساختاری در تشدید بزه‌دیدگی جنسی سایبری عمل می‌کند. این الگو که با تئوری طرد نظام‌مند قابل تبیین است، نشان می‌دهد سازوکارهای تبعیض ساختاری، گروه‌های مذکور را در معرض آسیب‌پذیری مضاعف قرار می‌دهد. داده‌ها به‌وضوح حاکی از آن است که سیاه‌پوستان تا دو برابر بیشتر هدف

آزارهای جنسی سایبری قرار می‌گیرند، اقلیت‌های جنسی با سه برابر شدن نرخ بزه‌دیدگی جنسی مواجه‌اند و کودکان مهاجر با میزان مضاعف بزه‌دیدگی نسبت به هم‌تایان بومی روبه‌رو هستند. این چشم‌انداز نشان می‌دهد بزه‌دیدگی سایبری صرفاً پدیده‌ای فردی نیست، بلکه بازتولید نابرابری‌های ساختاری در فضای مجازی است. از این رو، راهبردهای مقابله باید بر مداخلات نظام‌مند متمرکز شوند؛ از طراحی سیاست‌های ضد تبعیض در پلتفرم‌ها تا تقویت مکانیزم‌های حمایتی برای گروه‌های حاشیه‌ای.

۳-۲. سطح و وضعیت اقتصادی

مطالعات چندوجهی همواره مؤید رابطه ساختاری میان سکونت در زیست‌بوم‌های فرودست اقتصادی و شیوع تصاعدی پدیده بزهکاری/ بزه‌دیدگی بوده‌اند. فقر ساختاریافته و ضرورت‌های معیشتی به عنوان عوامل تسهیل‌کننده کلیدی در شکل‌گیری پدیده ارتباطات معاملاتی دیجیتال عمل می‌کنند. این رابطه علی در چارچوب نظریه سرمایه‌گذاری بدن قابل تحلیل است که در آن، بدن به عنوان ابزار مبادله اقتصادی در شبکه‌های دیجیتال بازتعریف می‌شود.

شواهد تجربی به وضوح نشان می‌دهند که پایگاه اجتماعی - اقتصادی پایین، همراه با کاستی در شبکه‌های حمایت اجتماعی و ناتوانی در ایجاد پیوندهای اجتماعی پایدار، به عنوان پیش‌بینی‌کننده‌های قوی بزه‌دیدگی جنسی کودکان عمل می‌کنند (Elgar et al., 2015, p. 2095). پژوهش سدلاک و همکاران نشان می‌دهد که پایگاه اقتصادی - اجتماعی پایین به عنوان متغیر پیش‌بین قوی در بزه‌دیدگی جنسی سایبری کودکان عمل می‌کند. بر اساس تحلیل‌های کمی، کودکان خانواده‌های محروم با احتمال سه برابری در مقایسه با گروه‌های برخوردار، در معرض تعرضات جنسی در فضای مجازی قرار دارند (Sedlak et al., 2010, p. 211). لی و همکاران در پژوهش طولی خود نشان داده‌اند که تجربه محرومیت اقتصادی در دوران تکوین شناختی (۵-۱۲ سالگی)، زمینه‌ساز آسیب‌پذیری نظام‌مند در برابر اشکال بزه‌دیدگی به خصوص بزه‌دیدگی جنسی می‌شود. این گروه نه تنها نرخ وقوع بزه‌دیدگی بالاتری را تجربه می‌کنند، بلکه پیامدهای روان‌شناختی پایداترتری از جمله اختلال استرس پس از سانحه و افت عملکرد تحصیلی نشان می‌دهند (Lee et al., 2017, p. 386). مطالعه پترسون و همکاران با روش‌شناسی ترکیبی نشان می‌دهد که تاب‌آوری در برابر آزارهای سایبری با موقعیت اجتماعی - اقتصادی همبستگی معناداری دارد. کودکان طبقات فرادست جامعه به دلیل دسترسی به

محیط‌های دیجیتال ایمن‌سازی شده، شبکه‌های حمایتی قوی و آگاهی‌بخشی مستمر، با کاهش محسوس احتمال بزه‌دیدگی سایبری مواجه‌اند (Pedersen et al., 2023, p. 410). همسو با این یافته‌ها، پژوهش‌ها نشان می‌دهند که پایگاه اقتصادی - اجتماعی پایین، خطر فزاینده‌ای در مواجهه با سوءاستفاده‌های جنسی ایجاد می‌کند (Runarsdottir et al., 2019, p. 1788). اوشیما و همکاران نیز مکانیسم علی این پدیده را کمبود سرمایه عاطفی - روانی در خانواده‌های محروم اقتصادی تشخیص داده‌اند (Oshima et al., 2014, p. 386). گواهی تجربی مؤسسه پیو نیز نشان می‌دهد که شکاف درآمدی (۳۰,۰۰۰ دلار در مقابل ۷۵,۰۰۰+ دلار درآمد سالانه) به عنوان شاخص پیش‌بینی‌کننده، شیوع معنادار بزه‌دیدگی سایبری در کودکان کم‌بضاعت را نشان می‌دهد. این مطالعات به وضوح نشان می‌دهند که فقر ساختاری یکی از مکانیزم‌های کلیدی در آسیب‌پذیری سایبری کودکان است.

محرومیت اقتصادی با ایجاد گفتمان «اجبار به کنش‌وری جنسی سوداگونه»، افراد فاقد سرمایه مادی را به سمت پلتفرم‌های غیررسمی سوق می‌دهد. در این فضا بدن به مثابه کالا می‌شود. این فرایند نه تنها چرخه بزه‌دیدگی جنسی سایبری را تسریع می‌کند، بلکه الگوهای جدیدی از بزه‌دیدگی نظام‌مند را در فضای دیجیتال نهادینه می‌سازد. مطالعات متعدد همبستگی معناداری را بین فقر ساختاری و پایگاه اجتماعی - اقتصادی پایین با افزایش آسیب‌پذیری کودکان در برابر بزه‌دیدگی جنسی تأیید کرده‌اند. در این الگو آسیب‌پذیری‌های اقتصادی به عنوان پیش‌شرطی برای بهره‌کشی سایبری عمل می‌کنند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف واکاوی پدیده بزه‌دیدگی جنسی سایبری به مثابه یکی از شاخص‌ترین صور بزه‌دیدگی اطفال و نوجوانان در سپهر مجازی، به انجام رسید. یافته‌های این تحقیق به طرز گویا و قاطع دلالت بر این امر دارد که بزه‌دیدگی در این عرصه حاصل برهم‌کنش پیچیده‌ای از عوامل درون‌فردی، روانی - رشدی و اجتماعی - ساختاری است و تقلیل آن به علتی یگانه، موجبی برای خطا در تحلیل و تدبیر خواهد بود. تحلیل داده‌ها مبین آن است که متغیرهای درونی نظیر سن پایین، جنسیت آسیب‌پذیر و سبک زندگی پرخطر آنلاین، که مشخصه آن اتکای مفرط بر فضای مجازی برای سامان‌بخشی به کنش‌های اجتماعی و سپری کردن اوقاتی مدید خارج از

حیطه نظارت سرپرستان است، بستر مساعدی برای وقوع بزه‌دیدگی را فراهم می‌آورد. این مطالعه همچنین همبستگی معناداری را میان خصایص روان‌شناختی دوره نوجوانی از جمله کنجکاوی محض و هیجان‌طلبی کورکورانه با افزایش میزان آسیب‌پذیری سایبری به تصویر می‌کشد. یافته‌ها به نحوی صریح گواهی می‌دهند که تبیین این پدیده منحصرراً از رهگذر عوامل فردی، نارسا و ناکافی است. عوامل رشدی، به‌طور اخص، کیفیت مناسبات درون‌خانوادگی و نحوه جامعه‌پذیری کودک، نقشی تعیین‌کننده ایفا می‌نمایند، چنان‌که به تناسب کاهش سطح صمیمیت و ارتباطات مؤثر میان اعضای نهاد خانواده، آسیب‌پذیری کودک در فضای سایبری تصاعدی افزایش می‌یابد. افزون بر این، عوامل جامعه‌مدار همچون پایگاه اقتصادی - اجتماعی حاشیه‌ای، وضعیت مهاجرت و تعلقات قومی - نژادی، سهمی غیرقابل اغماض در تکمیل زنجیره علیت بزه‌دیدگی دارند.

در خاتمه و با عنایت به یافته‌های این پژوهش، مقابله با پدیده بزه‌دیدگی جنسی سایبری کودکان مستلزم عبور از توصیف و تحلیل صرف، به سمت تدوین نقشه راه عملیاتی، چندبعدی و هماهنگ است. این امر تنها از طریق اتخاذ یک سیاست جنایی یکپارچه که در آن بازدارندگی کیفری، پیشگیری رشد‌محور، حمایت همه‌جانبه از بزه‌دیده و مسئولیت‌آفرینی برای فعالان فضای مجازی در کنار یکدیگر قرار گیرند، ممکن خواهد بود. در گام نخست، تقویت زیرساخت حقوقی و قضایی از طریق تکمیل چارچوب تقنینی ضروری است. تدوین و تصویب «قانون جامع حمایت از کودکان و نوجوانان در فضای مجازی» که در آن، بزه‌دیدگی جنسی سایبری با تعریفی روشن جرم‌انگاری شده باشد، امکان مداخله زودهنگام مراجع قضایی و انتظامی را فراهم می‌آورد. این قانون باید مسئولیت‌های شفاف و سنگینی را برای پلتفرم‌های داخلی و بین‌المللی مقیم ایران در زمینه پیشگیری، کشف و گزارش این جرائم، از جمله الزام به استفاده از فناوری‌های شناسایی و حذف محتوای مرتبط با سوءاستفاده جنسی از کودکان، تعیین کند و ضمانت اجرای مؤثری مانند جریمه‌های سنگین یا محدودیت فعالیت برای آن‌ها پیش‌بینی نماید. هم‌زمان، نظام دادرسی نیازمند تخصصی‌سازی است؛ تشکیل شعب ویژه در دادسراها و دادگاه‌ها با قضات آموزش‌دیده در امور سایبری و روان‌شناسی کودک، و ایجاد واحدهای ویژه در پلیس فتا متشکل از کارآگاهان فنی، روان‌شناس و مددکار اجتماعی، می‌تواند فرایند پیگیری این پرونده‌های پیچیده را تسهیل و از بزه‌دیده محافظت کند. با این

حال، تقویت نظام کیفری به‌تنهایی کافی نیست و می‌بایست به موازات آن، یک برنامه ملی توانمندسازی و آگاه‌سازی را با جدیت دنبال کرد. نهادهای سازشی آموزش «سواد دیجیتالی امن» و «تربیت جنسی سالم محور و متناسب با سن» در برنامه درسی مدارس از دوره ابتدایی، کودکان و نوجوانان را با مهارت‌های تشخیص خطر، حفظ حریم خصوصی و «نه گفتن» مجهز می‌سازد. اجرای کارگاه‌های اجباری «فرزندپروری در عصر دیجیتال» برای والدین و کمپین‌های رسانه‌ای خلاق، آگاهی عمومی را ارتقا می‌دهد. این آموزش‌ها باید برای گروه‌های آسیب‌پذیرتر مانند دختران نوجوان، کودکان خانواده‌های آشفته یا کم‌بضاعت، و اقلیت‌های قومی و جنسی، به‌صورت هدفمند و با حساسیت بیشتری ارائه گردد. در سطح حمایتی، ایجاد شبکه‌های در دسترس و محرمانه مانند توسعه خطوط تلفنی و پلتفرم‌های گزارش‌دهی آنلاین ۲۴ ساعته، و تأسیس «مراکز جامع حمایت از کودکان بزه‌دیده سایبری» که خدمات روان‌درمانی، حقوقی و مددکاری را یک‌جا ارائه می‌دهند، ضروری است. از سوی دیگر، مداخله در محیط فناورانه از طریق تشویق به تولید «سیم‌کارت و اینترنت کودک» با قابلیت‌های نظارتی هوشمند و ایجاد سامانه رتبه‌بندی اپلیکیشن‌ها بر مبنای ایمنی کودک، به خانواده‌ها در ایجاد محیط دیجیتال امن‌تر کمک می‌کند. تحقق این راهبرد گسترده نیازمند هماهنگی حداکثری بین تمام نهادهای ذی‌ربط تحت رهبری یک «ستاد ملی» با اختیارات کافی است. قوه قضائیه، وزارتخانه‌های ارتباطات، آموزش و پرورش، بهداشت، کشور، سازمان بهزیستی، پلیس فتا، صداوسیما و نهادهای مدنی باید در یک همکاری سیستماتیک، مسئولیت‌های خود را در این چارچوب یکپارچه به پیش ببرند. پشتیبانی این اقدامات نیز مستلزم انجام پژوهش‌های مستمر برای رصد الگوهای جدید بزهکاری و ارزیابی اثرگذاری برنامه‌هاست. در نهایت، این چشم‌انداز چندلایه که در آن، سخت‌افزار حقوقی و قضایی قدرتمند، با نرم‌افزار آموزش و فرهنگ‌سازی توانمندساز و شبکه‌های حمایتی پاسخ‌گو پیوند خورده است، می‌تواند به تدریج اکوسیستم دیجیتال ایران را به فضایی امن‌تر برای رشد و شکوفایی کودکان تبدیل کند و از آنان در برابر تهدیدات پیچیده عصر مجازی حفاظت نماید.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

نویسندگان در نگارش مقاله هیچ‌گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده‌اند.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان در نگارش و پژوهش مقاله مشارکت یکسان داشته‌اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در نگارش این مقاله از ابزار هوش مصنوعی Gemini و deep seek در بازنویسی با حفظ محتوا، خلاصه‌سازی و ترجمه برخی متون استفاده شده است. لازم به ذکر است که تمامی مراحل توسط نویسندگان کنترل نهایی شده و نظارت انسانی بر تمام بخش‌های مقاله انجام گرفته است.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله اعلام می‌کنند که در نگارش آن هیچ تعارض منافی ندارند.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی و هرگونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آن‌هاست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

هیچ داده‌ای در دسترس نیست.

فهرست منابع

۱. ابوذری، مهرنوش. (۱۳۹۵ش). **جرم‌شناسی سایبری**. تهران: میزان.
۲. افشاری، محمد؛ سرمدی، محمدرضا؛ و ناطقی، فائزه. (۱۴۰۱ش). تعیین شکاف بین وضعیت موجود و مطلوب تربیت جنسی دانش‌آموزان دوره متوسطه اول متناظر با سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. **پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی**، ۳۰ (۵۴)، ۱۱-۳۳. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.2.33-11.54>
2516972.1401.30.54.1.6
۳. افضل‌گروه، معصومه. (۱۳۹۹ش). **تحلیل بزه‌دیده‌شناسی آزار جنسی دختران در فضای سایبر**. رساله دکتری علوم اجتماعی - مطالعات زنان. حقوق زن در اسلام. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه تربیت مدرس. تهران.
۴. جلالی‌فراهانی، امیرحسین. (۱۳۹۳ش). نظریه سبک زندگی. در: **دانشنامه بزه‌دیده‌شناسی و پیشگیری از جرم**، (زیر نظر علی‌حسین نجفی ابرندآبادی). تهران: میزان.
۵. حاجی‌ده‌آبادی، احمد؛ سلیمی، احسان. (۱۳۹۳ش). اصول جرم‌انگاری در فضای سایبر (با رویکردی انتقادی به قانون جرائم رایانه‌ای). **مجلس و راهبرد**، ش. ۸۰، ص. ۷۸-۷۷.
۶. حاجی‌ده‌آبادی، محمدعلی؛ سلیمی، احسان. (۱۳۹۸ش). بزهکاری و بزه‌دیدی بومی‌های اینترنت از علت‌شناسی تا پاسخ‌دهی در پارادایم ترمیمی. **مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی**، ۴۹ (۱)، ۴۱-۶۳. <https://doi.org/10.22059/jqclcs.2019.73346>
۷. حجازی، زهرا؛ قادری، مصطفی؛ صادقی، علیرضا؛ صمدی، پروین؛ و نیکنام، زهرا. (۱۴۰۰ش). سنتزپژوهی مؤلفه‌ها و کنشگران برنامه درسی تربیت جنسی خانه-مدرسه. **پژوهش‌های تربیتی**، ۸ (۴۲)، ۷۸-۱۱۴. <http://dx.doi.org/10.52547/erj.8.42.78>
۸. خلیل‌پور چالکسیاری، سید عباس. (۱۳۹۹ش). سیاست تقنینی کیفری ایران در قبال تأمین امنیت کودکان در فضای مجازی. **حقوق کودک**، ۲ (۵)، ۱۶۱-۱۸۷. دسترس‌پذیر در: <http://childrights-journal.ir/article-1-56-fa.html>
۹. زرخ، احسان. (۱۳۸۹ش). **جرم‌شناسی فضای مجازی**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق کیفری و جرم‌شناسی. مؤسسه آموزش عالی شهید اشرفی اصفهانی. اصفهان.
۱۰. صفاری‌علی، ایمانی مهرنوش. (۱۳۹۹ش). تأثیر بزه‌دیدی اطفال و نوجوانان بر بزهکاری و پیشگیری از آن. **رهیافت پیشگیری**، ۳ (۲)، ۱۵۱-۱۷۸.
۱۱. عظیمی، علی؛ سلیمی، هادی؛ نعیمی، ابراهیم. (۱۴۰۲ش). واکاوی عوامل بسترساز آزار جنسی آنلاین در دختران نوجوان. **مشاوره کاربردی**، ۲ (۱۳)، ۱۰۱-۱۱۴. <https://doi.org/10.22055/jac.2023.45179.1998>
۱۲. علی‌زاده شورجیان، سارا. (۱۴۰۰ش). **رویکرد بزه‌دیده‌شناسی حمایتی به دختران بزه‌دیده آزار جنسی در شبکه‌های اجتماعی مجازی**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه کاشان. کاشان.
۱۳. عمرانی سامیان، رباب. (۱۳۹۹ش). **بررسی نقش هیجان‌خواهی و ابعاد سرشت و منش بر اعتیاد**

- به اینترنت در بین دانش‌آموزان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی. دانشگاه آزاد اسلامی. اردبیل.
۱۴. عمرانی، گلسا. (۱۳۹۴ش). بررسی جرم‌شناختی بزه‌دیدگی جنسی در شبکه‌های اجتماعی فیس‌بوک و توئیتر. پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق کیفری و جرم‌شناسی. دانشگاه علامه طباطبائی. تهران.
۱۵. فرانکن، رابرت. (۱۴۰۳ش). انگیزش و هیجان، (ترجمه غلامرضا محمودی و دیگران؛ ج. ۱۲). تهران: نشر نی.
۱۶. فرهادی آلاشتی، زهرا. (۱۳۹۵ش). پیشگیری وضعی از جرایم سایبری راهکارها و چالش‌ها. تهران: میزان.
۱۷. کرامتی معز، هادی. (۱۳۹۹ش). بزه‌دیدگی‌شناسی کودکان در شبکه‌های مجازی. تهران: دادگستر.
۱۸. کاریو، روبرو. (۱۴۰۱ش). بزه‌دیدگی‌شناسی از گسستن پیوند بین اشخاص تا ترمیم اجتماعی، (ترجمه سید حسام‌الدین سید اصفهانی). تهران: میزان.
۱۹. مارشال ریو، جان. (۱۴۰۳ش). انگیزش و هیجان، (ترجمه یحیی سیدمحمدی، ج. ۴۰). تهران: روان.
۲۰. محمدرکوه‌پز، حسین. (۱۳۹۳ش). نیمرخ جنایی بزه‌کاران سایبری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی. پردیس فارابی دانشگاه تهران. قم.
۲۱. ملکوتی نصیر؛ محسنی، فرید. (۱۴۰۲ش). پیشگیری جامعه‌مدار از بزه‌کاری اطفال و نوجوانان در محیط‌های آموزشی مجازی (با تأکید بر یافته‌های جرم‌شناسی). دیدگاه‌های حقوق قضایی، ۲۸(۱۰۲)، ۲۰۷-۲۳۴. <https://doi.org/10.22034/jlvi.2024.1998625.0>
۲۲. منشوری، زهرا. (۱۳۹۸ش). بررسی علل بزه‌دیدگی کودکان و راهکارهای پیشگیری از آن (مطالعه موردی: شهرستان تالش: ۱۳۹۸). پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی. دانشگاه آزاد اسلامی.
۲۳. نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۳۹۵ش). از جرم‌شناسی حقیقی تا جرم‌شناسی مجازی (دبیاچه مترجم برای ویراست دوم). دبیاچه در جرم‌شناسی ژرژ پیکا، (ویراست ۲، ج. ۴). تهران: میزان.
۲۴. نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۳۹۱ش). تقریرات درس جرم‌شناسی (بزه‌دیدگی‌شناسی). (به کوشش شهرام ابراهیمی). مقطع کارشناسی ارشد. دانشگاه شهید بهشتی. تهران. دسترس‌پذیر در: lawtest.ir
۲۵. والکلایت، ساندرا. (۱۴۰۰ش). دانشنامه بزه‌دیدگان و بزه‌دیدگی‌شناسی، (ترجمه حمیدرضا ملک محمدی). تهران: میزان.
۲۶. یوسفی، سید ابوالقاسم. (۱۳۹۶ش). بررسی بزه‌دیدگی‌شناسی جرایم سایبری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته حقوق جزا و جرم‌شناسی. جامعه المصطفی. مجتمع آموزش عالی مشهد.
27. Axpe, I., Rodríguez-Fernández, A., Goñi, E., & Antonio-Agirre, I. (2019). Parental socialization styles: The contribution of paternal and maternal affect/communication and strictness to family socialization style. *International journal of environmental, research and public health*, 16(12), 2204
28. Cooper, R. M., & Blumenfeld, W. J (2012). Responses to cyberbullying: A descriptive analysis of the frequency of and impact on LGBT and allied youth. *Journal of LGBT Youth*, 9, p. 160.

29. Elgar, F. J., Pfortner, T. K., Moor, I., De Clercq, B., Stevens, G W., & Currie, C (2015). Socioeconomic inequalities in adolescent health 2002–2010: a time-series analysis of 34 countries participating in the Health Behavior in School-aged Children study. *The Lancet*, 385(9982), pp. 2088-2095
30. Gault-Sherman, M., Silver, E., & Sigfúsdóttir, I. D (2009). Gender and the associated impairments of childhood sexual abuse: A national study of Icelandic youth. *Social science medicine*, 69(10), pp. 1515-1522.
31. Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2019). Connecting adolescent suicide to the severity of bullying and cyberbullying. *Journal of school violence*, 18(3), pp. 333-346.
32. Karsna, K., & Bromley, P. (2023). *Child sexual abuse in 2021/22: Trends in official data*. Centre of expertise on child sexual abuse. Retrieved Feb, 6, 2024.
33. Kimonis, E. R., Frick, P. J., & Barry, C. T. (2004). Callous-unemotional traits and delinquent peer affiliation. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 72(6), p. 950-956.
34. Lee, C., Coe, C. L., & Ryff, C. D (2017). Social disadvantage, severe child abuse, and biological profiles in adulthood. *Journal of health and social behavior*, 58(3), pp. 371-386.
35. Lee, Y., Harris, M. N., & Kim, J (2022). Gender differences in cyberbullying victimization from a developmental
36. Livingstone, S., Haddon, L., Görzig, A., & Ólafsson, K (2011). *risks and safety on the internet: the perspective of European children: full findings and policy implications from the EU Kids Online survey of 9-16-year olds and their parents in 25 countries*.
37. Matta Oshima, K. M., Jonson-Reid, M., & Seay, K. D (2014). the influence of childhood sexual abuse on adolescent outcomes: The roles of gender, poverty, and re victimization. *Journal of Child Sexual Abuse*, 23(4), pp. 367-386.
38. Navarro, R (2016). Gender issues and cyberbullying in children and adolescents: From gender differences to gender identity measures Cyberbullying across the globe: Gender, family and mental health, pp. 35-61.
39. Pedersen, W., Bakken, A., Stefansen, K., & von Soest, T (2023). sexual victimization in the digital age: A population-based study of physical and image-based sexual abuse among adolescents. *Archives of sexual behavior*, 52(1), pp. 399-410.
40. Pharo, H., Sim, C., Graham, M., Gross, J., & Hayne, H (2011). Risky business: executive function, personality, and reckless behavior during adolescence and emerging adulthood. *Behavioral neuroscience*, 125(6).
41. Powell, A., Henry, N., Flynn, A., & Scott, A. J (2019). Image-based sexual abuse: The extent, nature, and predictors of perpetration in a community sample of Australian

- residents. *Computers in Human Behavior*, 92, pp. 393-402.
42. Runarsdottir, E., Smith, E., & Arnarsson, A. (2019). the effects of gender and family wealth on sexual abuse of adolescents. *International journal of environmental research and public health*, 16(10).
43. Sawyer, A. L., Bradshaw, C. P., & O'Brennan, L. M (2008). Examining ethnic, gender, and developmental differences in the way children report being a victim of "bullying" on self-report measures. *Journal of Adolescent Health*, 43(2), pp. 106-114.
44. Schneider, S. K., O'Donnell, L., & Smith, E. (2015). Trends in cyberbullying and school bullying victimization in a regional census of high school students, 2006–2012. *Journal of School Health*, 85, pp. 611–620.
45. Seals Jr, R. A., & Stern, L. V. (2013). Cognitive ability and the division of labor in urban ghettos: Evidence from gang activity in US data. *The Journal of Socio-Economics*, 44, pp. 140-149.
46. Sedlak, A. J., Mettenburg, J., Basena, M., Peta, I., McPherson., Greene, A., & Li, S. (2010). *Fourth national incidence study of child abuse and neglect* (NIS-4). Washington, DC: US Department of Health and Human Services, 9.
47. Stoltenborgh, M., Van Ijzendoorn, M. H., Euser, E. M., & Bakermans-Kranenburg, M. J. (2011). A global perspective on child sexual abuse: Meta-analysis of prevalence around the world. *Child Maltreatment*, 16(2), pp. 79-101.
48. Ventéjoux, A. (2019). Une lecture de la cyberviolence: la rencontre du sujet et du cyberspace dans les infractions à caractère sexuel envers mineurs réalisées sur Internet: A take on cyberviolence: the encounter of the subject and cyberspace in online sex offences against minors. Doctoral dissertation. Docteur es, Psychologie,

Websites

49. <https://cyberbullying.org/category/statistics>
50. <https://fararu.com>
51. <https://www.pewresearch.org>
52. <https://www.lse.ac.uk>
53. <https://www.unicef.org>
54. <https://www.who.int>

Resources

- 1.Aboozari, M. (2016). *Cyber Criminology*. Tehran: Mizan Publishing. [in Persian]
- 2.Afshari, M., et al. (2022). Determining the gap between the current and desired status of sexual education for middle school students corresponding to the Fundamental Transformation Document of Education, *Research in Islamic Education Issues*, 30(54), 11-33. [in Persian]
- 3.Afzali Gorooh, M. (2020). Victimological analysis of sexual harassment of girls in cyberspace. Doctoral dissertation in Social Sciences - Women's Studies - Women's Rights in Islam, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University. [in Persian]
- 4.Jalali Farahani, A. H. (2014). Lifestyle theory, in *Encyclopedia of Victimology and Crime Prevention*, edited by Dr. Ali Hossein Najafi Abrandabadi, Tehran: Mizan Publishing. [in Persian]
- 5.Haji Dehabadi, A., & Salimi, E. (2014). Principles of criminalization in cyberspace (with a critical approach to the Computer Crimes Law), *Majlis and Rahbord Quarterly*, (80), 77-78. [in Persian]
- 6.Haji Dehabadi, M. A., & Salimi, E. (2019). Delinquency and victimization of internet natives from etiology to response in the restorative paradigm, *Criminal Law and Criminology Studies*, 49(1), 41-63. [in Persian]
- 7.Hejazi, Z., Ghaderi, M., Sadeghi, A., Samadi, P., & Niknam, Z. (2021). Synthesis of components and actors of the home-school sexual education curriculum, *Educational Research*, 42, 78-114. [in Persian]
- 8.Khalilpour Chalksary, S. A. (2020). Iran's criminal legislative policy regarding the security of children in cyberspace, *Child Rights*, 2(5), 161-187. [in Persian]
- 9.Zarrokh, E. (2010). Criminology of Cyberspace. Master's thesis in Criminal Law and Criminology, Isfahan: Shahid Ashrafi Esfahani Institute of Higher Education. [in Persian]
- 10.Saffari, A., & Imani, M. (2020). The impact of victimization of children and adolescents on delinquency and its prevention, *Prevention Approach*, 3(2), 151-178. [in Persian]
- 11.Azimi, A., et al. (2023). Analysis of the factors underlying online sexual harassment of adolescent girls, *Journal of Applied Counseling*, 2(13), 101-114. [in Persian]
- 12.Alizadeh Shorjian, S. (2021). Protective victimological approach to girls who are victims of sexual harassment in virtual social networks. Master's thesis, Faculty of Humanities, University of Kashan. [in Persian]

13. Omrani Samian, R. (2020). Investigating the role of sensation seeking and dimensions of temperament and character on internet addiction among students. Master's thesis in Criminal Law and Criminology, Ardabil: Islamic Azad University. [in Persian]
14. Omrani, G. (2015). Criminological study of sexual victimization on Facebook and Twitter social networks. Master's thesis in Criminal Law and Criminology, Tehran: Allameh Tabataba'i University. [in Persian]
15. Franken, R. (2024). **Motivation and Emotion**, translated by Gholamreza Mahmoudi et al., 12th edition, Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
16. Farhadi Alashti, Z. (2016). **Situational prevention of cybercrimes: solutions and challenges**, Tehran: Mizan Publishing. [in Persian]
17. Keramati Moez, H. (2020). **Victimology of children in virtual networks**. Tehran: Dadgostar Publishing. [in Persian]
18. Reeve, J. M. (2024). **Understanding Motivation and Emotion**, translated by Yahya Seyed Mohammadi, 40th edition, Tehran: Ravan Publishing. [in Persian]
19. Mohseni, F. (2011). The share of children and adolescents in criminal protection in virtual and real space, **Criminal Law Teachings**, 8(1), 137-170. [in Persian]
20. Mohammad Koorehpaz, H. (2014). Criminal profiling of cyber offenders. Master's thesis in Criminal Law and Criminology, Qom: Farabi Campus, University of Tehran. [in Persian]
21. Malakouti, N., & Mohseni, F. (2023). Community-based prevention of juvenile delinquency in virtual educational environments (with an emphasis on criminological findings), **Judicial Law Perspectives**, 102(28), 207-234. [in Persian]
22. Mansouri, Z. (2019). Investigating the causes of child victimization and prevention strategies (Case study: Talesh city: 2019). Master's thesis in Criminal Law and Criminology, Islamic Azad University. [in Persian]
23. Najafi Abrandabadi, A. H. (2016). **Preface to Georges Picca's Criminology**, 2nd edition, 4th printing, Tehran: Mizan Publishing. [in Persian]
24. Najafi Abrandabadi, A. H. (2012). **Lectures on Criminology (Victimology)**, compiled by Shahram Ebrahimi (Master's program, Shahid Beheshti University). [in Persian]
25. Yousefi, S. A. (2017). A study on the victimology of cybercrimes. Master's thesis in Criminal Law and Criminology, Al-Mustafa International University, Mashhad: Mashhad Higher Education Complex. [in Persian]

Examining “Other Inhumane Acts” as a Category of Crimes Against Humanity with Emphasis on the Practice of the International Criminal Court

Mansoure Mohammadi¹ | Hossein Mir MohammadSadeghi²

1. Corresponding Author, M.A in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: mansoure.mohammadi.aal2@gmail.com
2. Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: drsadeghi128@yahoo.com

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 6 January 2026

Revised: 30 April 2026

Accepted: 2 May 2026

Available Online: 17 May 2026

Keywords

Crimes against humanity,
International criminal
court, Other inhumane
acts, Jurisprudence.

Abstract

Crimes against humanity are among the most serious international offenses. In recent years, many of such crimes have been committed by States or organizations against innocent civilians, deeply affecting societies worldwide. Atrocities during World Wars I and II prompted the international community to prosecute war criminals, while crimes in the former Yugoslavia, Rwanda, Sierra Leone, Iraq, Sudan, and other countries led to the establishment of ad hoc tribunals to address genocide and crimes against humanity. The International Criminal Court (ICC) is the first permanent and most significant tribunal established to handle international crimes. Crimes against humanity are particularly important because they target civilian populations based on ethnicity, race, religion, or other factors, and can occur both during armed conflicts and in times of peace. These crimes include acts such as murder, sexual violence, torture, destruction, and forced population transfers. Additionally, other inhumane acts similar to these are recognized as crimes against humanity. Although the scope of such acts may initially seem broad or ambiguous, the practice of international tribunals and their adduction to similar inhumane acts has confirmed the necessity of their existence for the proper administration of justice.

Cite this article: Mohammadi, M.; MirMohammadSadeghi, H. (2025). Examining “Other Inhumane Acts” as a Category of Crimes Against Humanity with Emphasis on the Practice of the International Criminal Court. *Criminal Law Doctrines*, 22(30). 407-436. <https://doi.org/10.30513/cl.d.2026.7974.2233>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

Crimes against humanity are among the gravest violations of fundamental human rights and, since the Nuremberg trials, have remained a central subject of international criminal law. The establishment of the International Criminal Court (ICC) and the adoption of the Rome Statute in 1998 marked a significant milestone in systematizing this field. Article 7 of the Statute provides a relatively precise framework for identifying and prosecuting various forms of crimes against humanity.

Among these forms, the clause “other inhumane acts of a similar character” holds a distinct position. This clause is a broad and non exhaustive category that allows for the prosecution of conduct not explicitly listed in Article 7 but comparable in terms of severity and the suffering inflicted on victims. Such a provision ensures that international criminal law remains flexible in addressing emerging forms of collective violence. However, this openness may also raise concerns regarding the limits of interpretation and potential conflicts with the principle of legality.

Accordingly, the main question of this research is how the ICC has interpreted the clause “other inhumane acts” and what criteria have been developed in its jurisprudence to determine its applicability. The primary objective is to clarify the interpretive standards employed by the Court. The secondary objectives include: first, examining the theoretical foundations and the position of this clause among other categories under Article 7; and second, extracting the practical criteria the Court relies upon in various cases to determine whether certain conduct falls under this category.

In legal literature, some authors regard this clause as a mechanism that preserves the dynamism of international criminal law, preventing legal gaps in the face of new forms of violence. Nonetheless, most existing studies are theoretical and offer limited analysis of ICC case law. The underlying hypothesis of the present research is that the Court, despite the generality of this clause, applies limiting criteria—such as the severity of harm, violation of human dignity, and comparability with other crimes against humanity—to ensure consistency with the principle of legality.

Methodology

This research is fundamental in purpose and employs a descriptive analytical method. Data were collected through the study of international criminal law instruments and the analysis of judgments issued by different chambers of the ICC. Key sources include the Rome Statute, the Elements of Crimes document, decisions of the Pre Trial and Trial Chambers, and reputable doctrinal works.

The scope of the analysis is limited to cases in which the clause “other inhumane acts” served as a basis for charges or judicial findings—namely, cases related to the situations in Uganda, Kenya, Côte d’Ivoire, and Sudan. These cases were selected because they directly addressed interpretive issues concerning Article 7.

The research adopts an interpretive analytical approach to uncover the reasoning behind judicial decisions, clarify how the Court interprets ambiguous concepts, and examine the link between these interpretations and broader principles of international criminal law. This approach makes it possible to connect theoretical foundations with judicial practice and to follow the gradual evolution of the concept of “other inhumane acts.”

Findings

A review of ICC case law shows that although the clause “other inhumane acts” appears broad, it has been limited in practice by a set of relatively clear interpretive criteria.

1. Severity of suffering or harm inflicted on victims

The first criterion in most cases concerns the degree of physical or psychological suffering caused by the conduct. The act must exceed ordinary human rights violations and inflict substantial harm. In some cases, the ICC has classified acts such as forcing victims to witness violence, imposing degrading living conditions, or severe deprivation of essential needs under this clause due to their intensity. This criterion prevents minor misconduct from being included.

2. Serious violation of human dignity

The Court has repeatedly emphasized that conduct which seriously infringes upon human dignity—even if not expressly listed in Article 7—may qualify as an inhumane act. This criterion introduces a value based assessment focused on the impact of the act on human dignity.

3. Comparability with other crimes against humanity

Another key requirement is that the severity of the conduct must be comparable to established crimes under Article 7, such as torture or persecution. This criterion effectively limits the scope of the clause and prevents disproportionate expansion. The Court has consistently stressed this point, noting that the clause is intended only to fill serious legal gaps.

4. Contextual elements of crimes against humanity

As with all Article 7 crimes, the conduct must occur as part of a widespread or systematic attack against a civilian population, and the perpetrator must be aware of this context. Without these conditions, even severe acts cannot be classified under this title. Case analysis shows that the Court consistently treats these contextual elements as essential prerequisites.

The findings also show that the Court takes into account the political and social context in which the conduct occurred, as the severity of certain acts can only be assessed within the framework of a systematic attack. The overall jurisprudence aligns with doctrinal perspectives and has gradually clarified the boundaries of this clause.

Conclusion

Interpreting the clause “other inhumane acts” is one of the most challenging issues in international criminal law due to its open ended nature. While the clause provides necessary flexibility to address new and severe forms of misconduct, it may also create tensions with the principle of legality. The findings of this research indicate that the ICC has attempted to balance flexibility with predictability by applying criteria such as severity of suffering, violation of human dignity, comparability, and adherence to contextual elements.

The results support the central hypothesis: the Court employs limiting criteria to control the scope of this clause and prevent its unrestrained expansion. Nonetheless, differences in case circumstances have produced some variations in how these criteria are applied. Moreover, questions remain regarding the precise boundaries of comparability and the extent to which emerging forms of conduct—especially those linked to new technologies—might fall under this clause.

Overall, the findings suggest that “other inhumane acts” serves as a necessary tool for addressing gaps in the list of crimes against humanity, but in practice its use is guided and restrained by judicial interpretation to preserve fundamental principles of international criminal law.

Authors’ Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization, drafting, and revision of all versions of the manuscript.

Ethical Considerations

The authors observed all ethical standards and refrained from data fabrication, falsification, plagiarism, and any form of research misconduct.

Funding

This research received no financial support from governmental, commercial, or non profit organizations.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest.

Use of Artificial Intelligence Tools

ChatGPT, developed by OpenAI, was used for rewriting and editing. Final responsibility for the accuracy and integrity of the content lies with the authors.

بررسی «سایر اعمال غیرانسانی» به عنوان یکی از مصادیق جنایت علیه بشریت با تأکید بر رویه دادگاه کیفری بین‌المللی

✉ منصوره محمدی^۱ | حسین میرمحمدصادقی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد رشته حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: mansoure.mohammadi.aal2@gmail.com
۲. استاد، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: drsadeghi128@yahoo.com

چکیده

جنایات علیه بشریت از مهم‌ترین جرائم بین‌المللی به شمار می‌رود که به سبب گستره ارتکاب، تنوع مصادیق و آثار عمیق آن بر جمعیت غیرنظامی، جایگاه ویژه‌ای در حقوق کیفری بین‌المللی یافته است. هدف این پژوهش، بررسی مفهوم جنایات علیه بشریت، تبیین عناصر و مصادیق آن، و تحلیل جایگاه «سایر اعمال غیرانسانی» در چارچوب این جرم است. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر اسناد بین‌المللی، اساسنامه دادگاه کیفری بین‌المللی و رویه قضایی محاکم کیفری بین‌المللی انجام شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که جنایات علیه بشریت برخلاف برخی دیگر از جرائم بین‌المللی، نه تنها در زمان مخاصمات مسلحانه، بلکه در زمان صلح نیز قابلیت ارتکاب دارد و از همین رو از دامنه شمول گسترده‌تری برخوردار است. همچنین، بررسی رویه قضایی بین‌المللی نشان می‌دهد که درج عنوان «سایر اعمال غیرانسانی» در شمار مصادیق این جرم، با وجود ظاهر انعطاف‌پذیر آن، ابزاری ضروری برای مقابله با رفتارهایی است که اگرچه به طور صریح احصا نشده‌اند، از حیث شدت، ماهیت و آثار، همسنگ دیگر مصادیق جنایات علیه بشریت‌اند. در نتیجه، شناسایی و تفسیر دقیق این جرم و مصادیق آن، به‌ویژه در پرتو رویه قضایی بین‌المللی، نقش مهمی در تضمین اجرای عدالت کیفری بین‌المللی و مقابله مؤثر با بی‌کیفرمانی دارد.

استناد: محمدی، منصوره؛ میرمحمدصادقی، حسین. (۱۴۰۴). بررسی «سایر اعمال غیرانسانی» به عنوان یکی از مصادیق جنایت علیه بشریت با تأکید بر رویه دادگاه کیفری بین‌المللی. *آموزه‌های حقوق کیفری*، ۲۲(۳۰)، ۴۰۷-۴۳۶.

<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7974.2233>

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۲۲

کلیدواژه‌ها

جنایت علیه بشریت، دادگاه کیفری بین‌المللی، سایر اعمال غیرانسانی، اساسنامه، رویه قضایی.

مقدمه

جنایات علیه بشریت به عنوان یکی از شدیدترین اشکال نقض حقوق بنیادین بشر، همواره در کانون توجه حقوق کیفری بین‌المللی قرار داشته است. سیر تحول این جنایات از دادگاه‌های نورنبرگ و توکیو تا دادگاه‌های اختصاصی برای یوگسلاوی سابق و رواندا، نشان‌دهنده ضرورت ایجاد سازوکارهای دائمی برای مقابله با بی‌کیفری است. در همین راستا، تصویب اساسنامه رم و تأسیس دیوان کیفری بین‌المللی (ICC)^۱ نقطه عطفی در تقنین این حوزه محسوب می‌شود. با این حال، یکی از چالش‌برانگیزترین بخش‌های این سند، پیش‌بینی عنوانی منعطف تحت عنوان «سایر اعمال غیرانسانی مشابه» در بند ۱۱ ماده ۷ است که راه را برای شمول رفتارهای جدید در زمره جنایات علیه بشریت باز نگاه داشته است (Rome statute of ICC, 1998, art 7).

با توجه به ویژگی انعطاف‌پذیری این عنوان در اساسنامه رم، ماهیت باز و غیرمحصور آن همواره مناقشات حقوقی گسترده‌ای را در دکترین و رویه قضایی برانگیخته است. پرسش اساسی این است که آیا وجود چنین عنوانی با «اصل قانونی بودن جرائم و مجازات‌ها» سازگار است یا خیر. از یک سو، نیاز به صیانت از ارزش‌های انسانی در برابر اشکال نوین جنایت، تفسیر پویا را ایجاب می‌کند و از سوی دیگر، ضرورت امنیت حقوقی متهم، مانع از تفسیر موسع و بی‌ضابطه می‌شود. لذا واکاوی دقیق معیارهای دیوان در تفسیر این بند، نه تنها بحثی نظری، بلکه ضرورتی کاربردی برای ترسیم حدود صلاحیت دیوان و صیانت از حقوق دفاعی است.

پژوهش‌های انجام‌شده درباره جنایات علیه بشریت و به‌طور خاص بند «سایر اعمال غیرانسانی» را می‌توان در سه دسته کلی طبقه‌بندی کرد:

نخست، آثار توصیفی - تقنینی که عمدتاً به تشریح ساختار ماده ۷ اساسنامه رم و تبیین مصادیق مختلف جنایات علیه بشریت پرداخته‌اند. در این میان می‌توان به آثار ویلیام شاباس^۲ (Schabas, 2016) و گرهارد ورله^۳ و فلوریان یسبرگر^۴ (Werle & Jessberger, 2020) اشاره کرد. این آثار ضمن اشاره

1. Internatiol Criminal Court

2. William A. Schabas

3. Gerhard Werle

4. Florian Jessberger

به بند ۱۱ ماده ۷، تمرکز اصلی خود را بر تبیین کلی عناصر جرم معطوف ساخته و کمتر به تحلیل تفصیلی رویه قضایی دیوان کیفری بین‌المللی پرداخته‌اند.

دوم، پژوهش‌های دکترینال - تحلیلی که به‌طور خاص به ماهیت و کارکرد «سایر اعمال غیرانسانی» توجه کرده‌اند. در این چارچوب، مقاله‌ی ترهی ییرکیو^۵ (Jyrkki, 2011) از مهم‌ترین آثار به شمار می‌رود که با بررسی رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی بر نقش تکمیلی این بند در جلوگیری از بی‌کیفر ماندن اعمال شدید غیرانسانی تأکید می‌کند، هرچند تحلیل وی عمدتاً به دادگاه‌های کیفری اختصاصی محدود شده است.

سوم، مطالعات رویه‌محور و انتقادی که با تمرکز بر آرای دیوان کیفری بین‌المللی تلاش کرده‌اند حدود و ثغور تفسیر بند ۱۱ ماده ۷ را روشن سازند. در این میان می‌توان به آثار رابرت کرایر^۶ و همکاران (Cryer et al., 2010)، کارستن استان^۷ (Stahn, 2019) و کای آمبوس^۸ (Ambos, 2014) اشاره کرد که بر ضرورت تفسیر محتاطانه این بند و توجه به معیارهایی چون شدت رنج واردشده، نقض جدی کرامت انسانی و مقایسه‌پذیری با سایر مصادیق جنایات علیه بشریت تأکید دارند. با وجود ارزش این پژوهش‌ها، همچنان خلأ تحلیلی منسجم درباره معیارهای عملی استخراج‌شده از رویه قضایی دیوان کیفری بین‌المللی در تفسیر و اعمال بند «سایر اعمال غیرانسانی» مشاهده می‌شود؛ خلئی که پژوهش حاضر در پی واکاوی آن است. نوآوری این پژوهش در آن است که با تمرکز نظام‌مند بر رویه قضایی دیوان کیفری بین‌المللی، تلاش می‌کند معیارهای عملی مورد استفاده شعب دیوان در شناسایی و تفسیر «سایر اعمال غیرانسانی» را استخراج و چارچوبی تحلیلی برای ارزیابی سازگاری این تفاسیر با اصل قانونی بودن ارائه دهد.

بر مبنای ضرورت‌های فوق، هدف اصلی این نوشتار بررسی نحوه تفسیر و اعمال بند ۱۱ ماده ۷ اساسنامه رم در رویه قضایی دیوان است. پرسش بنیادین پژوهش آن است که آیا تفاسیر شعب دیوان در پرونده‌های مختلف، منجر به توسعه بی‌ضابطه و خودسرانه مصادیق جنایات علیه بشریت شده است یا این‌که دیوان توانسته با تکیه بر معیارهای عینی، توازن میان پویایی حقوق و اصل قانونی بودن برقرار سازد. فرضیه این پژوهش بر آن است که دیوان کیفری بین‌المللی،

5. Terhi Jyrkki

6. Robert Cryer

7. Carsten Stahn

8. Kai Ambos

علی‌رغم ماهیت باز بند ۱۱ ماده ۷، در تفسیر و اعمال این بند، از معیارهای محدودکننده مشخصی بهره گرفته و فقط در مواردی به آن استناد کرده است که رفتار ارتكابی از حیث شدت رنج، عمدی بودن، نقض شدید کرامت انسانی و ارتباط با حمله‌ای گسترده یا سازمان‌یافته علیه جمعیت غیرنظامی، قابلیت قیاس با سایر مصادیق جنایات علیه بشریت را داشته باشد. در همین راستا، این پژوهش با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با اتکا به تحلیل محتوای آرای صادره در پرونده‌های مختلف دیوان کیفری بین‌المللی در چارچوب وضعیت‌هایی همچون اوگاندا، جمهوری دموکراتیک کنگو، کنیا، ساحل عاج و سودان، می‌کوشد معیارهای عملی دیوان در شناسایی «سایر اعمال غیرانسانی» را استخراج و تحلیل کند.

مقاله حاضر در دو بخش سامان یافته است: در بخش نخست، مبانی مفهومی و جایگاه «سایر اعمال غیرانسانی» در نظام حقوقی اساسنامه رم و نقش دکترین در بازتعریف این مفهوم تبیین می‌گردد، و بخش دوم به واکاوی معیارهای ماهوی و شکلی استخراج شده از رویه قضایی دیوان اختصاص دارد.

۱. مبانی مفهومی و دکترینال «سایر اعمال غیرانسانی» در جنایات علیه بشریت

۱-۱. جایگاه و ماهیت بند ۱۱ ماده ۷ اساسنامه رم

در رابطه با تعریف جنایات علیه بشریت، دبیر کل سازمان ملل متحد تعریفی از این جرم ارائه داده که به شرح زیر است:

«ارتکاب اعمال غیرانسانی بسیار فجیع، از قبیل کشتار عمدی، شکنجه و تجاوز به عنف، به عنوان بخشی از تهاجم گسترده و سازمان‌یافته به دلایل ملی، سیاسی، قومی، نژادی یا مذهبی علیه جمعیت غیرنظامی (UN docs, 1993, article 4, para 47).

این جنایات همانند کشتار جمعی ممکن است در هر زمان (چه جنگ و چه صلح) و چه در اثنای مخاصمات مسلحانه بین‌المللی یا داخلی به مباشرت یا تسبیب ارتکاب یابد (اردیلی، ۱۳۸۳، ص. ۱۷-۱۸). ماده ۷ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی با احصای مجموعه‌ای از رفتارهای مشخص، چارچوب هنجاری جنایات علیه بشریت را ترسیم می‌کند. در این میان، بند ۱۱ ماده ۷

با عنوان «سایر اعمال غیرانسانی مشابه که عمداً موجب رنج عظیم یا آسیب شدید به سلامت جسمی یا روانی می‌شوند»، جایگاهی متمایز دارد.

این بند برخلاف سایر مصادیق که به صورت مشخص تعریف شده‌اند، واجد ماهیتی باز و غیرمحصور است و از همین رو، همواره محل بحث در دکترین و رویه قضایی بوده است. می‌توان گفت در ادبیات حقوقی، بند «سایر اعمال غیرانسانی» غالباً به عنوان یک عنوان باقی‌مانده^۹ توصیف می‌شود (امیرارجمند، ۱۳۹۲، ص. ۲۴۵). با این حال، بررسی ساختار ماده ۷ نشان می‌دهد که بند ۱۱ نه به مثابه یک عنوان مستقل و خودبسنده، بلکه در چارچوب کلی جنایات علیه بشریت و در پیوند با سایر عناصر زمینه‌ای این جرم قابل اعمال است، بدین معنا که تحقق «سایر اعمال غیرانسانی» مستلزم احراز همان شرایط سخت‌گیرانه‌ای است که برای سایر مصادیق ماده ۷ نیز پیش‌بینی شده است، از جمله ارتکاب رفتار در قالب حمله‌ای گسترده یا سازمان‌یافته علیه جمعیت غیرنظامی. لازم به توضیح است که منظور از حمله لزوماً استفاده از نیروی مسلح نیست، بلکه برای مثال، شامل بدرفتاری با غیرنظامیان هم می‌شود. همچنین لزومی ندارد اعمال ارتكابی متعدد و گسترده باشند، بلکه ارتكاب عمل واحد، در صورتی که بخشی از یک حمله گسترده یا سازمان‌یافته بوده و مرتکب از وجود چنین حمله‌ای مطلع باشد کفایت می‌کند (میرمحمدصادقی، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۸).

بدین ترتیب، بند ۱۱ را باید مکانیزمی تکمیلی، اما محدود دانست که امکان انطباق حقوق کیفری بین‌المللی با اشکال نوظهور خشونت شدید را فراهم می‌سازد، بی‌آنکه اصل قانونی بودن مخدوش شود. همین ملاحظه رویکرد محتاطانه دیوان در اعمال این بند را توضیح می‌دهد (جلالی، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۷).

رویه قضایی نشان می‌دهد که حداقل بخش معینی از جرائم مربوط به خشونت جنسی، انتقال اجباری جمعیت، هتک حرمت اجساد، شروع به قتل، نابودسازی گسترده اموال و ازدواج اجباری توانسته است در دادگاه‌های مختلف تحت عنوان «سایر اعمال غیرانسانی» بررسی شود (Jyrkki, 2011, pp. 183-184).

۲-۱. عناصر ماهوی رفتار: معیارهای شدت و ماهیت غیرانسانی

عنصر مادی جنایات علیه بشریت شامل ارتكاب تعرض و هجمه‌ای است که هم از نظر ماهیت

9. Residual clause

و هم از نظر خصوصیات، باعث رنج فراوان یا صدمه جدی به جسم یا سلامت جسمی و روحی می‌شود. این فعل غیرانسانی باید در قالب بخشی از هجمه‌ای گسترده یا سازمان یافته بر ضد اعضای یک جمعیت غیرنظامی صورت گیرد. لازم به ذکر است که برای احراز عنصر روانی جنایات علیه بشریت، مرتکب باید از روی علم و آگاهی به ارتکاب آن اقدام نماید، به این معنا که وی باید از چارچوب کلی و گسترده‌تری که رفتار وی در سیاق آن روی می‌دهد، اطلاع داشته باشد. به طور کلی، عناصر اساسی که در میان همه جنایات علیه بشریت وجود دارند عبارت‌اند از: اعمال غیرانسانی که در ماهیت و خصوصیت، به قصد ایجاد رنج عظیم یا صدمه شدید به جسم یا به سلامت روحی و جسمی انجام می‌شوند، یعنی در چارچوب یک حمله گسترده و سازمان یافته واقع می‌شوند و علیه جمعیت غیرنظامی ارتکاب می‌یابند (اخگری بناب، ۱۳۸۸، ص. ۱۹۸). این عناصر زمینه‌ای دامنه جنایات علیه بشریت را محدود می‌سازد و مانع از آن می‌شود که هر رفتار خشونت‌آمیز منفرد، بدون ارتباط با یک سیاست یا الگوی کلی، در قلمرو این عنوان قرار گیرد.

شدت رفتار صرفاً به نوع عمل وابسته نیست، بلکه به شرایط خاص قربانی و زمینه ارتکاب نیز بستگی دارد. برای مثال، آگاهی مرتکب از بیماری، ضعف جسمانی، کهولت سن یا کودک بودن قربانی می‌تواند در ارزیابی شدت مؤثر باشد. افزون بر این، شرایط زمانی و مکانی نیز اهمیت دارد؛ منع دسترسی به آب در گرمای شدید یا محروم‌سازی از پوشاک مناسب در سرمای طاقت‌فرسا، ممکن است آثار شدیدتری نسبت به شرایط عادی داشته باشد. این رویکرد در پرونده کاتانگا نیز مورد توجه دیوان قرار گرفت (Katanga and Mathieu Ngudjolo Chui case, 2008, para 455).

نمونه‌های عینی در مخاصمات مسلحانه نشان می‌دهد که معیار «شدت رنج» و «ماهیت غیرانسانی رفتار» چگونه در عمل تحقق می‌یابد. یکی از مصادیق برجسته در این زمینه، خشونت‌های جنسی گسترده علیه زنان در جریان جنگ داخلی سیرالئون است. در این مخاصمه که بین سال‌های ۱۹۹۱ تا ۲۰۰۲ جریان داشت، گروه‌های مسلح به طور سازمان یافته از اشکال مختلف خشونت جنسی، از جمله تجاوز، بردگی جنسی، ازدواج اجباری و سایر رفتارهای تحقیرآمیز علیه زنان و دختران استفاده کردند.

گزارشی از کمیسیون حقیقت‌یاب و آشتی در این خصوص بیان می‌دارد:

... سربازان وارد روستایی شدند که بسیاری از مردم اسیر شده بودند و بسیاری

از خانه‌ها نیز به آتش کشیده شده بود. وقتی جعبه‌ها را کنار گذاشتیم مادر و پدرم را

دیدم؛ آن‌ها برهنه بودند و افراد دیگری هم بودند. آن‌ها [سربازان] به همه زنان دستور دادند که با پدران خود رابطه برقرار کنند و به مردان نیز دستور دادند که با مادران خود رابطه جنسی برقرار کنند... (نیکوکار، ۱۴۰۰، ص. ۲۰۳).

۳-۱. نقش کرامت انسانی در تفسیر بند ۱۱

نقطه ثقل تحلیلی بند ۱۱ را می‌توان در مفهوم کرامت انسانی یافت. برخلاف برخی مصادیق جنایات علیه بشریت که به نتیجه خاصی مانند مرگ یا جراحت شدید جسمی گره خورده‌اند، بند «سایر اعمال غیرانسانی» بر اثر رفتار بر حیثیت، سلامت و تمامیت انسانی قربانی تمرکز دارد (گرچی، ۱۳۹۲، ص. ۶۴).

در همین چارچوب، بخش قابل توجهی از دکتترین این بند را نه صرفاً یک مقررۀ تکمیلی، بلکه سازوکاری ضروری برای تضمین حمایت مؤثر از کرامت انسانی تلقی می‌کند. به زعم ورله و یسبرگر ماهیت باز این بند به حقوق کیفری بین‌المللی امکان می‌دهد تا در برابر اشکال متغیر و نوظهور نقض شدید کرامت انسانی واکنش نشان دهد و از محدود شدن مفهوم جنایات علیه بشریت به فهرستی بسته از رفتارهای تاریخی جلوگیری کند (Werle & Jessberger, 2020, pp. 345-347).

در همین راستا، شماری از نویسندگان برجسته تأکید کرده‌اند که بند ۱۱ باید ظرفیت پویای حقوق کیفری بین‌الملل را حفظ کند. به باور آمبوس و استان، تحولات اجتماعی و فناوری در دهه‌های اخیر نشان داده‌اند که اشکال غیرانسانی رفتار صرفاً به الگوهای کلاسیک خشونت فیزیکی محدود نمی‌شوند و می‌توانند در قالب‌هایی پدیدار شوند که آثار روانی و اجتماعی عمیقی بر قربانیان بر جای می‌گذارند (Ambos, 2014, pp. 154-156; Stahn, 2019, pp. 228-230). از این منظر، بند «سایر اعمال غیرانسانی» باید به گونه‌ای تفسیر شود که بتواند رفتارهایی را در بر گیرد که هرچند لزوماً با خشونت فیزیکی مستقیم همراه نیستند، اما به طور جدی، کرامت انسانی را نقض می‌کنند.

۴-۱. رویکردهای دکتترینال در شناسایی مصادیق «سایر اعمال غیرانسانی»

در ادبیات حقوقی، رفتارهای قابل شمول بند ۱۱ غالباً در چند دسته تحلیلی بررسی شده‌اند. بخشی از دکتترین بر رفتارهایی تمرکز دارد که از طریق آسیب‌های روانی یا تحقیر نظام‌مند، رنج شدید انسانی ایجاد می‌کنند. برای مثال، تحقیر و اهانت جمعی سازمان‌یافته نسبت به اقلیت‌های

قومی یا مذهبی در فضاهای عمومی یا نهادی، از دیدگاه برخی نویسندگان می‌تواند در صورت ایجاد رنج روانی شدید و احساس تحقیر عمیق، با معیار «شدت قابل قیاس» مندرج در بند ۱۱ مطابقت یابد (Ambos, 2014, p. 155). در همین راستا، ورله و یسیرگر میان شکنجه فیزیکی که به طور صریح در ماده ۷ پیش‌بینی شده است و میان اشکال پیچیده‌تر آزار روانی تمایز قائل می‌شوند، اما معتقدند که در مواردی که فشار روانی شدید و سیستماتیک^{۱۰} بر قربانیان تحمیل شود، چنین رفتارهایی نیز می‌توانند در زمره سایر اعمال غیرانسانی قرار گیرند (Werle & Jessberger, 2020, pp. 348-349).

افزون بر این، برخی تحلیل‌ها بر نقض مستمر حیثیت شخصی^{۱۱} از طریق برچسب‌زنی، تحقیر رسانه‌ای یا محروم‌سازی هویتی تأکید کرده‌اند؛ اقداماتی که به گفته استان می‌تواند در صورت تداوم و سازمان‌یافتگی، به نوعی تحقیر نظام‌مند علیه کرامت انسانی تبدیل شوند (Stahn, 2019, pp. 229-231).

دسته دیگری از تحلیل‌های دکترینال به رفتارهایی می‌پردازد که نه از طریق آسیب مستقیم جسمی یا روانی، بلکه از طریق تحمیل شرایط زندگی غیرانسانی، کرامت انسانی را نقض می‌کنند. در این زمینه، میگرت مفهوم «خشونت ساختاری» را مطرح می‌کند و محروم‌سازی عامدانه از نیازهای اساسی نظیر غذا، دارو یا سرپناه را نمونه‌ای از چنین رفتارهایی می‌داند؛ رفتاری که در صورت اعمال در قالب سیاستی سازمان‌یافته و با آگاهی از پیامدهای شدید انسانی می‌تواند در قلمرو بند ۱۱ قرار گیرد (Mé gret, 2020, pp. 906-910). در همین راستا، برخی نویسندگان به پدیده قحطی‌سازی عامدانه^{۱۲} اشاره کرده‌اند. هرچند این رفتار در ماده ۸ اساسنامه رم در قالب جنایت جنگی مطرح شده است، اما در شرایط غیرمسلحانه نیز می‌تواند به عنوان یکی از مصادیق سایر اعمال غیرانسانی در چارچوب جنایات علیه بشریت ارزیابی شود (Cryer et al., 2010, pp. 230-233). همچنین ایجاد شرایط زیستی تحقیرآمیز برای گروهی از جمعیت غیرنظامی، به ویژه زمانی که با سیاست‌های تبعیض‌آمیز یا سرکوب‌گرانه همراه باشد،

10. Subjected to intense psychological suffering

11. Humiliation as persecution

12. Deliberate starvation

از سوی برخی نویسندگان، رفتاری هم‌سنگِ اخراج همراه با شرایط تحقیرآمیز^{۱۳} تلقی شده است (Werle & Jessberger, 2020, p. 349).

در سال‌های اخیر، بخشی از ادبیات حقوقی توجه خود را به چالش‌های نوظهور در تفسیر بند ۱۱ معطوف کرده است. در این میان، برخی نویسندگان به نقش فناوری‌های نوین در ایجاد اشکال جدیدی از آسیب روانی و تحقیر جمعی اشاره کرده‌اند. برای مثال، میگرت از مفهوم «تحقیر دیجیتال» یاد می‌کند و معتقد است که استفاده سازمان‌یافته از ابزارهای دیجیتال برای تحقیر یا بی‌اعتبارسازی گروه‌های خاص می‌تواند آثار روانی عمیقی بر قربانیان بگذارد و در شرایطی با معیار شدت لازم برای شمول در بند ۱۱ قابل مقایسه باشد (Me gret, 2020, pp. 910-912). افزون بر این، رفتارهایی نظیر انجام آزمایش‌های پزشکی بر انسان بدون رضایت آگاهانه نیز به عنوان نمونه‌ای کلاسیک از اعمال غیرانسانی مطرح شده‌اند؛ رفتاری که حتی در فقدان قصد قتل، با توجه به آگاهی عاملان از رنج شدید قربانیان، می‌تواند در چارچوب بند ۱۱ تحلیل شود (Ambos, 2014, p. 157; Cryer et al., 2010, pp. 233-236). همچنین برخی تحلیل‌ها به محروم‌سازی تبعیض‌آمیز از دسترسی به آموزش، اشتغال یا مشارکت مدنی اشاره کرده‌اند و معتقدند که در صورت ایجاد آثار جدی بر کرامت انسانی، چنین اقداماتی نیز می‌توانند در قلمرو سایر اعمال غیرانسانی قرار گیرند (Stahn, 2019, pp. 229-231).

علاوه بر مفاهیم سنتی، بخش پویایی از دکتترین حقوق کیفری بین‌الملل در سال‌های اخیر بر لزوم انطباق بند ۱۱ ماده ۷ با اشکال پیچیده و ترکیبی نقض حقوق بشر تأکید ورزیده است. در این میان، «ازدواج اجباری»^{۱۴} یکی از چالش‌برانگیزترین مفاهیم دکتترینال بوده است. برخی تحلیلگران استدلال می‌کنند که هرچند ازدواج اجباری غالباً با خشونت جنسی همراه است، اما ماهیت آن فراتر از جرم جنسی صرف است و شامل تحمیل «وضعیت زناشویی» پایدار و نقض مستمر هویت و استقلال فردی می‌شود. از این منظر، دکتترین معتقد است که برای شناسایی رنج روانی و اجتماعی منحصربه‌فردی که به قربانی تحمیل می‌شود، بند ۱۱ (سایر اعمال غیرانسانی) بستر مناسب‌تری برای جرم‌انگاری این رفتار فراهم می‌کند، چراکه این بند اجازه می‌دهد «شدت رنج ناشی از تحمیل پیوند زناشویی» به طور مستقل از عناصر جرائم جنسی ارزیابی شود (Ambos, 2014, pp. 156-158).

13. Deportation with degrading conditions

14. Forced Marriage

در لایه دیگری از تحلیل‌های دکترینال، «قاجاق انسان»^{۱۵} به مثابه یکی از مصادیق مدرن برده‌داری بحث شده است. در حالی که قاجاق انسان در اسناد بین‌المللی دیگر مانند پروتکل پالمو^{۱۶} جرم‌انگاری شده، دکترین حقوق کیفری بین‌الملل بر این باور است که اگر این رفتار در قالب یک حمله سازمان‌یافته علیه جمعیت غیرنظامی رخ دهد، می‌تواند از طریق بند ۱۱ یا پیوند با مفهوم برده‌داری (بند ج ماده ۷) در قلمرو جنایات علیه بشریت قرار گیرد. تأکید دکترین در اینجا بر «محرومیت شدید از آزادی اراده» و «بهره‌کشی ابزاری» از انسان است؛ رفتارهایی که حتی در فقدان خشونت فیزیکی مستقیم، به دلیل ماهیت سیستماتیک و اثرات ویرانگر بر کرامت انسانی، با معیارهای شدت مندرج در اساسنامه رم مطابقت دارند (Werle & Jessberger, 2020, pp. 350-352).

در نهایت، یکی از بحث‌برانگیزترین موضوعات در دکترین معاصر، امکان تسری مفاهیم جنایات علیه بشریت به حوزه‌های زیست‌محیطی یا همان «بوم‌زدایی»^{۱۷} است. اگرچه بوم‌زدایی هنوز به عنوان یک جنایت مستقل در اساسنامه رم شناسایی نشده، اما تحلیل‌های دکترینال (به‌ویژه از سوی نویسندگانی چون میگرت و استان) به مسیری اشاره دارند که در آن، تخریب عمدی و گسترده محیط زیست می‌تواند به عنوان ابزاری برای حمله به جمعیت غیرنظامی عمل کند. از این دیدگاه، زمانی که تخریب منابع زیستی منجر به آوارگی اجباری، گرسنگی سیستماتیک یا نابودی ابزارهای بقای یک گروه انسانی شود، این رفتار از طریق بند ۱۱ قابل تعقیب است. در اینجا، «محیط زیست» نه صرفاً به عنوان ارزشی مستقل، بلکه «بستر تحقق حقوق بنیادین انسانی» نگریسته می‌شود که نقض شدید آن، مصداقی از تحمیل شرایط زیستی غیرانسانی و در نتیجه، جنایت علیه بشریت محسوب می‌گردد (Mé gret, 2020, pp. 913-915; Stahn, 2019, pp. 232-235).

بنابر آنچه از نوشته‌های حقوقی ارائه شد می‌توان گفت رویکرد اثرمحور بند ۱۱، به دیوان اجازه می‌دهد تا رفتارهایی را که به طور ساختاری کرامت انسانی را نقض می‌کنند، حتی اگر در قالب عناوین سنتی ننگیند، مورد رسیدگی قرار دهد. دادگاه‌های کیفری بین‌المللی نکاتی را در خصوص تعاریف رفتارهای تشکیل‌دهنده این جرم بیان کرده‌اند که مرگ طولانی مدت

15. Trafficking in Persons

16. Palermo Protocol

17. Ecocide

و بی‌رحمانه بزه‌دیدگان یا اجبار آن‌ها به کندن گور خود نمونه‌ای از آن‌هاست (روبو، ۱۳۹۹، ص. ۶۸۹-۶۹۰). در این خصوص در بخش بعد نمونه‌های تفصیلی بیان می‌گردد.

۲. سایر اعمال غیرانسانی در رویه قضایی دادگاه کیفری بین‌المللی

در رابطه با این‌که چه اعمالی می‌توانند تحت لوای بند ۱۱ ماده ۷ شناسایی شوند لازم است قیودی رعایت گردد تا مشابهت این اعمال با جنایات مصرح در بندهای ۱ تا ۱۰ احراز شود، و این امر با مذاقه در رویه دادگاه‌های بین‌المللی در رسیدگی به پرونده‌های مطروحه مشخص می‌گردد. برای مثال، دادگاه کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق در قضیه کوردیچ بیان می‌دارد:

الف) قربانی بایستی متحمل آسیب شدید جسمی یا روانی شود و این شدت آسیب باید مورد به مورد با توجه به شرایط و اوضاع و احوال پرونده بررسی گردد.

ب) رنج و آسیب وارد شده باید در نتیجه فعل یا ترک متهم یا مأمور زیر دست او واقع شده باشد.

پ) در زمان ارتکاب جرم، متهم یا مأمور زیر دست او باید انگیزه و قصد ایراد جراحت جسمی

یا روانی را علیه قربانی خاص دارا باشند (Kordic and Cerkez Case, 2004, para 117).

این دادگاه در قضیه دیگری بیان می‌دارد که «شرایط و اوضاع احوال خاص» در هر پرونده باید به دقت بررسی شود و با در نظر گرفتن تمامی جهات مربوط به پرونده، رأی مبتنی بر جنایات علیه بشریت محسوب شدن عمل غیرانسانی صادر شود. دادگاه بیان می‌دارد:

”ملاحظات باید معطوف به تمام شرایط و اوضاع و احوال واقعی باشد.

این شرایط می‌تواند شامل ماهیت فعل یا ترک فعل ارتكابی، زمینه ارتكاب جرم،

مقتضیات شخصی مرتبط با بزه دیده شامل، سن، جنسیت و سلامت جسمی و روانی

او و همچنین تأثیرات اخلاقی که عمل بر روی بزه دیده گذاشته است، باشد (Vasil-

jevic case, 2004, para 165).

بررسی رویه قضایی دیوان کیفری بین‌المللی نشان می‌دهد که این نهاد در اعمال بند «سایر اعمال غیرانسانی مشابه» رویکردی محتاطانه، محدودکننده و مبتنی بر معیارهای مشخص اتخاذ کرده است. دیوان به طور نظام‌مند از تبدیل این بند به یک عنوان کلی و فاقد مرز جلوگیری کرده و کوشیده است تا تفسیر آن را در چارچوب اصول بنیادین حقوق کیفری بین‌المللی نگاه دارد.

ویژگی محوری این رویکرد آن است که دیوان کیفری بین الملل به جای تمرکز بر عنوان‌گذاری رفتار، بر اثر واقعی رفتار بر قربانیان تمرکز می‌کند، بدین معنا که پرسش اصلی دیوان نه این است که رفتار مورد نظر چه نامی دارد، بلکه این است که آیا رفتار ارتكابی: عمداً انجام شده است؛

موجب رنج عظیم یا آسیب شدید به سلامت جسمی یا روانی شده است؛ از حیث شدت و ماهیت، قابل قیاس با سایر مصادیق احصاشده ماده ۷ است؛ در چارچوب حمله‌ای گسترده یا سازمان‌یافته علیه جمعیت غیرنظامی ارتكاب یافته است؟ این چارچوب تحلیلی در آرای مختلف دیوان، هرچند با بیان‌های متفاوت، به صورت مکرر قابل مشاهده است.

۲-۱. وضعیت کشور اوگاندا

در کیفرخواست ارائه شده علیه ژوسف کانی،^{۱۸} دادستان به ۳۳ فقره اتهام از سوی ژوسف کانی اشاره می‌کند که شامل جنایات جنگی و جنایات علیه بشریت می‌شوند و فقرات ۲۲ و ۲۹ اتهامات به طور خاص به آزار و اذیت منجر به صدمات جسمی و روانی اشاره می‌کند که با استناد به بند ۱۱ ماده ۷ اساسنامه، مصداق جنایات علیه بشریت محسوب می‌شوند (Joseph Kony Case, 2005, para 22 & 29).

در نهایت، حکم جلب ژوسف کانی از سوی دادگاه کیفری بین الملل صادر شد و در آن به جرائمی چون تیرباران گسترده غیرنظامیان (در مواردی که منجر به کشته شدن آن‌ها نشده است)، آدم‌ربایی و بیگاری کشیدن از ربوده‌شدگان، آتش زدن خانه‌ها و غارت اموال مردم، به عنوان جنایات علیه بشریت اشاره گردید، که می‌تواند ذیل عنوان «سایر اعمال غیرانسانی مشابه» مورد تعقیب قرار گیرد (Joseph Kony Case, 2005, para 5 & 19).

مطابق آنچه در پرونده فوق مطرح شد، اعمال غیرانسانی همچون آتش زدن خانه‌ها و غارت اموال مردم می‌تواند مصداق جنایات علیه اموال باشد که در هیچ یک از بندهای ماده ۷ اساسنامه به آن‌ها اشاره نشده است، اما با توجه به عناصر ماده احراز شده و همین‌طور سوءنیت خاص مرتکبان می‌توان این‌طور بیان کرد که این اعمال مطابق بند ۱۱ ماده ۷ به حدی از شدت و خشونت هستند که هم‌پایه سایر مصادیق مصرح در ماده ۷ محسوب گردند و در نتیجه، به نوعی

18. Josef Kony

جنایات علیه بشریت شمرده شوند، زیرا چنان‌که در بند ۱۱ هم آمده است، نیازی نیست آسیب وارد شده لزوماً آسیب جسمانی باشد، بلکه اگر به سلامت روحی قربانیان نیز آسیب جدی وارد کند می‌تواند نوعی جنایت علیه بشریت به حساب آید. طبیعتاً به تاراج بردن تمامی اموال افراد، صرف نظر از ویژگی‌های شخصیتی، این قابلیت را دارد که آن‌ها را متحمل رنج شدید روحی نماید. همچنین آزار و اذیت‌هایی مثل آلوده کردن آب‌های آشامیدنی با مدفوع، از جمله اعمالی است که هیچ عنوان مشخصی برای آن در اساسنامه ذکر نشده، اما با استناد به بند ۱۱ ماده ۷ که به سایر اعمال غیرانسانی اشاره می‌کند، می‌توان چنین اعمالی را جنایات علیه بشریت شمرد و مرتکبان را مجازات کرد.

شایان ذکر است که در جلسه رسیدگی به وضعیت اوگاندا حکم جلب دیگری برای یکی دیگر از رهبران شورش به نام وینسنت اوتی^{۱۹} صادر گردید که در آن نیز مواردی مشابه آنچه در مورد ژوسف کانی بیان شد، مورد تصریح دادگاه قرار گرفت؛ توضیح آن‌که، وارد کردن لطمات شدید جسمانی و روانی به گونه‌ای که مصداق هیچ یک از بندهای ماده ۷ واقع نمی‌شد، اما به میزانی از شدت و وخامت رسیده بود که بتواند با استناد به بند ۱۱ ماده ۷ اساسنامه تحت عنوان «سایر اعمال غیرانسانی مشابه»، موجبی برای متهم شناختن فرد مذکور و صدور حکم جلب وی به دلیل ارتکاب جنایات علیه بشریت گردد. این حکم جلب در بردارنده چندین اتهام شامل جنایات جنگی و جنایات علیه بشریت است که فقرات ۲۲ و ۲۹ از اتهامات مندرج در آن، به بیان اتهام جنایات علیه بشریت با استناد به بند ۱۱ ماده ۷ اساسنامه می‌پردازد (Vincent Otti Case, 2005, para 22 & 29).

۲-۲. وضعیت کشور ساحل عاج

در پی جنایات و کشتارهای پی‌درپی که در این کشور اتفاق افتاد، پرونده لورن گباگبو^{۲۰} در پنجم جولای ۲۰۰۴ در دادگاه کیفری بین‌المللی مطرح شد و پس از جلسات متعدد و تجدید نظرخواهی‌های انجام شده در سال ۲۰۱۴ حکم قطعی برای آن صادر شد. مطابق رأی دادگاه، یکی از جرائم ارتكابی لورن گباگبو جنایت علیه بشریت است که قتل عمد، تجاوز جنسی و سایر موارد غیرانسانی را شامل می‌شود. در این پرونده، دادگاه با در نظر گرفتن این‌که جرائم ادعایی شامل استفاده از سلاح‌های خاص

19. Vincent Otti

20. Laurent Gbagbo

بیان شده در پرونده و همچنین انواع آزار و اذیت‌های وارد شده بر قربانیان است، به این نتیجه رسید که دلایل اساسی برای افتاع دادگاه مبنی بر وقوع جرمی تحت عنوان «سایر اعمال غیرانسانی» با استناد به بند ۱۱ ماده ۷ وجود دارد و در نتیجه، گباگو را به این مورد خاص محکوم کرد (Laurent Gbagbo Case, 198 para 2014).

آنچه در این پرونده ملاحظه می‌شود استفاده از سلاح‌هایی است که اثراتی غیر از مرگ قربانیان بر جا می‌گذارند. توضیح آن‌که، برخی سلاح‌های شیمیایی در دم نمی‌کشند، بلکه آلام جسمی بلندمدتی ایجاد می‌نمایند که شخص آسیب دیده را تا پایان زندگی اش رنج می‌دهند. سموم تنفسی به مرور زمان موجب از میان رفتن شش‌ها می‌شوند. نوعی دیگر از سم‌ها وارد خون می‌شوند و مانع رسیدن اکسیژن از راه خون به بدن می‌گردند و موجب خفگی و مرگ آزاردهنده در طول زمان می‌شوند. اگر قربانی زنده بماند سوختگی درونی و پوستی، درد و رنج بسیاری را به او تحمیل می‌کند. گونه هراس‌انگیزتر این سموم عامل عصبی تابون است که در دسته‌بندی بسیار خطرناک سموم شیمیایی قرار دارد (اردلان، ۱۳۸۹، ص. ۹۹۳). در پرونده مذکور استفاده غیرمجاز از سلاح‌های غیرقانونی، از دید قضات جرمی شمرده شده است که از نظر شدت، هم‌پایه سایر موارد مذکور در ماده ۷ بوده و استحقاق این را دارد که نوعی جنایت علیه بشریت محسوب شود.

در حقیقت، بدون وجود بند ۱۱ ماده ۷ که «سایر اعمال غیرانسانی مشابه» را جرم‌انگاری کرده است، استفاده از سلاح‌های خاص که به موجب رأی دادگاه، جرمی شدید به حساب آمده و خود می‌تواند حتی بدون کشتن و خونریزی قربانیان آثار و صدمات شدیدی بر سلامت جسمی و روانی آن‌ها باقی گذارد، قابل تعقیب و مجازات نبوده و این خود دستاویزی برای عدم اجرای عدالت و بی‌کیفر ماندن جنایات شدیدی می‌شد که خود قابلیت جنایات علیه بشریت محسوب شدن را داشتند.

۲-۳. وضعیت کشور کنیا

در پرونده دادستان علیه اوهورو کنیاتا^{۲۱} که در دادگاه کیفری بین‌المللی مطرح شد، دادستان ادعا کرد تحمیل درد و رنج شدید و آسیب جدی به بدن یا سلامت ذهنی یا جسمی از طریق اعمال غیرانسانی انجام شده در جمهوری کنیا، خود نمونه‌ای از مصادیق بند ۱۱ ماده ۷ است. همچنین به‌طور خاص به این مورد اشاره کرد که در پرونده مطروحه، افراد و به‌ویژه زنان مجبور می‌شدند در

21. Uhuru Muigai Kenyatta

تمام مدتی که مهاجمان مشغول به قتل رساندن اعضای خانواده آن‌ها بودند، کشته شدن همسران و فرزندان خود را به‌طور کامل تماشا کنند. مورد دیگری که دادستان در این پرونده به آن تصریح کرد تخریب و ویران کردن تمامی اموال و دارایی قربانیان به وسیله آتش زدن بود که بنابه گفته دادستان، این مورد هم ذیل «سایر اعمال غیرانسانی» قرار می‌گیرد (Kenyatta Case, 2012, para 267). دادستان در این باره اذعان می‌دارد:

”وارد کردن درد و رنج شدید، آسیب جدی به روح و سلامت جسمی از طریق ضرب و شتم شدید و قطع اعضای بدن قربانیان، از جنایاتی است که به‌عنوان جنایات علیه بشریت قابل تعقیب است... ضرب و شتم شدید و همچنین مثله کردن اجساد قربانیان در مقابل دیدگان اعضای خانواده آن‌ها، از بین بردن خانه‌ها و غارت اموال مردم، حمله جدی به کرامت انسانی است و می‌تواند به‌عنوان یک جرم جداگانه، با استناد به بند ۱۱ ماده ۷ اساسنامه، مورد تعقیب و رسیدگی قرار گیرد (Kenyatta Case, 2012, para 268).“

آنچه در ادامه خواهد آمد مؤید این ادعاست که گرچه فضای ذهنی غالب بر قضات دادگاه جلوگیری از توسعه بی‌حد و حصر ماده ۷ اساسنامه است و تلاششان بر آن است تا حد ممکن اتهامات را جنایات علیه بشریت، که جرمی سنگین با مجازات سنگین است، محسوب نکنند، اما نوع جنایات ارتکاب یافته به‌گونه‌ای است که ماهیتاً آن‌ها را در دسته جنایات علیه بشریت و مشابه موارد مصرح در بندهای ۱ تا ۱۰ ماده ۷ قرار می‌دهد. پس عدالت ایجاب می‌کند جنایاتی که چیزی کم از شکنجه یا تجاوز جنسی نداشته‌اند و ضمناً با عنصر معنوی لازم برای تحقق جنایات علیه بشریت و همچنین به‌صورت سازمان یافته و سیستماتیک انجام شده‌اند، مجازاتی درخور و منصفانه داشته باشند. بر همین اساس، دادگاه در ادامه بیان می‌دارد که نوع آسیب‌های جدی وارد شده و همچنین اعمالی چون ختنه اجباری و قطع آلت تناسلی بزه‌دیدگان که به‌عنوان بخشی از حمله طراحی شده، انجام گرفته‌اند اعمالی با ماهیت جنسی نبوده‌اند و نمی‌توان آن‌ها را با استناد به بند ۷ ماده ۷ اساسنامه مورد اتهام قرار داد. بنابراین چاره‌ای نیست که مطابق ادعای دادستان، این اعمال را اعمالی مشابه با تجاوز جنسی مذکور در بند ۷ ماده ۷

و در عین حال، جرمی مستقل، تحت عنوان «سایر اعمال غیرانسانی» با استناد به بند ۱۱ ماده ۷ اساسنامه، مورد مجازات قرار داد (Kenyatta Case, 2012, para 267-270).

آن‌گونه که در پرونده مذکور آمده است، مهاجمان علاوه بر به قتل رساندن غیرنظامیان به صورت گسترده و سازمان یافته، که خود به موجب بند ۱ ماده ۷ نوعی جنایت علیه بشریت محسوب می شود، در حین ارتکاب، دیگر اعضای خانواده را مجبور می کردند که در این مدت، صحنه زجر کشیدن و جان دادن قربانیان را تماشا کنند. این عمل اگر به دلیل وارد نکردن آسیب فیزیکی به این افراد، شرایط شکنجه به حساب آمدن را دارا نباشد، اما به دلیل آسیب جدی ای که به سلامت روحی آن ها وارد می کند، مشابه سایر اعمال غیرانسانی مندرج در اساسنامه خواهد بود. گزارش دادگاه حاکی از شهادت شهودی است که به دلیل مواجه شدن با چنین صحنه هایی توانایی صحبت کردن به صورت معمول را از دست داده اند.

بنابر آنچه در این پرونده گذشته است، می توان گفت یکی از تحولات مهم در رویه دیوان کیفری بین الملل، گذار از تحلیل های صوری به تحلیل های اثرمحور^{۲۲} در تفسیر بند «سایر اعمال غیرانسانی» است. بنابر این رفتارهایی که در قالب عناوین سنتی حقوق کیفری نمی گنجند، در صورتی که عملاً منجر به تحقیر شدید، رنج روانی عمیق یا نقض جدی کرامت انسانی شوند، می توانند مشمول بند ۱۱ قرار گیرند. در این چارچوب، رفتارهایی نظیر آوارگی اجباری همراه با شرایط تحقیرآمیز، محروم سازی شدید و عامدانه از دسترسی به نیازهای اساسی، یا اعمال فشارهای روانی سیستماتیک بر گروه های غیرنظامی، نه به دلیل «نوع» رفتار، بلکه به دلیل پیامدهای غیرانسانی آن ها مورد ارزیابی قرار گرفته اند.

۲-۴. وضعیت کشور سودان

دومین جنگ داخلی سودان در ۱۹۸۳ یکی از طولانی ترین و خونین ترین جنگ های قرن بیستم به شمار می آید. آمار کشته های غیرنظامی این جنگ یکی از بیشترین آمارهای تاریخ جهان پس از جنگ جهانی دوم است.

نمونه ای که در این رابطه می توان به آن اشاره کرد پرونده علی کوشیب،^{۲۳} فرمانده نیروهای مردمی در منطقه دارفور سودان است. در پی قرار جلی که دادگاه برای کوشیب صادر کرد،

22. Effect base

23. Ali Kushayb

۵۱ فقره اتهام به چشم می‌خورد که تمامی آن‌ها مربوط به جنایات جنگی و جنایات علیه بشریت است. در این میان، دو فقره از اتهامات، با استناد به بند ۱۱ ماده ۷ اساسنامه، وی را متهم شناخته‌اند که عبارت‌اند از:

”اتهام شماره ۱۷: در تاریخ ۱۵ آگوست ۲۰۰۳، علی کوشیب به‌عنوان یکی از اعضای گروهی که در خدمت هدفی مشترک بودند، در ایجاد درد و رنج عظیم، ایراد جراحت شدید جسمی و ذهنی به غیرنظامیان و ایراد جراحت به سلامت جسمانی آن‌ها از طریق اعمال غیرانسانی شامل تیرباران غیرنظامیانی که از بومیان و ساکنان بیندیزی^{۲۴} و اطراف آن بودند، مشارکت داشته است، که چنین اعمالی منجر به آسیب و صدمه شدید جسمانی و روانی به غیرنظامیان گردید (Ali Kushayb Case, 2007, para 17).

”اتهام شماره ۴۸: در دسامبر سال ۲۰۰۳، علی کوشیب به‌عنوان یکی از اعضای گروهی که در خدمت یک هدف مشترک بودند، در اعمال رنج شدید یا صدمه جدی به جسم، روان و یا سلامت جسمی به‌وسیله اعمال غیرانسانی بر غیرنظامیانی که جزء جمعیت بومی منطقه آروالا^{۲۵} و حومه بودند، مشارکت داشته است (Ali Kushayb Case, 2007, para 17 & 18).

آنچه در خصوص این پرونده قابل ذکر است توجه به نقش عنصر روانی^{۲۶} در تحقق جنایت علیه بشریت است. در تحلیل دیوان، عنصر قصد و آگاهی مرتکب نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا می‌کند. دیوان کیفری بین‌الملل تأکید کرده است که تحقق «سایر اعمال غیرانسانی» مستلزم آن است که مرتکب آگاه باشد رفتار او موجب رنج عظیم یا آسیب شدید می‌شود، و با علم به این آثار، رفتار را عمداً انجام دهد. این تأکید بر عنصر ذهنی، بند ۱۱ را از شمول رفتارهای ناشی از بی‌احتیاطی یا پیامدهای غیرقابل پیش‌بینی خارج می‌سازد و آن را در چارچوب سخت‌گیرانه مسئولیت کیفری بین‌المللی نگاه می‌دارد.

24. Bindisi town

25. Arawala town

26. Mens rea

نتیجه‌گیری

این مقاله با تمرکز بر بند «سایر اعمال غیرانسانی» مندرج در ماده ۷ (بند ۱۱) اساسنامه رم، به بررسی یکی از حساس‌ترین چالش‌های حقوق کیفری بین‌المللی پرداخت: چگونگی ایجاد توازن میان ضرورت پاسخ‌گویی کیفری به اشکال متنوع و در حال تحول نقض کرامت انسانی و الزام به رعایت اصل قانونی بودن جرائم و مجازات‌ها. تحلیل انجام‌شده نشان می‌دهد که اگرچه این بند در نگاه نخست، واجد گستره‌ای باز و بالقوه مبهم است، اما دکترین حقوقی و رویه قضایی بین‌المللی، معیارهایی را برای تحدید، تفسیرپذیری و پیش‌بینی‌پذیری آن توسعه داده‌اند که مانع از گسترش بی‌ضابطه مسئولیت کیفری می‌شود.

بررسی دکترینال مصادیق «سایر اعمال غیرانسانی» نشان داد که علی‌رغم تنوع رفتاری، این اعمال واجد منطق هنجاری مشترکی‌اند که می‌توان آن را در قالب سه معیار اساسی خلاصه کرد: نخست، تحقق سطحی از رنج یا آسیب شدید جسمی یا روانی که از نقض‌های عادی حقوق بشر فراتر می‌رود؛ دوم، نقض فاحش کرامت انسانی، به‌گونه‌ای که قربانی به ابزاری در چارچوب خشونت جمعی تقلیل می‌یابد؛ و سوم، هم‌ترازی ماهوی این اعمال با سایر جنایات صراحتاً احصاشده در ماده ۷ اساسنامه رم از حیث شدت، آثار و جایگاه آن‌ها در ساختار حمله علیه جمعیت غیرنظامی. این معیارها نقش تعیین‌کننده‌ای در جلوگیری از تقلیل بند ۱۱ به یک عنوان کیفری شناور و غیرقابل پیش‌بینی دارند و آن را در امتداد منطق کلی جنایات علیه بشریت تثبیت می‌کنند.

در همین راستا، مقایسه رویه قضایی در پرونده‌های مختلف نشان می‌دهد که مصادیق اعمال غیرانسانی قابل رسیدگی ذیل عنوان جنایت علیه بشریت، لزوماً ماهیتی یکنواخت ندارند و متناسب با زمینه هر پرونده شکل می‌گیرند. برای مثال، در پرونده آکایسو مطروحه در دادگاه کیفری بین‌المللی رواندا، برخی اعمال با ماهیت جنسی، از جمله عریان‌سازی زنان و تحقیر آن‌ها از طریق ارتکاب جرائم جنسی، به عنوان جنایاتی علیه بشریت شناسایی شدند که صرفاً ذیل عنوان «سایر اعمال غیرانسانی» قابل مجازات بودند (Akayesu Case, 2001). این پرونده نشان داد که خشونت‌های جنسی‌ای که لزوماً در قالب‌های کلاسیک شکنجه یا تجاوز نظام‌مند قرار نمی‌گیرند، می‌توانند به دلیل شدت رنج و نقض عمیق کرامت انسانی، واجد ماهیت جنایت علیه بشریت باشند.

در مقابل، آنچه در پرونده لورنس گباگو قضاات را به استناد به بند «سایر اعمال غیرانسانی» سوق داد، استفاده از سلاح‌های غیرمجاز حاوی گازهای خطرناک بود (Gbagbo Case, 2014). در این وضعیت، اگر استفاده از چنین سلاح‌هایی واجد تمامی عناصر جنایات جنگی تلقی نشود، و از سوی دیگر، شمول آن‌ها ذیل «سایر اعمال غیرانسانی» به عنوان جنایت علیه بشریت نیز پذیرفته نگردد، نتیجه چیزی جز ایجاد خلأ کیفری و مصونیت مرتکبان نخواهد بود. این نمونه به خوبی نشان می‌دهد که بند ۱۱ نقش حیاتی در جلوگیری از عدم مجازات در قبال آشکالی از خشونت سازمان یافته ایفا می‌کند که در مرز میان عناوین کیفری سنتی قرار می‌گیرند. همچنین در پرونده اوهور کنیاتا، مفهوم «سایر اعمال غیرانسانی» به اعمالی اطلاق شد که از حیث شدت و حدت، شباهت قابل توجهی به شکنجه روحی داشتند (Kenya, 2012). مجبور کردن اعضای خانواده به مشاهده مرگ و رنج کشیدن بستگان خود، رفتاری است که نمی‌توان آن را کمتر از سایر مصادیق مذکور در ماده ۷ اساسنامه رم دانست. این اعمال هم از حیث شدت آسیب روانی و هم از منظر نقض کرامت انسانی، واجد تمامی شرایط لازم برای شمول ذیل عنوان جنایت علیه بشریت بودند و نمونه‌ای روشن از کارکرد بند ۱۱ در پوشش آشکال غیرسنتی، اما عمیقاً ویرانگر خشونت به شمار می‌آیند.

افزون بر این، تحولات معاصر در دکترین حقوق کیفری بین‌المللی نشان می‌دهد که برخی پدیده‌های پیچیده و نوظهور نیز می‌توانند در صورت تحقق عناصر زمینه‌ای لازم، در چارچوب «سایر اعمال غیرانسانی» تحلیل شوند. برای مثال، در ادبیات حقوقی، این بحث مطرح شده است که تخریب گسترده و عامدانه محیط زیست - موسوم به «بوم‌زدایی»، چنانچه به عنوان ابزاری برای تحمیل شرایط زیستی غیرقابل تحمل بر جمعیت غیرنظامی به کار رود و به آوارگی، گرسنگی یا نابودی ابزارهای معیشتی آنان بینجامد، می‌تواند از منظر نقض شدید کرامت انسانی در قلمرو این بند قرار گیرد. به همین ترتیب، پدیده‌هایی نظیر قاقاق انسان یا ازدواج اجباری نیز در شرایطی که در چارچوب حمله‌ای گسترده یا سیستماتیک علیه جمعیت غیرنظامی ارتکاب یابند و موجب سلب آزادی، استثمار و تحمیل رنج شدید جسمی یا روانی شوند، قابلیت آن را دارند که ذیل عنوان «سایر اعمال غیرانسانی» یا در ارتباط با سایر مصادیق ماده ۷ بررسی شوند.

مجموع این رویه‌ها و تحلیل‌های دکترینال نشان می‌دهد که تنوع مصادیق «سایر اعمال

غیرانسانی» نه نشانه‌ای از بی‌حدومرزی این عنوان، بلکه بازتابی از غیرممکن بودن شمارش و تصریح تمامی اشکال بالقوه جنایات علیه بشریت است. با این حال، این تنوع تنها زمانی مشروع و قابل دفاع است که اعمال مورد نظر در چارچوب عناصر زمینه‌ای جنایات علیه بشریت، به ویژه وقوع در بستر حمله‌ای گسترده یا سیستماتیک علیه جمعیت غیرنظامی و علم مرتکب به این زمینه، مورد ارزیابی قرار گیرند. این عناصر نقش مهارکننده‌ای اساسی دارند و مانع از آن می‌شوند که هر رفتار شدید یا غیرانسانی، فارغ از پیوند با منطق خشونت جمعی، ذیل ماده ۷ قرار گیرد.

در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که بند «سایر اعمال غیرانسانی» نه استثنایی بر اصل قانونی بودن، بلکه سازوکاری تکمیلی و ضروری در نظام حقوق کیفری بین‌المللی است که با تفسیر مضیق و مبتنی بر معیارهای عینی، امکان پاسخ‌گویی به اشکال متحول نقض کرامت انسانی را فراهم می‌آورد. تبیین حدود این بند، همراه با تحلیل تنوع رویه قضایی و دکترینال، به تقویت انسجام نظری ماده ۷ اساسنامه رم کمک می‌کند و به دادگاه‌ها این امکان را می‌دهد که بدون عدول از اصول بنیادین حقوق کیفری، به واقعیت‌های پیچیده و پویای جنایات علیه بشریت پاسخ دهند.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

نویسندگان در نگارش مقاله هیچ‌گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده‌اند.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان در نگارش و پژوهش مقاله مشارکت یکسان داشته‌اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در فرایند آماده‌سازی این مقاله، از ابزار هوش مصنوعی ChatGPT به منظور ویرایش نگارشی، بهبود روانی متن، اصلاح ساختار جملات و رفع برخی اشکالات زبانی استفاده شده است. مسئولیت کامل صحت، اصالت و محتوای علمی مقاله بر عهده نویسندگان است.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله اعلام می‌کنند که در نگارش آن هیچ تعارض منافی ندارند.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی و هرگونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آن‌هاست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

هیچ داده‌ای در دسترس نیست.

سپاسگزاری

نویسندگان مایل‌اند از داوران ناشناس مقاله و نظرات سازنده آنان و از نشریه آموزه‌های حقوق کیفری و همچنین از مهندس مهدی عابدین بابت همکاری و همراهی بی‌دریغ ایشان سپاسگزاری نمایند.

فهرست منابع

۱. اخگری بناب، نادر. (۱۳۸۸ش). جرم‌انگاری خشونت جنسی در اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی. **حقوق اسلامی**، ۶(۲۳)، ۱۹۱-۲۱۸. دسترس‌پذیر در: https://hoquq.iict.ac.ir/article_18505.html
۲. اردبیلی، محمدعلی. (۱۳۸۳ش). **حقوق بین‌الملل کیفری**، (گزیده مقالات). تهران: میزان.
۳. اردلان، اسعد. (۱۳۸۹ش). سلاح‌های شیمیایی و حقوق بین‌الملل. **سیاست خارجی**، ۲۴(۴)، ۹۷۷-۹۹۰. دسترس‌پذیر در: https://fp.ipisjournals.ir/article_9584.html
۴. امیرارجمند، اردشیر. (۱۳۹۲ش). **حقوق بین‌الملل کیفری**. تهران: میزان.
۵. جلالی، محمودرضا. (۱۳۹۶ش). **جنایات علیه بشریت در حقوق بین‌الملل کیفری**. تهران: میزان.
۶. روبرو، دیدیه. (۱۳۹۹ش). **حقوق کیفری بین‌المللی**. تهران: میزان.
۷. گرجی، علی‌اکبر. (۱۳۹۲ش). **کرامت انسانی و جایگاه آن در نظام حقوقی**. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۸. میرمحمدصادقی، حسین. (۱۳۹۲ش). **حقوق جزای بین‌الملل**. تهران: میزان.
۹. نیکوکار، حمیدرضا. (۱۴۰۰ش). **جرم‌شناسی و جنگ: عبور از مرزها**. تهران: میزان.
10. Ambos, Kai. (2014). *Treatise on International Criminal Law*, (Vol. II: Crimes and Sentencing). Oxford University Press.
11. Appeals Chamber Judgement in the Case the Prosecutor v. Dario Kordic and Mario Cerkez. (2004). *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY), United Nations court of law. Case No. IT-95-14/2-A.
12. Appeals Chamber Judgement in the Case the Prosecutor v. vasiljevic. (2004). *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (ICTY), United Nations court of law. Case No. IT-98-32-A.
13. Cryer, Robert et al. (2010). *An Introduction to International Criminal Law and Procedure*, (2th ed). Cambridge University Press.
14. Decision on the confirmation of charges The Prosecutor v. Germain Katanga and Mathieu Ngudjolo Chui. (2008). *International Criminal Court (ICC) Judgment*, Case No. ICC-01/04-01/07.
15. Jyrkkiö, Terhi. (2011). Other Inhumane Acts' as crimes against humanity. *Helsinki Law Review*, vol 1.
16. Mégret F. (2020). Humanity as an End in Itself. *Leiden Journal of International Law*, 33(4), Cambridge University Press.
17. Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu Judgement. (2001). *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), Case No. ICTR-96-4-T.
18. Prosecutor v. Laurent Gbagbo, Judgment, situation in Cote D'ivoire. (2014). *International*

- Criminal Court** (ICC) Case No. ICC-02/11-01/11.
19. Prosecutor v. Uhuru Muigai Kenyatta Judgement situation in republic of Kenya. (2012). **International Criminal Court** (ICC) Case No. ICC-01/09-02/11.
20. **The Rome Statute of the International Criminal Court** (1998).
21. Schabas, William A. (2016). **The international criminal court; A commentary on the rome statute**, (2nd ed).
22. Stahn, Carsten. (2019). **A Critical Introduction to International Criminal Law**. Cambridge University Press.
23. United Nations Documents, report of the secretary general pursuant to paragraph 2 of security council resolution 808 (1993), article 4.
24. warrant of arrest for Ali Muhammad Ali Abd-Al-Rahman (Ali Kushayb) Situation in Darfur, Sudan. (2007). **International Criminal Court** (ICC) Case No: ICC-02/05-01/07.
25. warrant of arrest for Joseph Kony Situation in Uganda. (2005). **International Criminal Court** (ICC) Case No: ICC-02/04-01/05.
26. warrant of arrest for Vincent Otti Situation in Uganda. (2005). **International Criminal Court** (ICC) Case No: ICC-02/04-01/05.
27. Werle, Gerhard & Jessberger, Florian. (2020). **Principles of International Criminal Law**, (4th ed). Oxford University Press.

Resources

- 1.Akhgari Bonab, N. (2009). Criminalization of sexual violence in the Statute of the International Criminal Court. *Journal of Islamic Law*, (23). [in Persian].
- 2.Ambos, K. (2014). *Treatise on international criminal law: Volume II*. Crimes and sentencing. Oxford University Press.
- 3.Amir Arjmand, A. (2013). *International criminal law*. Mizan. [in Persian].
- 4.Ardebili, M. A. (2004). *International criminal law* (Selected articles). Mizan. [in Persian].
- 5.Ardalan, A. (2010). Chemical weapons and international law. *Foreign Policy Quarterly*, (4). [in Persian].
- 6.Cryer, R., Friman, H., Robinson, D., & Wilmschurst, E. (2010). *An introduction to international criminal law and procedure* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- 7.*International Criminal Court*. (1998). Rome Statute of the International Criminal Court.
- 8.*International Criminal Court*. (2005). Warrant of arrest for Joseph Kony, Situation in Uganda (Case No. ICC 02/04 01/05).
- 9.*International Criminal Court*. (2005). Warrant of arrest for Vincent Otti, Situation in Uganda (Case No. ICC 02/04 01/05).
- 10.*International Criminal Court*. (2007). Warrant of arrest for Ali Muhammad Ali Abd Al Rahman (Ali Kushayb), Situation in Darfur, Sudan (Case No. ICC 02/05 01/07).
- 11.*International Criminal Court*. (2008). Decision on the confirmation of charges: The Prosecutor v. Germain Katanga and Mathieu Ngudjolo Chui (Case No. ICC 01/04 01/07).
- 12.*International Criminal Court*. (2012). The Prosecutor v. Uhuru Muigai Kenyatta, Situation in the Republic of Kenya (Case No. ICC 01/09 02/11).
- 13.*International Criminal Court*. (2014). The Prosecutor v. Laurent Gbagbo, Situation in Côte d'Ivoire (Case No. ICC 02/11 01/11).
- 14.*International Criminal Tribunal for Rwanda*. (2001). Prosecutor v. Jean Paul Akayesu (Case No. ICTR 96 4 T).
- 15.*International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. (2004). Appeals Chamber judgement in the case The Prosecutor v. Dario Kordic and Mario Cerkez (Case No. IT 95 14/2 A).
- 16.*International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. (2004). Appeals Chamber judgement in the case The Prosecutor v. Vasiljevic (Case No. IT 98 32 A).

17. Jalali, M. R. (2017). *Crimes against humanity in international criminal law*. Mizan. [in Persian].
18. Jyrkkio, T. (2011). 'Other inhumane acts' as crimes against humanity. *Helsinki Law Review*, 1. DOI: <https://doi.org/10.33344/hlr.431>
19. Megret, F. (2020). Humanity as an end in itself. *Leiden Journal of International Law*, 33(4). DOI: <https://doi.org/10.1017/S0922156520000423>
20. Nikukar, H. R. (2021). *Criminology and war: Crossing borders*. Mizan. [in Persian].
21. Robu, D. (2020). *International criminal law*. Mizan. [in Persian].
22. Schabas, W. A. (2016). *The International Criminal Court: A commentary on the Rome Statute* (2nd ed.). Oxford University Press.
23. Stahn, C. (2019). *A critical introduction to international criminal law*. Cambridge University Press.
24. **United Nations**. (1993). Report of the Secretary General pursuant to paragraph 2 of Security Council Resolution 808, Article 4.
25. Werle, G., & Jessberger, F. (2020). *Principles of international criminal law* (4th ed.). Oxford University Press.
26. Mir Mohammad Sadeghi, H. (2013). *International criminal law*. Mizan. [in Persian].
27. Gorji, A. A. (2013). *Human dignity and its position in the legal system*. Institute for Culture and Islamic Thought, Qom. [in Persian].

A Reflection on the Occurrence of Insanity after the Commission of the Crime and before the Issuance of a Judgment

(A Critique of Note 1 to Article 150 of the Islamic Penal Code and Note 2 to Article 13 of the Criminal Procedure Code)

Meysam Kohantorabi¹ | Marziyeh Sabzyan²

1. Corresponding Author, Associate Professor, jurisprudence and Islamic law, Bozorgmehr University of Qaenat, Qaenat, Iran. Email: kohantorabi@buqaen.ac.ir

2. MA. in Criminal Law, University of Qom, Qom, Iran. Email: m.sabzyan76@gmail.com

Article Info

Article type:
Review Article

Received: 30 October 2025
Revised: 14 February 2026
Accepted: 28 February 2026
Available Online: 18 March 2026

Keywords

Suspension of Trial;
Removal of Punishment;
Right to Defense; People's
Rights; God's Rights.

Abstract

The occurrence of insanity after the crime has been committed and before the judgment has become final has given rise to different opinions among jurists and legal scholars. Note 1 to Article 150 of the Islamic Penal Code distinguishes between punishments having the character of God's rights and those having the character of people's rights. For the former, insanity is regarded as an impediment to prosecution, whereas for the latter the provision does not recognize insanity as a basis for suspending proceedings. Note 2 to Article 13 of the Criminal Procedure Code similarly provides that, in people's-rights cases, where the evidentiary circumstances are such that an insane or unconscious accused would allegedly be unable to rebut the charge even after recovery, the accused's guardian is notified to appoint a lawyer and, failing that, appointed counsel is designated and the proceedings continue. The phrase "would be unable to rebut the charge even after recovery" conflicts with certain jurisprudential, ethical, and legal principles. This study presents and critically examines the different views. It argues that the phrase amounts to prejudgment and neglect of the accused's right of defense in a fair trial. It concludes that abolishing the distinction between God's-rights and people's-rights offenses for this procedural purpose and suspending prosecution in both categories would be more appropriate. Nevertheless, claims for damages arising from the offense may be addressed through counsel, and enforcement of a resulting judgment may be secured through an appropriate guarantee or security mechanism.

Cite this article: Kohantorabi, M.; Sabzyan, M. (2025). A Reflection on the Occurrence of Insanity after the Commission of the Crime and before the Issuance of a Judgment. *Criminal Law Doctrines*, 22(30). 437-470.

<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7464.2181>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

Insanity at the time of the commission of a crime, issuance of a judgment, and execution of punishment would create different legal obstacles. The present study focuses on the situation in which insanity occurs after the commission of the offense and before the judgment becomes final, particularly in relation to punishments having a people's-rights character, such as Qisas and Diyah, and compensation for damage caused by the offense. The article provides that, under Note 1 to Article 150 of the Islamic Penal Code, insanity does not prevent prosecution and adjudication in such cases. At the same time, the accused was sane, aware, and capable of understanding the act at the time of its commission, and may possess information that could be relevant to disputing the charge. The research therefore asks how a fair trial should proceed in this situation, and why the relevant provisions may conflict with fair-trial requirements, other statutory provisions, the jurisprudential rule of Dar', Islamic ethics, and the purposes of punishment.

Method

The study employs a descriptive-analytical method and library research. It draws on legal and jurisprudential resources and records the views of early and later jurists and legal scholars. The research is organized around two principal positions. The first concerns the view that insanity occurring after the offense does not result in the removal of Hadd or Qisas and that punishment may continue. The second concerns suspension of the proceedings and postponement of the punishment until the accused recovers. The arguments supporting and opposing each position are examined and critically evaluated, with particular attention to the right of defense, fair adjudication, the rule of Dar', precaution concerning life and bodily integrity, the narration of Burayd al-'Ijli, the claim of consensus, and the principle of continuity (Istishab).

Findings

The article finds that the position favoring continuation of proceedings and punishment is open to substantial criticism. First, the accused's inability to participate effectively in the proceedings creates a direct difficulty for the right of defense. Second, the narration of Burayd al-'Ijli, relied upon as a basis for the reported consensus, is described in the article as problematic in its chain of transmission and therefore insufficient as a binding foundation. Third, the claimed consensus is potentially documentary and cannot independently establish the rule where its underlying evidence is itself disputed. Fourth, reliance on Istishab is problematic because the subject changes with the occurrence of insanity: the person who was sane before the insanity is not procedurally identical to the person who is subsequently insane. The article also argues that the rule of Dar' and the requirements of precaution concerning life and persons support restraint where doubt exists. Finally, postponement of punishment until recovery is not necessarily inconsistent with the principle against delaying Hadd punishment, because the legal

system recognizes circumstances in which execution is postponed.

Conclusion

The study concludes that when insanity occurs after the commission of a crime and before the final judgment, prosecution and adjudication should be suspended until the accused recovers the mental capacity necessary for an effective defense. It considers the distinction between God's-rights and people's-rights offenses inappropriate for this procedural purpose and favors suspension in both categories. After counsel has been appointed or designated, claims for damages arising from the offense may nevertheless be addressed. If a judgment is ultimately rendered against the accused, its enforcement may be pursued through an appropriate guarantee or security mechanism, in a manner comparable to enforcement of a judgment rendered against an absent defendant. The article regards this approach as more consistent with fair trial, the right of defense, relevant jurisprudential rules, and the objectives of criminal justice.

Author Contributions

This research was conducted individually.

Data Access Statement

All data, such as judicial decisions and statistics, are available through the links introduced and cited in the research.

Acknowledgements

The author is grateful to all those who have played a role in the formation and publication of this article.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the writing process

No artificial intelligence was used in the writing of this article.

Ethical Considerations

This research has avoided doing forgery, distortion, plagiarism, and any research misbehavior.

Funding

No financial support was received for this research from funding institutions in the public, private, or non-profit sectors.

Conflict of Interest

There are no conflicts of interest.

تأملی بر عروض جنون پس از ارتکاب جرم و قبل از صدور حکم؛ (نقدی بر تبصره یک ماده ۱۵۰ ق.م.ا و تبصره دو ماده ۱۳ ق.آ.د.ک.)

میشم؛ سبزیان، مرضیه سبزیان^۱ | مرضیه سبزیان^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه بزرگمهر قائنات، قائنات، ایران. رایانامه:

kohantorabi@buqaen.ac.ir

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه قم، ایران؛ مدرس مدعو دانشگاه بزرگمهر

قائنات، قائنات، ایران. رایانامه: m.sabziyan76@gmail.com

چکیده

عروض جنون پس از ارتکاب جرم و قبل از قطعی شدن حکم، محمل ارائه آرای گوناگون فقها و حقوق دانان شده است. تبصره یک ماده ۱۵۰ قانون مجازات اسلامی، میان مجازات‌هایی که جنبه حق الهی و حق الناسی دارند تفاوت قائل شده است. در مورد گروه اول، جنون را مانع تعقیب دانسته، درحالی که در مورد گروه دوم قائل به توقف رسیدگی نیست. در همین راستا تبصره دو ماده ۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری، مقرر داشته است در مجازات‌های حق الناسی، اگر شرایط اثبات جرم به نحوی باشد که فرد مجنون یا فاقد هوشیاری در فرض افاقه نیز نتواند از خود رفع اتهام کند، به ولی او ابلاغ می‌شود که وکیل معرفی کند و در غیر این صورت، وکیل تسخیری تعیین می‌شود و رسیدگی ادامه می‌یابد. عبارت «در فرض افاقه نیز نتواند از خود رفع اتهام کند»، با برخی قواعد فقهی اصول اخلاق و حقوقی منافات دارد. پژوهش حاضر آرای متفاوت در این باره را نقد و بررسی می‌کند. جمله مذکور نوعی پیشداوری و نادیده‌انگاشتن حق دفاع در دادرسی منصفانه است. به نظر می‌آید حذف تفکیک جرائمی که دارای جنبه حق الهی و حق الناسی هستند و توقف تعقیب در هر دو، مناسب‌تر است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: ترویجی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۰

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۱۰/۲۲

کلیدواژه‌ها

توقف محاکمه، سقوط مجازات،
حق دفاع، حق الناس، حق الله.

استناد: کهن ترابی، میثم؛ سبزیان، مرضیه. (۱۴۰۴). تأملی بر عروض جنون پس از ارتکاب جرم و قبل از صدور حکم؛ (نقدی بر تبصره یک ماده ۱۵۰ ق.م.ا و تبصره دو ماده ۱۳ ق.آ.د.ک.). آموزه‌های حقوق کیفری، ۲۲(۳۰)، ۴۲۷-۴۷۰.

<https://doi.org/10.30513/cld.2026.7464.2181>

مقدمه

جنون در زمان ارتکاب جرم، صدور حکم و اجرای کیفر را با موانعی روبه‌رو می‌گردانند و در این مورد جمیع فقها اتفاق نظر دارند. بر این اساس، مطابق ماده ۱۴۹ ق.م.ا مصوب ۱۳۹۲ هرگاه شخصی هنگام ارتکاب جرمی، بدون اراده یا قوه تمیز باشد، فاقد مسئولیت کیفری خواهد بود و مجنون محسوب می‌گردد. همچنین در این خصوص ماده ۱۴۰ قانون مذکور اشعار می‌دارد: «مسئولیت کیفری در حدود، قصاص و تعزیرات تنها زمانی محقق است که فرد حین ارتکاب جرم، عاقل، بالغ و مختار باشد...».

اما موضوع حائز اهمیت که نیاز به تحقیق و بررسی دارد، حالتی است که جنون بعد از ارتکاب جرم، خواه قبل صدور حکم و خواه بعد صدور حکم قطعی، بر متهم یا محکوم عارض می‌گردد، به خصوص نسبت به آن دسته از مجازات‌هایی که جنبه حق الناسی دارند، همچون قصاص و دیات و نیز ضرر و زیان‌های ناشی از جرم که مطابق تبصره ۱ ماده ۱۵۰ ق.م.ا جنون مانع از تعقیب و رسیدگی نیست.

این حالت شخص متهم حین ارتکاب جرم دارای اراده و آگاهی بوده و توان درک عمل خود را داشته و نیز از سلامت عقل کامل برخوردار بوده، لکن پس از ارتکاب جرم، جنون بر وی عارض شده است. با توجه به این مهم که لازم و ضروری است متهم در مراحل دادرسی توان دفاع از خود را داشته باشد و رسیدگی طبق اصول دادرسی عادلانه انجام شود، می‌بایست وی از سلامت عقلی کامل برخوردار باشد. لذا این نکته در تبصره ۲ ماده ۱۳ ق.آ.د.ک مصوب ۱۳۹۲ مقرر گردیده است: «هرگاه مرتکب جرم پیش از صدور حکم قطعی مبتلا به جنون شود، تا زمان افاقه، تعقیب و دادرسی متوقف می‌شود...».

بنابراین عروض جنون بعد از ارتکاب جرم از موانع تعقیب دعوای عمومی می‌باشد که با هدف اعطای حق دفاع به متهم انجام می‌گیرد و بعد از برطرف شدن جنون، با عنایت به اصل تساوی افراد در مقابل قوانین و الزامی و قانونی بودن تعقیب، دعوا و رسیدگی مجدداً شروع خواهد شد و نیز محاکمه بر اساس ضوابط قانونی انجام خواهد گرفت. اما محل بحث ادامه تبصره فوق‌الذکر است که بیان می‌دارد: «.... مگر آن‌که در جرائم حق الناسی شرایط اثبات جرم به نحوی باشد که فرد مجنون یا فاقد هوشیاری در فرض افاقه نیز نتواند از خود رفع اتهام کند. در این صورت...». با توجه به این تبصره، محاکم بر اساس ادله ابرازی همچون وجود شاهد،

مجرمیت شخص متهم را اثبات می‌کنند و این‌گونه، نیازی به دفاع متهم در مراحل دادرسی نیست. علاوه بر آن، تبصره ۱ ماده ۱۵۰ ق.م.ا نیز قابل ایراد به نظر می‌رسد. این تبصره در این زمینه مقرر داشته است:

» هرگاه مرتکب یکی از جرائم موجب حد پس از صدور حکم قطعی دچار جنون شود حد ساقط نمی‌شود. در صورت عارض شدن جنون قبل از صدور حکم قطعی در حدودی که جنبه حق‌اللهی دارد، تعقیب و محاکمه تا زمان افاقه به تأخیر می‌افتد. نسبت به مجازات‌هایی که جنبه حق‌الناسی دارد مانند قصاص و دیه و همچنین ضرر و زیان ناشی از جرم، جنون مانع از تعقیب و رسیدگی نیست.

این در حالی است که شخص متهم حین ارتکاب جرم حضوری مؤثر داشته است و در خصوص پرونده، اطلاعات دقیق‌تر و کامل‌تری دارد که احتمال دارد وفق دیگر مواد قانونی، اتهام انتسابی را رد نماید و اعتراضی به جا و متناسب با دیگر مقررات داشته باشد.

بنابراین مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که دادرسی و رسیدگی عادلانه به هنگام عروض جنون پس از ارتکاب جرم و قبل از صدور حکم، به چه نحوی می‌بایست صورت بگیرد؟ ضمن این‌که برای نیل به پاسخی صحیح به این مسئله نیاز است به این پرسش نیز پاسخ گوید که چرا مقررات مذکور برخلاف دادرسی عادلانه متهم است و چه تعارضاتی با برخی مواد قانونی، برخی از قواعد فقهی همچون قاعده درء و همچنین با اخلاق اسلامی و نیز چه تعارضاتی با اهداف مجازات دارد؟

درباره موضوع مورد بحث پژوهش‌هایی انجام گرفته است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

مقالاتی با عناوین «اجرای احکام کیفری نسبت به مجنون در حقوق کیفری ایران» نوشته بهزاد جودکی و محمود عباسی در شماره ۲۹ فصلنامه حقوق پزشکی در تابستان ۱۳۹۳ و «تأثیر جنون پس از ارتکاب قتل در سقوط قصاص» اثر حسین ناصرخاکی، علیرضا عسگری و احمد مرادخانی در شماره ۱۳ دوفصلنامه علمی پژوهشی فقه مقارن در تابستان ۱۳۹۸ نگاشته شده که به اختلاف نظر بین فقها در این خصوص پرداخته است. همچنین مقاله «تأثیر حدوث جنون پس از ارتکاب جرم بر مجازات» نوشته عادل ساریخانی منتشرشده در شماره ۲۷ فصلنامه

حقوق اسلامی نیز در زمره مقالاتی است که به این موضوع پرداخته و مجازات‌ها را به صورت تفکیک بین مجازات شلاق و قصاص و حدود، بررسی کرده است. رویکرد این مقاله صرفاً فقهی است.

پژوهش حاضر ضمن مطالعه و بهره‌گیری از پژوهش‌های فوق، علاوه بر بیان اقوال فقها و بررسی ادله موافقان و مخالفان، کوشیده است تعارض آن را با برخی اصول و قواعد فقهی همچون درء و احتیاط در دماء و انفس، با سایر موارد قانونی که در تعارض بوده و نیز با عدالت و اخلاق اسلامی، بررسی علمی کند و از این منظر، نوآورانه و جامع است. روش این پژوهش تحلیلی - توصیفی و با استفاده از شیوه کتابخانه‌ای است که با تحقیق و پژوهش در کتب مختلفی اعم از فقهی و حقوقی با فیش‌برداری از اقوال فقهای متقدم و متأخر و حقوق دانان صورت گرفته است. پژوهش حاضر به طور کلی به دو بخش تقسیم می‌شود که در هر بخش یک دیدگاه بررسی می‌شود. در ابتدا اقوال فقها و سپس نقد آن را به تفصیل بیان می‌کنیم.

۱. دیدگاه عدم سقوط حدود و قصاص از منظر فقه و حقوق

فقه‌های مذاهب اسلامی عروض جنون حین ارتکاب جرم را مسقط مسئولیت کیفری دانسته‌اند و جنون وی را مانع مجازات می‌دانند. آنچه در این پژوهش برای روشن شدن مسئله، قابل بحث است و نیاز به بررسی و مطالعه ادله دارد و محل اختلاف فقهاست، بحث جنون بعد از ارتکاب جرم است. ظاهراً به طور کلی و در مجموع، دو دیدگاه متفاوت بین فقها وجود دارد: بعضی از فقها اعتقاد به عدم سقوط مجازات شخص مجنون دارند و برخی دیگر معتقد به سقوط محاکمه و تأخیر اجرای حد تا زمان افاقه جنون شخص هستند. در ادامه به بررسی دلایل هر یک از نظرات فقها پرداخته می‌شود.

۱-۱. اقوال فقها

مشهور فقهای امامیه در این دسته قرار می‌گیرند و ظاهر کلامشان این است که عروض جنون بعد از ارتکاب جرم، سبب سقوط حدود و قصاص نیست و در همان حالت جنون حد اجرا خواهد شد. شیخ طوسی در مبسوط در این باره می‌نویسد: اگر کسی دیگری را به قتل رسانید و سپس دچار جنون گردید، در حالت جنون قصاص می‌شود (طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۷، ص. ۲۸۸). علامه حلی در قواعد الأحکام بیان می‌دارد: چنانچه فرد عاقلی با دیگری زنا کند سپس جنون بر وی عارض

گردد، حد از وی ساقط نمی‌گردد، بلکه در همان حالت جنون حد اجرا می‌گردد (حلی، ۱۴۱۳، ج. ۳، ص. ۵۳۳). محقق حلی نیز می‌نویسد: اگر شخص عاقلی مرتکب قتلی شود سپس مبتلا به جنون گردد، قصاص از وی ساقط نمی‌شود (حلی، ۱۴۱۳، ج. ۳، ص. ۵۳۳). ظاهر عبارت با توجه به این‌که مشهور فقها قائل به قاعده «لا تأخیر فی حد»^۱ هستند، نشان می‌دهد که حد در حالت جنون اجرا می‌گردد (حلی، ۱۴۱۳، ج. ۳، ص. ۵۳۳؛ خویی، ۱۴۲۲، ج. ۴۱، ص. ۲۶۳؛ خمینی، ۱۳۶۷، ج. ۲، ص. ۴۶۵؛ شهید ثانی، ۱۴۱۹، ج. ۱۴، ص. ۳۸۰).

همچنین در این خصوص مرحوم خوئی آورده است: اگر شخص در حالت افاقه و صحت دیگری را به قتل رساند و پس از ارتکاب جنایت، بر وی جنون عارض گردد، قصاص از او ساقط نمی‌گردد و هیچ اختلافی در این مسئله بین فقهای امامیه وجود ندارد (خویی، ۱۴۲۲، ج. ۴۲، ص. ۹۰). دیگر فقها همچون صاحب جواهر و صاحب ریاض المسائل ادعای عدم اختلاف در بین فقهای امامیه بر عدم تأثیر جنون در سقوط قصاص را مطرح کرده‌اند (نجفی، ۱۳۶۷، ج. ۴۱، ص. ۳۶۲؛ طباطبائی، ۱۴۰۴، ج. ۲، ص. ۵۱۳). برخی دیگر از فقهای امامیه نیز با فتوایی همانند و مشابه، همین حکم را ارائه داده‌اند (نک: مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳، ج. ۹، ص. ۱۴؛ خوانساری، ۱۴۰۵، ج. ۷، ص. ۲۳۵؛ فاضل آبی، ۱۴۱۷، ج. ۲، ص. ۶۱۱).

در میان اهل سنت، حنبلیه (ابن قدامه ۱۴۱۴، ج. ۴، ص. ۴؛ ابن قدامه ۱۳۸۸، ج. ۱۱، ص. ۴۸۲) و شافعیه (شافعی، ۱۳۹۳، ج. ۶، ص. ۵؛ عمرانی، ۱۴۲۱، ج. ۱۱، ص. ۳۰۳؛ خطیب شربینی، ۱۴۱۵، ج. ۹، ص. ۱۳۷) بر این دیدگاه‌اند که در هیچ حالتی، قصاص از شخص مرتکب قتل ساقط نمی‌شود، چه جنون ادواری داشته، اما در حالت افاقه، فردی را به قتل رسانده و پس از آن، جنون بر وی عارض گردیده و چه این‌که عاقل و سالم بوده، اما بعد از ارتکاب جنایت، مجنون گردد. در هر حال، قصاص از وی ساقط نخواهد گردید و در همان حالت مجنون بودن نیز حکم اجرا خواهد شد.

۲-۱. دلایل و استدلال منتقدان به عدم سقوط مجازات

آن دسته از فقهای مذاهب اسلامی که قائل به نظریه عدم سقوط مجازات هستند، دلایلی را برای قبول این نظریه بیان می‌دارند که با چالش‌ها و انتقاداتی همراه است.

۱-۲-۱. رجوع جانی از اقرار

۱. بر اساس این قاعده، پس از ارتکاب جرم موجب حد، تأخیر در اجرای آن حرام است و حدود پس از اثبات، باید فوراً اجرا شود (حاجی‌ده‌آبادی، ۱۴۰۰، ص. ۸۰).

رجوع جانی پس از عروض جنون از اقراری که در زمان صحت عقل انجام داده مسموع نیست (ابن‌قدامة، ۱۳۸۸، ج. ۱۱، ص. ۴۸۲).

نقدی که به این دلیل وارد است از این قرار است که اقرار در مباحث کیفری موضوعیت ندارد تا قاطع دعوا باشد، بلکه اقرار در مسائل کیفری طریقت دارد. اصلی‌ترین دلیل نفوذ و اعتبار اقرار شخص، بنای عقلاست و نصوص شرعی را که ناظر بر قواعد عقلایی اند باید بر اساس همان مبانی عقلایی تعبیر و تفسیر نمود نه این‌که صرفاً به شکل انتزاعی و بر اساس تفسیر لفظی به خصوص اطلاق بدوی تعبیر کرد. پس از اقرار نمودن مرتکب و تا آخرین زمان پیش از اجرای مجازات، این امکان وجود دارد که وضعیت جدید حاصل شود که کاشف از بی‌اعتباری اقرار گردد. لذا در خصوص مرتکب مجنون، برخی مسائلی که ممکن است از جانب شخص محکوم یا متهم بیان گردد و باعث اثبات عدم اعتبار اقرار وی باشد، منتفی است. بر این اساس، اجرای مجازات حتی اگر در زمان صحت اقرار نموده، باز هم شبهه خواهد داشت. بنابراین با وجود قاعده درء، حد اجرا نمی‌گردد (نوبهار، ۱۳۸۹، ص. ۱۹۲).

۲-۲-۱. زوال مسئولیت کیفری و روایت برید عجلی

یکی دیگر از دلایل قائلان به مجازات آن است که شخص مرتکب به هنگام ارتکاب جنایت دارای صحت عقل کامل بوده است و مسئولیت کیفری از وی زائل نمی‌شود. در پاسخ به این دلیل می‌توان بیان داشت که عدم زوال مسئولیت کیفری شخص مرتکب مورد خدشه نیست، لکن بحثی که قابل تأمل است محاکمه و مجازات شخصی است که جنون بر وی عارض گردیده و مجنون شده است. در روایت برید عجلی که از امام باقر علیه‌السلام سؤالی پرسیده شد، آمده است که مردی شخصی را به عمد می‌کشد، اما حد و شهادت بر وی واقع نمی‌گردد، تا این‌که جنون بر مرد عارض می‌شود و عقلش زائل می‌گردد. پس از آن، افرادی شهادت می‌دهند که وی مرتکب قتل عمد گردیده است. از حضرت پرسیده می‌شود حکم چنین شخصی چیست؟ حضرت می‌فرماید: اگر شهادت دادند که در هنگام ارتکاب قتل از سلامت کامل عقلی برخوردار بوده است، قصاص اجرا می‌گردد. اما اگر شهود جدید این‌گونه گواهی ندهند و شخص مجنون مالی داشته باشد، دیه مقتول از مال قاتل پرداخت می‌گردد و اگر از او اموالی موجود نباشد، دیه از بیت‌المال پرداخت خواهد شد؛ زیرا خون مسلمان هدر نمی‌شود (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج. ۸، ص. ۲۳). در پاسخ باید گفت سند روایت مورد استناد، مشکل دارد و سند روایت مجهول است (مجلسی

دوم، ۱۴۰۶، ج. ۱۶، ص. ۴۹۰). سند روایت این است: «محمد بن یحیی عن أحمد بن محمد و علی بن ابراهیم عن ابيه جمعاً عن ابن محبوب عن خضر الصیرفی عن برید بن معاویة العجلی». برخی به دلیل وجود ابن محبوب در سند این روایت که از اصحاب اجماع می باشد، آن را صحیح دانسته اند (علوی، ۱۴۲۰، ج. ۱، ص. ۴۱۳) و از دید برخی نیز با توجه به این که در سلسله سند این روایت، شخصی به نام خضر صیرفی مجهول الحال وجود دارد و دانشمندان علم رجال در خصوص وی اظهار نظری نداشته اند (مدنی کاشانی، ۱۴۱۰، ص. ۹۲)، سند روایت مجهول دانسته شده است و به تبع آن، ضعیف محسوب می شود.

۱-۲-۳. اجماع فقها

دیگر دلیل مطرح شده اجماع فقهاست که در برخی از کتب فقهی با عباراتی همچون «بلا خلاف یظهر» مطرح شده است (طباطبایی، ۱۴۰۴، ج. ۲، ص. ۵۱۳). از آنجا که اجماعی که از آن سخن گفته شده به دلیل استناد به روایت برید عجلی از امام باقر علیه السلام است، در زمره اجماع مدرکی قرار می گیرد یا دست کم اجماعی محتمل المدرک است. چنین اجماعی بدان جهت که اجماع دخولی محسوب نمی شود اعتبار ندارد (بحرانی، ۱۴۲۶، ج. ۱، ص. ۵۷). به همین سبب، اکثر فقها قائل به عدم حجیت اجماع مدرکی هستند (نک: شاکری، ۱۳۹۵، ص. ۲۹). بنابراین نمی توان به استناد چنین اجماعی قائل به عدم سقوط مجازات شد. از طرفی دیگر، همان گونه که نقل شده است، فقهایی بسیاری قائل به عدم سقوط نیستند و مجازات را ساقط می دانند.

۱-۲-۴. اصل استصحاب

اصل عملی بر استصحاب حق قصاص و اصل عدم سقوط است (شاکری، ۱۳۹۵، ص. ۵۱۳). در جواب باید گفت که استناد به اصل استصحاب در اینجا چندان با موازین اصولی سازگار نیست، زیرا در استصحاب، وحدت موضوع شرط است. استصحاب با توجه به تبدیل موضوع و از بین رفتن یکی از شرایط اصلی استصحاب که بقای موضوع است، نمی تواند یک دلیل محسوب شود (موضوع استحقاق مجازات قبل از جنون، انسانی عاقل است، ولی بعد عارض شدن جنون، انسان مجنون می باشد). با عنایت به لزوم وحدت موضوع در استصحاب نمی شود بیان نمود که شرط وحدت موضوع و اتحاد متیقن و مشکوک وجود دارد، زیرا وصف صحت عقل و جنون موضوع قبلی و فعلی را متمایز خواهد کرد. اگرچه ذات موضوع یکی است، اما دیوانه فعلی، عاقل پیشین

است، لکن وجود وصف عقل در گوهر انسان و نیز انسان دیوانه دو موضوع کاملاً متفاوت است. مضاف بر این‌که، در ثبوت حکم قصاص شک و شبهه است، چراکه این احتمال وجود دارد که قاتل از همان لحظه ارتکاب جنایت، مستحق قصاص نباشد و قتل در حالت عمدی و با انگیزه دشمنی صورت نگرفته باشد و یا این‌که مقتول از ویژگی‌هایی برخوردار باشد که مهدورالدم محسوب گردد و کشتن وی موجب قصاص نباشد.

۱-۲-۵. اطاله در محاکمه

توقف دادرسی به سبب عارض شدن جنون، با تسریع و عدم توقف و اطاله در محاکمه مخالف است. اما در ارتباط با این دلیل باید گفت که توقف دادرسی تا زمان افاقه، مخالف اصل تسریع نیست، زیرا مقنن در قانون آیین دادرسی کیفری در ماده ۵۰۳ مقرر داشته است که اجرای حکم تعزیری و حبس نسبت به محکوم علیه مجنون تا زمان افاقه باید به تعویق افتد.

۱-۲-۶. صحت عقل و اطلاعات و عموم و ظهور ادله

قصاص در قتل عمدی در صورت صحت عقل مرتکب، وجوب می‌یابد و تغییر حالاتی چون جنون، مستی و خواب محکوم علیه باعث سقوط قصاص نمی‌گردد (عمرانی، ۱۴۲۱، ج. ۱۱، ص. ۳۰۳). اولاً در پاسخ می‌توان بیان کرد که جنون را نمی‌توان با مستی و خواب مقایسه کرد. ثانیاً استناد به این دلیل مثل استناد به اصل استصحاب است که مخدوش است.

بحث اطلاعات و عموم و ظهور ادله قصاص و حدود مطرح است (حسینی روحانی، ۱۴۱۴، ج. ۲۶، ص. ۵۹-۶۰). در این خصوص، این‌گونه می‌توان پاسخ داد که ادله حدود اطلاق ندارند و شامل حالت عروض جنون نمی‌شوند، زیرا فلسفه مجازات، مخصوصاً در حدود، اصلاح و بازپروری مرتکب است و اجرای مجازات در حالت جنون مرتکب لغو و بدون هیچ فایده‌ای خواهد بود (حاجی‌ده‌آبادی، ۱۴۰۰، ص. ۸۰). در خصوص ظهور ادله قصاص نیز باید گفت که به چنین ظهوری خدشه وارد است، چراکه استناد به اطلاق ادله در صورتی امکان‌پذیر است که در مقام بیان احراز گردد و چنان‌که در نقل مذکور آورده شده، حداقل این احتمال نیز وجود دارد که در مقام بیان نیست، زیرا ممکن است منظور عروض جنون هنگام ارتکاب جنایت باشد. مضاف بر این‌که در صورت قبول اطلاق و امکان استناد در صورت وجود دلیل کافی برای دیدگاه مخالف، چنین ظهوری حجیت ندارد.

۱-۲-۷. قاعده لا تأخیر فی الحد

بر اساس قاعده لا تأخیر فی الحد، بعد از ارتکاب جنایت، تأخیر در اجرای آن حرام است و حدود پس از اثبات باید فوراً اجرا گردند. در این خصوص می‌بایست ادله قائلان به این قاعده را بررسی کرد و در صورت عدم پذیرش ادله طرح شده، بر اساس اصل اولی به جواز تأخیر در اجرای حد قائل گردید. از جمله مستندات این قاعده، معتبره سکونی از امام صادق علیه السلام است که این‌گونه نقل کرده است: سه نفر علیه مردی مقابل حضرت علی علیه السلام شهادت به زنا دادند. حضرت پرسیدند نفر چهارم کیست؟ پاسخ دادند اکنون می‌آید. حضرت فرمودند که آن‌ها را حد قذف زنید، زیرا در حدود، لحظه‌ای نباید تأخیر کرد (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج. ۲۸، ص. ۹۶). روایت سکونی از جهات مختلفی نقد گردیده است (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج. ۲۸، ص. ۱۳). از جمله این‌که، غرض سه شاهد احسان و نهی از منکر می‌باشد؛ «ما عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ» (توبه/ ۹۱). بنابراین چگونه می‌توان به حد زدن شاهد قائل گردید؟ به علاوه حد در حالتی اجرا می‌گردد که مرتکب علم به حرمت عمل داشته است و در این فرض، سه شاهد نمی‌دانسته‌اند با شهادت ناقص، عمل حرامی را مرتکب می‌گردند. بنابراین نمی‌توان معتقد به مجازات کردن بود. مضاف بر این‌که حد قذف نیازمند مطالبه صاحب آن است که در روایت مذکور حرفی از درخواست مقذوف وجود ندارد (حاجی‌ده‌آبادی، ۱۴۰۰، ص. ۸۴).

مستند بعدی این قاعده، روایت میثم است. زنی نزد حضرت علی علیه السلام آمد و چهار مرتبه اقرار به زنا کرد. امیرالمؤمنین علیه السلام به آسمان نگاه کرد و فرمود خدایا چهار اقرار علیه این زن ثابت شد و تو به پیامبرت در آموزه‌های دینی فرموده‌ای: ای محمد، هر کس یکی از حدود مرا تعطیل نمود، با من به دشمنی برخاسته است و مخالفت مرا می‌خواهد (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج. ۲۸، ص. ۹۶). در مورد روایت میثم باید بیان داشت که به صراحت به تعطیلی حدود اشاره دارد و حرام بودن تأخیر در اجرای حدود را مطرح نکرده است. همچنین برای این قاعده برخی استثنائات مطرح گردیده است، از جمله، بسیار سرد یا گرم بودن هوا که می‌بایست حد تا زمان عادی شدن دمای هوا به تأخیر افتد (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج. ۲۸، ص. ۲۲).

دیدگاه مشهور فقهای امامیه مبنی بر عدم سقوط حدود و قصاص با عروض جنون پس از ارتکاب جرم، متکی بر مبانی‌ای همچون قاعده «لا تأخیر فی الحد» و اصل استصحاب حق قصاص است، اما تأمل در مبانی اصولی و فقهی این دیدگاه نشان می‌دهد که این استدلال‌ها

از حیث دلالت و مبنا قابل خدشه‌اند. نخست، اجرای مجازات در حالت جنون با فلسفه حدود و قصاص که بر درک، اراده و اصلاح مرتکب استوار است، منافات دارد، زیرا مجنون نه درک دارد و نه قابلیت بازپروری. دوم، استناد به استصحاب در این مقام مخدوش است، چراکه وحدت موضوع از بین رفته است و انسان عاقل قبل از جنون با انسان مجنون پس از آن، دو موضوع متفاوت‌اند. همچنین، روایت برید عجلی که اساس اجماع منقول فقها بر آن استوار است، از نظر سند ضعیف و از حیث دلالت مضطرب است و نمی‌تواند مستند حکم الزام‌آور باشد.

از منظر اصولی، اجرای قصاص یا حد در حالت جنون، با قاعده «درء» که بر دفع حدود به سبب شبهه تأکید دارد، تعارض آشکار دارد. افزون بر این، تأخیر اجرای مجازات تا زمان افافه نه تنها نقض قاعده «لا تأخیر فی الحد» نیست، بلکه در راستای رعایت عدالت و حفظ حرمت انسان در فقه اسلامی است، چنان‌که در موارد بیماری یا بارداری نیز تأخیر پذیرفته شده است. بنابراین، با جمع میان قواعد اصولی و روح شریعت می‌توان نتیجه گرفت که دیدگاه سقوط موقت اجرای مجازات تا زمان افافه، هم از منظر عقلانی و هم فقهی موجه‌تر است، زیرا تحقق عدالت کیفری و امکان دفاع مشروع متهم جز در حالت سلامت روانی ممکن نیست. بر این اساس، قول به عدم سقوط مطلق حدود و قصاص با عروض جنون، هرچند مشهور است، اما پشتوانه استدلالی کافی ندارد و منطبق با مقاصد شریعت نیست.

۲. دیدگاه توقف محاکمه و سقوط مجازات

در مقابل دیدگاه عدم سقوط محاکمه و عدم سقوط حدود و قصاص، برخی از فقها پذیرش آن را مشکل می‌دانند و قائل به تأخیر اجرای مجازات تا هنگام افافه مجنون هستند.

۲-۱. اقوال فقها

از جمله این فقها مقدس اردبیلی این‌گونه بیان می‌دارد: ممکن است به دلیل عدم تکلیف و نداشتن منفعت در اجرای حد تا زمان افافه، حد از وی ساقط شود، زیرا مجنون تا زمان افافه متوجه نمی‌گردد و بنابر معنای ظاهری روایت حماد بن عیسی از جعفر بن محمد از پدرش از حضرت علی علیه السلام تا زمان افافه مجنون حدی بر او نیست (مقدس اردبیلی، ۱۳۷۹، ج. ۱۳،

ص. ۸۲). موسوی اردبیلی نیز این دیدگاه را پذیرفته است و دقیقاً به این مطلب اشاره دارد (موسوی اردبیلی، ۱۴۲۷، ج. ۱، ص. ۵۳۴؛ ج. ۲، ص. ۶۳۲).

در این باره منتظری بیان داشته است: فتوا دادن به اجرای حد شلاق یا سنگسار شخص مجنون در حالت جنونش مشکل و مخالف موازین می‌باشد، هر چند روایت بر اجرای حد بر دیوانه هست، اما سخن معصوم مبنی بر آن که حدی بر دیوانه نمی‌باشد تا این که بهبود و صحت پیدا کند یا این قول که من ابا دارم دیوانه را در جایگاه اجرای حد قرار دهم، قوی‌تر از روایت مزبور است. همچنین ارتکازات عقلی دلالت بر این مسئله دارد که عقل ابا از اجرای حد بر مجنون دارد و تفاوت مرتد با دیوانه روشن می‌باشد، پس نیاز به تأمل جدی دارد (منتظری، ۱۴۰۰، ص. ۹۹).

همچنین نویسنده الفقه در کتاب الحدود و التعزیرات نیز به همین مطلب اشاره داشته است و اعمال مجازات بر مجنون در حالت جنونش را مشکل دانسته است و مخالف موازین می‌داند (شیرازی، ۱۳۶۶، ص. ۱۵۴-۱۵۶).

در تفصیل الشریعه در باب حدود آمده است که اعمال مجازات بر شخص مجنون در صورت جنون وی مطلقاً خلاف موازین است، به دلیل فرموده حضرت علی علیه السلام که تا زمان افاقه مجنون حدی بر وی نیست (فاضل موحدی لنگرانی، ۱۴۲۷، ص. ۲۰۷). برخی فقها همچون شهید ثانی قائل به تفصیل شده و اجرای حد جلد را در حالت جنون مشکل دانسته است، اما اجرای حد قتل و رجم را بدون اشکال می‌داند (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج. ۱۴، ص. ۳۸۰). آیت الله گلپایگانی نیز در الدر المنصود به این مطلب اشاره دارد و قائل به این نظریه است (گلپایگانی، ۱۳۷۲، ج. ۱، ص. ۳۴).

از فقهای عامه، مالکیه قائل به این دیدگاه هستند که اگر شخص عاقلی دیگری را به قتل رساند و پس از جنایت، جنون بر وی عارض گردد، در حالتی که امیدی به بازگشت عقل و سلامتی وی نباشد، مجازات قصاص ساقط می‌گردد، ولی دیه در اموالش ثابت خواهد بود (خطاب، ۱۴۱۲، ج. ۶، ص. ۲۳۲؛ صاوی، ۱۴۱۵، ج. ۲، ص. ۳۸۰).

فقهای حنفیه نیز می‌گویند چنانچه شخصی در حالت صحت و عاقل بودن، مرتکب قتل دیگری شود و سپس مجنون گردد، در صورتی که عروض جنون قبل از صدور حکم قصاص رخ دهد، با عنایت به استحسان، قصاص به دیه تبدیل می‌گردد، و در حالتی که جنون پس از

صدور حکم قصاص بر مرتکب عارض گردد، در این صورت، قصاص اجرا می‌شود (ابن عابدین، ۱۹۷۹، ج. ۶، ص. ۵۳۲؛ ابن نجیم، ۱۴۱۹، ص. ۱۲۹).

متهم در فرایند دادرسی از حقوقی برخوردار است که شرط اجرای آن، وجود قوه تعقل است، زیرا بر رفتار شخص مجنون نمی‌توان اعتبار حقوقی بار کرد. مطابق مواد ۸، ۸۹ و ۹۰ قانون آیین دادرسی کیفری سال ۱۲۹۱ جنون متهم به طور مطلق، اعم از این‌که مرتکب حین ارتکاب جرم مجنون بود یا پس از آن دچار این عارضه می‌شد، از موارد موقوفی تعقیب محسوب می‌گردد (طهماسبی، ۱۳۹۶، ج. ۱، ص. ۱۹۷).

در این خصوص استفتا از برخی از فقهای معاصر بیان می‌شود:

■ **آیت‌الله گلپایگانی:** واضح است که محاکمه مجنون در حال جنون و مرتب کردن احکام آن جایز نیست و محتاج به سؤال کردن هم نیست، چون کسی مجنون را محاکمه نمی‌کند (گنجینه استفتائات قضایی، سؤال ۲۹۴).

■ **آیت‌الله مکارم شیرازی:** مجنون را نمی‌توان محاکمه کرد، بلکه باید ولی او از او دفاع نماید.

■ **آیت‌الله حکیم:** مجنون در حال جنون تکلیف ندارد (نک: طهماسبی، ۱۳۹۶، ج. ۱، ص. ۱۹۹).

۲-۲. دلایل منتقدان به سقوط مجازات

قائلان به نظریه توقف محاکمه و اجرای مجازات تا زمان بهبود و در صورت ناامیدی از آن، ساقط شدن قصاص و حدود، معتقدند در صورتی که فرض بر این باشد که مجازات مجنون ساقط نگردد، با ایرادات و مشکلاتی روبه‌رو خواهیم شد. این قائلان دلایل خود را این‌گونه بیان می‌دارند:

۲-۲-۱. مکلف بودن مرتکب

شرط مجازات شخص مرتکب مکلف بودن مجازات‌شونده است که باید صلاحیت داشته باشد تا از نظر کیفری مسئول شناخته شود. همچنین با توجه به این‌که اجرای حکم مکمل دادرسی و محاکمه است، با عنایت به این‌که شرط دادرسی این است که مرتکب مکلف باشد، در نتیجه، لازم است که در زمان اجرای حکم و مجازات جانی نیز این شرط را دارا باشد. در واقع، می‌بایست بیان نمود که شرط اجرای مجازات این است که مرتکب در همان وضعیت حین ارتکاب جرم باشد.

۲-۲-۲. حق دفاع

شخص مجنون امکان دفاع از اتهام انتسابی را نخواهد داشت. لذا در چنین شرایط و موقعیتی، یکی از اصول دادرسی عادلانه که حق دفاع متهم است، رعایت نگردیده است.

تن دادن به تعقیب و محاکمه شخصی که از نعمت عقل بی بهره است، برای نخستین بار در مقررات مزبور تنها در جرائم حق الناسی پذیرفته شد و وضع این قانون مبتنی بر این مسئله توجیه گردید که به لحاظ مشخص نبودن سرنوشت فرد مجنون، توقف در دادرسی سبب تضییع حقوق بزه‌دیده می‌گردد. از سوی دیگر، اگر رسیدگی و تعقیب ادامه پیدا کند، حق تدارک دفاع مجنون نادیده گرفته خواهد شد. بنابراین، مسئله تعارض دو حق مطرح می‌گردد که قانون‌گذار به موجب این قانون به رعایت حق بزه‌دیده اولویت داده است، یعنی به‌رغم وجود حالت جنون متهم، تداوم تعقیب و رسیدگی را پذیرفته است. این وضعیت در مورد امور مالی مثل دیه بی‌اشکال است، اما در امور کیفری که نتیجه اعمال مجازات است، با مبانی حقوق کیفری تضاد دارد (طهماسبی، ۱۴۰۴، ص. ۴۸).

محاکمه کسی که قادر به دفاع از خود نیست، عادلانه به نظر نمی‌رسد. در چنین شرایطی باید به وی فرصت داد تا با درمان و معالجه در مراکز روانی، بهبود کامل خویش را به دست آورد. لذا در این حالت، تعقیب کیفری با مانع مواجه است (خالقی، ۱۴۰۴، ج. ۱، ص. ۱۱۷). این حکم که تعقیب و دادرسی شخص مجنون که مرتکب جرائم حق الناسی شده است، ادامه خواهد یافت، صحیح به نظر نمی‌رسد و مسلماً نمی‌توان بدون شنیدن اظهارات متهم و دفاعیات وی، به صرف وجود وکیل در دفاع از وی که خود او نیز برای دفاع از موکل نیازمند شنیدن اظهارات موکل می‌باشد، متهم را به‌طور منصفانه‌ای محاکمه کرد. در این مورد قانون‌گذار در سنجش حقوق متهم و بزه‌دیده کاملاً به‌سوی بزه‌دیده تمایل داشته است (میرمحمدصادقی، ۱۴۰۳، ج. ۲، ص. ۱۹۳). به نظر می‌رسد در خصوص مجازات‌هایی که جنبه حق الناسی دارند، جنون در صورتی مانع تعقیب و رسیدگی نیست که مجرمیت مرتکب محرز و مسلم باشد. اما اگر صرفاً اتهام متوجه متهم باشد و ادله مثبت تحقق جرم نباشد و چه‌بسا توجیهات و دفاعیات متناسبی همچون دفاع مشروع، اکراه یا اشتباه و... برای رفع مسئولیت از متهم وجود داشته باشد، محاکمه مجنون توجیه حقوقی ندارد و با حق دفاع وی نیز رویارویی دارد (شمس‌ناتری، ۱۴۰۴، ص. ۵۱۷). لذا تأکید بر ادامه رسیدگی در شرایطی که مرتکب به علت وضعیت جنون، ناتوان از دفاع

در برابر اتهام است، مغایر با حقوق دفاعی و اصول دادرسی منصفانه است (آقایی‌نیا؛ رستمی، ۱۴۰۴، ص. ۲۲۹).

اندیشمندان با ظهور مکاتب آزادی خواه و حمایت از فرد به این نتیجه رسیدند که قوانین کیفری را به نفع متهم تفسیر و تعبیر کنند. از جمله مباحث مهمی که امروزه در مقررات و اسناد بین‌المللی مطرح می‌شود، مفاهیم دادرسی عادلانه و منصفانه، مخصوصاً حق دفاع متهم در مراحل مختلف تعقیب و محاکمه و رسیدگی است. حق دفاع متهم در تمامی مراحل رسیدگی در مقرره‌های بین‌المللی همچون میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و نیز در قوانین داخلی از جمله قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران تضمین گردیده، اما در قوانین عادی هنوز تضمینات و اقدامات مؤثری انجام نشده است. جنون در مرحله قبل از صدور حکم قطعی شامل مراحل تعقیب و محاکمه است. اگر بر متهم در این مراحل، جنون عارض گردد، تعقیب و محاکمه فردی که دارای صحت و کمال عقل نیست و سلامت روانی ندارد، با دادرسی عادلانه که ضامن حفظ حقوق دفاعی متهم است، سازگار نخواهد بود. ماده ۸۹ قانون آیین دادرسی کیفری سابق در این زمینه «تقاضانامه ترک تعقیب» را پیش‌بینی نموده بود که می‌بایست از جانب دادستان برای مستنطق ارسال می‌شد.

حق دفاع متهم به عنوان یکی از ارکان اساسی دادرسی عادلانه، اقتضا دارد که هیچ فردی بدون توانایی درک، شعور و امکان دفاع از خود، محاکمه نشود. شخص مجنون به دلیل اختلال در قوه تمیز، قادر به فهم اتهامات، بیان توضیحات یا همکاری مؤثر با وکیل نیست. بنابراین، ادامه دادرسی علیه او برخلاف اصول انصاف و عدالت است. هرچند قانون‌گذار در جرائم حق الناسی به منظور حفظ حقوق بزه‌دیده ادامه تعقیب را مجاز دانسته است، اما این توجیه با مبانی حقوق کیفری و اصل شخصی بودن مسئولیت در تضاد است. حضور وکیل نیز نمی‌تواند جایگزین دفاع آگاهانه و ارادی متهم گردد، زیرا دفاع واقعی مستلزم ارتباط و آگاهی متقابل میان متهم و مدافع است. در امور مالی مانند دیه، صرف تحقیق برای حفظ حقوق بزه‌دیده ممکن است قابل پذیرش باشد، اما صدور حکم کیفری علیه مجنون، فاقد وجاهت حقوقی و اخلاقی است. بنابراین، دادرسی باید تا زمان افاقه متهم متوقف شود و تنها اقدامات ضروری برای حفظ ادله جرم ادامه یابد. محاکمه مجنون در واقع به معنای تعقیب یک موضوع بی‌اراده است نه یک شخص مسئول. نتیجه آن‌که، برداشت نویسندگان بر این مبنا استوار است که

رعایت حق دفاع و عدالت دادرسی بر مصلحت تسریع در رسیدگی و حتی بر حق بزه دیده اولویت دارد.

۲-۳. تعارض با برخی اصول و قواعد فقهی

پذیرش دیدگاه عدم سقوط مجازات قصاص و حدود، با برخی از اصول و قواعد فقهی در تعارض است که به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود.

الف. قاعده تدرأ الحدود بالشبهات: با پذیرش قاعده درء، در صورتی که شبهه، عقلایی و قوی است و دلیل خاصی به جز اصول عملیه، بر نفی شبهه وارد نشده باشد، به سقوط حد، حکم می‌گردد. قاعده مذکور اعم است و شامل شبهه حکمی و شبهه موضوعی می‌شود. همچنین با استناد به بنای عقلا در امور کیفری، با وجود شکی معقول، حکم به اجرای مجازات داده نمی‌شود (حاجی ده‌آبادی، ۱۴۰۰، ص. ۳۱). بر اساس این قاعده، حد با وجود شک و شبهه، ساقط شده و حدود در صورتی به اجرا در خواهد آمد که شبهه‌ای به میان نیاید، که در اینجا مراد شبهه موضوعی است. چنان‌که مقنن در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ به اعمال قاعده درء اشاره کرده و در ماده ۱۲۰ قانون مزبور مقرر داشته است: هرگاه وقوع جرم یا برخی از شرایط آن و یا هر یک از شرایط مسئولیت کیفری، مورد شبهه یا تردید قرار گیرد و دلیلی بر نفی آن یافت نشود، حسب مورد جرم یا شرط مذکور ثابت نمی‌شود. لذا اجرای مجازات بر مجنون خالی از شبهه نیست و می‌توان به استناد قاعده درء متقاضی توقف آن بود، زیرا قاعده درء به عنوان تضمینی است جهت صیانت از متهمان در برابر تحمل مجازات در شرایطی که بزهکاری و اتهام آن‌ها شبهه وجود دارد (شریفی، ۱۳۹۸، ص. ۶۶۲).

ب. لزوم احتیاط در حفظ دماء و انفس: بر فرض پذیرش سند و دلالت روایت برید عجلی از امام باقر علیه السلام که پیش‌تر بیان شد، و کافی ندانستن دلیل عقلی و سایر ادله، در این صورت باز هم عمل به فتوای مشهور فقها مشکل خواهد بود، زیرا تعداد زیادی از فقها و اصولیون معتقدند که در امور کیفری، به ویژه مسائل کیفری بسیار مهم مثل حد، مخصوصاً حدودی که سبب سلب حیات می‌شوند، اهمیت قاعده لزوم احتیاط در دماء و نفوس به اندازه‌ای است که امکان ندارد با خبر واحد، از آن قاعده صرف نظر نمود. به بیانی دیگر، در احکام بسیار شدید کیفری، خبر واحد حجیت ندارد و در چنین مواردی که خبر واحد تنها مستند حکم است، نمی‌توان بر مبنای آن، نظریه فقهی ارائه نمود. در زمینه حجیت نداشتن

خبر واحد در مسائل کیفری مهم، صاحب جواهر در مباحث حدود، عبارت «هی خبر واحد لا یحکم بالحدود» را آورده و تصریح داشته است که به استناد خبر واحد نمی‌شود به جواز اجرای حدود در خصوص خبر نظر داد و طبیعتاً اجماع که ملحق به خبر واحد می‌باشد نیز چنین سرنوشتی دارد (نجفی، ۱۳۸۲، ص. ۲۸۰). فاضل نیز با عبارت «هی خبر واحد فالأحسن فی الحدود الاجتناب عنه» (فاضل آبی، ۱۳۱۰، ص. ۵۷۲) عمل به خبر واحد و همچنین اجماع ملحق به خبر واحد در امور کیفری و مباحث حدی را درست و مطلوب ندانسته است (ساربخانی؛ آقابابائی، ۱۳۸۹، ص. ۱۰۰). بنابراین اگر قاضی در عفو خطا کند به مراتب بهتر است از این‌که در مجازات مرتکب اشتباه شود (حاجی‌ده‌آبادی، ۱۴۰۰، ص. ۱۶۴).

ج. عدم تکلیف مجنون (حدیث رفع قلم): شخص مجنون تکلیفی نخواهد داشت. لذا بی‌تکلیف بودن مجنون اقتضا دارد که حدود و قصاص بر وی اجرا نگردد، چنان‌که مقدس اردبیلی اشاره می‌کند: «و یحتمل السقوط إلى أن یفیک لعدم التکلیف» (مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳، ج. ۱۳، ص. ۸۲). همچنین فاضل هندی در کشف اللثام بیان می‌دارد: «و چه بسا حد به صورت مطلق در مجنون دائم ساقط گردد و به دلیل عموم رفع قلم» (فاضل هندی، ۱۴۱۶، ص. ۲۷۸). به بیانی دیگر، روایت رفع قلم هم جنون حین ارتکاب جنایت را شامل می‌شود و هم جنونی که بعد ارتکاب جنایت عارض می‌گردد. در هر صورت، بر شخص مجنون نباید حدی اجرا شود، و او تکلیفی ندارد.

اگر بر اساس نظر روان‌پزشک، جنون مرتکب دائمی باشد، در این صورت، تکلیف چگونه خواهد بود؟ قانون‌گذار در این خصوص حکمی مطرح ننموده است، اما می‌توان گفت در فرضی که مطابق اظهار نظر کارشناسان، جنون متهم به طور دائم باشد و امکان بهبود و افاقه وی نباشد و همچنین این امر مورد پذیرش محاکم باشد، جنون را می‌بایست در ردیف دیگر موارد سقوط دعوی عمومی همانند عفو و گذشت تلقی نمود و به صدور قرار موقوفی تعقیب مبادرت ورزید (آشوری، ۱۳۷۶، ص. ۱۶۰). برخی از حقوق‌دانان معتقدند: اعاده مجنونی که بهبود یافته است به زندان، توقعات اجرای مجازات را برآورده نمی‌سازد و عادلانه هم نیست. از نظر ما جنون در زمان اجرای حکم در هر صورت، مجازات را ساقط می‌نماید و این مسئله را داده‌های روان‌شناختی نیز تأیید می‌کنند (نوربها، ۱۳۸۲، ص. ۲۲۵).

۲-۴. اهداف مجازات

به عقیده حقوق‌دانان، به‌طور کلی و در مجموع، سه هدف در خصوص اجرای مجازات وجود دارد: ارباب، مکافات، اصلاح (اردبیلی، ۱۴۰۴، ص. ۳۰). ارباب به دو بخش عمومی و اختصاصی تقسیم می‌شود. ارباب عمومی به معنای ایجاد هراس در توده‌ای از مردم و بازداشتن افرادی است که این امکان وجود دارد مرتکب جرم و جنایت گردند. ارباب اختصاصی نیز به این معناست که مجرم با مجازاتی که می‌شود از رفتارش پشیمان گردد و پس از آن، دیگر مرتکب جرم نشود. «مکافات» به معنای این است که شخص مجرم می‌بایست تاوان رفتار ناپسندش را بدهد و مراد از «اصلاح مرتکب جرم» این است که در رفتار و کردار مجرم تغییر و تحولاتی رخ دهد و اجرای حکم سبب تربیت او گردد. حال با توجه به این تعاریف که از اهداف مجازات به شمار می‌روند، به نظر می‌رسد اجرای مجازات علیه شخص مجنون، هیچ کدام از این اهداف را در بر نمی‌گیرد. در حالتی که شخص مرتکب پس از صدور حکم قطعی، مجنون گردد، اجرای مجازات بر کسی که از لحاظ روانی قدرت درک روابط امور و تشخیص وقایع را ندارد و نمی‌تواند علت اعمال کیفر بر خود را متوجه شود و آن را واکنشی در برابر عمل مجرمانه خود بداند (خالقی، ۱۳۹۹، ج. ۱، ص. ۱۱۹)، بنابراین، هیچ فایده و اثری بر اجرای مجازات مجنون مترتب نخواهد بود و مناسب‌ترین است که اعمال مجازات تا زمان افاقه به تأخیر افتد. در این رابطه موضع قانون‌گذار یکسان نیست و برحسب این که ماهیت مجازات تعیین شده حد و قصاص باشد یا تعزیر، شرایط اجرا متفاوت است و در صورتی که نوع مجازات تعزیری باشد، اجرای حکم تا زمان افاقه مرتکب به تعویق می‌افتد (رستمی، ۱۳۹۸، ص. ۱۰۱-۱۰۳).

لذا با توجه به وضعیت خاص مجنون، نه در عموم مردم و نه در خود فرد، ترسی ایجاد نخواهد شد و بدیهی و روشن است همان‌طور که اجرای مجازات نسبت به شخصی که حین ارتکاب جرم مجنون بوده است، هیچ توجیهی ندارد. بر این اساس اجرای حکم نسبت به مرتکبی که با وصف صحت عقل به هنگام ارتکاب جنایت، در زمان اجرای مجازات فاقد شعور، اراده و تمییز است، نه هدف تنبیه و سرکوبگری دارد و نه سبب اصلاح وی می‌شود و نه سایرین را مرعوب می‌سازد و چه بسا این احساس که عدالت تحقق یافته است در مردم پدیدار نمی‌شود و حتی آن‌ها را نسبت به دستگاه قضا و عدالت کیفری بدبین می‌کند.

۵-۲-۲. تعارض با برخی مواد قانون

در حال حاضر، نظام کیفری کشورمان با احکام متعارضی ناظر بر مفهوم جنون روبه‌روست. حکم تبصره ۲ ماده ۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری تکرار مفاد تبصره ۱ ماده ۱۵۰ قانون مجازات اسلامی است که به موجب آن جنون در جرائم حق الناسی مانع از تعقیب و رسیدگی نیست و این از شگفتی‌های قانون‌گذاری است (اردبیلی، ۱۴۰۲، ج. ۲، ص. ۱۱۷). در خصوص تعارض داشتن با برخی مواد قانون مجازات و آیین دادرسی کیفری، باید گفت به نظر می‌رسد مراد مقنن بر این بوده است که در بعضی از جرائم، به ویژه در خصوص مجازات‌هایی که از دسته حق الناس می‌باشند، همانند قصاص و ضرر و زیان ناشی از جرم و نیز دیه، حتماً ضرر و زیان‌هایی که بر بزه‌دیده وارد شده، جبران گردد و منظور این نیست که در مراحل تعقیب و محاکمه، مرتکب مجنون را به مجازات محکوم نمود، بلکه به نظر می‌رسد غرض مقنن این بوده است که به هر حال، صدمات و زیان‌هایی که به دیگری وارد شده، اعم از زیان‌های مالی یا جانی، به هر طریقی جبران گردد، که این امر موکول به رسیدگی در محاکم می‌باشد و بحثی قضایی است، اما انشاء این ماده به این شکل، مطلوب و درست نیست (هاشمی منصور، ۱۳۹۸، ص. ۶۲)، زیرا اگر به این سبک باشد، با برخی از مواد قانون مجازات اسلامی و برخی از مواد قانون آیین دادرسی کیفری در تعارض است: الف. ماده ۲۱۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲: «در جرائم موجب حد، مرتکب در صورتی مسئول است که علاوه بر داشتن علم، قصد و شرایط مسئولیت کیفری به حرمت شرعی رفتار ارتكابی نیز آگاه باشد».

حال، در صورتی که شخص جانی پس از ارتکاب جرم و در حین رسیدگی، عقل او زایل گردد، در این حالت، چگونه به هنگام دفاع، عدم توجه و آگاهی خویش را به اثبات برساند و از رفتار ارتكابی اش خویش دفاع نماید؟

ب. ماده ۱۵۲ قانون مذکور: «هر کس هنگام بروز خطر شدید فعلی یا قریب الوقوع از قبیل آتش سوزی و ...».

حال، اگر فردی که در صحت عقل و سلامت روان، در حالت اضطراب مرتکب جرمی گردد، سپس بر اثر فشار روانی زیادی که به وی وارد شده مجنون گردد، چگونه می‌تواند ضرورت رفتار ارتكابی را اثبات نماید و از خویش دفاع کند؟ و یا اینکه شخص فاقد درک و شعور و قوه

عقل چگونه خواهد توانست از خود دفاع کند که خطر را عمداً ایجاد نکرده است؟ لذا لازمه دفاع از اتهام برخورداری جانی از سلامت کامل عقل است.

ج. ماده ۱۵۶ قانون فوق‌الذکر مقرر داشته است: «هرگاه فردی در مقام دفاع از نفس، عرض، ... با رعایت مراحل دفاع، مرتکب رفتاری شود که طبق قانون جرم محسوب می‌گردد، در صورت اجتماع شرایط زیر مجازات نمی‌شود...».

بنابر این ماده، متهمی که جنون بر وی عارض گردیده است، چطور می‌تواند شرایط دفاع مشروع را اثبات نماید؟ قطعاً شخص مجنون نمی‌تواند بیان نماید که در مقام دفاع، مرتکب جرم گردیده است. بند «ب» و «پ» ماده ۲۹۰ قانون مزبور بیان نموده: «هرگاه مرتکب عمداً کاری انجام دهد که نوعاً موجب جنایت واقع شده یا نظیر آن گردد، هرچند قصد ارتکاب آن جنایت و نظیر آن را نداشته باشد، ولی آگاه و متوجه بوده که آن کار نوعاً موجب جنایت یا نظیر آن می‌شود» و «... مشروط بر آن‌که مرتکب به وضعیت نامتعارف مجنی‌علیه یا وضعیت خاص مکانی یا زمانی آگاه و متوجه باشد». بنابراین شخص مجنون باید در مراحل محاکمه و رسیدگی توان دفاع داشته باشد.

د. ماده ۳۰۳ ق.م.ا.د در زمینه اعتقاد به مهدورالدم بودن مجنی‌علیه اشاره نموده است: «هرگاه مرتکب مدعی باشد که مجنی‌علیه حسب مورد در نفس یا عضو مشمول ماده ۳۰۲ این قانون است یا وی با چنین اعتقادی، مرتکب جنایت بر او شده است، این ادعا باید طبق موازین در دادگاه ثابت شود و دادگاه موظف است نخست به ادعای مذکور رسیدگی کند...».

اثبات ادعایی که وی با اعتقاد به مهدورالدم بودن، مرتکب جنایت شده است، نیازمند برخورداری از سلامت عقل است.

ه. ماده ۲۹۳ ق.م.ا.د: «هرگاه فردی مرتکب جنایت عمدی گردد، لکن نتیجه رفتار ارتكابی، بیشتر از مقصود وی واقع شود، چنانچه جنایت واقع شده، مشمول تعریف جنایت عمدی نشود، نسبت به جنایت کمتر، عمدی و نسبت به جنایت بیشتر شبهه عمدی محسوب می‌شود...».

همچنین در مواردی که مرتکب جهل به موضوع داشته است مانند بند «ب» ماده ۲۹۱ قانون مذکور که به این نکته اشاره دارد.

و. ماده ۳۸۰: «اگر شخصی برای دفاع و رهایی از اکراه، با رعایت شرایط مقرر در دفاع مشروع مرتکب قتل اکراه‌کننده شود یا آسیبی به او وارد کند، قصاص، دیه و تعزیر ندارد».

ز. ماده ۵۰۲ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ مقرر داشته است: «هرگاه محکوم علیه به بیماری جسمی یا روانی مبتلا شود و اجرای مجازات موجب تشدید بیماری و یا تأخیر در بهبودی وی شود، قاضی اجرای احکام کیفری با کسب نظر پزشکی قانونی تا زمان بهبودی، اجرای مجازات را به تعویق می‌اندازد...».

با توجه به مواد متعدد قانون مجازات اسلامی و قانون آیین دادرسی کیفری، روشن است که نظام کیفری بر اصل توانایی متهم در دفاع مؤثر و آگاهانه استوار است. بسیاری از نهادهای رافع مسئولیت کیفری مانند اضطرار، دفاع مشروع، فقدان سوءنیت، جهل به موضوع یا اعتقاد به مهدورالدم بودن، ماهیتاً نیازمند ادراک، شعور و قدرت استدلال مرتکب در مراحل تعقیب و محاکمه‌اند. بنابراین پذیرش رسیدگی کیفری نسبت به شخصی که در جریان دادرسی دچار جنون شده، هرچند در جرائم حق الناسی، با فلسفه مسئولیت کیفری و اصول دادرسی عادلانه تعارض دارد. مقنن اگرچه قصد تضمین جبران خسارت بزه‌دیده را داشته، اما بیان حکم به نحوی که استمرار تعقیب کیفری فرد مجنون را القا کند، با مواد متعدد قانونی و اصل دفاع مؤثر ناسازگار بوده و نشان‌دهنده ضعف در تقنین و لزوم تفسیر محدود و اصلاح تقنینی است.

۲-۶. تعارض با عدالت و اخلاق اسلامی

از دیدگاه اخلاق اسلامی، عدالت حکم می‌کند که شخصی با چنین اوضاع و احوال و شرایطی، پس از آفاقه بتواند از خودش دفاع کند. بی‌شک عنصر عدالت از مهم‌ترین اصول اخلاقی جامعه بشری به شمار می‌رود، چراکه از قدیم‌الایام توجه صاحب‌نظران و اندیشمندان را به خود جلب نموده است. از دیدگاه اسلام مؤلفه عدالت یکی از شروط ضروری و مهم امر قضاوت محسوب می‌گردد، زیرا مجازات مجنون موجب وهن دین و اخلاق اسلامی و نیز بدبینی نسبت به دستگاه قضا و عدالت کیفری می‌شود. به‌طور کلی، علمای شیعه در فتاوا و استفتائات خود، بعضی اعمال که سبب وهن دین اسلام می‌شود را ممنوع می‌دانند، چراکه در دنیای امروز که هجمه‌ها و دشمنی‌ها به اسم حقوق بشر و ضد انسانی شمردن برخی دستورات اسلام، به‌ویژه مجازات‌های خشن شدت گرفته است، ضرورت توجه به این مباحث بیش از پیش احساس می‌شود. برخی اندیشمندان اسلامی در مورد چگونگی مواجهه با هجمه‌های حقوق بشری بیگانگان معتقدند با توجه به شرایط زمان و مکان می‌بایست حکم صحیح هر مسئله‌ای را از منابع معتبر فقهی استنباط نمود و سپس به مرحله اجرا در آورد. همچنین اگر اقامه برخی حدود با کیفیت ویژه آن در منطقه‌ای

خاص یا در همه مناطق یا در برهه‌ای از زمان موجب تنفر افکار عمومی از اسلام و احکام آن و در نتیجه، تضعیف اساس دین شود، حاکم مسلمانان یا متولی حوزه قضایی می‌تواند، و بلکه موظف است، اقامه آن حد را تا زمان توجیه افکار عمومی نسبت به مقررات و حدود اسلامی و علت وضع آن‌ها تعطیل کند (منتظری، ۱۴۰۹، ج. ۲، ص. ۵۰۹). نکته دیگر این‌که در اسلام مصلحت نظام مقدم بر تمام امور است و همه باید تابع آن باشند (خمینی، ۱۳۸۹، ج. ۲۱، ص. ۳۳۴).

از دیدگاه فقه جزایی امامیه، عقل شرط اساسی مسئولیت کیفری و مناط تکلیف شرعی است. بر مبنای قاعده «رفع القلم عن المجنون» و مستندات روایی معتبر، از جمله روایت حماد بن عیسی از امام صادق علیه السلام که از امیرالمؤمنین علیه السلام نقل می‌کند: «لا حدَّ علی المجنون حتّی یُفییق»، در حالت زوال عقل، تکلیف و به تبع آن، مجازات منتفی است. بنابراین، جنون از موجبات سقوط مسئولیت و توقف اجرای مجازات به شمار می‌رود.

این مبنا در آرای فقهای برجسته امامیه، همچون مقدس اردبیلی، آیات منتظری، موسوی اردبیلی، فاضل لنکرانی، شیرازی و بهجت، به روشنی پذیرش یافته و اجرای هر گونه مجازات بر شخص فاقد شعور و اراده، مغایر با موازین شرع دانسته شده است. از حیث اصول فقه نیز این دیدگاه منطبق بر قواعد «درء الحدود بالشبهات» و «لزوم احتیاط در دماء و انفس» است، زیرا در فرض جنون، شبهه عقلایی نسبت به تحقق اراده کیفری وجود دارد و در چنین حالتی، اجرای مجازات، از عدالت شرعی خارج است. در حقوق موضوعه ایران، قانون‌گذار با تبعیت از همین مبانی، در تبصره ۲ ماده ۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری، ابتلای متهم به جنون پیش از صدور حکم قطعی را از موجبات توقف تعقیب و دادرسی تا زمان افاقه دانسته است. همچنین به موجب ماده ۵۰۲ همان قانون، ابتلای محکوم علیه به بیماری روانی، موجب تعویق اجرای مجازات تا بهبود می‌شود.

نظریه مشورتی شماره ۱۹۱/۹۹/۷ مورخ ۱۳۹۹/۰۳/۱۹ اداره کل حقوقی قوه قضائیه نیز در تأیید این حکم، جنون را «مانع موقت دعوای عمومی» دانسته و مقام قضایی را مکلف به صدور «قرار توقف تعقیب یا دادرسی» اعلام کرده است. در این نظریه همچنین تصریح شده است که احراز افاقه، امری موضوعی است و باید به تشخیص مقام قضایی با استعلام از پزشکی قانونی صورت گیرد.

در رویه قضایی، رأی وحدت رویه شماره ۷۴۲-۶/۵/۱۳۹۴ هیئت عمومی دیوان عالی کشور با

موضوع توقف اجرای حکم با درخواست اعاده دادرسی و رأی شماره ۱۹/۵/۱۳۷۱ شعبه ۱۶ دیوان عالی کشور با تفکیک میان «عقب ماندگی ذهنی خفیف» و «جنون رافع مسئولیت»، بر ضرورت احراز زوال کامل قوه ادراک و تمیز برای رفع مسئولیت تأکید کرده است. این رأی، همسو با مبانی فقهی و اصول عقلایی، بر آن است که صرف ضعف ذهنی یا نقصان هوش، مجوز رفع مسئولیت کیفری نیست، مگر آن که شخص در زمان ارتکاب، فاقد شعور و اراده مؤثر باشد. در فرض جنون دائمی که امیدی به افاقه وجود ندارد، نظر فقهایی مانند آیت الله بهجت بر سقوط قصاص و ثبوت دیه از مال مجنون است؛ تحلیلی که از حیث فلسفه مجازات نیز موجه می نماید، زیرا اهداف سه گانه مجازات (ارعاب، اصلاح و مکافات) در مورد مجنون محقق نمی شود و اجرای مجازات در چنین وضعی نه تنها بی ثمر، بلکه مغایر عدالت کیفری و کرامت انسانی است.

بر اساس اصول عدالت اسلامی و قاعده کرامت ذاتی انسان، مجازات شخص فاقد شعور و اختیار، خلاف عدالت قضایی است و دادرسی بدون حضور اراده آگاه متهم، فاقد اعتبار اخلاقی و شرعی. این تحلیل همسو با مبانی فقهی امامیه و نیز معیارهای حقوق کیفری معاصر است که صلاحیت روانی را رکن مسئولیت می دانند. در حوزه سیاست جنایی اسلام نیز فقیهان معاصر از جمله آیت الله منتظری تصریح کرده اند که حاکم شرع اختیار دارد در صورت تعارض اجرای حد با مصالح اجتماعی یا وهن وجهه دین، اجرای آن را تا زمان مناسب به تأخیر اندازد. این مبنا انعطاف فقه در مواجهه با مقتضیات عدالت اجتماعی و دادرسی منصفانه را نشان می دهد. بنابراین، از مجموع مبانی فقهی، اصول حقوقی، نظریه های مشورتی و آرای قضایی چنین استنباط می شود که جنون، اعم از پیش از ارتکاب جرم یا پس از آن، از موانع مسئولیت کیفری است و در فرض عروض آن پیش از صدور حکم قطعی، دادرسی باید متوقف و در صورت افاقه، ادامه یابد. در غیر این صورت، مجازات ساقط و دیه جایگزین می شود. این نظریه با اصول عقلایی، عدالت قضایی، کرامت انسانی و اهداف تربیتی شریعت در هماهنگی کامل است و نمود آشکاری از پویایی اجتهاد فقه امامیه در تطبیق با نظام عدالت کیفری نوین به شمار می آید.

نتیجه‌گیری

در باره تعقیب شخصی که در هنگام سلامت مرتکب جرم شده و پس از آن و قبل از صدور حکم قطعی، جنون بر او مستولی شده است، نظرات متنوعی وجود دارد. برخی قائل به عدم سقوط مجازات هستند و گروهی نیز بر این باورند که مجازات باید تا زمان افاقه متوقف شود و اگر افاقه ای صورت نپذیرفت، مجازات را ساقط می‌دانند. برخی نیز میان جرائم ارتكابی فرق گذاشته‌اند و برای برخی جرائم قائل به سقوط مجازات و برای دسته‌ای دیگر قائل به اجرای مجازات هستند. هر کدام از این نظرات، مؤیدات و مُضَعِّف‌هایی دارد که در این پژوهش به آن پرداخته شد. به نظر می‌رسد دیدگاه کسانی که قائل به مجازات نیستند، با دیگر قواعد فقهی، مواد قانونی و اخلاق حقوقی سازگارتر است، چه این که مجازات شخصی که توان دفاع از خود را ندارد، صرفاً مستند به مدارکی است که چه بسا متهم اگر از قدرت عقل برخوردار بود، می‌توانست آن را به چالش بکشد و یا دلایلی متقن ارائه نماید که دادگاه بدون لحاظ آن دلایل، اقدام به صدور رأی کرده است. البته دغدغه قانون‌گذار جبران خسارات بزه‌دیده بوده و به همین جهت، میان جرائم حق الناسی فرق گذاشته است. با این حال، آنچه از طرفی به قواعدی چون احتیاط در دماء و انفس و همچنین درء و از طرفی دیگر، با سایر موارد قانونی و همچنین ضرورت دادرسی منصفانه مبتنی بر حق دفاع برای متهم نزدیک‌تر است، توقف اجرای حکم تا زمان افاقه، و در صورت عدم افاقه، سقوط مجازات است. البته در مورد ضرر و زیان وارد شده می‌توان با سازوکارهایی مشابه اجرای حکمی که علیه شخص غائب استفاده می‌شود، از ضمانت و تأمین مناسب بهره گرفت.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

نویسندگان در نگارش مقاله هیچ‌گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده‌اند.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان در نگارش و پژوهش مقاله مشارکت مساوی داشته‌اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در نگارش این مقاله از هیچ هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی و هرگونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آن‌هاست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

هیچ داده‌ای در دسترس نیست.

سپاسگزاری

نویسندگان از داوران ناشناس مقاله بابت نظرات سازنده‌شان تشکر می‌کنند.

فهرست منابع

قرآن کریم.

۱. ابن عابدین، محمد امین بن عمر. (۱۹۷۹م). **رد المحتار علی الدر المختار**. بیروت: دار الفکر.
۲. ابن عابدین، محمد امین بن عمر. (۱۳۸۸ق). **المغنی**، قاهره: مکتبه القاهره.
۳. ابن نجیم مصری، زین الدین بن ابراهیم. (۱۴۱۹ق). **الاشباه و النظائر علی مذهب ابی حنیفه النعمان**. بیروت: دار الکتب.
۴. ابوجیب، سعدی. (۱۴۰۸ق). **القاموس الفقهی لغۀ و اصطلاحاً**. دمشق: دار الفکر.
۵. اردبیلی، محمد علی. (۱۴۰۲ش). **حقوق جزای عمومی**. تهران: میزان.
۶. امامی، سید حسن. (بی تا). **حقوق مدنی**. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
۷. آشوری، محمد. (۱۳۸۹ش). **آیین دادرسی کیفری**، (ج. ۱۲). تهران: سمت.
۸. آقایی نیا، حسین؛ رستمی، هادی. (۱۴۰۴ش). **قانون مجازات اسلامی در نظم حقوقی کنونی**. تهران: میزان.
۹. بحرانی، محمد صنقور علی. (۱۴۲۶ق). **المعجم الأصولی**. قم: منشورات الطیار.
۱۰. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۱۰ق). **الصحاح؛ تاج اللغة و صحاح العربية**. بیروت: دار العلم للملایین.
۱۱. حاجی ده آبادی، احمد. (۱۴۰۰ش). **درسنامه قواعد فقه جزایی**. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۲. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۶ق). **وسائل الشیعة**. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۱۳. حسینی روحانی، سید محمد صادق. (۱۴۱۴ق). **فقه الصادق علیه السلام**. قم: مؤسسه دار الکتب.
۱۴. حسینی زبیدی، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). **تاج العروس من جواهر القاموس**. بیروت: دار الفکر.
۱۵. خطاب، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). **مواهب الجلیل فی شرح مختصر خلیل**. بیروت: دار الفکر.
۱۶. حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). **قواعد الأحکام**. قم: جامعه المدرسین فی الحوزة العلمية.
۱۷. خالقی، علی. (۱۴۰۴ش). **آیین دادرسی کیفری**. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش های حقوقی.
۱۸. خطیب شریینی، محمد بن احمد. (۱۴۱۵ق). **مغنی المحتاج إلى معرفة معانی ألفاظ المنهاج**. بیروت: دار الکتب العلمية.
۱۹. خمینی، سید روح الله. (۱۳۶۷ش). **تحریر الوسیله**. قم: دار العلم.
۲۰. خمینی، سید روح الله. (۱۴۲۴ق). **توضیح المسائل**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۱. خوانساری، سید احمد. (۱۴۰۵ق). **جامع المدارک فی شرح المختصر النافع**. قم: اسماعیلیان.
۲۲. خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۲۲ق). **مبانی تکملة المنهاج**. قم: مؤسسه احیاء آثار امام خویی.
۲۳. رستمی، هادی. (۱۳۹۸ش). **آیین دادرسی کیفری**. تهران: میزان.
۲۴. ساریخانی، عادل؛ آقابابائی بنی، اسماعیل. (۱۳۸۹ش). **تأثیر حدوث جنون پس از ارتکاب جرم بر مجازات. حقوق اسلامی**، ۷ (۲۶)، ۸۹-۱۱۳. دسترس پذیر در: https://hoquq.iict.ac.ir/article_18404.html

۲۵. شافعی، محمد بن ادریس. (۱۳۹۳ق). الأم. بیروت: دار المعرفة.
۲۶. شاکری، بلال. (۱۳۹۵ش). بازخوانی حجیت اجماع مدرکی. *فقه و اصول*، ۴۸ (۳)، ۲۷-۴۷. <https://doi.org/10.22067/fiqh.v0i0.39297>
۲۷. شریفی، محسن. (۱۳۹۸ش). *دانشنامه مسئولیت کیفری*. تهران: میزان.
۲۸. شمس ناتری، محمدابراهیم. (۱۴۰۴ش). *قانون مجازات اسلامی در نظم حقوقی کنونی*. تهران: میزان.
۲۹. شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳ق). *مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام*. قم: معارف.
۳۰. شیرازی، سید محمد. (بی تا). *الفقه؛ کتاب الحدود و التعزیرات*. قم: دار القرآن الحکیم.
۳۱. صاوی، احمد بن محمد. (۱۴۱۵ق). *بلغة السالك لأقرب المسالك*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۳۲. طباطبایی، سید علی. (۱۴۰۴ق). *ریاض المسائل فی بیان الأحکام بالدلائل*. قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.
۳۳. طریقتی، شکرالله. (۱۳۵۳ش). *مقدمه‌ای بر روان شناسی و روان پزشکی کیفری*. تهران: دهخدا.
۳۴. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷ق). *المبسوط فی فقه الإمامیة*. تهران: مکتبه المرتضویة.
۳۵. طهماسبی، جواد. (۱۳۹۸ش). *آیین دادرسی کیفری*. تهران: میزان.
۳۶. طهماسبی، جواد؛ طهماسبی، امیررضا. (۱۴۰۴ش). *تحلیل کاربردی قانون آیین دادرسی کیفری در نظم حقوقی و قضایی*. تهران: قوه قضائیه.
۳۷. عبدالمنعم، محمود عبدالرحمن. (بی تا). *معجم المصطلحات والألفاظ الفقهیة*. بی جا: بی نا.
۳۸. علوی، عادل. (تقریرنویس). (۱۴۲۰ق). *القصاص*، (تقریرات درس آیت الله مرعشی نجفی). قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۳۹. عمران، یحیی بن ابی الخیر. (۱۴۲۱ق). *البيان فی مذهب الإمام الشافعی*. جدّه: دار المنهاج.
۴۰. عمید، حسن. (۱۳۸۹ش). *فرهنگ فارسی عمید*. تهران: راه رشد.
۴۱. فاضل موحدی لنکرانی، محمد. (۱۴۲۷ق). *تفصیل الشریعة (الحدود)*. قم: مرکز فقه الاثمة الاطهار علیهم السلام.
۴۲. فاضل هندی، محمد بن حسن. (۱۴۱۶ق). *كشف اللثام عن قواعد الأحکام*. قم: جماعة المدرسين فی الحوزة.
۴۳. گلیایگانی، سید محمدرضا. (۱۳۷۲ق). *الدر المنضود فی أحكام الحدود*. قم: دار القرآن الکریم.
۴۴. مجلسی دوم، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۶ق). *ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار*. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
۴۵. محبی، جلیل؛ ریاضت، زینب. (۱۳۹۷ش). *شرح قانون مجازات اسلامی* (۱۳۹۲). تهران: میزان.
۴۶. مدنی کاشانی، رضا. (۱۴۱۰ق). *کتاب القصاص*. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

۴۷. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۳ق). **مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۸. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۱۸ق). **أنوار الفقاهة: كتاب الحدود و التعزیرات**. قم: مؤسسة الإمام علی بن ابی طالب علیه السلام.
۴۹. منتظری، حسین علی. (۱۴۰۹ق). **دراسات فی ولاية الفقيه و فقه الدولة الإسلامية**. قم: دار الفکر.
۵۰. میرمحمدصادقی، حسین. (۱۴۰۳ش). **حقوق جزای عمومی ۲**. تهران: دادگستر.
۵۱. نجفی، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ق). **جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۵۲. نوبهار، رحیم. (۱۳۸۹ش). **اصل قضایی بودن مجازاتها: تحلیل فقهی حق بر محاکمه عادلانه**. تهران: پژوهشکده حقوقی شهر دانش.
۵۳. نوبهار، رضا. (۱۳۷۰ش). **بررسی وضعیت مسئولیت کیفری اطفال و مجانین در قانون مجازات اسلامی**. **تحقیقات حقوقی**، ۱(۹)، ۲۷-۴۰. دسترس پذیر در: https://scj.sbu.ac.ir/article_56638.html
۵۴. نوبهار، رضا. (۱۳۸۳ش). **حقوق جزای عمومی**. تهران: گنج دانش.
۵۵. هاشمی منصور، پردیس. (۱۳۸۹ش). **چالش‌های حقوقی، مواجهه با مجانین در نظام دادرسی کیفری**. دانشگاه آزاد واحد صفادشت.

References

Qur'an. [in Arabic]

1. Ibn 'Ābidīn, Muḥammad Amīn ibn 'Umar (1979). *Radd al-Muḥtār 'alā al-Durr al-Mukhtār*. Beirut: Dār al-Fikr. [in Arabic]
2. Ibn Qudāmah (1388 AH). *Al-Mughnī*. Cairo: Maktabat al-Qāhirah. [in Arabic]
3. Ibn Najīm al-Miṣrī, Zayn al-Dīn ibn Ibrāhīm (1419 AH). *Al-Ashbāh wa-al-Nazā'ir 'alā Madhhab Abī Ḥanīfah al-Nu'mān*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [in Arabic]
4. Abū Jayb, Sa'dī (1408 AH). *Al-Qāmūs al-Fiqhī Lughatan wa-Iṣṭilāḥan*. Damascus: Dār al-Fikr. [in Arabic]
5. Ardabīlī, Muḥammad 'Alī (1402 SH). *General Criminal Law*. Tehran: Mīzān Publishing. [in Persian]
6. Imāmī, Sayyid Ḥasan (n.d.). *Civil Law*. Tehran: Islāmiyyah Bookstore. [in Persian]
7. Āshūrī, Muḥammad (1389 SH). *Criminal Procedure Law*, 12th ed. Tehran: SAMT Publishing. [in Persian]
8. Bahjāt, Muḥammad Taqī (1385 SH). *Judicial Legal Consultations Treasury Software*. Qom: Judicial Educational and Research Institute.
9. Jowharī, Ismā'īl ibn Ḥammād (1410 AH). *Al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-Lughah wa-Ṣiḥāḥ al-'Arabiyyah*. Beirut: Dār al-'Ilm li-l-Malāyīn. [in Arabic]
10. Ḥājji Dahābādī, Aḥmad (1400 SH). *A Textbook on the Rules of Penal Jurisprudence*. Qom: Research Institute of the Seminary and University. [in Persian]
11. Ḥor'Āmilī, Muḥammad ibn Ḥasan (1416 AH). *Wasā'il al-Shī'ah*. Qom: Āl al-Bayt Institute. [in Arabic]
12. Ḥusaynī Rūḥānī, Sayyid Muḥammad Ṣādiq (1414 AH). *Fiqh al-Ṣādiq*. Qom: Dār al-Kitāb Institute. [in Arabic]
13. Ḥusaynī Zubaydī, Muḥammad ibn Muḥammad (1414 AH). *Tāj al-'Arūs min Jawāhir al-Qāmūs*. Beirut: Dār al-Fikr. [in Arabic]
14. Ḥaṭṭāb, Muḥammad ibn Muḥammad (1414 AH). *Mawāhib al-Jalīl fī Sharḥ Mukhtaṣar Khalīl*. Beirut: Dār al-Fikr. [in Arabic]
15. Hellī, Ḥasan ibn Yūsuf (1413 AH). *Qawā'id al-Aḥkām*. Qom: Society of Seminary Scholars. [in Arabic]

16. Khaḷīqī, 'Alī (1404 SH). *Criminal Procedure Law*. Tehran: Institute for Legal Studies and Research. [in Persian]
17. Khaṭīb al-Shirbīnī, Muḥammad ibn Aḥmad (1415 AH). *Mughnī al-Muḥtāj*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [in Arabic]
18. Khomeinī, Sayyid Rūḥ Allāh (1367 SH). *Tahrīr al-Wasīlah*. Qom: Dār al-'Ilm Press. [in Persian]
19. Khomeinī, Sayyid Rūḥ Allāh (1424 AH). *Tawḍīḥ al-Masā'il*. Qom: Islamic Publications Office. [in Persian]
20. Khūṭī, Abū al-Qāsim (1422 AH). *Mabānī Takmilat al-Minhāj*. Qom: Institute for the Revival of the Works of Imam al-Khoei. [in Arabic]
21. Khānsārī, Sayyid Aḥmad (1405 AH). *Jāmi' al-Madārik fī Sharḥ al-Mukhtaṣar al-Nāfi'*. Qom: Ismā'īliyyān Institute. [in Arabic]
22. Rostamī, Hādī (1398 SH). *Criminal Procedure Law*. Tehran: Mīzān Publishing. [in Persian]
23. Sārīkhānī, 'Ādil (1389 SH). "The Effect of Insanity Occurring after the Commission of a Crime on Punishment." *Islamic Law Journal*, No. 27. [in Persian]
24. Shāfi'ī, Muḥammad ibn Idrīs (1393 AH). *Al-Umm*. Beirut: Dār al-Ma'rifah. [in Arabic]
25. Shākīrī, Bilāl (1395 SH). "Reconsidering the Authority of Documentary Consensus." *Journal of Fiqh and Principles*, 48(3). [in Persian]
26. Sharīfī, Muḥsin (1398 SH). *Encyclopedia of Criminal Responsibility*. Tehran: Mīzān Publishing. [in Persian]
27. Shams Nātārī, Muḥammad Ibrāhīm (1404 SH). *The Islamic Penal Code in the Current Legal Order*. Tehran: Mīzān Publishing. [in Persian]
28. Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn ibn 'Alī (1413 AH). *Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Sharā'i al-Islām*. Qom: Ma'ārif Institute. [in Arabic]
29. Shīrāzī, Sayyid Muḥammad (n.d.). *Al-Fiqh: Kitāb al-Ḥudūd wa-al-Ta'zīrāt*. Qom: Dār al-Qur'ān al-Ḥakīm. [in Arabic]
30. Ṣāwī, Aḥmad ibn Muḥammad (1415 AH). *Bulghat al-Sālik li-Aqrab al-Masālik*. Beirut: Dār al-Kutub [in Arabic]
31. Ṭabāṭabā'ī, Sayyid 'Alī ibn Muḥammad 'Alī (1404 AH). *Riyāḍ al-Masā'il fī Bayān al-Aḥkām bi-al-Dalā'il*. Qom: Āl al-Bayt Institute for the Revival of Heritage. [in Arabic]
32. Ṭarīqatī, Shukr Allāh (1353 SH). *An Introduction to Criminal Psychology and Psychiatry*. Tehran: Dehkhodā. [in Persian]

33. Tūsī, Muḥammad ibn Ḥasan (1387 AH). *Al-Mabsūt fī Fiqh al-Imāmiyyah*. Tehran: al-Murtaḍawiyyah Library. [in Arabic]
34. Ṭahmāsbī, Javād (1398 SH). *Criminal Procedure Law*. Tehran: Mīzān Publishing. [in Persian]
35. Ṭahmāsbī, Javād, & Amīr Riḍā (1404 SH). *An Applied Analysis of the Criminal Procedure Law in the Current Legal and Judicial Order*. Tehran: Judiciary. [in Persian]
36. 'Umrānī, Yaḥyā ibn Abī al-Khayr (1421 AH). *Al-Bayān fī Madhhab al-Imām al-Shāfi'ī*. Jeddah: Dār al-Minhāj. [in Arabic]
37. 'Amīd, Ḥasan (1389 SH). *Amīd Persian Dictionary*. Tehran: Rāh-e Roshd. [in Persian]
38. Fāḍil Hindī, Muḥammad ibn al-Ḥasan (1416 AH). *Kashf al-Lithām 'an Qawā'id al-Aḥkām*. Qom: Society of Seminary Scholars. [in Arabic]
39. Fāḍil Muwaḥḥidī Lankarānī, Muḥammad (1427 AH). *Tafṣīl al-Sharī'ah* (al-Ḥudūd). Qom: Markaz Fiqh al-A'imma al-Aṭhār [in Persian].
40. Gulpāyḡānī, Muḥammad Riḍā (1372 AH). *Al-Durr al-Manḡūd fī Aḥkām al-Ḥudūd*. Qom: Dār al-Qur'ān al-Karīm. [in Arabic]
41. Golduzian, Īraj (1394 SH). *Commentary on the Islamic Penal Code*, 5th ed. Tehran: Majd Publications. [in Persian]
42. Majlisī II, Muḥammad Bāqir ibn Muḥammad Taqī (1406 AH). *Malādh al-Akhyār fī Fahm Tahdhīb al-Akhhār*. Qom: Ayatollah Marashi Library Publications. [in Arabic]
43. Mohebi, Jalīl, & Riyāḍat, Zaynab (1397 SH). *Commentary on the Islamic Penal Code* (2013). Tehran: Mīzān Publishing. [in Persian]
44. Madanī Kāshānī, Riḍā (1410 AH). *Kitāb al-Qiṣāṣ*. Qom: Islamic Publishing Institute. [in Persian]
45. Muqaddas Ardabīlī, Aḥmad ibn Muḥammad (1403 AH). *Majma' al-Fā'idah wa-al-Burhān fī Sharḥ Irshād al-Adhhān*. Qom: Islamic Publications Office. [in Arabic]
46. Makarim Shīrāzī, Nāṣir (1418 AH). *Anwār al-Fiqhāhah: Kitāb al-Ḥudūd wa-al-Ta'zīrāt*. Qom: Imam Ali Institute. [in Arabic]
47. Montazerī, Ḥusayn 'Alī (1409 AH). *Dirāsāt fī Wilāyat al-Faqīh wa-Fiqh al-Dawlah al-Islāmiyyah*. Qom: Dār al-Fikr. [in Arabic]
48. Mir-Muḥammad Ṣādiqī, Ḥusayn (1403 SH). *General Criminal Law*, Vol. 2. Tehran: Dādgostar Publishing. [in Persian]

49. Najafī, Muḥammad ibn Ḥasan (1404 AH). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharā'ī' al-Islām*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [in Arabic]
50. Nūrbahā, Riḍā (1370 SH). "An Examination of the Criminal Responsibility of Children and the Insane under the Islamic Penal Code." *Legal Research Journal*, Shahid Beheshti University, No. 9. [in Persian]
51. Nūrbahā, Riḍā (1383 SH). *General Criminal Law*. Tehran: Ganj-e Dānesh Publications. [in Persian]
52. Nūbahār, Raḥīm (1389 SH). *The Judicial Nature of Punishments: A Jurisprudential Analysis of the Right to a Fair Trial*. Tehran: Shahr-e Dānesh Legal Research Institute. [in Persian]
53. Ḥāshimī Shāh-Rūdī, Maḥmūd (1432 AH). *Encyclopedia of Comparative Islamic Jurisprudence*. Qom: Institute of the Encyclopedia of the Ahl al-Bayt School. [in Arabic]
54. Ḥāshimī Manṣūr, Pardīs (1389 SH). *Legal Challenges: Dealing with the Insane in the Criminal Justice System*. Islamic Azad University, Safadasht Branch. [in Persian]